

T U D O M Á N Y T Á R.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASAG.

SZERKEZTETIK

LUCZENBACHER JÁNOS és ALMÁSI BALOGH PÁL.

UJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

TIZENKETEDIK KÖTET.

BUDÁN.

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1 8 4 2.

T U D O M Á N Y T Á R.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

É R T E K E Z É S E K.

SZERKEZTETI

LUCZENBACHER JÁNOS.

TIZENKETEDIK KÖTET.

B U D Á N.

A' MAGYAR KIR. EGYETEM' BETŰIVEL.

1 8 4 2.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

JULIUS, 1842.

A' m. tud. társaság elhatározá kis és nagy gyűléseinek közzé tételre alkalmas tárgyait, valamint az intézetet illető fontosabb hivatalos jelentéseket, egy külön lapban, Magyar Academiai Értesítő cím alatt, időről időre közönség elébe terjeszteni, 's ez által munkálkodásainak és állapotjainak a' lehető legnagyobb nyilvánosságot kölcsönözni. Az Acad. Értesítő külön kapható Eggenberger J. és fia acad. könyvtárosoknál, 's általuk a' két haza' minden hiteles könyvkereskedőinél; a' Tudománytár' olvasói e' folyóírás mellett függelékül veszik. —

B U D Á N,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

Pajai A. Caprice

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
A' moldvai magyarok (PETRÁS INCZÉTÖL, közli DÖBRENTÉI GÁBOR)	7
A' magyar hadsereg' törvénczikkei 1583—96-ból (JÁSZAY PÁL)	35
A' nemzeti gazdaságnak rendszerei ('TREFORT ÁGOSTON)	46
Kiadatlan római pénzek (LUCZENBACHER JÁNOS)	63
Okleveles toldalek. (LUCZENBACHER JÁNOS)	65

L I T E R A T Ú R A.

A' jelenkori angol literaturáról, Philarete Charlestól	141
--	-----

CRITICALI SZEMLE.

Státustudomány.

K. H. HAGEN, Von der Staatslehre u. s. w.	268
K. v. ROTTECK und K. v. WELCKER, Staats-Lexicon oder Encyclopädie der Staatswissenschaften	273
BIBLIOGRAPHIA.	277

M. ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ V. SZÁM.

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, 5 frt. Postán 6 frt. 36 kr. c. p. A' megbízottkönyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
 Eggenberger József Pesten.

ÉRTEKEZÉSEK' TARTALMA.

Lap.

- I. DÖBRENTÉI GÁBOR' kérdései 's PETRÁS INCZE
feleletei a' moldovai magyarok felől 7. 67. 147.
- II. A' magyar hadsereg' törvényczikkei 1583 — 1596.
JÁSZAY PÁL. 36.
- III. A' nemzeti gazdaságnak rendszerei TREFORT
ÁGOSTON. 46.
- IV. Kiadatlan római pénzek. (I. réznyomattal.)
LUCZENBACHER JÁNOS. 63.
- V. Jólétszi Cházár András' életrajza. SZTROKAY
ANTAL 99. 164.
- VI. Az országtani theoriák' eredete, kifejlése
's gyakorlati befolyásáról az újabb Eu-
ropában. HORVÁTH MIHÁL. 113. 131. 195.
- VII. Négyszöggyökér-vétel és osztás' új módja
ZENGEDY 176.
- VIII. Bosnyák tárgyak. P. GEGŐ. 187.
- IX. A' történettan' életérdekű nyomossága 's tanu-
lasmódja. SZÉCHY ÁGOSTON . . . 216. 259.
- X. A' holdfogyatkozások. VALLAS ANTAL. 230. 278.

- XI. A' szentpétervári arzenálban lévő kard' jegyei**
és írásainak magyarázata. JERNEY JÁNOS 249.
- XII. Észrevételek az Erdélben találtatott faköny-
vekre (I. könyomattal.) JERNEY JÁNOS. 293.**
- XIII. Kadán mongol hadvezér' parancslevele 1242.
(I. réznyomattal.) JERNEY JÁNOS. . . 323.**
- XIV. Észjogtudomány' fejlődése 's jelen állapotja.
PAULER TIVADOR 351.**
- XV. A' mezei gazdaság' fontossága. TÖRÖK JÁNOS. 372.**
- XVI. Okleveles toldalék. LUCZENBACHER JÁNOS.
LUGOSSY JÖZSEF, JERNEY JÁNOS 65. 125.
191. 157. 320.**

É R T E K E Z É S E K.

I.

DÖBRENTETI GÁBOR' KÉRDÉSEI

'S PETRÁS INCZE FELELETEI A' MOLDOVAI MAGYAROK FELŐL.

Előemlítés.

Julius 19-dikén érkeztem a' szép székelyföldnek Borszék nevű híres gyógy-vízére 's aug. 13-dikán hagyám el, 1841. Az Erdélyből, Havasalföldről 's Moldovából oda gyűlttek 400 — 500 közötti számában, mindjárt jul. 19-dikén délest a' csorgónál egy moldovai catholicus magyar papra mutatott Dr. Szilágyi Miklós kolosvári k. lyceumbeli orvos tanár, ki, ez európai hírre érdemes gyógy-víz körül, sok czélszerű intézkedésben több év óta fáradoz, 's kit én hálával említek. A' moldovai magyar papot, magas karcsu szálu ifjú embernek látám, gyér szakállal, sárgás barna színben, komoly tekintettel, de midőn szóla, nyájas részvétü lön ajaka. Ez volt, Petrás Incze.

Másnap reggel, együtt ivók a' borvizet, 's vonszalamamat követvén, vele megismerkedtem, valamint általa, harmad napon, méltóságos püspökével, ki tisztelkedő látogatásimat szívesen viszonozá szállásomon. A' püspök, magas izmos testes, orczája színe barna piros csupa

TUDOMÁNYT. 1842. VII.

egészség; (mit e' borvíz, ada neki,) szakála hosszú terjedt, feketén fekete. Tartása méltóság, kifejezése nemes. Gyönyörű ember. Nyelve olasz, latin, kevésbé francia. Magyarúl, moldovai szöke magyar komornyikától kapkod fel holmit, kivel én azért beszélgeték, miként Petrás Inczének hasonlóan moldovai szöke magyar kocsisával, hogy szölamjárásukat halljam.

Intett a' nemzeti rokonság' vonzalma, e' véletlen találkozást nyom nélkül elillanni nem hagynom. Julius 22-dikén e' 38 kérdésem, ámbátor csak hirtelen összeírva, már Petrás Inczénél volt. Feleletei' leírásához ő, következett napokon vélem beszéltéből buzgón sietett; azoktól hoztam szép reményekkel jött az iránt, hogy, hátha nemes Magyarország nemzeti feltüzülése reájok is vetendne ügyet, hogy főként a' magyar clerus gazdag elsőbbségi talán csak kiemelendik lelki elhagyatásukból. Hiszen, monda, olasz és francia földről is jött már segedelem catholicismus tekintetéből, de a' magyar clerust e' mellett, magyar nemzetiség is ébresztheti, 's a' kettő együtt, azért, mert ha embereink catholicusok lenni megszűnnek, akkor magyarságuk is oda van, mivel nem egyesült vallással egyszersmind oláhság közé sorozódnak. „Ezen okból fogom én fel ügyöket, szólek, 's így nyilatkozám a' püspök előtt is. Ki tudja? úgymint miféle dísze jöhetne elé onnan a' magyar értelmiségnek, ha tanítás vezetné; és mivel Moldova kormánya magyar lakosait semmikép nem tanítatja, *köz keresztyén szeretet és nemzetiség* nyujtathatna velünk segéd kezeket, miként e' két indulat egy kebelben nemesebben munkál, mintsem a' csak elkülönző felekezetesség, 's hiva maradhat és maradjon e' mellett mindenik a' magáéhoz, másika sértése nélkül.

Petrásnak válasz írása alatt képe kelt előttem külön azon 20,000 körülnyi sereg magyarnak, melyet 1420 táján száműzés kergete ki honából Magyarországról, azért, mivel Hussz vallástanát fogá fel 's inkább itteni ház-tűzhelyétől vála meg és Moldovának keseredék, mintsem lelki meggyőződéséről lemondjon; az üzők pedig, minthá

még 20 millió magyar maradott volna hon, úgy nem gondolának a' nemzet eldarabolásával. Képzelm a' különösen Szerem vármegyéből oda nyomorgott csapatot, Bálint és Tamás nevű két sz. ferenczes clericus papjával, kik azután 1437 és 1441 között az ó testamentom néhány könyveit 's a' négy evangyelistát Moldovában magyarra fordíták, miként a' „Régi magyar nyelv- emlékek 1-ső kötetében 1840-ben“ eléadni megkésértém 's miről a' készőlőben lévő III-dik kötet megint szól. Hátha volna fenn még azok ivadékából, gondolám, egy néprész, mellynél e' fordítások régi nyelvéből még divatoz holmi arra ismertető szerkezet szójárás. És, mivel a' magyar academiának mind efféleire mindenfelé kiterjed figyelme, tisztelem vélem teljesítenem, ha e' moldovai magyar gyarmatról e' tekintetben is talán valami felvilágítást nyerhetnék.

Midőn pedig 50,000-ren felül lenni hallám Moldovában a' magyart, tehát egy egész Debreczen városát tevőnek, más tekintetben is felette érdekesnek nézém ez ügyet. Miért? kitalálható. Annak megértését pedig, miként ma is folyvást takarodik, szökik oda székelység, igen szomorítónak azon okból, mert az életrevaló, munkás és mesterséget is többfélét üző derék székelv ért inkább Erdélybe idébb, vagy épen Magyarországra, *kölözhetőknek* kelle ohajtanom, mintsem, nagy szaporodása miatt is, egészen *külföldre* besuhanni kénytelennek, hol végképen elszakad nemzetétől, országtól, mellynek az egyhelyti illy felesleget, más vidékeire szállítani, állana egyik legnevezetesebb érdekében. Ő cs. királyi főherczegsége az ország nádora, Aradvármegyei urodalomságába magyar telepítvény népet vétete fel.

Reménnyel adom által e' tudósításokat, ugy miként Petrás tollából folyának, 's a' méltóságos püspök által hitelesítést nyerének, biztató reménnyel az iránt, hogy e' tárgy bővebb figyelmet, méltolást gerjeszt, és így a' gond, nem marad sükertelen.

K é r d é s e k.

Tisztelendő Petráš Incze pusztainai magyar plebánushoz a' moldovai magyarok felől.

Nagyon érdekes levén a' Moldovában teleplő, vagy oda szakadott magyarok felől, minél tisztábbán felvilágosíttatnunk, Tisztelendő urat hazafi indulattal kérem következő kérdések' felfejtésére:

1. Mintegy hány ezerre megyen a' moldovai magyarok száma?
2. Mi nevü városokban, falukban laknak, 's ezek melly kerületekben fekszenek?
3. Földművesek-e? pásztor emberek-e? vagy miféle mesterséget űznek?
4. Öltözete a' férfinak millyen? millyen a' néemberé?
5. Téren laknak-e vagy hegyek között?
6. Miféle hagyomány lehet közöttük Moldovába mikor, melly alkalommal telepedésük felől? ki vezette őket oda?
7. Van-e közöttük szabad birtokos nemes? vagy millyen viszonyban állanak földes uraikhoz?
8. Állíttatnak-e a' moldovai katonaság közé, 's mennyi számmal?
9. Vagynak-e magyar nyelvükhöz buzgó ragaszkodással, vagy hamar eloláhosodnak?
10. Millyen családnemek fordulnak elé, magyar jelentésük hangzatúak-e, vagy oláhosok?
11. Tudnak-e arról, hogy van magyar király, erdélyi fejedelem, 's magyar nemzet, külön függetlenségű szabadsággal, 's rokonnak tartják-e ezzel magokat?

12. Mintegy mennyi lehet már az eloláhosodottak' száma?
13. Miképen lehetne azokat visszamagyarosítani?
14. Miféle elhanyaglás változtatta a' moldovai magyart oláhvá?
15. Nyelvük hangejtése mennyiben tér el székeljétől? mennyiben a' magyarországitól?
16. Vannak-e közöttük magyar írástudók, vagy régi magyar írások?
17. Hány magyar papjok van?
18. Mikor kezdetett e' moldovai katolikus magyarok között a' római Curia' Missioja?
19. Vagyon-e az ottani egyházi kerületről Schematismus?
20. Mikorruul van emléke hogy magyar papok is alkalmaztattak?
21. Nevekedik-e ezek' száma vagy kevesedik?
22. Honnan, és mi úton mennek Moldovába magyar plebánusok?
23. Hogy hívják a' mostani katolikus püspököt, a' kitől függnék s' hol lakik? mennyi jövedelemmel? ki nevezi ki egyenesen? van-e azon kineveztetésbe befolyása a' moldovai fejedelemnek?
24. Beszélnek-e az emberek arról, hogy egykor a' magyar király közbenjárásával, vagy a' magyarországi primás által neveztetett volna ki hozzájuk magyar püspök, vagy hogy Magyarországról kapták volna papjaikat?
25. Vannak-e fogvatkozások, és mennyi pénzalap kellene ahhoz, hogy Magyarországon oda papok neveltesenek?
26. Van-e iskola olyan faluban hol magyar plebános lakik?
27. Van-e még emléke Margit fő magyar asszony' István vajda' felesége' alapítványának, melyről Engel beszél?

28. Van-e bennük átköltözésre kedv mint a' németben, ki honát akármelly más földdel hamar felcseréli? vagy annyira ragaszkodnak-e moldovai lakukhoz, hogy azt, ha Magyarországra vagy Erdélybe jöhetnének is, el nem hagynák?
29. Tisztelendő úr maga hol született? Régiek-e elei Moldovában, vagy mikor szakadtak oda?
30. Vannak-e benn református magyarok, 's melly számmal? Van-e papjok? honnan kapják? mi falukban laknak? Ha közel vannak a' katolikus magyarokhoz, egyességben élnek-e? Vonja-e őket egymáshoz nemzetiség' rokonsága?
31. Hitelesek-e Gegő' adatai, mellyeket munkájában előszámlál?
32. Beszélnek-e azon időről, mellyben Zöld Péter közöttük járt?
33. Tatroszon laknak-e magyarok? Van-e ott papjok?
34. Vannak-e magyar dalaik, lehetne-e illyent kapni?
35. A' többségnek millyen arcza, szeme, haja, színe?
36. Tisztelendő úr melly postán kapná a' hozzá irandó levelet Budáról? 's miként a' régi magyar nyelvemlékek' köteteit a' moldovai magyarsággal összehasonlítás végett?
37. Magára vállalhatná-e Tisztelendő úr, minthogy a' magyarországi nyelvet is ismeri, ezzel a' moldovainak összehasonlítását, 's a' moldovai szójárásból, szókötésből A B C ze szerinti szókönyvecske' készítését? Ha igen, ennek hozzám küldését kérném.
38. Mi volna még idetartozó érdekes?

Borszék, Gyergyószékben nyárhó 22-dik 1841.

DÖBRENTEI GÁBOR III. K.

F e l e l e t e k.

Tekintetes és Nemzetes Döbrentei Gábor, budakerületi országos főbiztos úr' kérdéseire, a' moldovai magyarok felől.

Nagy benső lelki örömmel kísértem a' magyar nemzet' szellemi, nem csekély érdekű haladását, mióta szabad gondolkodásimmal nemzetileg eszszemlélni kezdettem; 's minél tisztább és nagyobb örömet élvezék a' magyar hon' saját nemzetiségének virágzására, 's a' lehető tökéletesség' legmagasb fokára eljutni törekedő, buzgó haladásában: annál nagyobb bánat hatá meg lelkemet, valahányszor a' Moldvában teleplő véreim' sorsa, akaratom ellen is elég gyakran gondolatim 's elmémbe ötlött; 's minthogy erőm a' tetemes segítésre mi sincs, csak ohajtásim orvoslák ennen, és a' hason érzésüek' szive' nem csekély bánatit. Igen kevés, mit jelen soraimba fűzhetek; 's valóban csekély feleletek uraságod' lelkes kérdéseire. De vegye, kérem illő tisztelettel 's alázatossággal, egy nemzete' lelki haladását szivéből ohajtó hazafitól olly buzgósággal, a' millyen tiszta bizodalommal T. Uraságod által a' nagylelkű magyar nemzet' részvételébe ajánlom: igérvén őszintén, hogy mennyire csekélységem, 's hivatásom' nem kevés foglalkozásokkal terhelt köre engedendi, igen kedves és szerencsés hazafiúi kötelességemnek tartom, az itteni régibb 's újabb ismeretekkel, a' mennyire tudhatnom engedtetik, szolgálni: mindaddig, mígnem a' leghatalmasabb szent akaratja a' boldogabb hazába szólítand, hova annál nagyobb lelki örömmel költöz-ném, ha tapasztalni szerencsés lehetnék, hogy a' magyar nemzet' közbenjárása, pártolása és segedelme által ez idegen földön lakó véreink' sorsán legfőkép a' lélek' művelése által vallási, nemzeti 's polgári tekintetben is vala-

mennyre könnyebbíttetnék. Jól tudom azonban, hogy ezen szent ügy jobban érdekli a' buzgó magyar nemzetet, mint hogy csak említő ajánlásomra is szükség lehetne. Igen jól ismerve tudom pedig, hogy saját tapasztalásom csekély körben fordulhat meg, 's épen azért illő tisztelettel legyen tudva mindenek előtt, hogy méltóságos püspököm' kegyes parancsa és megbizásából bocsátom forrón szeretett nemzetem elejébe hazafi tisztelettel jelen iratomat, buzgón ohajtva: hogy szolgáljon czélszerű hasznos ismeretül. Nincs mit ajánljak soraimon, elég bőségesen meglesznek jutalmazva, ha a' várakozásnak némileg megfelelhetnek. — Hozzá fogok tehát, mennyire az alkalom engedi, T. Uraságod' kérdéseire teendő feleletimhez; melyekre hatásom szerint jelenleg csak ezekben felelhetek:

1.

Mintegy hány ezerre megyen a' moldovai magyarok' száma?

Inkább a' közönséges egyházi előjáróság' véleménye, mint valóságos számítása szerint, Moldova' fejedelemsége' határában körülbelöl létezik ötvenhét ezer római kathol. hitvallású lélek, és nem kevesebb; kik közül ha kiveszünk némelly városokban kereskedést és kézműveket gyakorló némelly külhonokból ide vándorlott családokat: kik leginkább franczia, német vagy lengyel honiak, a' többiek mindnyájan valóságos magyar vérből származotaknak tartják magokat, és azoknak tartatnak a' kormánytól úgy, mint a' nemesektől. Ezek közül mintegy 40 vagy 50 ezeren ma is hol jobban hol rosszabban magyarul beszélnek, a' többiek pedig magokat magyaroknak hivatni erősen szeretik, de magok vagy néhány hibás szót vagy pedig semmit, egy kevés elpiruló szégyennel az ősi nyelvökben kérdezőknek oláh, nem tudommal felelnek.

A' népesülés' haladása a' szaporodásban így áll,
1770-től 1839-ig.

Főtisztelendő Martinotti praefectus alatt:	12,000.
„ Róchi „ „ 1790-ben	15,000.
Méltóságos Berárdi püspök alatt: 1815-ben	20,000.
„ „ Paroni „ „ 1821-ben	25,000.
Főtiszt. Pamphili praefect. alatt: 1830-ban	45,000.
Mélt. Ardoini mostani püsp. alatt: 1839-ben	57,300.

2.

Mi nevű városokban, falukban laknak, 's ezek melly kerületekben fekszenek!

Itt az egyházi kerületeket veszem tekintetbe, el nem mellőzvé a' haza' kerületeit is. A' jassi egyházi kerülethez tartoznak ezek: Jassi városa hason nevű kerületben, Horlest falu, Szlobozén Domnest, Popest, Formozella, Kokotén, Lunkán, Kotnár, Jozepest Hodora, Hirlen, Dorohoi város a' hason nevű kerületben. Botossány vár, hason nevű kerületben. Folticsén, Huss város a' vaslui kerületben, Korn, Pogonest, Pojána, Bohotin, Berlád a' hason nevű kerületben város. — Tekucs város a' hason nevű kerületben, Galacz város a' Duna' partján, Foksány a' putnai vagy foksányi kerületben, Domnest, Angelest faluk. A' szereti v. román egyházi kerületben, és a' Moldova vizén túl Pijatra vár a' hasonnevű kerületben, melly Nyamczinak is hivatik, Talpa, Bracza, Bergován, Onicsén, Valény, Dávid, Tupilác, Vale-Alba, Szöcs, Korhán, — A' Moldova vizén innen Halocsest, Mérdgyest, Zapold, Barticsest, Moncsella, Kozmest, Mogosest, Szabófalva, Likosén, Girjest, Jugán, Teczkán, Bildest, Román város a' hason nevű kerület' fővárosa, és törvényszékével. Dsi-dafalva, Tamásfalva, Dumafalva vagy Rekitén, Skéja, Far-

kasény, Miklosény, Szépváros, Rotunda, Burjanest, Szakna, Dozest, Bógics, Mogunka, Maxinest, Oczolény, Nes tint, Vezsia, Récse, mind faluk a' Románi kerületben, a' Szeret folyó' mentében. — besztercei vagy bákai egyházi kerületben: Prezest, Bagdanest, Pojana, Röss Vladika, Galinest, Kalagurény, Damnest, Spinén, Szancsest, Kostény, Rézsa, Bohóka, Doftor Grandafila, Kaluger, *Bákó* fővárosa, és törvényszéke a' hason nevű kerületnek, itt volt a' hajdani római kathol. magyar püspök' lakhelye; és székes egyháza. Sospatak, Barát a' *Növér* nevű patak mellett, Küssbikk, Margysinén, Fontanella Leszped, Szekatura, Formikár Valeszáka, Dioszin, Reketté, Horgyest, Valeny, Porinesel, Medelény, Vlădnik, Gacsána, Kolbászka Ploskuczén, Acsud, Varosocska, Százkut, Orbény, Rekettsin, Csik Kurmatura Somoska, Andrásfalva, Pokolpatak Budafelső, Alsó Klése, Forrófalva, Nagypatak, Bogdánfalva, Trunk, mind faluk a' Szeret' folyó' két partján, részint a' hegyek' tövében a' bákai kerületben. — Szués, Formosa, Prusztina, Lunkán, felső alsó Szerbek, Sztrugár, Kövess-Allya-Ujfalu, Gajdár, Bossotény, Larga, Vidraska, Berzonecz, Pojana, nagy és kis Szalancz, mind a' nagy Jazló folyam' mentében. Csügés Praelues, Kománfalva, Mojnest, Podur, Sós, Jázló, Glodur, Száka, Dormánfalva, Doftána, Bogáta, Pokorár, Szalancz Okna, város: Tatross, Juta, Diószeg, Kót Bow-niegro, Guravoj, Szlobozia, Szőlőhegy, Vöcsök, Gorzafalva, Hersa, Fűrészfalva, Vizánta, Valeszáka, Borzest, Kaucz város, Prajla, Bogdána, mind faluk a' Sós Jazló Tatross és Ojtoz folyók' mentiben. — Itt statistikai és geographiai tekintethen tágas mező nyílik ugyan, de minthogy azt pontossággal megtenni időm és alkalmam nincsen, elég legyen annyit általánosan megjegyezni, hogy a' legnépesebb falukban a' családok száma az öt százat ritkán haladja meg, a' legkisebbekben pedig tiznél ritkán van kevesebb ház táj.

3.

Földművesek-e? pásztoremberek-e? vagy miféle mesterséget űznek?

Legnagyobb számmal földet, buza, rozs, árpa, len, kender, és legtöbb tengeri vagy törökbuza alá (mellyet Puj-nak neveznek) kitünő szorgalommal művelnek; mellynek lisztjéből a' közönséges kenyér helyett használt moldovai eledelet, a' „malét“ ¹⁾ csupán vízzel és sóval egybekeverve üstben főzik. De sütnék ugyanabból buza vagy rozs lisztet hozzá keverve „Pitánt“ ²⁾ többnyire minden vasárnap és ünnepekre. Sütnék ismét tiszta buza-lisztből is kenyeret, és kalácsot bulcsu napjára, temetési lakomára, mit magok nyelvén „Komendúr“-nak neveznek, 's mellynek végén mindenkinek egy szál sárga vékony viaszgyertyát, és egy fonott kalácsot adnak, haza viendőt, a' holt' emlékeül; a' gyermekeknek pedig pereczeket, kisebb gyertyákkal ³⁾. A' lakadalmakra pedig „menyekező“ ⁴⁾ más külön formában fonva sütik kalácsaikat, és csak azokat nevezik „zselyének“ ⁵⁾, melly alkalommal azokon kívül más kenyereket enni szégyen az örömapának. A' halotti 's menyekzői lakomáknak vagynak többféle mulattató szokásaik; de itt hosszas volna, ha nem épen unalmas is, előszámlálni: azért röviden csak imezeket említem. Nagyon szomorú, sőt azt nem látottnak rémítő, a' halottnak — háztóli kivételkor — az úton is, a' temető felé szün-

¹⁾ Oláhosan van ejtve.

²⁾ Kenyér' neme; ez is az oláh nyelvtől van alkalmasint kölcsönözve.

³⁾ E' szokások, ugy látszik, az oláhoktól vannak kölcsönözve.

⁴⁾ Így nevezik nyelvükön a' lakodalmat.

⁵⁾ Maguk nyelvén így hívatik, csupán a' lakodalmai kenyér.

teleni fenszóval, hangos fajgatással siratása; a' leányzók hajaikat egészen lehontva, hátukra rendetlenül széllyelszórva, keservesen sírnak megholtaik' hideg tete-me felett; a' „*sélyét*“¹⁾ be nem hagyják záratni az eltemetési pillanatig, 's csak a' sir' száján. Midőn leányzó' halála történik „*korácsi*“²⁾ hajokat az érintett módon széllyelszórva, kezükben virágokat tartva, kísérik és siratják, 's a' kezeikben tartott virágaikat sélyéje' tetejére hányják, azután egyegy marok földet vetve mondják: *Iszten bocsássza bűneit!* — A' menyegzői szertartásban nevezetes, a' menyasszonynak versekkel kiadása, 's hasonlagos átvétele, szekérre tétele, haza vitele, leányzó társainak, kik mellette a' szekéren állva énekelgetnek, csendes zengedezése, kik előtttem ismeretlen szokás szerinti régi éneket dalolnak egész a' vőlegény' házáig; ott a' levétel bevitel 's asztalhoz helyezés, figyelmet érdemlők. A' menyasszony mellett ülő két leány társa „*ugoszolya lyányok*“³⁾-nak hivatnak. Elvitelkor az utakon nézőkre gyakor „*ujuju*“ öröm kiáltozások közt „*fedelesek*“⁴⁾-ból bort öntöztetnek, és buzaszemeket marokkal, sokféle szerencse kívánatok' elmondása közben hintegetnek a' nézőkre, kiket borral megkínálni el nem mulatják. Több efféle, csak nála divatozó szokásokkal végződik a' néha három napig is tartani szokott atyafiságos lakoma. Melly alatt a' menyasszonyt (oláhosan „*Mirászának*“ nevezik) az aszszonyok vékony fátolkendővel beburkolják, hogy képét a' jelenlevők alig láthatják, ő mégis mindeneket lát, 's így vele az asztalt a' vendégek' tiszteletére vigadozva többször megkerülik.

¹⁾ Így nevezik a' koporsót: *sélye*.

²⁾ *Korács*-nak hívják a' velők egyidóst; az egynevűeket, mit a' magyarok *druszá*-val neveznek, „*ját*“⁴⁾-nak; atyjokfajt pedig „*véjtem*“⁴⁾-nek mondják.

³⁾ Így neveztetnek az általok készített 10 — 12 itzés, két fennkü faedények.

⁴⁾ Ezeket az oláhoknál divatozni nem hallottam.

Mívelik továbbá a' szőlőt is nem kis szorgalommal, ha nem mindenütt is, és a' bor' eltartására szükséges edényeket, hordókat készítenek, nem csak magoknak, hanem nagy mennyiségben az orosz és lengyelországi borárusok' számára is, Moldvából minden évben nagy mennyiséggel kiviendőket.

A' Magyarországból 's Erdélyből bevándorlottak szíj-jártó, kovács, tímár, asztalos, lakatos, kalapos, és más kézi mesterségeket űznek, melyekre Moldovában szülöttek nem örömet adják magokat: úgy látszik az eloláhosodástóli félelem miatt.

Az asszonyok nagy szorgalommal fonják és szövik a' gyapjat, lent, kendert, selymet és pamutot, melyekből mind ünnepi, mind viselő ruhájokat, férjeik' gyermekeik' magok' és leányaik' számára tulajdon kezeikkel készítik; el is adnak len, kender, gyapot, vászon és gyapjuból mindenféle színekkel készített szőnyeget, melyeket tulajdonképen „*festések*“-nek neveznek; mely munkák az őszi, téli és tavaszi napokban gyakoroltatnak, míg eljőn a' kapálás' ideje; ekkor kapálni, szénát gyűjteni, aratni, pujt (kukoricza), szőlőt szedni, férjeikkel együtt sietnek, ha azok a' hordók' készítésére szükséges donga, abroncs munkával el nincsenek foglalva. Burgonyát nem rég kezdték termesztetni; de terem kölesük is. —

Pásztorrágot pedig a' figyermekek közönségesen a' felserdülésig gyakorolnak; tartanak pedig juhokat, melyeknek őrzését szeretik az oláhokra bízni; legnagyobb szorgalommal tenyésztik a' szarvas marhákat, melyeknek segedelme által mívelik a' magok 's földes uraik' földjét; lovakat gyérebben tartnak, ezeket inkább lovaglásra mint szekerezésre vagy kényelmükre használják, melyeket többnyire meg sem szelidítve tenyésztene, 's szabadon járni engedik az erdőkön, szaporításukat is ott viszik végbe; a' többi szükséges házi állatoknak minden neme találtatik nálok, u. m. sertés, pulyka, lud, récze, tyúk stb. Az ifjaknak télen kötelességük a' barmokra gondot viselni, a' lyányok pedig a' bolondulásig ingváll varrásban,

és apró gyöngy füzésben töltik téli napjaikat. Varnak pedig arany, selyem és pamut mindenféle színű fonálból; de csak akkor válik dicséretére sok varrása, ha tulajdon szorgalma által készült len, gyapot vagy kender vászonra hímezte. — Továbbá a' férfiak a' szekeret, szánat taligát megcsinálják a' magok' szükségükre, de igen ritkán és sokára másoknak pénzért; a' vas munkához pedig épen nem értenek. Ezeken kívül a' többi művekre igen kevés, vagy semmi figyelmet sem fordítanak. Magában érthető azonban, hogy mind magok' mind barmaik' hajlékát, fából, nádából, vesszőből, saját kezeikkel készítik. — A' gyümölcsfák' nemeit elég szorgalommal szaporítják, nevezetesen a' diófát, különféle nyári, téli kellemetes ízű és zamatú almákat 's körtvéket termő fákat; baraczkfát többnyire őszt, nyárit ritkán láthatni; cseresznye, meggy, szilva, veres, fehér és leginkább a' tölök úgy nevezett horgas magu' fajtát, főkép az öregek nagy szorgalommal oltogatják; még az erdőkön is beoltják a' vadfákat, és azokra különös figyelemmel gondot viselnek, hogy ágaik meg ne sértsenek; gyümölcszeit a' járók kelők szabadon használhatják. A' falvak pedig, főkép a' termékenyebb helyeken, a' gyümölcsfáktól erdőnek képeztetnek. Megjegyzést érdemel az, hogy itt a' dió, körtve és almafák nevezetes nagyságra nőnek és sokáig élnek, gyümölcszeit pedig bőven termik, annyira, hogy több atyafiak, kik őseik után osztózó jogokat tartanak, egy fának gyümölcséből tetemes mennyiségben részesülnek, a' szilvások nagy számmal ültetettnek és közönségesen bőven gyümölcsöznek, mellyek' gyümölcséből magok is nem ritkán égetik az „*égett bort*“¹⁾; legtöbbször pedig zsidóknak adják gyümölcszeit kifőzésre, ha vesztességgel is, mert magok azzal „mocskolódni“ (így ejtik ki) nem szeretnek: az asszonyok azonban főznek úgy nevezett „szilva ízet“

¹⁾ Így hívják nyelvükön a' pálinkát, akár miből legyen is az főzve.

egész évi eledelekre használandót; sütnék úgy nevezett „rétest“ is vele, 's a' nélkül is. A' szőlő magvát, melyet „*törkölty*“-nek is, de többnyire oláhosan „*tiszkovíná-nak*“ neveznek, sokan a' szemétre dobják, mások a' zsidóknak adják csekély fizetésért, pálinka égetésre.

4.

Öltözete a' férfinak milyen? milyen a' némbéré?

Öltözetük az itteni oláh viselettől csak némelly külső himzetekben, vagy csekélyebb alakokban eltérő, melyekről mind a' férj, mind a' nő nemüeket magok az oláhok is megismerni országszerte tudják. Ruházatja a' férjnek közönségesen ez: Széles és hosszú ing, szűk gatyá, öv szörbül szövve a' nők' munkája vagy török műv, melyet ismét széles derékszíj „*Dézsó*“ vagy keskenyebb gombosújj szorít derekukhoz; gyapju szövötű nadrág, melyet *harisnyá*-nak neveznek, hocskor vagy csizma, mint az érdek hozza. A' fejét, napjaiban a' télnék fehér vagy fekete kerekded kucsma, az éltésbeknél hosszú mindenkor fekete, — nyáron pedig közép magas tetejű kalap veres vagy fekete szőrszalaggal kerítve fedi. Az ifjakét kedve-seiktől kötött gyöngyfüzér ékesíti, a' szőtt övet pedig fehér önből öntött gombok díszítik, keskeny hosszú szíjra rendbe fűzve, 's ezzel derekukat szorítják; melyeket alabastromba metszett formába magok készítenek. A' felső ruha pedig fehér vagy fekete szoknya (zeke), melynek kék vagy fekete zsinórral különféle karikás ékessége ismertető jelül szolgál a' moldoványok előtt: valamint az ingnek két ujjni többnyire egy, szélességű gallérja, mely ki van veres fonállal himezve. Télben közönségesen viseltetik a' hosszú bőr öltöny kosók, melyet az érdek szerint különféle selyem, vagy másféle fonállal varrott virágokkal megrakatni szeretnek. Vagyon ismét bőrből készült mellény, melyet saját névvel bundának neveznek, ez főkép az if-

jaknál minél himesebb, annál szebbnek tartatik. — A' némberek' öltözete áll szinte hosszú vászony - ingből, mellynek válla különféle hímekkel ha ki nincs varva, 's a' hátán 's mellén lemenő része ha nincs a' szokás szerinti varással ellátva és nem tiszta, az a' hölgy' hanyagságának ocsmány jele. Fejük fehér lenkendővel mindenkor úgy be van borkulva, hogy csupán ábrázatjuk ismerhető, alsó ruhájokat teszi egy magok által szőtt kerekítő, melyet vagy *kerekítő*-nek vagy oláhoson *katrinczá*-nak neveznek, és vagy festett gyapjúból különféle színekkel öltve, vagy csupán sűrű kenderfonálból van szöve. Övük vagy magok keze' munkája, vagy török szövetű, mellyre kerekítőjüket egy jó ujnyi szélességű kisebb övvel, melyet sodrott gyapjúból magok szőnek, szorosan farsontjaikra szorítják. Az innepi ingnek selyem és arany fonállal kell hímézve lenni, ha csak az érdek engedi, a' mire közönségesen szert tenni szeretnek; de a' selyem varrásban, 's főkép az aranyban túlság még sem igen mutatkozik, 's ez csak alig észrevehető a' selyem hímek között. Télben kosókot és bundát a' férfiakkal egyenlőt viselnek. — Lábaikra sárga csizmát vagy papucsot húznak az idő szerint; most már a' piros karmazsin itt ott divatozni kezd. Az ünnepi kerekítőjük különös selyemmel szőtt, melyet a' városon vesznek és *Fatá*-nak neveznek, vagy pedig egészen pamut szövetű kék koczkás, melyet *Pestyimán*-nak hívnak. — A' leányzók pedig különös figyelmet fordítanak arra, hogy ingeik tiszták legyenek, 's magok munkájuk által készültek. Nyakok körül igen sok rendű, különféle színű gyöngyfüzerek lengnek, a' legközönségesebb apró gyöngyből. Hátaikon pedig övezetjükig lógnak minden színű keskeny szalagok, mellyeknek egyenlő hosszaságu végeiken színlett arany 's ezüst pénzecskek villognak. Nevezetes az, hogy az eladó leányzók kötény helyett a' jelesebb alkalomkor egy közönséges nagyságu selyem, vagy más szebb színű kendőt viselnek magok előtt, és *előruhá*-nak nevezik. Hajokat fejük' tetején két ágha kötik, és egy valóságos lópatkó formába, fejük'

tetejére fölkerelik, ünnepekben, tánczokban és menyekzőkön gyopporral, fénylő gyöngyökkel és pávatollakkal felpiperézik. A' tánczoknak és menyekzői lakomáknak többféle szokásait, az idő és alkalom miatt, minthogy ide egészen nem is tartoznak, elhallgatom, azokból némelyeket főlebb már említvén.

Jegyzet. Az itt leirt öltözet' rende úgy látszik, 's úgy is van, hogy egy az oláh viselettel, minek tán e' hosszas leírása ha csömört nem is, de legalább unalmat sokaknak könnyen szerezhet; mégis a' tapasztalás után nagyon kitünőleg ismerhető, hogy mind a' magyarországi mind az erdélyi úgy a' moldvai és oláhországi oláh viselettől megismerhetők magyarjaink ruhájokról is, a' mit lehet tulajdonítani az öltözésben kitünő csinnak, a' test forgatásainak, mozdulatnak, járásnak 's más több megjegzésre méltó jeleknek. Megkell azt nem ok nélkül jegyezni, hogy valamint a' férfiak' gyermeki, ifjúkori, házassági 's házasság utáni ruhái: úgy a' nőnemnek is kisedekori, leányi, férhez menti 's azutáni ruhái különböznek az oláhok' hasonkori viseletű ruhájtól. — Továbbá az asszonyi 's leányi ékességek 's piperézések sokkal kitünőbb illedelemmel és tisztességgel használtatnak mint az oláhoknál, kiknek valóban pongyola ruhájok és tárt mellök nem igen tisztességes látásra szolgáltat alkalmat, a' mi teljességgel nem tapasztalható magyar nőinknél, kik kitünő szémmel fedezik magokat szokásuk szerint. Meg kell továbbá itt szorosán jegyezni azt, hogy a' moldvai csangó magyarok még sem posztó, sem más karton szövetű ruhákat nem viselnek, valamint a' férfiak, úgy asszonyok: némelly prémes, régi eldődeitől maradt kaczagányokon kívül, azokat is csak a' fiatalabb nők; a' férjek pedig nagy szégyennek tartanak olyas ruhát viselni, a' melyet nem kedveseik készítettek. Ellenben pedig a' harapódzó divatozás és fényüzés ide is elhatván, az oláhok' férjei már elszórták (kiknek módjuk van benne) régi viseletüket, 's azt posztóval váltják fel, ha oláhos szabásra is. Ugy az asszonyok is már nem igen töltik napjaikat a' var-

rással, hanem minél tarkább, hosszú ruhát vétetnek férjeikkel, fejüket a' veres kis török süvegen kívül, minél tarkább kendővel, és szebb szebb színű minél veresebb fátyollal, a' hiúságig felbokrétazzák. El lehet pedig bátran mondani, hogy mikor az oláhok így változtatni szeretik öltözetüket, semmi azok után való kapkodás vagy kíváncsiság nem tapasztalható magyarjainkban, sőt igen szeretik megtartani régi öltözeiteket; mert a' mostani öregek is ebben öregedvén meg, nem is akarnak hallani a' változtatásról, a' mire igen csekély kedv mutatkozik. 'S így a' mibe őket az idő vagy a' tartomány' szokása belé szoktatta, a' szerint sajátyszerűleg szeretnek újítás nélkül ruházkodni.

5.

Téren laknak-e vagy hegyek között?

Legnépesebb faluk vannak téren 's leginkább a' vizek mellett, főleg a' hegyek' aljaiban; gyarmatoznak azonban nem kevesen erdőkhez közel is, sőt néhol épen az erdők' szélében, hová a' tüzelő, 's eszközi fának szüke édesíti.

6.

Miféle hagyomány lehet közöttük Moldovába mikor? melly alkalommal telepedésök felől? ki vezette őket oda?

Kétfélék a' Moldovában teleplő magyarok, csángók t. i. és a' szomszéd Erdélyből bevándorlottak; az elsőbek' telepei teszik a' népesebb helységeket: midőn a' második felekezetűek, vagy imitt amott, amazok közt laknak; vagy csak kisebb falvakat képeznek, kiket a' különféle erdélyi viszonyok, u. m. a' hadak, terméketlen évek, a' székel fölfegyverzés, avagy más erkölcsi voná-

sok költöztettek ide által. Már mi illeti az említett *csángók'* nevezetét, költözésök' idejét, arról minden fürkésztem mellett is nem csak semmi bizonyost, hanem még a' Lizonyoshoz hasonlót sem tudhatok; azt sem határozhatom meg, a' régiségnek-e, hadaknak-e, vagy tudatlanságnak tulajdonítsam? e' nagy és valóban sajnálható hézagot. Annyi tagadhatlan, hogy ma is alig találkozik az itt tanultak közül 10 — 20, a' ki nevét helyesen tudja följegyezni, 's valamit folytában másolva irhasson; mégis Dzsida falva, Tamásfalva, Domafalva, Forrófalva nevezetek, aligha telepítőjük neveire nem mutatnak, a' mi gyanítható még hegyek', mezőségek', tájhelyek' nevezeiteiből is; a' mellett is ezekre keveset építhetek, minthogy írott adatokra eddig semmikép nem akadtam, mikhez pedig remény is kevés van. Kunok maradványinak valamennyire onnan gyaníthatók, hogy ma is egy hosszú puszta völgy, hol csak szénatermesztést üznek, *Komán*-nak hivatik. Egy más falu pedig *Kománfalv*á-nak ¹⁾ hivatik, hol bizonyos, ez előtti három évvel kiásott halomban négy, egyegy üles hosszú, és fél szélességű, láda formára összeállított kövek közt, bizonyos hamvat találtak vastag cserépedényekben. Hírlík, hogy arany kengyeleket, gyűrűket 's más díszítvényeket is találtak; ez azonban csak annyin alapúl, mennyire a' mondának hinni lehet; annyi pedig igaz, hogy egy azon kövek közül a' kománfalvi új templom' ajtajába e' jelen évben huzatott. A' jászok' hajdani lakhelyét Jászvásár nevezete jeleli. — Hozzávetőleg tehát bizonyosan meg nem határozhatni, valljon a' hunnok', avarok', magyarok' elsőbbi kivándorlásaiból?

¹⁾ Így nevezetik a' halomkörűli falu és környéke, oláhul pedig *Komanest*, hol a' mostan épült fa egyháznak Gyka Miklós, helybeli nagy lelki földes úr földeket ajándékozott a' méltós. püspök' kérésére, ki parochiát fog ez évben létesíteni az ottani 's környéki hívek' lelki vigasztalására, kik eddig nem csekély hiányát érezték lelki örömeiknek a' pap' szűke 's távolsága miatt.

a' jászokból, kunokból, vagy talán még más költöző csapatokból maradtak-e? Annyi igaz, hogy magokat nagyon régieknek tartják. 'S a' mi igen elhangzónak tetszik, az: hogy a' székely nevezetért igen megilletődve érzik magokat, azt nem sajátjoknak mondván 's tartván, ellenkezőt pedig bizonyítani nem tudván. — Figyelemmel megjegyezni méltó továbbá, hogy az említett bevándorlott székelyekkel barátságosan élnek ugyan, őket mindenkor székelyeknek, nejeiket pedig székelykéeknek nevezvén; de atyafiságos szövetségre velük igen nehezen, vagy semmiképen nem akarnak lépni. Például szolgáljon az, hogy a' csángó leány férhez nem megyen székely legényhez, készebb levén anyja' tűzhelyén ¹⁾ maradni. Az is tapasztaltatott, hogy biztatók is ilyen esetben fáradságuk' jutalmát elvesztették. Épen illy vagy még nehezebben vesz a' csángó legény is székely leányt feleségül, 's öröme-
tebb megakarja látni szürke bajuszát mint székely feleségét. — E' tárgyban a' meghatározó ítélet bizatik a' magyar történetek régiségeiben jártasok' bölcseségére.

Van-e közöttük szabad birtokos nemes? vagy milyen viszonyban állanak földes uraikhoz?

Hajdan több határokat birtak mint szabadok 's nemesi jogokkal bírók, a' mit bizonyít a' hagyomány, 's még az itteni moldován lakosok is erősítnek. Hagyomány vagyon mind az oláhok mind a' magyarok kö-

¹⁾ Így neveztetik tulajdonképen tőlük a' kemencze' — földből vert katlan előtt mindenkor égő tűznek — a' ház' földinél egy tenyérrel magasabb alapja, melly a' kemencze' két oldalán elnyúlik, és az ifjak' 's kisdedek' szállásául szolgál; a' lyányok oda húzódnak, mikor idegen jó a' házhoz, vagy az úgy nevezett kemencze' hátára.

zött, hogy több helyeket egymásközt birtak magyarjaink, mely helyeket ma csak mint utazók láthatnak; ilyen *Magyarest* a' sós Jázló mellett, mely falut ma is bírják szabad jogokkal de már nem magyar lakosi a' magyar nevű nagy falunak; ilyen *Mojnest* városka és az alatta fekvő *Albutes* nevű tér, hol ma is mutogatják még az oláhok a' magyar elpusztult köegyház' helyeit és temetőjét, ott találtak néhány évek előtt egy ma is haszonra szolgáló igen hangos csengetyűt és kis fészületet, de egyiken sincs semmi irás; ezen helyet is szabadon birták a' magyarok, sőt vagyon olyan, ki tudja azt is, mikor adták el az oklevelet és micsoda kezekben létezik; magam is hallottam hogy az e' táji embereknél magyar oklevelek is taláztatnak, de igen nehéz hozzájuk jutni. Ma is él *Podur*-ban egy 70-éves asszony, ki azt beszéli, hogy leánykorában az atyja' hazánál itták meg az *áldomást* (így nevezik ők a' megtörtént alkalomkor inni szohott poharat) azon oklevél' eladása után, melyet a' kalugeri csángók az *albotesti* jószágról 's határiról szólót, egy ott nem messze lakó oláhnak holmi csekély pénzért eladtak, minthogy ők messze lévén nem folytathatták haszonnal kezelését. Ez az asszony elősorolja a' megvételi és eladási pénzmennyiséget, melyet az oláhok fizettek. Ma is élnek azon vásárló oláhnak utódjai, kiknél máig megvagyon az említett oklevél, de már azt látni sem engedik magyarnak. Ugy beszélnek, hogy már visszaváltani is akarták, de..... pénzzel sem érhették céljokat a' valóságos birtoksok' maradéki. Ugyan azon tájon egy prohozesti oláhnál, ki hír szerint magyarul is beszél, mondják, hogy heverne egy nevezetes magyarul irt oklevél, és pedig a' mint mondatik sz. Lászlótól; ennél több magyar irományról még beszélni sem halottam. Hogy pedig magyar irományok a' hajdani időkben létezhettek, azt nem ok nélkül lehet gyanítani Moldovának Erdély 's Magyarországgal hajdani nagyobb egybeköttetéséből, 's azoknak királyaik 's fejedelmeikkel kisebb nagyobb viszonyokból, leginkább pedig magyar lakosinak a' régiebb időkben

is itt nem kevés számmal lakásából, 's több idetartozó régibb 's újabb körülményekből. Elpusztulását pedig a' magyar és latin adatoknak egyenesen tulajdoníthatni a' florenczi zsinatban történt *unioi* aláírásnak 's az abból következő *disunioi* dölýfös dühösségének, honnan haza jöven a' jassi metropolita görög érsek, ötlet hitsorsosi kivégezték, 's az addig diák nyelven írott istenes könyveiket megégezték, valamint minden írományt, melly a' latin szertartásu hittél legkisebbb viszonyban vagy egybekötetésben sem állott, elpusztítottak, az addig használt latin nyelvet kiküszöbölték, helyébe a' mostani oláh nyelvet moszka betűkből és szavakból, a' latin, szerb és tót szavakkal vegyítve erőszakkal betaszították. Feldúlták a' kathol. egyházakat is, püspöküket 's papjaikat megölvén vagy száműzvé; 's ezekkel egybehangzólag, ha saját írományaikat megégezték, bizonynal a' magyarokéval sem bántak kedvezőbben. Ezek 's az ezekből származott szomorú esetek teszik olly homályossá moldvai magyarjaink' nemzeti 's hiti állását. E' belső pusztulás egyik hátráltatója volt Moldva' haladásának, míg a' jelen században a' mostani uralkodó, minden jót szerető, tartománya' boldogságát szíven hordozó herczeg vajda meg nem nyitotta a' nemzete' 's népe' lelki haladására alapított academiát, több más itt elé nem számlálható hasznos intézetekkel, mellyek e' hon' művelődését ez utóbbi években szépen felébresztették 's céljához törekvő haladásnak indították.

— — Több effélékről hír és hagyomány elég van, mellyek igazolásra várnak, bizonyos adatok' hiánya miatt. Könnyen gondolható azonban, hogy nem lévén sem védelmező pártolójok, sem testi sem lelki erejük a' védelmezésre úgy, mint törvénykezésre; ősi birtokaikat elvesztvén, a' hatalmasabb földbirtokosok' jobbagyaivá lettek majd minyájan, 's ezt idegen földön nem csudálhatni. Birnak azonban ma is némelly helyeket, 's azon birtokaiknál fogva mint kisebb nemesek oláhosan „*Rezesek*“nek hívvatnak, melly nevezet használtatik az oláh nemzetű hason birtokuakra is. Én úgy vélekedem, hogy az érintett

„rezes“ szó nem ok nélkül vehette eredetét a' magyar „részes“ szótól, mely úgy látszik alkalmasint kijeleli afféle birtokosok' helyzetét, minthogy résziben osztoznak egymással. Különben is az oláh nyelv' tulajdona, hogy a' mely szótagot a' magyar hosszasan ejt, azt ha kénytelen kiejteni, minden bizonnyal röviden ejti, mire példákat hozhatnék fel; de azt tartom, úgy is elég világos; mind a' mellett mit lehessen is építeni, a' meghatározó ítélet a' dologhoz nálamnál jobban értékre marad. — Illyen szabadon bíró „rezes“ vagy részes embereké Kotnár melleti Jazepest falu, hol néhány, ma magyarul mintsem értő család István vajda' ajándokából hiteles oklevelek' tartalmánál fogva szabad birtokának jogaival ma is él, mégis az efféléknek mindnyája adót fizet. Itt megjegyzem azonban, hogy sem országos, sem kerületbeli kisebb hivatalokat, szabad birtokosaink nem viselnek, 's talám nem annyira a' kormány' ellenkezése mint tudatlanságok miatt. Kételkedni pedig, úgy tartom, arról nem lehet, hogy az említett jozepestiek, habár nyelvöket elfelejtették is, magyar eredetűek ne volnának, mert a' kathol. hitben állandóul megmaradtak; itt pedig a' római kathol. hit a' görög eredettel meg nem férhető, sőt inkább gyanítható, hogy a' zavarosabb időkben az uralkodó itteni görög n. e. vallást némi tekintetekből többen követhették. Ezekből tehát kiindulva úgy tartom, nem épen pusztán ok nélkül vélekedhetni, hogy a' többi moldován „rezesek“-ből, ha nem is mindnyájan, sokan mégis magyar eredetűek, 's főkép a' nyelv' feledése oláhosíthatta el, a' mit több helyen magok is örömezt elmesélnek. Így például a' berlódiak (város a' hason nevű kerületben) a' most is élő tatrossi öreg plebanusnak több évek előtt beszélették, hogy az ő eleik mind magyarok voltak, magyar neveiket is dicsekedve emlegették; megmutatták továbbá neki a' magyar temető helyet is, hová mai napiglan a' görög hitűek nem temetkeznek. Több ilyenekről van emlékezet, de mind a' történetekben jártasak' ítéletére 's igazolására várakoznak. — Birják továbbá ma is a' megvétel' jogainál fogva

„*Klése*“ határát, melyhez mintegy 3 — 400 család tart osztozó jogot, kiknek törzsöktől származásuk és osztozó levelük magyar nyelven van írva; de hányadik évig meggyen fel, nem tudhatom, úgy a' megvétel' ideje is előttem ismeretlen. Birták bizonyos fejedelemnek ma is meglevő levele' tartalmával *Kaluger* falut is határával mintegy négyszázan, melyet 3 évekkel ezelőtt az oklevél' ellenére is a' szomszéd boérnak ítelt az uralkodó herczeg által a' moldovai törvény; minek következtében igen sokan kiköltöztek házaikból, elhagyván ősi lakhelyöket; pusztájában maradtak az általmenők' nem kis megilletődésére a' legszebb gyümölcsösök, 's az a' falu mellett bizonynyal nem csekély emberi szorgalom által alakított diófa-erdő, melly fák között almát, körtvét is a' legjobb ízűt termő igen szép fák most is találtnak, valóban sajnálható pusztulásra jutott. — Még birják a' *marginéniék* is, kik a' baráti püspöki jószággal határoznak, lakóhelyeiket, milly levelek' erejével, előttem ismeretlen: de már szántó-földeiket a' szomszédok birják, kiktől saját magokét rud számra vásárolják meg minden évben.

A' mi polgári helyzetöket illeti magyarjainknak, minthogy mindnyájan, vagy legalább nagyobb részint jobbágyok, az országos terhekre való munkákban közöttük és a' moldvai jobbágyok között semmi különbség nem tétetik a' kormánytól, p. o. az adófizetésben, az utak' csinálásában, és más a' haza' szükségeire teendő munkákban. Ha pedig tekintjük a' kedvezőbb részt, akkor már ha nem mindnyájan is, mégis idegeneknek szeretik tekinteni, 's hitők miatt csak türelmezettek levén, annyi alkalmuk nincs a' mivelődésre mint a' többi jobbágyoknak, kiknek hitőkre 's annak szolgálaira nagyobb figyelem fordítatik. Egyházaik azoknak tiszteletben tartatnak, a' földes uraktól építetnek 's ruháztatnak, midőn a' mieinket minden segedelem nélkül csupa buzgóságból építik, elég bajjal is ruházzák, 's a' szükségességekkel igen silányul láthatják el szentegyházaikat 's azok' szolgálait, kiknek több

nagylelkű nemesek, jobbágyaik' szeretetéből csupán saját jószágukból szoktak földeket, akaratjuk szerint visszavendöket, ajándékozni.

Ezeken kívül a' többiek, ma az austriai alattvalókat kivéve, kik *Szudítok*-nak hivatnak mindnyájan jobbágyok, kik iránt némelly nagylelkű földesurak kitünő kedvezéssel viseltetnek, kik jobbágyaik' boldogításában találják legszebb 's legállandóbb benső örömeiket; a' kik pedig e' boldogító 's valóban nagylelkekhez illő örömet nem érzik, kényők szerint gondolkodva, a' szegények' nyomorításától szikrát sem irtóznak, igen csekély kedvezést mutatnak munkás magyar jobbágyaikhoz, miket terjedelmesben leírni sem czélom sem szándékom.

S.

Állittatnak-e a' moldovai katonaság közé, 's mennyi számmal?

Minden nyolczvan család a' haza' közönséges bátorságára ügyelő legszebb szabálya szerint, köteles egy legényt a' rendes katonaság közé állítani, mást pedig a' kerületi törvényhatóság' szolgálatjára. Még eddig, úgy tudom, katonaságnáli hivatalra nem alkalmaztattak, nem is ok nélkül, minthogy a' kormány' nyelvét ugyan beszélni 's a' katonai gyakorlatokban használni tudják, de írni talám egy sem, ha csak szolgálatjában meg nem tanulta, mire azonban példát mutatni nem tudok. — Mind kétőnek pedig tartására, öltözetére 's lovára való szükséges költséget, a' közönséges adópénzen kívül, kötelesek az adói összeírás alatt levő, főszerinti nevekre kiszámítani, lefizetni a' birónak, kinek szoros kötelessége mind azokról a' kerület' „*Számosa*“¹⁾ előtt igazságos számot adni.

¹⁾ Magyarok 's oláhok mindnyájan *Számos*-nak hívják a pénztárnokot a' kerületnél.

Igy neveztetik ma is közönségesen a' kerület' tárnoka. Kérdés, valljon nem a' magyar nyelvtől veszi-e eredetét? 's valljon nem viselték-e hajdan magyarok is? mit csak a' kormány' rendszere 's történetei fejthetnek meg igazán.

9.

Vágyanak-e magyar nyelvűkhöz buzgó ragaszkodással, vagy hamar eloláhosodnak?

Minden nem kedvező viszonyaik' ellenére is megelégedést, úgy látszik, abban találnak a' még magyarul beszélni tudók, ha egymással 's akárkivel is saját nyelvükön beszélgethetnek. Az eddigi eloláhosodásnak mi volt az oka, könnyen érthető, t. i. a' tartomány' uralkodó nyelvének elkerülhetlen szüksége. A' hit' szolgálai — missionáriusok — pedig a' legszomorúbb időkben is a' propagandától nagy szorgalommal küldetvén, mivel a' magyar nyelvet nehezebben tanulhatták az oláhnál, nincs mit csudálni, hogy ha néhány évig ott maradásuk' reményében inkább oláhlul mint magyarul kívántak hiveikkel közlekedésben lenni; ezek pedig azt jónak tartván, mit pásztornk' szájából hallának, ennél fogva nem kevesen a' magyar nyelvet elfeledik. Ki tagadhatná azonban, hogy az itteni magyarok' nyelve' megtartását a' hitők iránt való legszen-tebb atyai gondoskodásnak, a' római sz. szék 's a' propaganda' hitterjesztő gyülekezetnek semmi veszedelemtől mitsem irtózkodó buzgó felvigyázásának, 's a' minorita rendű sz. Ferencz' fiai' nemes elszánásának köszönhetni, kik századok óta pótolták lelki szükségeit az itten vigasztalás nélkül szükölködő véreinknek, kiket a' legnagyobb szenvedések közt is az istenben való legbátorságosabb bizodalomra, kiben kell vetni minden reményünket, nem csekély haszonnal serkentettek. Nem tudom, de nem is szándékom az itten fáradozott boldogúlt szerzetes férfiak' buzgalmét megdicsérni, elvégzi azt helyettem legjobban az,

a' kiért 's kinek hittudományaért fáradozni nem irtóztak. Méltán erősíthetni azonban, hogy ez utóbbi években az eloláhosodásnak példái igen ritkák, ma pedig illy esetet nem is lehet hallani; csupán a' regényes házasságok, biztatások, ígéretek, erkölcsi viszonyok 's más egyéb személyes esetek mutathatnak még egynehány ritkább efféle szánakodásra méltó szomorú példát. — Nem ok nélkül illik, sőt szükséges itten megjegyeznem, hogy eloláhosodásról itt nem lehet emlékezni, melly a' csangók közül, habár sokan már magyarul nem beszélnek is, történt volna, sőt mostan örömmel el lehet mondani, hogy arra példát nem említhetünk. Nem lehet ugyan tagadni, hogy ma is történnek itt ott eloláhosodások, de azok a' külső határokból bevándorlott, munkát nem szerető, vagy magokat elrejtteni akaró atyáinkiai közül történnek; néha a' zsiros házasság' kedvéért, vagy más egyéb személyes ígéretek' elnyeréseért, főkép olyak közt, kik a' hit és vallás' legszentebb titkaiból nem szégyelnek 's nem irtóznak könnyebb élelműkre eszközt csinálni. Keveset lehet azonban látni azok közül is, kik mélyen bánkódva ne siratnák tántorodásukat. Sokkal inkább szánakodásra méltók az illyek cselekedetükkal, mint sem hogy őket bírálnunk lehetne, 's csak annyira érdekesek valóban, hogy megbocsásunk nekik, mert nem tudják mit cselekesznek. — Kénytelenek vagyunk mégis megvallani, hogy némellyel huzamosb évekig az oláhok közt lakván, édes nyelvüket annyira elfeledték, hogy vagy semmit, vagy igen keveset, azt is szégyennel szólnak magyar nyelven. Egyébiránt hogy a' nyelvhez buzgó ragaszkodással vannak, ha nem szólnék is, már onnan is világos volna, hogy annyi sok viszonyok 's változások között, századok' elmúltával is, habár hibásan is, magyarul beszélnek. Az eloláhosodásra pedig semmi önkénytes vonzódást nem tapasztalhatni.

10.

*Milyen családnevek fordulnak elé, magyar jelentésűek,
hangzatnak-e vagy oláhok?*

Számos magyar ejtésű régi nevek találhatók, melyek közül most csak néhányat nevezhetek helyzetem miatt, ugymind Hadi, Roncz, Tiba, Rab, Perke, Donkó, Mezei, Benke, Demse, Borbocz 's több ilyenek, a' mellyeket régiebbnek gondolunk. Újabbak pedig, u. m. Farkas, Róka, Antal, Szarka, Gyurka, Sándor, László, Szeles, Kerekes, Fazékas, Porondi, Kövecsi 's több ezekhez hasonlók. Nem kevés számú székely nevezetek is vagynak; sok van még oláh jelentésű is, u. m. Dogár, Bezsan, Bezsenar, Kosán, Kosokár 's ezekhez hasonlók, mellyeknek nevsorát itt igen hosszas volna adni, de más alkalommal, ha szükséges leend, megtehetendő.

(Folytatása következik.)

DÖBRENTEI GÁBOR.

II.

A' MAGYAR HADSEREG'

TÖRVÉNYCZIKKEI 1583 — 1596-BÓL.

Hadi nemzet valánk, millyennél-hadibbat alig mutathat elé széles Európa, sok nevű népei tarka vegyületéből. A' harcz, hosszú és véres harcz lankasztó küzdelmei miatt hanyagló, vagyis inkább mellőzők el, a' nemzeti minden egyéb erők művelését 's kifejtését, mikben a' polgarisodás pályája legkülső stadiumain álló nemzetek által annyira hátra hagyatánk. Karddal nyertük honunkat, karddal oltalmaztuk meg, mennyire megoltalmazhattuk, ha immár nem is de egykor valóban világszerte híres szabadságunkat, és nem pirulhatánk meg e' szabadság édeletében a' világ színe előtt, mert valóban izzó munkával, miként napszámos mindennapi kenyerét, sőt vérünk hullásával és tagunk szakadásával kerestük azt. És mégis melly csodálatos! nem tudok nemzetet az európaiak közül, mellynek nyelve olly parlag volna a' hadiirodalom mezején miként a' magyar. Parlagnak mondom, mert hogy hajdan művelt volt, ha kétségtelen tanúságok nem bizonyítanak is, a' józan gondolkodó ész sugallhatja. Ki merné csak állítani is, hogy a' nagy Mátyás bajnok serege nem magyar hadinyelvet vallott, vagy a' Mohácsnál elvérzett nemzeti had nem anyanyelvén kormányoztatott volna? Mo-

hács vér-napjalg magyar törvényei voltak a' magyar hadseregnek, — azután semilyen. Zavar állott elé az alkotmány minden ágában, és szabad szakállán járt miként minden, a' katonai figyelem is. Maga a' *katona* név, véleményem szerint a' *continua*-ból faragódott, a' XVI-ik század közepeig ismeretlen volt az ősök előtt, 's csak ekkor tolta ki divatából a' korábbi szebb és jelentékenyebb *vitéz* nevezetet. Miksa király gondolkodott ismét a' *vitézlő* népnek törvényszabályozásáról 1569-ben, de kívánata az ország rendeinél visszhangra nem talált. Ismételtetett e' kívánat néhány következő országgyűlésen, jelesen pedig az 1580-dikén, e' szavakban: „Caeterum cum eo jam ab aliquo tempore deventum sit, *ut nullus fere miles Hungarus, sive eques sive pedes, in uno aliquo loco sive praesidio retineri possit, sed quando cuique libet, sine omni licentia stationem suam deserat, et ad alium Capitanenum vel praesidium transeat; — id vero omnibus legibus et consuetudinibus militaribus repugnet, ac in magnum locorum finitimorum incommodum ac detrimentum vergat eo, quod Praefecti et Capitanei de militum ipsis subjectorum numero nihil certi sibi polliceri queant, Caesarea Regiaque Majestas Status et Ordines clementer requisivit, ut quia majestas Sua certos Articulos sive leges militares a militibus Hungaris equitibus et peditibus observandas, in eum fere modum qui inter milites Germanos observari consuevit, instituere, eademque jure militari manutenere decrevisset, ipsis Status et Ordines publico edicto cavere vellent, ne huiusmodi transitionibus ullus deinceps locus daretur, neve quisquam eos absque venia et passus literis stationes suas deferentes susciperet, vel ullum eis receptaculum praeberet. Quoniam vero nihil ea de re hactenus decretum fuit, sed Status et Ordines se simpliciter ad Constitutiones anni 1552. retulerunt, Majestas Sua praetermittere nequit, quin fideles regni Status et Ordines denuo benigne hortetur, ut quod antea hac in parte propositum fuit, minus difficulter amplecti, Suaeque Majestatis menti et instituto, haud alio quam ad ipsorum Statuum ac caeterorum*

regnicolarum communisque patriae defensionem spectanti, se accommodantes, suam hanc voluntatem publica sanctione declarare velint.“ Azonban a' külföldi rendszertől idegenkedő több összecsoportozó körülmények miatt felingerült országos rendek valamint több más üdves pontjait a' királyi kívánatoknak, úgy ezt is ismét elvetették, 's fenhangon felelték válaszukban: „*Quod autem ad disciplinam militarem attinet et leges militiae quibus Germania utitur, sciat Sua Majestas Caesarea: neque leges neque disciplinam militarem in Ungaria ulla unquam tempore defuisse; imo a Sigismundi Imperatoris temporibus exterarum nationum homines, ut Gallos, Burgundos, Polonos, Bohemos, et vicinos Germanos in Ungariam, ubi vera contra infideles Turcas militia discitur, confluisse; — Neque modo tale quidpiam desiderari, dummodo bonis militibus honor et praemium ac cetera suppeditarentur, pro quibus se se diversis casibus objicere, et quorum causa magna pericula subire soliti sunt, atque malis et ignavis nulla impunitatis spes reliqua esset.*“ Jutalom tehát és nem büntetés által kívánták az ország rendei a' katonát vitézségre és engedelmességre ébreszteni.

Kísérlet tétetett e' kívánattal még az 1582-dik országgyűlésen is, és az ugyanazon szavakkal ment be a' királyi előadásokba de az ország rendei, elébbi határozataik nyomán ekkor az 1552-diki törvényre hivatkozván, a' királyi válaszbán úgy módosított, hogy legalább a' katonáknak a' kérdésben lévő katonai törvényekre megeskettetését rendeljék el az országos rendek. „*Articulum — mond e' királyi válasz — de militibus stipendiariis, qui sine literis testimonialibus ab uno Capitaneo ad alium proficiscuntur, ita declarandum ac de novo statuendum censet Majestas Sua, quod milites illi Juramentum praestare teneantur, juxta formulam legum militarium quae Statibus sub litera exhibetur; Cum alegatus ab ipsis Statibus Articulus anni 1552. non tam milites praesidiarios, quam eos respiciat, qui in castris degunt.*“ És miután e' kísérlet is sikeretlen volt mind ezen mind a' következő 1583-ki

országgyűlésen, úgy látszik Rudolf elunta tovább vitatkozni az ország rendével, országgyűlés kívül hozta be azt fogadott magyar hadai között, mit annyi országgyűlésen törvényes alakban hasztalan követelt.

Nem merem egész bizonyossággal állítani, mert adataim nincsenek reá, de aligha csalódom midőn azt mondom hogy épen a' magyar hadseregnek 1583-dik év után eleibe szabott katonai törvényeket vagyok szerencsés itten közölhetni, mellyek egy 17-dik századbéli másolat után szóról szóra eként hangzanak:

Vitézlő Articulosok,

mellyeknek continentíája szerint *kapitányok*, *hadnagyok*, *zászlótartók*, és egyéb magyar renden való nép, magokat viseljék, és ezeket megtartván Ő Fölségének hűttel kötelesek.

Elsőben. Az kapitány tartozik, és hűttel köteles az *lovassereget* az mennyire lehet nagyobb részülr *nemes rendbül* és jó lovakkal fogadni, kiknek *fegyverek* jók, *pánczérjok*, *sisakjok*, *kopjájok*, *szablyájok*, *hegyes-tőrjök*, *botjok* avvagy *szekeerczék*, és ez mellett *fél-puskájok* legyen.

Minden *nemes ember*, az kinek három vagy négy lóra fizetnek, tartozik egy *vezeték-lovat*, tartani.

Az *lovász-* és *lovass-legények* fölfegyverkedve legyenek, ha följebb nem, *pánczérjok* és *mordál-puskájok* legyen, azon följül tartozik minden: *kopját*, *sisakot*, és *szablyát* viselni.

Az *lovass* és *lovászok*, igaz idő (így *ideü* helyett) férfiak legyenek, kik *harczra* elegendendők, és ne gyermekek legyenek.

Az *mustrakor* tartozik minden, fegyverében fölöltözvén az mustrán általmennyi, ha kinek *fegyverhordozó-inassa* vagyon, az sisakját és kopóját hordozza.

Az kinek elegendő lova vagy lovasa nem volna, az commissariusok az defectust kivonják.

Minden megmustrált jól készült lovasnak *óra-fizetése*, minden óra harmínez napot számlálván, négy rénes forint, az hadnagynak minden lótul ötven pénz *asztal-pénzi*, zászlótartónak és trombitásnak dupla fizetések legyen.

Ha valaki mustrának idején beteg volna, annak lovát, fegyverével egyetemben, az mustrán által vigyék, és mint egészségében fizetése meglegyen reá.

Ha az lovakban avvagy lovasokban az ellenségtől vagy betegség miatt fogvatkozás lenne, tartozik mindenik az következő hónapra mást helyére állatni, mellyből az kapitánya bizonyosága legyen.

Hadakozásnak idején, ha valaki tisztességes *harczon* és *vitézlő rend* szerint, melly kapitányának akaratiából lenne, az ellenségnek rabságába esnék, annak személyére megjárjon fizetése, mintha jelen volna.

Senki, se *nemesek* se *egyebek* közül, mustrának idején kölcsen idegen *lovat*, se *szolgát*, se *fegyvert*, az mustrára ne vigyen, hűti és tisztessége szerint.

Valamikor vagy az ellenség ellen, vagy sztrázsára, vagy egyebüvé külletik mennyi, kiki mind, jó renddel, *fegyvereivel*, és *lovasival* fölüljen, valamint az mustrán jelen volt, ha pedig az *had* megindul, *fegyverét az útban szekeren ne hordozza*.

Zászlója alatt minden megmaradjon, és helyét se sztrázsán se másutt el ne hagyja, hanem rendit megtartsa, *hűti és tisztessége alatt*.

Mindenik, hűti és tisztessége szerint tartozik, valamikor és valahun, az szükség az ellenségnek idején kivánja, vagy *végházban*, *táborban*, és *ellenség előtt*, helyén megmaradni, — ha pedig valaki hír nélkül, és szabadságot elsőbben kapitányátul nem vévén, helyét elhad-

ná, és elmenne; ha megfoghatják *fejével büntessék*, hol meg nem kaphatnák *megsentiáztassék*.

Ha ki sztrázsára rendeltetett, és reá nem megyen avvagy valaki onnén idejének előtte elmenne, avvagy lovárul leszállana és elalunnék avvagy valamiképen sztrázsáját az mint köllenék meg nem állaná, az az *sereg-birójának sentiáijából fejével büntettessék*.

Senki a' táborbul *harczra*, vagy *prédára*, se *zsák-mányra* az kapitánja híre nélkül ki ne menjen.

Senki sztrázsának idején, se penig *rendbeli menetelben* vagy *állásban*, avvagy mikor immár az sztrázsáját helyére helyezették, egymással ne *viaskodjék*.

Mindenek azon igyeközzenek, hogy idegen nemzet-séggel barátságosan és szeretettel éljenek, és panaszokat kapitánjoknak vigyék, magok bosszút ne álljanak.

Senki idegen nemzet ellen háborúságot ne indítson, *feje veszése alatt*.

Senki az ellenséggel semmit ne közöljen, se vele ne beszélgessen, hanemha az fő-kapitánjátul leszen szabadsága reá.

Azonképen senki valamig az *had* tart, máson régi bosszúját meg *torolja*.

Ha valaki az ellenségnek tanácsában, vagy igyeközetiben avvagy azon kívül, valami árultatást, Ő Főlsége, az ország, avvagy az egész had ellen, értene avvagy eszébe venne, és ki nem nyilatkoztatná, *áruló gyanánt tartassék*.

Ha valaki az ellenségnek közibe szökik, és megkaphatják, az sereg-birójának sentiáijába essék.

Az szegény jobbgyságon senki prédálást ne tegyen, *nagy büntetés alatt*.

Mindenek *tisztösséggel* és *engedelemmel* legyenek az had előtt való *fő-kapitányakhoz*, és főképen ahoz az *ki egyedül az magyar seregnek eleibe adatik*, mind pedig magok *hadnagyihoz*.

Nyilván való hadnak idején senki másnak foglyát avvagy nyert prédáját erővel el ne vegye.

Az *vitézlő igazságnak* és közönséges *hadi törvénynek* mindnyájan engedelmesek legyenek, és ahoz tartozandó tisztviselő személyeket semmiben meg ne háborítsák, *fejek elvesztésében*.

Ha valaki vagy hadi vagy békességes időben, *tábor után* vagy *vég helybe élést* vinne, senki *feje vesztése alatt* hatalmas rajta ne legyen.

Minden *szolgák* és *lovasak* az *uraknál* megmaradjanak és szolgáljanak, valamig az tábor tart és az ellenség ellenünk vagy; — ha valaki az idő alatt az táborbul urátul elszöknék, valahol megtaláltatnék *fölakasztassék*.

Senki más ember *szolgáját* vagy *lovasát* az *ura* híre és akaratja nélkül magához ne fogadja, se meg ne tartsa.

Mindnyájan *király urunknak Ő Főlségének* és az *országának* híven és igazán engedelmesen szolgáljanak, és az megnevezett articulusokat épen megtartsák, az mint az, *nemes* és *vitéz emberhez* illik; melyre minden kapitány Ő Főlségének tisztessége és hűti szerint köteles, és az alatta való *vitézektől* is hasonló tisztességek és hűtek szerint *obligatiót vegyen*; — azoktul pedig, kik az ellenségtől jüttenek volna, avvagy valami gyanóság volna felőlek, főképen az *kik paraszt renden valók*, az kapitányok *külömben* és *magán* vegyenek hűtet tülek.

Vitézlő Articulusok.

kik szerint király urunk Ő Főlsége *kapitányi*, *vajdái*, *ti-zedesi*, és *magyar gyalog vitézlő serege*, viseljék magokat, melyeket épen és erősen megtartani Ő Főlségének hűttel kötelesek.

Mindenek előtte az *kapitánynak* vagy *vajdának* meg-hitt *vitéz embereknek* szükség lenni, kik hűségekrül Ő Főlségének megesküdjenek, és hogy az *vitézi módot* az alattavalókon épen és erősen megtartják,

Minden tíz gyalognak egy *tizedese* legyen, ki *látott vitéz ember* legyen, és az országban *zálogja* legyen.

Az *közönséges vitézek* olyanak legyenek az kik helyesek, és az vitézlő dologban forgottak, nem *bujdosók* avvagy *pórok*.

Mindnyájan az vitézek, midőn összefogadják, és azon kívül kiki maga részéről *egyedül*, mikor az fizetésre adja magát, arra esküszék (így) *hogy Ő Főlségének minden szükségében és szerencséiben híven és igazán szolgálnak, kapitányoknak és tisztviselőjeknek engedelmesek lesznek, és minden vitézlő dologra mindenütt és minden időben, az mint vitéz emberekhez illik, készek lesznek.*

Hogyha pedig az fizetés valamennyire elhaladna, megelégedjenek az kölcsön pénzen egy ideig, fizetést békeségesen elvárván, kapitány szabadsága nélkül el ne menjenek.

Az sztrázsára szorgalmasan reámenjenek, és az végeket el nehadják, se egymással ne harcoljanak, *fejek vesztésében*, és az szükségnek idején álgyük körül és egyéb épületbeli munkára kötelesek.

Hogy minden gonoszságokat, prédálásokat, háborúságokat, lopásokat, hadakozás idején, mind táborban útakon, és szállásokon eltávoztassanak; — és hogy az *kereskedő népet* kik élést és egyéb szükségesbeli marhát hoznak, meg ne háborítsák *fejek vesztésében*.

Idegen nemzettel békeségesen éljenek, háborúságot vagy zenehonát ellenek ne indítsanak, hanem kiki panaszt kapitánya eleibe vigye *feje vesztése alatt*.

Az ellenséggel se titkon se nyilván semmi tractatioja ne legyen, *feje vesztése alatt*.

Hogyha valami *árullatást* avvagy *indulatot*, Ő Főlsége, az ország, vagy az egész sereg ellen, valaki eszébe venne, az fő-kapitánynak tartozik megjelenteni, mellyet ha elhallgatna, *áruló gyanánt büntetessék*.

Senki szabott helyéről se ellenség ellen se prédára ki ne menjen kapitánya hira és akaratja nélkül;

valaki elszökik kapitánya híre és engedelme nélkül, *fejével büntetessék.*

Az sztrázsa elrendelése után senki *puskáját* az vég-házban ki ne lüje, se zürzavart se támodást ne indítson.

Ha valaki sztrázsáján elaluszik, vagy *jelét* elfelejti, az sereg-birája sententiájából büntetessék.

Senki hadakozásnak idején másnak nyerett prédáját el ne vegye, ha ki penig elvenné, a' sereg birája eleibe vitessék.

Zászlója alatt minden megmaradjon, és alóla kapitánya híre nélkül senkinek ne legyen szabad elmenni.

Senki vég helyben, vagy hadnak idején az táborban, egymással ne harczoljon, ha ki azt cselekedné, az sereg-birája eleibe állattassék megbüntetessék.

Eddig e' felette nevezetes és mind nyelvünkre mind védrendszerünkre is nem csekély világot vető hadi törvényczikkek. Keletkezésök évét nehéz meghatározni, de korát, azok után miket elülemlítettem, úgy hiszem könnyű; mert 1583-ig csak szándékoltatott behozataluk, később pedig e' tárgy, mennyire én tudom, országgyűléseinken meg nem fordult, tehát a' most említettem év után kellett azoknak országgyűlés kívül elészabatiok. A' *lovasoknak*, miként látjuk 4. forint fizetés adatik havonként. irományaim közt találok az érsek-újvári őrsereg fizetése jegyzékét 1596-ból, illy czím alatt: „1596. *Extractus annuae solutionis militum Archiepiscopaliū, qui Strigoniū et Wywary continue intertenentur*;“ — ebben ez olvasható: „*Egregius dominus Joannes Sarkany Centum Equitum hwszarorum ductor, ad Equites 10. singulis in singulos menses per flnos. 4. fl. 480.*“ — 1596-ban tehát még 4. forint volt egy lovas hópénze, de csak épen 1596-ig volt 4. forint, mert az azon és januar. 15-dikén egybehívott, és martius elején eloszlott országgyűlésen az, 5. forintra emeltett, 's ezen fokon maradt még 1603-ban

is. E' hadi törvényczikkek korát tehát szükségesképen 1583. és 1596. közé kell helyheztetnünk.

Azon példányon, mellyről én ezen hadi törvényeket vettem, egy hadi parancs is áll végül, Miksa főherczeg nevében a' kanizsa-elleni véghelyek őrseregeihez, mellyet szinte igen nevezetes volta miatt ide iktatok. Így szól az:

„Mivel ezek az Kanisa ellen való végházok az *ő régi szokott törvényekben* és szokásokban igen megfogytakoztanak, az mostani időhez képest peniglen az szükség azt kívánja hogy azok is még újonnan az közönséges jókért renovaltassanak, — annakokáért Maximilián herczeg urunk Ő Fölsége, az római Császár urunk Ő Fölsége nevével kegyelmesen azt hagyta és parancsolta mi nekünk: hogy ti kegyelmeteknek fejenként, és elsőbbben az megnevezett végházoknak főkapitányának, és Ő Nagysága után fő vice-generalisának hadnagyoknak és vajdának szabad ne legyen és nem is engedtetik hadnagyságot, vajdaságot, és egyébféle vacantiákat jövendőben magok szabad akaratjokbul valakinek adni és conferálni.

Másodszor. Hogy se az főkapitány uram Ő Nagysága, se az fő vice-generalis, hadnagyok, vajdák, és *serg-deák*, és egyébféle tisztviselők, szabadság nélkül, hanemha az nagy szükség (miatt) kívántatnék, az végházok kívül ne lakjanak, és azokat el se hagyják.

Harmadszor. Hogy se az hadnagyoknak se az kastélbelieknek szabad ne legyen, hogy midőn Ő Kegyelmek és az ő alattvalók az bűnösök ellen *törvényt láttatnak* és szolgáltatnak, az törvénynek processusát az főkapitány uram Ő Nagysága híre és akaratja nélkül, és ha az főkapitány akkor helyén volna, az fő vice-kapitány nélkül ne expedialják; és ha valamelly pörösnek neheztelésére volna az törvény, az főkapitány uram Ő Nagysága eleibe appellálhassa, melly appellatiónak az *törvénytlátók* ellent ne tartsanak, hogy az főkapitány Uram Ő Nagysága is, az Ő Nagysága instructiója szerint az azféle dolgokat az *Udvarhoz* remittálhassa.

Negyedszer. Az hadnagyok azzal is tartozzanak, hogy bizonyos hírekre és kémségre szorgalmatos gondot viseljenek, de senki ő közülek, ha szintén valami hírei volnának is, magátul az Udvarhoz meg ne írgya, hanem az főkapitányának, avvagy az fő vice-generálisnak mennél hamarébb lehet megírgya, ki azután minden dolgoknak igazán végére menvén, az ő opinioja és tetszése szerint Ő Főlségének tartozik megírnya.“ —

Miksa főherczeg 1595-ben lőn hadi főkormányozóvá Magyarországon, Kanizsa 1601-ben jutott a' török kezére, 's csak ezután építették a' Kanizsa-elleni erősségek, mellyeknek kormányzóji aztán „*Kanizsa ellen vetett véghelyek főkapitánya*“ — *Confiniorum Canisa opositorum Generalis Capitaneus* — czímet viseltek. Úgy látszik tehát hogy e' törvényeket 1601. után újította meg Miksa főherczeg a' mostemlített véghelyek őrseregei számára.

Figyelemre méltó e' törvényekben az előforduló sok műszón kívül az, hogy a' büntetések között sehol *bot* és *vessző* elő nem jó, hanem főként a' lovasság, *tisztessége* és *hite* szerint köteleztetett a' szolgálatra. — Bocskay hadi törvényeiben. 1606-ból mellyeket közleni szinte szándékozom, némelly vétségekért már *három pálczaütés* rendeltetik. És így jutha a' művelődésben előhaladó kor lassanként a' 100. és több pálcza - 's vessző-ütésekre, mellyek olly pazarolva osztattak még csak nem régiben is a' hadi seregben.

III.

A' NEMZETI GAZDASÁGNAK

RENDSZEREL.

(Olvastatott a' m. academia' kis gyűlésében, decemb. 6. 1841).

Míg az anyag egyenes ellentétbe helyeztetett a' szellemmel, a' nemzeti gazdaság' tudománya nem létezhetett. A' 18-ik században nem csak ez ellentét megszűnván, de a' materialismus uralkodóvá válván: a' nemzeti gazdaság tudománnyá lön; de egyes alkotó részei már kidolgozva valának, midőn a' phisicráták, hazájok' zavaros állapotja, 's a' dolgozó osztályok' szomorú helyzete által rendszerök' felállítására buzdítottak, 's Ádám Smith, ennek nyomain indulván, de más és nagyobb eredményekhez érkeztén, a' nemzeti gazdaság' tudományát megállapította. E' két iskolának' azonban, már a' mercantil rendszer elődolgott, sőt a' régiek is, kik, habár az ipart szabad férfiakhoz illetlennek tarták, 's anyagi munkákat szolgálk által végeztetének, 's a' megvetést a' személyekről foglalkozásaikra átvivék — társas viszonyokról értekezvén, a' nemzeti gazdaság' egyes részeiről szólni el nem mulasztottak. Úgy Plátó, az Ádám Smithnek tulajdonított elvet a' munkaelosztásról, 2000 évvel előbb mondta ki, 's taglalá. Xenophon pedig a' jövedelmező 's nem jövedelmező tőkéket olly világosan határozá meg, mint Say. De mind e' töredékeket, melyeket a' régiektől a' közép- 's újabb

korból birunk, 's mellyekből végtére egy egésznek kellett válni, pompás épületnek, melly még jelenleg is befejezve nincsen, mellynek egyes darabjai még le fognak rontatni, tökéletesb 's szilárdabbaknak helyt adandók — a' mercantil iskola rakta legelőször egymáshoz, 's e' töredékek' későbbi rendszereztetését lehetővé tette. Ez történt a' 17-ik század második, 's a' 18-ik első felében, az angol navigation act, 's Colbert igazgatásának idejében. A' mercantil rendszer az élethől fejlődött ki, nem a' tudós szobának üvegház — féle gyümölcse; mert e' rendszer minden hibáival 's jelességeivel, a' kormányok' ipar 's kereskedési politicája volt, 's az írók által, a' törvényekből 's kormányok' intézkedéseiből abstraháltatott. — E' rendszer szerint a' nemzeti vagyon pénzben áll, a' legközelebbi út tehát egy nemzet' meggazdagulására arany és ezüst' szerzése; de országokban, hol arany 's ezüstbányák nincsenek, a' nemzet' birtokában levő arany 's ezüst' mennyiségét csak úgy szaporíthatni, ha a' kivitt a' külföldre a' bevitt felülhaladja; — a' kormányok tehát minden intézkedéseiket oda irányzák, hogy külföldi áruk' behozatala belső emésztésre csökkenjen, a' honi természetnyek' kivitele pedig növekedjék. E' szerint leghathatóbb szereknek a' nemzet' meggazdagulására tartattak, 's használtattak: a' bevittel korlátozása, 's a' kivittel' serkentése. A' bevittel súlyos vám által nehezítetett, sőt sok czikre nézve eltiltatott; a' kivittel ellenben serkentett vámviszafizetési jutalmak, kereskedési egyezkedések, — mellyeknél egy nemzet a' másikat mindig megcsalni iparkodott, — 's gyarmatok' állapítása által. Gyári áruk, kivitelre legalkalmasabbak lévén, a' kormányok a' gyárak felállítását minden módon elősegíték, 's a' műipar érdekeinek minden tekintetben a' földművelés — a' külső kereskedésnek a' belső felett elsőséget adának. Vizsgálván továbbá, micsoda keresetmódnál gazdagúlnak meg legsebbebben az egyesek, 's a' külső kereskedést e' keresetmódnak találván, azt következteték, hogy a' külső kereskedés' előmozdítása legsebbebben fogja a' nemzeti va-

gyont növelni. — E' rendszer, minden hibái mellett, nem érdemli azon ócsárlást, melyet Ádám Smith' bálványozói rá halmoztak, kik állapotokat praesupponálnak, melyeket az emberiség vagy sohasem, vagy talán csak századok után érend el, 's kik az ezen állapotokban talán használható rendszabásokat, a' jelen nemzedékre tolni akarnák. — A' mercantil rendszer az új világ felfedezésének, 's a' nagy biralmak, 's több kicsiny státúásokra elszakadott nemzetiségek, nagy testekké összeolvadásának eredménye volt. Spanyolhon az amerikai bányák birtokában, az európai statusrendszerben felsőséget nyervén, e' hatalom a' pénznek tulajdonítotott; 's ámbár Spanyolhon bányáinak daczára 's az arany' 's ezüst' kivitelét halálos büntetés alatti tilalmazások mellett elszegényedék, 's kormányokat és népeket meggyőzhetett volna arról, hogy a' nemzeti vagyon' forrása nem bányákban 's pénzben keresendő — a' kormányok 's népek még is előbbi nézeteiknél maradtak. De ezen hibás irány mellett, egy fontos tekintet járula a' mercantil rendszer' megállapításához. A' nagy monarchiák képezésének idejében a' müipar, hajózás, 's kereskedés, városi köztársaságok 's városi szövetségek' kezeiben lévén, az uralkodók az országaikban az által törekvének átültetni, hogy a' külföldi készítmények' behozatalát részint nehezíték, részint eltilták, 's a' külföldi gyárosokat 's kereskedőket letelepedésre, 's tőkéiknek áthozatalára magokhoz csábíták. —

A' mercantil rendszer jelességei a' tulajdon gyári erő' jelentékensége'nek 's hatásának elismerése, a' földművelés, kereskedés, hatalom 's polgárosodásra nézve, 's a' nemzetiség' szempontjából való indulása, mellynél fogva a' nemzeti érdekekre 's viszonyokra mindig tekintettel van. Hibái pedig: hogy a' nemzetek iparbani kifejlődésének külön stádiumait fel nem fogá, 's gyári erőt mindenütt 's mindenkor vélt életre hozhatni, mi által a' földművelés' kifejlődését gátolá; hogy a' vámok általi ótalmat a' földművelésre terjeszté ki, míg a' földművelés a' dolog természete által külföldi concorrentia ellen ótalmaztatik; hogy

a' gyáraknak földművelés' kárával kedvez a' nyers anyagok kivitelének tilalmazása által; hogy kifejlett gyári erővel bíró nemzeteket a' kereskedés' szabadabbá tételére nem int; hogy végtére ótalom helyett tilalmaz, egyed-áruságokat enged.

Az e' rendszer elleni reactió a' phisicraták' iskoláját szülé. Az országlás (regence) idejében véghezvitt Law-féle hitelműködések ez ellenhatást sietteték leginkább. A' státus' adóssága 14-ik Lajos halála után 3 milliárdot föllhaladván, a' bukás elmellőzhetlennek tartatott. Law ez időben jöve Franciaországba, 's e' scott kalandor phantasticus hitelműködéseinek terveivel valamint hazájában, úgy más kormányoktól elutasítván, az orleansi herczegben pártolóra talált; 's ime e' két férfiú hitelműködésekét vive véghez, mellyek' lehetőségén a' legtulzóbb képzelet is kételkednék, ha nem történtek vala. Law e' nézetből indult ki: hogy a' pénznek magában értéke nincsen, 's hogy csak más értékek' képviselője, miszerint egy darab réz, vagy papiros úgy képviselhet értékeket, mint az arany vagy ezüst. E' hibás nézetből természetesen következik, hogy országban, hol csak arany 's ezüst pénz kering, vagyont papiros pénzzel szaporítani lehet. — Law nem tudá, hogy a' papiros pénz, melly igazi értékeken nem alapúl, az aranyt 's ezüstöt a' keringésből ki fogja zárni, 's hogy szükséges túl kibocsátva, becsét elfogja veszteni, hogy hatása nem leend más, mint az árnak növekedése, 's kimondhatlan zavar a' vásár' 's birtok' viszonyaiban. De eszméinek főiránya, a' statusadósság amortizációja volt, melly erőszakos rendszabások által már két milliárdra leszállítatott; de a' kormány ez öszveg' kamatját sem volt képes fizetni, 's Law-nak bank' felállítására engedményt adott. A' bank' alapja 6 millió livres, 's hatása igen játékonny vala. Jegyei minden közpénztárban elfogadtatván, 's kész pénzzel beváltatván, működései annyira növének, hogy 50 millió bankjegyeket bocsáthatott ki. De mind ez, a' financier' vágyait ki nem elégíté. A' nyugotindiai kereskedés' társasaságának privilegiumát mengnyervén, 's e'

társaságot bankjával összekötven, — 200,000 részvényt bocsátott ki. Az 500 livres-nyi részvény egy negyede pengőpénzben, a' többi három negyed státuspapirokban (billets d' état), melyeknek értéke már akkor nagy csökkenést szenvedett, volt fizetendő. A' kormány, az ez úton bejött státuspapiroktól 4 száztóli kamat' rendes fizetésére magát lekötelve; 's e' körülmény, 's a' dúsképezetű remények, melyeket a' részvényesek a' vállalat' sikerüléséről magoknak képezenek, a' statuspapirosok' keletét emelék, 's Law iránt határtalan bizodalmat gerjesztének a' nemzethen. A' kormány ez alatt, azaz 1718. Law' bankját királyi bankká tévé, a' részesek' tőkéjét visszafizetvén, 's bankjegyeket mindig nagyobb mennyiségben kibocsátván, míg értékek csökkenni kezdett. E' baj' orvolására, a' statusadósságok további amortisatiója végett, a' bank új kereskedési vállalatokba a' közönséget, új reményekkel éltetendőkbe bocsátkozott, 's új részvények' kibocsátása határoztatott el, melyek értéke, az egész statusadósság' összegével felérend. E' részvényeket az országló, alpnélküli papirospénzével, szerzemeg; a' papirospénz ez összevét a' banktól kölcsön veendő, és statusadósságot fizetendő, 's a' részvényeket ismét eladván, az érték bevett papirospénzt amortisálandó. E' részvényüzön a' nyeréskedésnek tágas tért nyitott, 's a' minden részvény utáni 200 livres-nyi osztaléknak ígérete, 's a' mesés szerencse, mellyel néhány speculánsok kevés nap alatt roppont vagyont szerének, a' reményeket még merészebbekké tévék. Lázás szomjuság gazdagság után kábítá el az egész népet; 's a' földbirtokos, elégilletlen földjeinek szerény jövedelmeivel, jószágit eladá, réteit 's erdeit részvényekért kicserélé 's ugyanezt tévék a' házbirtokosok a' kereskedők, a' gyárosok. A' részvények' kelete ötször sőt tízszer nagyobbra nőtt a' nominális értéknél. — Thiers Lawról szóló értekezésében egy sensalról írja, hogy részvények' eladásával levén megbizva, két napra eltűnt. A' tulajdonos részvényeit már ellopottaknak hitte, midőn a' sensal megjelenvén értékét lefizette, 's

néki kimutatta, hogy e' két nap alatt az eladott részvényeknél maga részére egy milliót nyert. — Law' működéseinek e' legfényesebb időszakában, a' részvények birtokosainak egy része, kik a' crisist sebes léptekkel közeledni láttak, tudván, hogy mind azon vállalatok, melyektől olly tulzó osztalék ígértetett, csupa szemfényvesztések, magokat biztosítani törekvének, 's ingatlan javaikat 's realitásokat szerzének. A' vásárnak e' részvényekkel megtöltése értékcsökkenést okozta, 's a' bizodalmat e' részvények' jövedelmezése iránt megrázá. A' volt statushitelezők, kiket az országló papirospénzzel kifizetett, részvényeket már nem akarának venni, 's papirospénzükkel beváltás végett, a' bankra rohantak. A' bank nem lévén képes jegyeit beváltani, fenntartására a' legerőszakosb rendszabások hozattak gyakorlatba. — A' kormány pengő pénz iránt a' legnagyobb megvetést szinelvén, kivitelét parancsolá, 's a' papirospénz' értékét száztóli öttel a' pengő pénz felébe emelé, végre pedig 500 livres-nél nagyobb összeget pengőpénzben a' háznál tartani, aranyat 's ezüstöt más alakban birni megtiltatott, 's a' házak' átkutatása e' végett rendeltetvén, e' rendszabások látványokat ideztek elő, melyek' ismétlését csak a' forradalmi terrorizmus' idejében találhatni. — A' bank 505 nap alatt 2235 milliót jegyekben kibocsátván, a' pengőpénz mind eltűnt, 's az árak rettentő magasra nővének. A' kormány nem lévén képes a' papirospénzt visszaváltani, nominalis értékét felére szállítá le. E' parancsolat ugyan 6 nap mulva visszahuzatott, de a' papirospénz' értéke már annyira szált le, hogy kiknek papirospénzök volt, meglegőlvén valának, ha nominális értékének 50-dét, sőt 100-dát kaphatták a' kormánytól.

Law' hitelrendszere a' pillanatnyi 's általánosnak látszó jólét után általános bukást, munka megszüntetést, drágaságot 's nyomort hagyott maga után; a' gyárak, melyek már 14-ik Lajos' háborúi a' protestánsok száműzetése által halálos csapást kaptak, a' papirospénz crisisé'

következtében egészen lenyomattak. A' szép Franczhon telve volt romokkal, 's csak az, ki földbirtokát megtartá, vagy speculációk által nyert vagyonával földbirtokot szerzett menekedhetett e' viharból hajótörés nélkül. És így mi sem volt természetesen azon nézetnél, hogy jövőben csak a' földművelésben kereshetni boldogulást. De milly szomorú állapotban vala a' földművelés. A' földbirtok' nagyobb része a' papság' 's nemesség' kezeiben volt, melly udvari kegyek' vadászatát, a' nép' megvetését 's elnyomását hivatásának vélte; — a' néptömeg szolgaság 's butaságban tespedett, szellemi 's anyagi segédeszközök' hiányában a' földművelést nem javíthatta, 's roppant statusterhek irgalmatlanul vállára vették, a' nemesség 's papság adóment levén. E' viszonyokban egy új nemzeti gazdasági rendszer jöve létre, melytől e' bajok' orvoslása forradalom nélkül reményltetett. Ez vala a' phisocraták' rendszere, 's fő elvei következők: a' vagyon' forrása nem kereskedés, mert ez a' természetényeket, 's müipari czikkeket csak egy helyről a' másokra szállítja; de müipar sem, mert ez természetényeknek csak új alakot ad, miután mennyiségüket nem szaporítja, 's a' müipar által nevelt értékek nem tesz többet, mint a' megnyit átalakulások' ideje alatt a' müiparizók által felemésztett természetények érének. A' föld tehát a' vagyon egyetlen egy forrása, mert többet termeszt, mint mennyi művelése alatt felemésztetett. E' maradvány, a' természetének e' plus-a, az emésztés felett tiszta jövedelemnek nevezetett, 's a' nemzeti vagyon' egyetlen valódi nevekedésének tartatott. Ebből következik, hogy csak a' földművelés természető foglalkozás, a' többi mind terméketlen (inproductiv). A' tiszta jövedelem csupán a' földbirtosokat illetvén, 's azon egyetlen vagyon, melyre a' status adót vehet, miért a' phisocraták iskolája, minden másnemű adót megszüntetni kíván. A' müipar osztály, mint terméketlen, nem fizethet adót; de egyszersmind nem igényelhet iparótlalmat; a' vámoknak meg kell tehát szünni, 's a' kereskedésnek szabadnak lenni. E' rendszer' legnagyobb

hibát, a' nemzetiségek' általános elmellőzése, azon híg cosmopolitismus, melly nagy nemzeteknél, mint az angolok 's francziák, soha sem hathatott az életbe; a' németeket ellenben mind eddig politikai 's kerekedési tekintetben a' külföld' martalékává tevő; — továbbá a' tulajdon gyári erő fontosságának félreismerése: de e' hibák az ipar és Smith' rendszerével közösök. E' fonák nézet, hogy a' műipar terméketlen foglalkozás, 's nem vonathatik adó alá, a' phisocraták' kizáró tulajdona, 's mai időben megczáfolásra sem méltó. De a' gallomania boldogult korában, a' bádeni markgróf Károly Fridrik a' phisocraták' adórendszerét megkísérlé; a' siker azonban várakozásának olly kevéssé felelt meg, hogy rövid idő múlva a' régi adórendszerhez visszatért. — Mindazáltal e' rendszernek* Francziaországra nézve nagy az érdeme mert, habár álokoskodásokkal, de nagy elvekért harczolt. A' földmívelést a' vagyon' egyetlen forrásának állítván további kifejlődése végett a' feudális bilencsek' megszüntetését sürgeté, 's az adót a' földbirtokra kizárólag vetvén, a' nemesség' 's papság' adómentesége végett vetni akará.

A' mercantil rendszer az életből abstraháltatott, a' phisocratáké ellenben a' priori állítatott fel, 's követői azt a' kormányok által gyakorlatba hozatni törekvének. E' rendszer' megállapítója Quesnoy 's legjelesebb tanítványainak egyike Turgot vala, ki 16. Lajos alatt minster levén, e' tant cselekvésbe hozá, 's harczra kelt a' múlt századok' előítéleivel, mellyek még iskolája' hibáihoz mérve is káros előítéletek valának. Nagyszerű vala e' férfiú' munkálkodása, de tévedése is nagy vala: mert minden rosztat egy csapással akart kiirtani. Minden nehézségek' daczára a' lelkes minsternek még is sikerült az utak csinálásának költsége't, mellyek, mint nálunk, csak a' népet terhelték, minden osztályokra elosztani, 's a' gabna kivitelének tilalmát egy tartományból a' másikba, 's a' czéheket, és más egyedáruságokat eltörlení. De a' megsértett érdekek felzúdultak ellene, 's a' király,

habár gyakran mondá felőle, hogy csak ő maga 's Turgot szeretik a' népet, nem tarthatta fenn hivatalában. Turgot lelépett a' ministeri székről, rendelkezései visszavonattak, 's a' vulcani tűz, melly felett az udvar 's a' kiváltságos osztályok könnyelműen lépdeltek, még dühösebben zúga, a' crater kitört, 's mindent vészbe borított.

1776-ban a' nemzeti gazdaság tudományának új időszak nyílik, Ádám Smith „the wealth of nations“ című munkája által. Smith szerint a' munka a' gazdagság forrása 's a' nemzet annál gazdagabb, mennél több emésztésére szükséges vagy más nemzetekkel ki cserélésre alkalmas tárgyakat termeszt. Csak az hasznos, minek csereértéke van, 's a' nemzeti vagyon a' csereértékek összességében áll. A' munka elosztás' a' természettest könnyíti, 's a' természetményeket szaporítja; a' munká elosztás' lehetősége 's kifejlődése, a' vásár' terjedelmétől függvén, a' kereskedésnek szabadnak kell lenni. Minthogy pedig az önérdék a' vállalkozókat 's munkásokat a' legjövedelmesebb foglalatosságokhoz vezeti, Smith a' kormányokat minden beavatkozástól a' nemzeti gazdaságba tiltja, csereértéke pedig csak anyagi tárgyaknak lévén, a' glasgowi professor önmagát 's társait, valamint az ügyvédeket, orvosokat, status, tisztviselőket, művészeket, papokat a' terméketlen osztályba sorozza, 's egy tolvonással a' szellemi életre kárhoztató ítéletet monda. Smith e' hibák mellett halhatlan érdemeket szerzett magának e' tudomány körül; ő hozta be az analysist a' nemzeti gazdaság' tudományába, 's egyes részeit, minők a' természet törvényei, a' tőkék' működései, a' pénz' 's hitel' hatása, mesterileg kidolgozta, 's ki e' tudománnyal foglalkozik, munkáját el nem mellőzheti. Smith legismeretes tanítványa Jean B. Say, ki Smith rendszereztetése 's csekély módosítása által, Smith tanját Európában leginkább terjeszté. Iratai semmi újat 's eredetit nem foglalnak magokban, modora pedig Smith eszméinek vizesítése, 's a' legvilágosabb dolgok' hosszadalmas taglaltatása; olly modor, melly a' nemzeti gazdaság' tudományának izetlenné tételére van szá-

mitva. Kevés író létezik, ki olly kevés alapos igénnyel, olly hirt 's tekintélyt nyert, mint Say. — Smith' legnevezetesebb angol tanítványai pedig, Mill, Riccardo, és Macculloch, kik a' tudományt lényegében szinte nem mozdíták elő, 's csak Smith' anyagát rendszeresíték, 's egyes tévedéseit, de csak rendszere' határai közt megigazíták, sőt metaphisikai elménczkedésekbe esvén, a' tudományt csak homályosbba tévék. Smith' tanja az utolsó évtizedig olly korlátlan hatalmat gyakorolt a' szellemek felett, hogy a' ki tőle eltérni merészlett, obscuransnak, vagy haszontalan ábrándozónak hieszteltetett ki. De jelenleg 3 külön táborból ostromoltatván, a' híres rendszer le fog dőlni, másnak helyét átadandó. — Sismondi és Bargemont de Neuville 's mások, a' pauperismus 's gyári munkások' szomorú helyzetét, 's a' földbirtok' viszonyait, főképp Olaszthonban, Angliában, 's Irlandban, hol a' földművelő nép részint tettelesen részint törvények által a' földbirtokból kizáratott, szem előtt tartván, megmutatták a' korlátlan concurrentia' rossz következményeit, az individualismus uralmának vészes irányát, mellynél fogva a' gazdagság halmozásánál szegényebb osztályok napról napra rosszabb sorssal fenyegettetnek, 's az ember 's nemzet a' nemzeti vagyonnak alárendeltetik. Hála e' férfiaknak, hogy anyagi kifejlődésére olly büszke korunk e' sebeket megmutatták, de orvoslásokra alkalmas szerekről is kellett vala gondoskodni. Sismondi e' feladatot másoknak hagyá, Bargemont pedig a' történeteket visszaléptetni akarja, 's e' bajok' orvoslására a' hübért, czéhek' és az egyházi hatalom' felélesztését ajánlja. Fonák nézet, mint ha a' múlt századokat vissza lehetne idézni, 's középkori eszméknek életerőt adni.

Ez évben jelent meg Lisztnek „Das nationale System der politischen Oeconomie“ czimű munkája. B' könyv a' nemzeti gazdaság tudományában időszakot képezend, 's a' Smithféle előítéletek 's veszélyes tévedések' kigyökerítéséhez legtöbbet fog járulni. A' megjelent első kötet leginkább kereskedési politikával foglalkozik, 's e' szerint

ítélve rendszerének fő vonásai következők: a' politikai gazdaságnak tanjait a' nemzetekközti (international) kereskedelemre nézve a' tapasztalásból meríteni, 's rendszabásait minden külön nemzet jelen szükségeihez és sajátos állapotjaihoz alkalmaztatni kell a' nélkül, hogy az emberiség 's a' jövő követeléseit félreismernők, 's így tehát a' philosophián, politikán 's történeteken kell alapulnia.

A' philosophia, a' jövő 's az emberiség' érdekében a' nemzetek egymáshoz mindig nagyobb közeledését, a' háborúk lehető kikerülését, a' nemzetekközti jogállapot' kifejlődését 's szabad közlekedést szellemi 's anyagi tekintetben követel.

A' politika pedig minden külön nemzet' érdekében biztosítékot önállására 's önfentartására, 's külön rendszabásokat műveltsége- jóléte- 's hatalmának növekedésére, 's társas állapotjainak kiképzésére.

A' történetek pedig azt tanítják, hogy az emberek' szellemi 's anyagi jóléte politikai egyesügekkel 's kereskedési összeköttetésük terjedelmével növekedett; de helybenhagyák egyszersmind a' jelen 's a' nemzeti- ség' követeléseit, tanusítván, hogy nemzetek, melyek saját műveltségök' 's hatalmök' gyarapodását mindenek előtt figyelembe nem vevék, elenyésztek, 's hogy a' korlátlan kereskedelem sokkal kifejtettebb 's műveltebb nemzetekkel, minden nemzetség kifejlődése első stádiumaiban kedvezőleg hatott; de hogy a' műveltség bizonyos fokát elérvén csak a' nemzetek közti kereskedelem' korlátozása által magas kiképzésre, 's a' nemzeti vagyon', 's ipar' azon polczára jöhetett, mellyen a' kifejtettebb nemzetek állnak.

Az egyedek beldogságának előmozdítására leghathatósab eszköz, az *egyedi erők' közösülése* közös czélokra. Az egyedek' lehetőleg legnagyobb egyesülése körünkben a' status és a' nemzet; a' gondolhatólag legnagyobb egyesülés az emberiség, 's maga a' természet inti az embert ez egyesülés felé, az éghajlat, a' föld 's ter-

mesztményeinek különbsége 's a' kivándorlások' szükségé-
ge által. — A' nemzetekközti kereskedés a' polgárosodás
's nemzeti jólét' leghatalmasb emelőrője; de a' nemzetek
általá eszközlött egyesülése mind eddig igen tökéletlen,
háborúk 's egyes nemzetek önös rendszabásai által félbeszakasztatván,
's ki csak az utolsó hónapok történeteit figyelemmel követé,
meggyőződhetett, hogy a' nemzeti önösség jelenleg épen olly nagy,
mint valaha, — hogy tehát a' tudománynak, a' nemzetek' gazdasági viszonyaira
practicus hatása lehessen, ez állapotokat nem ignorálhatja,
mint Ádam Smith' iskolája, mely az örök béke' hypothesiséből indul ki.
— Egy nemzet háborúk által önállását, szabadságát, jólétét vesztheti el,
más nemzetek' önös rendszabásai által gazdasági tökéletesedésében
megzavartatik, 's azért minden törekvéseit nemzetiségének
fentartására, kiképzésére, 's más nemzetektől függetlenségére,
gazdasági tekintetben kell irányoznia. A' nemzetek' hatalma
's politikai kiképzése gazdasági állapotjoktól feltételeztetik
leginkább. A' nemzetek gazdasági állapotjának több kifejlődési
stadiumai vannak: a' nomád élet, földművelés, földművelés 's
műipar, végtére földművelés műipar 's kereskedés. Nézzünk
magunk körül, 's meg fogunk győződni, hogy nemzetek, melyek
földművelés mellett gyárokat bírnak, külső kereskedést 's
hajozást üznek, polgárosodottabbak 's hatalmasbak, gazdagabbak,
's miveltebbek a' csupán földművelő nemzeteknél. A' gyárak
pedig a' belső 's külső kereskedés, 's a' tökéletesb földművelés'
alapjai, 's következőleg a' politikai hatalom' polgárisodás
emeltyűje. Minden nemzetnek tehát törekedni kell: gazdasági
állapota kifejlődésének alantabb fokáról magasb fokra lépni.
— A' földművelő nemzetek' átmenetele, a' földművelést, gyártást,
's kereskedést üzö nemzetek osztályába szabad kereskedés'
's a' laissez faire politika mellett, a' törvényhozás' segédkeze
nélkül csak akkor volna létesíthető, ha a' gazdasági kifejlődés'
processusa minden gyárak - 's kereskedés-üzésre alkalmas
nemzeteknél ugyanazon időben tör-

tént vala, ha a' nemzetek a' miveltség 's gazdasági kifejlődés ugyanazon fokán állanának 's ha a' nemzetek e' tekintetben egymásnak háborúk 's vámrendszerek által semmi akadályokat sem tennének. De mivel egyes nemzetek, kedvező viszonyok által segítve, a' többieket felülhaladák, 's sokat jobban 's olcsóbban készítenek, a' hátramaradt nemzetek szabad kereskedés mellett, gyári erőre soha sem tehetnének szert, 's gazdasági tekintetben más nemzeteknek örökké alárendelve maradnának, 's hogy illy nemű alárendelés politikai alárendeléssé fajulhat el azt, több esetből láthatni. Innen következik a' vám szükségessége, melly azonban csak addig igazolható, míg puszta financieszközzé nem aljasítatik, 's a' nemzetet gazdasági kifejlődésében nem hátráltatja. Minden nemzetnek tehát nem csak csereértékeket kell szaporítani, de termeszítő erőket is kifejteni; a' nemzeti gazdaság tudománya pedig nem csak azon törvények' rendszere, mellyek szerint a' nemzeti vagyon, melly Smith szerint csak a' csereértékek öszvegeiben áll — származik, elosztatik 's emésztetik; de e' tudománynak tanítani kell, mikép ébresztetnek a' termeszítő erők, 's mikép fejlesztesztek, hogy a' nemzet gazdag, mivelt 's hatalmas legyen. A' mérséklett éghajlat népei gyári erő' előidőzésére általában alkalmasak. Egy nemzet, mellynek honja természetes segédforrásokkal bír, a' hatalom, polgárosodás 's jólét' legjutalmasabb forrásait használatlanúl hagyná, ha gyárak 's kereszkedés, után nem törekednék, mihelyt arra szükséges gazdasági, szellemi 's társasági eszközökkel van ellátva. Illyen eszközök: meglehetősen kifejlett földművelés, egyedi miveltség, institutiók 's törvények a' tulajdont 's személyes szabadságot biztosítók, testi 's lelki erő' kifejlődését nem gátlók. A' vámrendszer egyetlen mód a' nemzet gazdasági kifejlődés' szabályozása által előmozdítani; de a' nemzeti industrialis nevelése elvének kell zsinormértékül szolgálni. Az értelmesség 's miveltség' alsó fokán álló, 's terjedelméhez 's termékenységehez mérve gyér népességű hon' gazdasági kifejlődése

's jóléte, főleg mivel, 's gazdag nemzetekkel szabad kereskedés által mozdítatik elő. Illy nemzeteknél a' gyári erő' ébresztése vámrendszer által, csak a' nemzet kárára válhatik; olly nemzetek, mint az angol, melyek a' műiparban elsőséget nyertek más nemzetek felett, ezt szinte csak szabad kereskedés által tarthatják fenn leginkább.

A' védvám által okozott veszteség csak értékekben; a' nyereség pedig a' termeszto' erök' gyarapodásában áll; minélfogva a' nemzet képessé tétetik e' veszteséget százszorta kipótolni. — E' veszteség csak az industrialis nevelés költsége, 's nem is terheli a' földművelőt, mert gyárak' felállítása által a' népesség szaporodván, a' természetények' vására, a' föld' értéke 's jövedelme növekedik, és később a' gyári cikkek ára is csökkenni fog. Ellenben ha egy nemzet, melly a' földművelés kifejlődésének magas fokán áll, gyári erőt életre nem hoz, az el fog törpülni, mert a' szaporodott népesség melly gyárakban foglalkozást talál, a' földművelésnél kénytelen levén maradni, a' fölbirtok' végetlen eldarabolását 's kiszegzaságot, mint Irlandban, a' nemzet tetemes kárával szüilend.

Ha Liszt' elveit hazánkra alkalmaztatni akarjuk, mindenek előtt e' kérdés gördül előnkbe: Vajjon áll-e már honunk a' nemzet gazdasági kifejlődés' e' fokán, hogy gyári erőt ébresztenünk kellene.

Véleményünk szerint, ha nem is igen távol; de még sem vagyunk még e' stádiumban, mert:

1) Hazánkban még roppant természet erők parlagon hevernek, és szegénységünknek nagyrészt csak az oka, hogy keveset természetünk.

2) Nincsenek még elegendő tőkéink, 's törvényeink mindeddig nem biztosítják a' külföldet tőkéinek ide helyezésére.

3) Honnunk' népessége még nem olly nagy: hogy egy részét a' földműveléstől elvonhatnók.

4) Intitutióink mindeddig a' középosztály' fellábbadását gátolják; de közel levén ez időhöz, mikor a' föld szabad leend, az aviticitás 's fiscálitás eltöröltetnek, a' városok elrendeztetnek, a' megyei visszaélések megszűnnek, az igasság' kiszolgáltatása gyors és olcsó leend, 's a' terhek jogszerűleg minden osztályokra elosztatnak. Mindezek' következtében hazánk' természetű ereje, 's iparra nőni fog; 's akkor természetményeink' vásárát tágítani kell. Hazánk' fekvésénél 's politikai viszonyainknál fogva, természetményeinek leginkább az austriai tartományokban találhat vásárt, mert a' birodalom ipar 's vámrendszerénél fogva nekünk gyári árukat leginkább ott kell vennünk. Legkívánatosb volna tehát a' hazánk 's e' tartományok közti vámvonálnak megszüntetése. Azonban tudjuk, hogy az austriai természető már az ottani adórendszernél fogva, a' magyar természetővel nem concurrálhat, miért ez engedmény kárpótlás nélkül nem történhetik? — Pénzbeli áldozat még soha sem jövedelmezett jobban, mint ez jövedelmezni fogna, 's pedig mind a' két félnek. A' magyar földművelő nagyobb vásárt nyervén, mindig többet természetendő, több austriai gyári árukat is fog emészteni; — az austriai gyárak szaporodni 's többet készíteni fognak a' munkásnak több keresete, 's olcsóbb kenyere leend. A' földművelő pedig, ha kevesebb búzát is természetene, kárpótlást nyer a' földművelésnek azon ágában, melly nagy városok körül üzetik, 's igen jövedelmező, 's melly a' gyári osztály' szaporodásával nőni fog; ezenkívül pedig minden gyári árukat olcsóbban veend. — De ha majd egyszer a' kifejlődés e' fokát elérjük, mikor gyári erőt kell életre hoznunk, — az austriai tartományok, 's a' hazánk közti vámvonal megszűnván, hogyan leszünk képesek e' serdülő erőt vámrendszer segedelme nélkül ápolni? E' kérdésre nehéz volna felelni, 's a' helyzet nem kevésbé nyomasztó volna, ha hazánk 's az austriai tartományok elválasztott statusok lennének, külön fejedelmek

által kormányozva, ha béke' áldási 's háborúk' bajai minket közösen nem érnének. De honunk az austriai birodalom alkotó része levén, — sőt alkotmánnyal bírván, mely ha népszerű alapot nyer, biztoson reménylhetni, nálunk is, mint mindenütt az ipar' gyarapodására kedvezőleg fog hatni, — a' gyárak, melyek jelenleg az austriai tartományokban összepontosúlva vannak, széteszólnak, 's a' többi tartományokra is ki fognak terjedni, 's helyzetünk ipar' 's kereskedés' tekintetében az lesz, melyben a' német vámegyesületbe lépett honokat látjuk, 's millyen a' francia tartományoké lőn, a' közöttök létező vámsorompók' ledöntése után. Hogy e' két ténynek következménye az illető honokra nézve, az ipar' 's általános jobblét' 's hatalom' növekedése volt, ex axioma.

Említénk még egy harmadik tábort, melyből Smith' rendszere ostromlatik; de e' tábor' bajnokai fegyvereiket nem csak e' rendszer, de a' jelen összes gazdasági viszonyok, sőt a' társaság' mostani egész organismus ellen irányozák. Az újabb időbeni műipari haladásnak azon szomorú tüneteménye, hogy a' nemzet' összes vagyonának' gyarapodásával a' munkás osztályok' állapotja rosszabbult, a' mozgonyok ez osztállyal concurrentiába lépven — idézé elő a' socialismust. Ez iskola a' szenvedő munkás osztályok' sorsán, az elosztott erők' összpontosítása által akar segíteni. Hogy e' szer nagy reményekre jogosít, tanúsítja a' tapasztalás; de a' socialismus e' szert a' társasági test' minden részeiben működésbe akarván hozni, új vallást, új jogot, új erkölcsöket követel olly institutiók után törekszik, melyek az emberi természet tökéletes átalakulását föltételezik. E' tannak új emberi nemre van szüksége, 's azért azt az emberi nem, a' mint van, használni soha sem fogja. De mind a' mellett e' rendszer nemleges oldala figyelmet érdemel; ábrándozó, de lelkes tanítványai kimutatták a' társaság' sebeit, kijelelték az orvosló szert, mások fogják alkalmaztatni, de mi módon? Ez jelenleg még rejtély, melyet csak a' jövő nemzedékek fognak fel-

oldani. — Reménylhető, hogy ez utopia honunkban viszhangra nem találand, óhajtható egyszersmind, hogy kik honunkban a' nemzeti gazdaság' tudományát honosítani fogják, a' mesterek' szavaira ne esküdjenek, de a' magyar terrenumra állván e' tudománynak hatást a' nemzeti életre fognak kivívni, mert bár milly magasztos is magában a' tudomány, a' czél az élet, a' tudomány csak hathatós eszköz nemesbitésére.

TREFORT ÁGOSTON.

IV.

KIADATLAN RÓMAI PÉNZEK.

C.

Flavius Julius Delmatius.

(Kr. u. 335—337).

Atyja szinte Delmatius, censor, és I. Constantín' ücsöce vala. Mint apabátyának kegyencze 333-ban consulságra; 335-ben pedig császári méltóságra emelteték. Neki jutván a' birodalom' felosztásakor Thracia, Macedonia és Achaia, a' katonai zendülésben Constantius' megegyeztével 337-ben megöletett.

Az ide mellékelt réznyomat Delmatiusnak három rézpénzét állítja előnkbe, a' magyar academia' gyűjteményéből, mellyek közül az 1. és 2. számu egyedül összehasonlítás végett adatik elő, 's csak a' 3-dik szám alatti nevezetes példány ismertetlen és ekkorig tudtomra kiadatlan. Az

1-nek előlapj

körirata ez: FL DALMATIVS NOB C.

képverete pedig imez: a' császár' balra fordúlt borostyános feje.

Hátlapjának

körirata: GLORIA EXERCITVS

képverete: két vitéz között hadi zászló.

alirata: — — —

2-nak előlapj

körirata: FL DELMATIVS NOB C

képverete: mint 1. szám alatt.

Hátlapjának.

körirata, mint felebb.

képverete: két vitéz között két hadi zászló.

alirata: .ISIS.

3-nak előlapj

körirata: FL DELMATINVS NOB CAES

képverete, mint felebb.

*Hátlapi**körirata*és *képverete*, mint I. szám alatt.*alirata*: SMAA

E' császár' neve tehát ezen pénzek' előlapi köriratán

DALMATIVS.

DELMATIVS.

DELMATINVS.

változatokban fordul elő.

Rasche, úgy látszik, egyedül a' DELMATIVS olvasást vélte helyesnek ¹⁾; pedig *Dalmatius*, és *Delmatius*, a' hangrendnek csak olly változtatása, mint a' *napestig*, és *nepestig* szók' dialectus szerinti változatos kiejtése.

Volt-e a' régi Aramaeanak vagy Armeniának *Mati-ene* nevű tartománya, mellytől mind a' *matyó* nevezet eredhetett, mind a' *del-mata*, *szár-mata*, *vor-mata* 'sth. nevek származhattak ²⁾: annak vizsgálatába nem bocsátkozom; de Eckhel Józsefnek ime' jegyzetét: „*Delmatius*, sive *Dalmatius*, nam uterque modus reperitur in numis et scriptoribus.“ ³⁾, a' köiratok is bizonyítják, mellyeken majd DALMATIAE, DALMATA; majd BELLO DELMATICO, DELMATARVM 'sth. feliratokat olvashatni. ⁴⁾.

Mionnet szerint, e' császár' pénzein a' körirat illy változatokban fordul elő: DELMATIVS CAESAR. DELMATIVS NOB (ilissimus) CAE. (v. CAESAR) — FL DELMATIVS (v. DALMATIVS) NOB. C. (v. CAES.) — FL. IVL. DELMATIVS. NOB. C. ⁵⁾; és így Mionnet előtt ismeretlen volt a' pénzünkön olvasható DELMATINVS felirat.

A' bécsi cs. igen gazdag pénzgyűjtemény' régibb összeírásában (hogy a' többit ne említsem), egyedül DALMATIVS és DELMATIVS fordul elő ⁶⁾ innen gyaníthatni, hogy az abban találtató Delmatiusnak egy ezüst és húsz réz pénzpéldánya között sem jó elő DELMATINVS feliratu. ⁷⁾

1) Jo Christoph. Rasche, Lexicon universae rei numariae veterum. Lipsiae, 1785. 8. Tom. II. P. I. col. 100.

2) Tud. Gyűjt. 1834. X. 100. l.

3) Josephi Eckhel, Doctrina numerum veterum. Vindobonae, 1798. 4. P. II. vol. VIII. p. 103.

4) Jani Grvteri, Inscriptiones antiquae totius orbis Romani. Amstelædami, 1707. fol. T. I. P. II. p. CCCCH. n. G. p. DLXVIII. n. 3. p. XCVI. n. I. p. CII. n. 3. 'sth.

5) De la rareté et du prix des Médailles Romaines. A Paris, 1827. 8. T. II. p. 242.

6) Josephi Eckhel, Catalogus musei caesarci Vindobonensis numorum veterum. Vindobonae, 1779. fol. P. II. p. 484

7) Josephi Arneth, Synopsis numorum Romanorum, qui in museo Caesareo Vindobonensi adservantur. Vindobonae, 1842. 8. max. P. II. p. 198.

V.

OKLEVELES TOLDALÉK.

*A' kalocsai káptalan előtt 1508-ki bűjtelő 5-kén költ
örökengedvény.*

Nos Capitulum Ecclesie Colocensis Memorie Commendamus Tenore presencium significantes quibus expedit vniuersis. Quod nobiles *Ambrosius Atch* dictus in *Wadkerth* conmorans coram nobis personaliter constitutus: onera et quelibet grauamina *Emerici* filij necnon vniuersorum, fratrum proximorum, et consanguineorum suorum; negocium infrascriptum concernen. in se assumen. sponte est confessus et retulit nobis, in hunc modum, Quod quamuis alias, inter ipsum *Ambrosium* ab vna, et nobilem *Gasparem* filium *Mathei Mihálffi* de *Bathya* ex nobili domina *Catherina* filia videlicet condam *Benedicti Fodor* dicti de *Karachond* consorte scilicet eiusdem *Mathei* progenitum vt actorem at altera, partibus, nonnullis lites et diferencie racione et pretextu Totalium porcionum possessionariarum eiusdem *Gasparis* In — — — *Wadkerth* predictis, et Z — — — emether vocatis, possessionibus in comitatu *Albeni* Sedis *Solth*, existen. habitatum, suborte, mote, et suscitatie fuissent: ac diu — — ventilate exstitissent; Tamen nunc ipse *Ambrosius*: Tum volens ordinacioni certorum proborum et nobilium virorum pacem semper amancium in hac parte interueniente obtemperare: Tum vero considerans et animaduertens id quod prenotate porciones possessionarie nullo Juris titulo ipsum: sed prefatam dominam *Catharinam*: consequenterque ipsum *Gasparem* filium eiusdem domine legitime concerneret, ad eundemque *Gasparem* iure successorio deuolute esse dinoscerentur: Annotatas porciones possessionarias iamfati *Gasparis*, in prefatis possessionibus in dicto Comitatu existentibus, et apud manus ipsius *Ambrosij* a multis temporibus quomodocumque habitas, et etiam alias porciones possessionarias que videlicet ipsum *Gasparem* concerneret similiter apud manus eiusdem *Ambrosij* vbicumque existentes simulcum cunctis earundem vtilitatibus et pertinen-

ciis quibuslibet, puta, locis sessionalibus, Terris arabilibus cultis et incultis, agris pratis campis, pascuis, fenilibus, arundine-tis, siluis, nemoribus, rubetis, aquis, stagnis, piscinis, piscaturis, clausuris, aquarumque decursibus et generaliter quarumlibet vtilitatum earundem quomodolibet vocitatarum integritatibus, ad easdem porciones possessionarias, de iure et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus memorato *Gaspari* filio praenominato domine *Catherine* pure et simpliciter remisisset et resignasset manus suas de eisdem omnino excipien. Immo remisit et resignauit coram nobis *Iure perpetuo et irreuocabiliter possiden.* tenen. fruen. pariter et haben. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes literas nostras *privilegiales* pendentis et autentici sigilli nostri munimine roboratas duximus concedendas saluis tamen nostris et ecclesie nostre predictae iuribus illese semper remanentibus Datum Sabato proximo ante festum Beate Dorothee virginis et martiris, Anno domini Millesimo Quingentesimo octauo, Presentibus itaque venerabilibus ac honorabilibus dominis, Blasio praeposito, Johanne lectore Matheo cantore Michaelae Archidiacono Bodrogiensi, ceterisque canonicis fratribus nostris in prefata ecclesia Regi sempiterno lugiter famulantibus et deuote:

Iróhártján hitelesen költ Jankovich Miklós' példányából; mellynek végkép eltöredezett pecsété az alul felhajtott hártyahasadékaiból kék, vörös, és zöld színű sodratlan selyemről függött.

A' kalocsai káptalan 1508-ban már nem tudta, hogy az 1435: 10. 1447: 28. 1458: 38. és más törvényeink szerint voltak *jeles* (privilegialiter), *nyílt* (patenter), és *zárott* (clause) alkatban költ levelek; mert ezen oklevelének bevezetésében ez áll: „*Memorie commendamus*“ e' szerint levele *emlékeztető* volna, azaz: *nyílt* vagy *zárott*, mert ezek nevezettek *memorialis* vagy literae *minutae* néven (1298: 80.); befejezésében pedig ez olvasható: „*literas nostras privilegiales*“ minél fogva jeles alkatban költ (privilegialis) levél volna.

A' váradi káptalan' 1338-dik évi pecsétén ime' körirat olvasható:

† SIGILLUM MAIUS CAPITULI VARADIENSIS ECCLESIE AD PRIVILEGIA. (Georgii Pray, Syntagma Historicum de Sigillis. Budae, 1805. 4. p. 30. Tab. v. fig. 3).

1361-dik évi szinte káptalan' pecsétén ez áll:

† S. MEMORIALE: CAPITVLI: BACHIENSIS.

(Ignatii Comitis de Batthyán, Leges Ecclesiasticae. Albae-Carolinae, 1785. fol. T. I. p. 290).

LUCZENBACHER JÁNOS.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

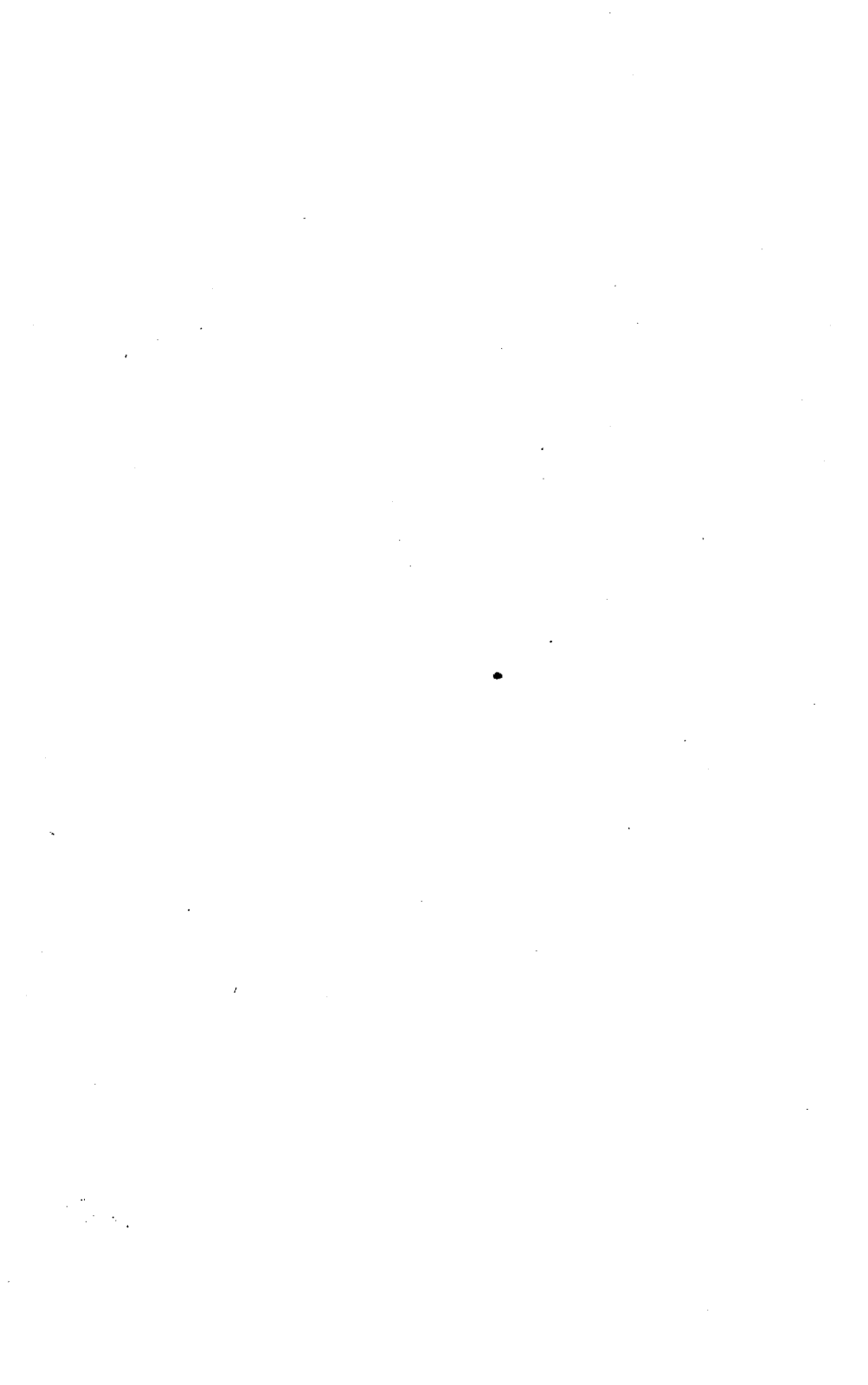
AUGUSTUS, 1842.

A' m. tud. társaság elhatározá kis és nagy gyűléseinek közzé tételre alkalmas tárgyait, valamint az intézetet illető fontosabb hivatalos jelentéseket, egy külön lapban, Magyar Academiai Értesítő cím alatt, időről időre közönség elébe terjeszteni, 's ez által munkálkodásainak és állapotjainak a' lehető legnagyobb nyilvánosságot kölcsönözni. Az Acad. Értesítő külön kapható Eggenlenger J. és fia acad. könyvtárosaoknál, 's általok a' két haza' minden hiteles könyvkereskedőnél; a' Tudománytár olvasói e' folyóírás mellett függetlenül veszik. —

BUDÁN,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETÜIVEL.

Rajai A. Caprice

VI.

DÖBRENTAI GÁBOR KÉRDÉSEI

'S PETRÁS INCZE' FELELETEI A' MOLDOVAI MAGYAROK FELŐL.

(Folytatás).

11.

Tudnak-e arról, hogy van magyar király, erdélyi fejedelem, 's magyar nemzet, külön függetlenségű szabadsággal, 's rokonnak tartják-e ezzel magokat?

Létéről a' magyar királynak 's erdélyi fejedelemnek csak a' hírekből 's utazóktól tudnak valamit; de igen keveset, vagy semmit függetlenségökről 's jogaikról (ha kivesszük az Erdélyből bevándorlottakat); minthogy a' mostani állásukhoz képest azokról fogalmuk sincs. Pedig azokat a' „nagy magyarországi magyarokat“ (így szeretik nevezni ők magok) őseiknek mondogatni benső tetszéssel szeretik, 's azokkal ismeretlen atyafiságról álmadoznak.

12.

Mintegy mennyi lehet már az eloláhosodottak' száma?

Minthogy több falvaknak hajdan magyar lételéről nem csak gyanú, hanem hagyomány is vagyon, nem lehet hozzá vetőleg szólni. Közelebbi éveinkben, századunk' sőt még a' mult' utó felében is semmi eloláhosodásról nincs emlékiünk, az előtti századok' éveiben mik történhettek, a' feljegyzések' hiánya miatt mitsem tudhatunk. A' havasok 's az oláh falvak között elszórt vándor idegeneink' száma pedig csupán a' vándorlókra nézve úgy áll mint 1 : 100-hoz az eloláhosodottak közül. Ezek is csak azok felebbi jegyzékeim szerint, kiket a' görög hitelű 's állandóságu ígérek, mellyek ritkán valósulnak, hiú 's hasztalan, a' valódi érdek szerint mitsem érő kecsegtetések nemzetüktől, hitöktől eltántorítottak. Ide számíthatók 's említetők volnának némelly szerencsétlen házasságok a' szentség' feloldhatatlan szent kötelei' üdvös tartalma miatt, mellyeket az afféle szerencsétlenek meggyaláznak újra keresztelkedésök 's házasságokkal, 's kétféle szerencsétlen magzatoknak bizonytalan neveltetésű nemzésével. Az ilyen esetek is könyörületes szánakodást érdemelnek, javítások pedig a' minden jószág' kútfejétől ohajtható.

13.

Miképen lehetne azokat visszamagyarosítani?

A' hit szerint is eloláhosodottakat az uralkodó görög n. e. vallás' papjainak előítéletekkel teljes vakbuzgósága 's tulzása miatt visszatéríteni semmikép, vagy igen nehezen reménylhető; ámbár sok szívből visszatérni szándékozók' érzékenyítő könyeit láthatni, mi valóban egy különös szá-

nakodó érzékeny bánatot nem ok nélkül gerjeszt az affélekkel értekezők' szívében. Azokat pedig, kik nyelvüket elfeledvén, de magokat ma is mindnyájan magyaroknak vallani dicséretnek tartják, nem kerülne talán legyőzhetlen fáradságba, visszamagyarosítani, ha legalább minden faluban a' nagyobbak közül czélszerű iskola állíthatnának, 's a' szülők gyermekeik iránt különösen figyelmesekké tétetnének az iskolába küldésre; mert tapasztaltatott Szabófalván, a' legnépesebb faluk' egyikében, hogy a' legnagyobb szorgalom után is alig tíz, de még soha husz tanuló nem gyült össze. 'S inkább szeretik barmaiknál tartani magzatjaikat általában, mint az iskolába küldeni, mitsem használván a' helybeli plebános' biztatása; csupán akkor mutatnak kevés szeretetet, ha már hasznos következményeit láthatják az iskolázásnak, a' mit itt nem igen láthatni. Magában érthető azonban, hogy ennek alapos, czélszerű megpendítésére mindenesetre több erő kívántatik, mint a' mennyi jobbágy értékű magyarjainkban létezik; még annál is több pedig hasznos létrehozására. De ha ez megindíthatnák, úgy remélhető volna, hogy idővel talán némellyek a' Moldvahon' uralkodó nyelvében 's iörvényeiben előmenetelt tévén, hivatalt is viselhetnének a' kormány' engedelmeből; így talán polgárisága is ennyi ezernek inkább tekintetbe vétetnék 'stb. 'stb.

14.

Miféle elhanyaglás változtatta a' moldovai magyart oláhvá?

Annyi igaz, hogy némellyek közülök olá hul beszélnek; de azt meg nem lehet határozni, mi oka legyen olá hul beszélésüknek; mert bizonyos adatok vannak, hogy egymáshoz legközelebb fekvő falusi lakosok' egyik része magyarul beszél, 's az úgy szólván tős szomszéd falubeliek szót sem tudnak magyarul. Mi felől inkább azt gya-

níthatni, hozzáértő tapasztaltak' véleménye szerint, hogy az oláh ritusról jöttek át a' diák szertartásu egyházba, nem pedig a' hanyagság' akármí neme miatt beszélnek oláhlul.

15.

*Nyelvük' hangejtése mennyiben tér el a' székelvétől?
mennyiben a' magyarországitól?*

Mindkettőtől nevezetes ejtésekkel különbözik; de azok' terjedelmes elősorolására most időm 's alkalman nem lévén, csak annyit jegyzek meg, hogy a' csángók s helyett mindenütt sz-et használnak, és pedig annyira, hogy egy kis rártás abban észrevehető. A' gyököt azonban a' szószármazatnál igen megszokták tartani. Az é-t pedig így ejtik ki *éje*, p. o. *éjen* én helyett, *Péjeter Péter* helyett, *féjenyesz* fényes helyett. A' cs pedig épen úgy hangzik náluk mint a' németnél az *sch*, p. o. *schendess* csendes helyett, *báschim* bácsi helyett, *schengő* csengő helyett. A' diminutivumokat pedig főleg a' nőnem nagyon használja, p. o. *tyányoschka* kis leány helyett, *házoschka* házikó vagy kis ház helyett. — Több efféle kiejtések érdemelnek megjegyzést, melyekről más alkalommal többet szólhatnak.

Jegyzet. Az itteni csángó magyarok beszélik ugyan a' magyar nyelvet, de igen sok oláh szavakat vegyítenek közé, főkép egy némelly falvakban, annyira, hogy azon egy idegen valóban méltán csudálkozhatik, 's igazán szólva, hacsak oláhlul nem tud, tolmács nélkül a' beszélőnek véleményét tökéletesen meg nem értheti. Vagynak a' mellett olyanok is, kiket méltán meg kell jegyezni alkalmas beszédükről, nevezetesen a' kellemetes kiejtésükről.

16.

Vannak-e közöttük magyar írástudók, vagy régi magyar írások?

A' falusi egyházak' úgy nevezett kántorain kívül (ezeknek is nagy része erdélyi) közülök más írástudókat nem ismerünk, kik közé számíthatók némelly falusi jegyzők, ezek is a' magok szorgalma 's leginkább a' szükség által tanulnak meg annyit, hogy a' magyar és oláh írásokat felolvashassák. Irnak azonban fogalmuk szerint kötelezvényeket, úti leveleket 's egyéb szükséges bizonyítványokat. Régi irományt pedig sem nem láttam, sem valami hitelesről beszélni nem hallottam azokon kívül, a' melyeket főlebb említettem.

17.

Hány magyar pappok van?

Jelen évben nyolczan vannak magyarhoni hitszolgák. A' mostani méltóságos püspök főigazgató pedig atyai szeretettel 's példájával vezeti pásztorait a' nyáj' legeltetésére, sőt magát Jézusért mindennek tevén örömmel vállalja, hogy magyar a' magyarok között. De még meglepőbb az, miképen fogadja a' magyar „Dicsértessék a' Jézus“-t „Mindörökké“-vel. — Nem lehet kifejezni, melly szívrehatólag kérdezi a' bérmlás - szentség' kiszolgáltatása előtti próbatételen az ártatlanokat a' keresztény kath. tudományból ezeket: Hány isten van? ki teremtett? miből? Hány a' szentség? Istennek tíz parancsolatja? Az anyaszentegyház' öt parancsolatja? Mi vagyon az oltári szentségben? 'stb. Saját kezével szereti pedig minden bérmlandónak megírni a' nevérol 's szüléiröli czédulát, mely-

lyek szokás szerint összeszedetvén, csak az a' végre rendelt könyvbe ABC. szerinti pontos beírások után égettetnek meg.

Jegyzet. Püspöki látogatást pedig 's bérnialást minden évben tart a' téli napokban, és pedig a' legkisebb falukat sem hagyván el, megjutalmazza azokat pénzzel 's képekkel, kik a' keresztyén tudományban jártasságukat a' helyes feleletekkel 's erkölcsös viseletökkel kitüntetik, serkentvén az istenben való bizodalomra és feddhetetlen életre.

18.

Mikor kezdetett e' moldovai hatholikus magyarok között a' római curia' missiója?

Már az 5-dik században voltak itt katholikusok sz. Nicaetas' bizonyítványa szerint; azutáni időkben is, ám-bátor sok viszontagságot szenvedett légyen is itt, mégis meg nem szűnt a' katholikus hit. A' sz. Ferencz' szerzetének kezdetétől fogva pedig, hiteles adatok szerint, mai napig meg nem szűntek itt az úgynevezett Conventualis minorita rendü szerzetes férfiak az említett római katholikus hitet a' lehetőségig védelmezni 's fentartani, kiknek gondviselése alatt vagyon ma is püspöki előljáró' kormánya alatt a' moldovai római katholikus missio.

19.

Vagyon- e az ottani egyházi kerületről schematismus?

Legelső papi kalendarium a' Julianus számítása szerint, minthogy itt a' görög vallás' uralkodása' tekintetéből a' sz. széktől azt követni helyes okoknál fogva meg van engedve, a' minorita szerzet' ünnepei rende szerint

készülve ez évben jelent meg Jászvásártt nyomatva; ennek sarkához van ragasztva névsora a' parochiáknak, és az azokat szolgálatukkal ellátó minorita rendű plebánusoknak. Mutatványul ebből saját magaméval szolgálni szerencsémnek tartom, melyet t. cz. Uraságodnak tisztelettel átaladok.

20.

Mikorról van emléke, hogy magyar papok is alkalmaztattak?

Minthogy az 1828-diki nagy tűz megemésztette a' missio' levéltárát is egyháza 's minden épületeivel Jászban, meg nem lehet határozni a' magyar papoknak mikori ide jöttét 's alkalmazását. Nem ok nélkül lehet azonban mondani, hogyha sok számmal nem voltak is, mindazáltal nem hiányoztak, többeknek névszerinti emléke ma is fenn levén. Nevezetesen szaporodtak pedig e' jelen században, minthogy az előljárók mindenkor különös figyelemmel gondoskodtak azok' létéről.

21.

Nevekedik-e ezek' száma vagy kevesedik?

Minden kétségen kívül nevekedik, 's hogy a' többi éveket elhallgassam, csak a' mostani három utolsóban öttel nevekedett a' magyar papok' száma, mit buzgó főpapunk' atyai gondoskodásának legméltóbban köszönhetni.

22.

Honnan, és mi úton mennek Moldovába magyar plebánusok?

A' magyarhoni Conventualis minoriták' provinciájából, az itteni missio' püspökének vagy előljárójának kérésére.

23.

Hogy hívják a' mostani katolikus püspököt, a' kitől függnék 's hol lakik? mennyi jövedelemmel? ki nevezi ki? egyenesen van azon kineveztetésbe befolyása a' moldovai fejedelemnek?

Tisztelt neve a' mostani méltóságos püspöknek Ardoini Péter Ráfael, ki a' minörita szerzetes rendből felszentelt karrai püspök, apostoli látogató és a' bákai püspökségnek a' moldovai missio név alatt igazgatója. Téli lakása vagyon Jászvásárban, nyári pedig Barát nevű falujában, melly a' hagyomány szerint István vajda' Margit hercegnője' eszközlése általi ajándékán alapszik; fekszik Bákótól egy kis félórányira igen kelemetes helyen; nevezetes szőlős kertjeinek szemeket gyönyörködtető fekvéséről, és kösziklából ömlő bőv vizű hidegviz forrásairól, hajdan nagyobb volt mint ma terjedése; e' század' elején is földjei' legszebbjeit pörlötték el a' szomszéd birtokosok. Lakja mintegy 50 — 60 magyar család, kik inkább oláhul mint magyarul szeretnek beszélni. Bákóban volt pedig a' hajdani püspökség' székes egyháza, mellynek ma helyét sem ismerjük, mert a' Bákó mellett folyó Beszterczének a' 18-dik század' elején történt rendkívüli áradása úgy elmosta, hogy a' hely' színe is megváltozván, ma annak hajdani helyét csak még arányozni sem tudhatja senki a' mostaniak közül. A' mostani Bákó városában pedig említett méltóságos püspökünk' nagy buzgalma 's legyőzhetetlen fáradozó szorgalma által emelkedik egy igen csinos alakú egyház, mellyre fordítja jövedelme' nagyobb részét, minthogy a' hívek igen keveset adakozhatnak, majd mindnyájan nyomorult jobbagyok levén. Így szánja minden jövedelmét közre, 's hogy inkább tehesse, maga is a' többi missionariusok' köz asztalánál él. Jövedelme 250 arany Moldovából, ide nem számítván a' külhoni segedelmeket, mellyeket folyamodó le-

veleire kap, azokat is mind szent czélokra áldozván. V-dik Ferdinánd magyar király Ő Felsége a' mostani püspöknek míg ott leszen évenként különösen rendelt 100 aranyat, azaz száz aranyat. — Tett ilyen folyamodást a' magyarhoni püspökökhöz is; de kivéve a' nagyváradi káptalanjával, és az erdélyit, kiknek sz. czélra tett adományukat hálálva meg nem szűnik köszönni, a' többiek feleletre sem méltatták bizodalmas kérelmét. Jövedelme tehát az itteni nagy és különféle szükségekhez képest épen a' semminél több, mégis azzal annyit tett már is, a' mennyit remélni sem lehetett. — Itt már el nem hallgathatni uagy buzgalmának üdvös eredményeit, mellyeket a' mindenható' nagyobb dicséretére, a' hit' tiszteletére, a' lelkek' javára 's a' köz jó' előmozdítására tett. Kötelességemben állana azokat szorosán előszámolni, hogy az emberek látván, a' mennyek' atyját dicsérjék; de ha le nem írhatom úgy, a' mint kellene, gyarlóságom' feledékenysége lesz mentségem, más felől pedig attól is tartok, netalán a' dicséretektől menekedni akaró buzgó főpapom' szerény lelkét megsértsem. Nem lesz tehát érdektelen, úgy vélem, a' Magyarhonban is tudni, mik történtek Moldovában e' buzgó főpap által, idegen földön teleplő véreink' javára; mellyeket nagyjában e' renddel sorolok elő.

Megnyiltak kormánya alatt a' galaczi, valényi, fok-sányi, horlesti és talpai parochiák, 's még ez évben a' kománfalvit is létre szándékozik hozni 's megkezdetni az isteni tiszteletet, hol eddig csak a' kántor végezte az imád-ságokat, 's egy évben csak négyszer, vagy legfelebb öt-ször láthatták a' legnagyobb szorgalom mellett is papjokat a' Tatross mentiben lakó nem kevés számu hivek.

Jegyzet. Itt közönségesen a' távolság és helyezet, 's főleg a' szükségek miatt, annyi papok voltak, a' hány parochiák. E' században pedig így nevekedtek, a' mint itt megjegyeztetnek,

1823-ban felállítottott a' prezesti parochia.

1830-ban „ „ a' pusztinai „

1831-ben a' rég' lelki pásztor nélkül szükségkődő tatrossi parochia visszaállítatott.

1837-ben felállítatott a' galaczi.

1838-ban „ „ a' foksányi (város).

1840-ben „ „ a' valényi.

1841-ben a' kománfalvi, horlesti és talpai.

Ezen egyházak' és iskolák' felállítására, elősegelésére kéretvén, a' méltóságos mostani püspök által a' francia papság és más buzgó adakozók küldöttek ezer aranyat, azaz 4573 pengő forintot. A' sardiniai kormány pedig ezer frankot, másszor 100 aranyat, azaz száz darab aranyat. A' konstantinápolyi missio pedig 300 aranyat, azaz három százat. A' moldovai mostani fejedelem Szturdza Mihály adott 200, azaz kétszáz darab aranyat. A' moldovai belső minister Lagofet Ghyka Sándor 2000 leót, azaz 266 for. és 40 xrt. pengőben (egy leo tévén 8 pengő xrt.). Magyarországról a' mostani felséges császárné királyné 400 pengő forintot, azaz négy százat. Estei Ferdinánd királyi főherczeg, galicziai kormányzó 200 pengő forintot, azaz kétszázat. A' nagyváradi püspök Laicsák, káptalanával együtt 140, azaz száz negyven pengő forintot. Az erdélyi püspök Kovács 100 azaz száz p. ftot. Ezek mind 1840-ben adattak.

Egyházakat építeni 's azoknak diszét melly készséggel igyekezik előmozdítani, meg nem mondható; mit bizonyít az, hogy már mintegy 30 egyházak többnyire mind fából épültek fő pásztorsága' ideje alatt, 's mintegy 28. harangot szentelt, maga kezeivel felkenvén azokat, mellyeknek nagyobb része az ő ideje alatt vásároltatott, és így több apró fiók falukban, hol eddig egy juharfa deszkának két fakalapácsali kopácsolása hívta össze híveinket egyházba az isteni tiszteletre, ma ékesen zen-
gő harangocskák serkentik a' nagy isten' imáadására buzgó híveinket, és pedig szentegyházban. Ha jól meggondo-

lom, nem találtatik egy szegényebb helységünk is, hol az isteni tisztelet' gyarapodására vagy képet, vagy szükséges egyházi ruhát nem készítettett, vagy más e' szent czélra szolgáló ajándékot nem tett volna, és pedig olly készséggel, a' mit inkább csudálhatunk mint megfoghatunk.

Megvetette a' nevelés' legszükségesebb alapját is, mellyről itt eddig igen csekély figyelemmel lehetett gondolkodni a' körülmények 's főkép a' segedelem' hiánya miatt. Egészen új iskolákat épített Jásban, Kalugerben és Szabófalván, mellyekbe fizetési tanítókat, általa fizetendőket, helyezett, kik már tanítják a' csak lassan szaporodó ártatlanokat abczére, hittudományra, olvasásra, számolásra és írásra oláhul, magyarul, 's Jásban németül is. Ezen iskolákra szükséges ABC. könyveket oláh és magyar nyelven Jossban nyomtatott ez évben, mellyeket ingyen osztogattat. Czélszerű rendelést tett, hogy a' hittudományi katechismus is mind a' két nyelven kinyomattasssék. Vannak egynehány diák grammatikák is, mellyeket Erdélyből hozatott a' tanulók' számára 's azokhoz szükséges kevesebb számú szókönyveket is. Huss városában is ez évben az iskolát megkezdetni szorgalmazza, mellyet szinte saját költségein építetett. Galacson és Foksányban a' papi házban taníttatni rendelte az elemi iskolát, míg czélszerű rendelkezést tehet. Valeszákon a' gorzafalvi parochia' fiók' egyházánál kántor is iskolát tanít.

Ezek így levén örömmel lehet elmondani, hogy hajnal' hasadta következik itteni magyarainknak is a' haladásra, 's a' széptudományok' és mivelődés' boldogító áldott napfénye tán felderülend nekik is, ha a' segedelmezés nem hiányzanék, most midőn megmozgattatott az értelmek' földje 's nagy szorgalommal készítetik a' jövőendő hasznos bő gyümölcsözésre. Tapasztalható azonban, hogy a' segedelem' hiánya szikrányit sem csökkenti ez apostoli férfiút megkezdett munkájában, sőt bámulásra méltó nemes elszánással reményét a' mindenhatóban helyezve, tör által minden akadályon. Vajjon lehet-e nem fohászzkodni,

hogy e' szent czélra törekvést virágoztassa, gyümölcsöztesse és jutalmazza a' mindenek' leghatalmasb gondviselője?!! —

Kinevezi a' moldovai romai kathol. püspököt e' missio' igazgatójának a' sz. szék' megbízásából a' propaganda, semmi befolyása nem lévén a' nevezésbe az uralkodó moldovai fejedelemnek. Elpusztíttatván az idő' mostohasága miatt a' moldovai romai kathol. püspökség, annak állapotjáról 1600 elejéig semmi bizonyos püspök' léteéről nincs adatunk; az említett időben pedig az akkori moldovai fejedelem kért kathol. alattvalói' vigasztalására püspököt a' sz. széktől, kinek kinevezése és elküldése teszi a' nevezetesebb időszakot a' moldvai szentegyházra nézve. Emlegeti pedig Kogolicsán, moldovai nemes, 1839-ben Berlinben franczia nyelven kiadott Moldva 's Oláhország' historiájában, hogy miután meggyilkotatott Róza János¹⁾ a' bákai kath. püspök, papjai és hívei nagy számmal halált szenvedtek, a' bákai püspökség' czime feltartatott a' magyar királyok által, azután ismét a' kinevezési jog a' lengyel királyra menvén által, onnan is nevezettek püspökök egész a' királyság' megszüntéig, melly alkalommal Austria vette által felséges kormánya' pártfogása alá a' moldovai kathol. szentegyház' védelmezését, kinek pártfogó kegyelmét ma is tapasztalja. Ugyan azon historiában feljegyezi a' moldovai történetek' írója számát is a' Margit herezegasszony által épített szentegyházaknak, melyekből ma fennáll még düledező félben a' kotnári, a' többinek pedig helyét sem határozhatni meg, ha csak a' magyar történetekben valami nyomuk nem találtnék.

¹⁾ Róza János' megöletése 1441-ben történt.

24.

Beszélnék-e az emberek arról, hogy egykor a' magyar király' közbenjárásával, vagy a' magyarországi primás által neveztetett volna ki hozzájuk magyar püspök, vagy hogy Magyarországról kapták volna papjaikat?

Valamint eredetükről, történeteikről a' semminél kevéssel tudnak többet: úgy arról sincs fogalmuk, ki legyen a' magyarországi primás; arról sem hallhatni pedig semmit, hogy valaha a' magyar király által neveztetett volna ki a' bákai püspökök; ha úgy volt is, azt közöttük megemésztette az idő. Eleget mesélnek ugyan most is, hogy a' magyar püspöknek Boráthból fákkal ültetett sétaútja volt Székesegyházáig Bákóba. Barátokról ismét regélnek, de ezeken mit lehessen építeni, ítéljék meg a' hozzáértők. Hogy Nagy Mojszesnek, a' székely nemzet' háromszéki apostoli férfiának, a' 17-ik század' végén ide is valami befolyása volt, ki a' kantai minorita szerzetesek' házát is alapította, onnan következtethető, hogy élete' leírásában, melly az említett szerzetes háznál tállatit, ezek vannak feljegyezve többi dicséretei közt: „Trium regnorum Hungariae, Transilvaniae et Moldaviae apostolus.“ — Ennél többet itt a' régi magyar papokról nem sokat vagy inkább semmit sem tudunk bizonyost, minthogy a' missio' levéltára elégett a' már említett veszedelmes tűzben.

25.

Vannak-e fogyatkozások, és mennyi pénz-alap kellene ahhoz, hogy Magyarországon oda papok neveltenessek?

Ha az itteni sokféle fogyatkozásokat akarnám szorosán és való szinnel a' magok' mezitelenségében lefeste-

teni, sokak előtt igen könnyen tulzónak címezhetném; csak a' nagyobbakat számlálom tehát itt elé, minthogy meg vagyok arról győzve, hogy vagy igen kevés ismeret vagyon Magyarországon az itteni tetemes szükségéről, vagy egészen más. Legelőször is tehát, mivel bölcsebben tudatik az, hogy a' legnagyobb hiány akármely tekintetben is az értelem' és az emberi ész' miveletlensége, ha én nem említtem is; pedig éppen azzal voltunk itt eddig hátra. Nincsenek itt a' parochiák a' nép' szüksége szerint rendes élelmezéssel biztosítva, semmi egyéb alapjuk nem lévén a' szegény nép' segedelmezésén kívül; nincsenek továbbá az itteni erkölcsi és hitbéli oktatások' szükségeihez képest elég számmal a' lelki tanítók, 's a' mostani püspök' szorgalma által felállítottakra is még segedelem kívántatnék, hogy csak a' többiekhez is hasonló karban állhassanak. Legnagyobb szükség volna pedig még a' mostanikon kívül *Botossányon* állítani egyet a' keresztyén kathol. hit' 's a' keresztyéni élet' legszentebb célú tekintetéből, mivel a' többiektől távol lévén, a' pap' oda küldése 's élelmezése mindenkor az előljáró' terhére esik. — Továbbá a' fent megnevezett falvak mutatják, hogy igen el vannak szórva a' hívek, kik melly nagy hiányát érezhetik minden szorgalom mellett is mostani állapotukban a' tanításoknak, igen könnyen megfogható. Mik még a' mostan keletkezett iskolák ezen szükségekhez képest?! — Iskolákra van itt nagy szükség, azt kiálthatja minden, ki csak az emberiség művelődésének és haladásának örül, 's azokra szükséges tudományokkal előkészült tanítók egészen hiányoznak. Nagy szükség vagyon itt még a' kántorokban is, kik többnyire igen csekély tudománnyal végzik hivatalukat, kézi munkával kényteleníttetvén nagyobb részint életüket fentartani; csak ezek pedig valamennyire tanultabbakk, kik vagy Erdélyben jártak néhány iskolát, vagy onnan jöttek ide. Van még itt egy nagy hiány, a' betegségekbeni segítség, a' mire igen kevés szorgalom fordítatik; de nincs is, ki hozzáértőleg valamit javasolhasson: mert ámbár a' kerületek' fővárosiban most igen szép rend-

del 's tisztsággal ellátott Ispótályok keletkeznek, 's nagy részint már beteget is ápolnak; de falukon az orvosi segedelem' hiánya miatt nagy számu halál történik olyanok testében, kiket az orvosi segedelem könnyen visszaadhat vala még a' köztársaságnak. Mennyire hátra vagyunk még ezekben, csak itt tapasztalható, hol a' vénasszonyok' fonák orvoslásmódja minden reménye a' betegnek! ámbár néha ezek is a' ficzamosodásoknál, töreseknel csudálkozásra méltó haszonnal orvosolnak: de már a' belső nyavalyákhoz mit érhetnek, ítéljék meg a' hozzáértők. Legutoljára hagyám pedig, a' mit legelőször kell vala említnem, hogy a' papok' vagyis a' lelki pásztorok' szaporítása, a' neveltetés által szenved itt legnagyobb hiányt; mert a' szükségekhez képest nem levén elegendő számmal, minden gondosság mellett is igen nehezen felelhetnek meg legszentebb czélu hivataluknak. Minthogy pedig itt a' czélszerű papi neveltetésre sem mód sem intézet nincs, ezen sarkas szükség úgy pótolthatnék valamenynyire, ha innen küldendő ifjakat neveltetni méltóztatnék az apostoli Magyarhon a' minorita szerzetnél; ez a' mi legohajtóbb az itteni szükségek' némi pótolására. Az előszámláltakból folyó több más szükségek, segedelemre várakozó, kiszámíthatók.

Jegyzet. Az itt nagyjában feljegyzett szükségek annál nagyobbak, minél jobban elvannak szórva egymástól a' hivek. Annakokáért itt hozzávetőleg semmi határozott pénzmennyiséget kijelelnünk nem lehet, hanem rábizatik az e' dolgot szívből megfontolók' bölcseségére, kik jól ismerik, mi kívántatik a' nép' czélszerű neveltetésére szükséges iskolák' állandó alapítására, alkalmas tanítók' élelmezésére 's a' többi ide elkerülhetlenül szükséges intézvények' létesítésére.

26.

Van-e iskola olyan faluban, hol magyar plebánus lakik?

Az itteni missionarius plebánusok' rendeltetése függ a' missio' előjárójától vagy püspökétől, mint az idő hozza magával. Jelenleg pedig két helyen taníttatik iskola a' magyar plebánusok' felügyelése alatt, Foksányban és Valeszákában.

27.

Van-e még emléke Margit fő magyar asszony' István Vajda' felesége' alapítványának? melyről Engel beszél.

E' jeles, nagylelkű, bátor szívű, magyar asszonynak emléke csaknem mindennapi, kiről azt regélik ország-szerte, hogy nagy férfiúi ügyességgel 's bátorsággal birt, 's annyira jártas volt a' lövésben, hogy kedvesének két ujai közül a' pénzt vagy a' golyót minden tartózkodás nélkül kilötte, még pedig, úgy mondják, nyíllal, melly vitézségeért István vajda nőjének választotta. — Ezen nagylelkű magyar nő' közbenjárásának köszönhető a' bákai püspökség' baráti jószága, mellynek, bizonyára sokkal kisebb terjedelmével mint hajdan, a' püspökség ma is tulajdonában vagyon. Azt pedig bizonyosnak beszélik, hogy az említett vajdanő a' bákai székes egyház' nagy oltára alá temettetett, mellyet elsodorván a' Besztercze' árja, ma még hamvaival sem dicsekedhetnek boldog emlékü herczegnéjöknek magyarjaink.

28.

Van - e bennük átköltözésre kedv, mint a' németben, ki honát akár melly más földdel hamar felcseréli, vagy annyira ragaszkodnak-e moldovai lakukhoz, hogy azt, ha Magyarországra vagy Erdélybe jöhetnének is, el nem hagynák?

Semmi kedvet vagy kíváncsiságot nem mutatnak a' kiköltözésre, sőt Moldovában is az őseiktől lakott földről csak akkor mozdulnak meg, más földes úr' határin szállásozandók, ha a' földesuri rendkívüli igát nem győzven, marhájukból 's élelmükből kifogynak. Mert némelly helyeken annyira robotoltatják, hogy lehető szorgalmuk mellett adójuk 's uri munkájukon kívül nagy gondba kerül mindennapi élelmüket megszerezni. Még is nincs eset, hogy csak a' szomszéd Erdélybe is menekült volna bár egy család, lakhelyét változtandó. Átaljában a' költözéstől mint a' tüztől irtóznak.

29.

Tisztelendő úr maga hol született, régiek-e elei Moldovában, vagy mikor szakadtak oda?

Forrófalván Moldovában születtem. Atyámat nevezik Petrás Ferencznek, ki az említett helybeli romai kath. szentegyháznak 45-éves kántora; a' latin, magyar, olasz és oláh nyelveket beszéli és írja; iskoláit Erdélyben Kantában végezte; kinek szorgalma 's atyai gondoskodása után én egész neveltetésemet köszönöm háládatossággal a' sz. Erzsébetről nevezett magyar minorita szerzetnek. Atyám élő nyelven beszéli, hogy nagyatyám is előtte azon helyen az említett egyházi hivatalt több évekig folytotta, 's szépapámnak mint írástudónak hagyományából tudja, hogy

több mint száz évek előtt Baranya vármegyéből ide származott elődünk birtokot vásárolt *Acsúd* városa körül, onnan mi hozta Forrófalva' határára, gyakran beszéli, ki most is akarná Baranyát meglátni. Sokszor tett utazó szándékot, 's csak azzal maradván, még maig ősei' földét nem látta.

30.

*Vannak-e benn reformatus magyarok, 's melly számmal?
Van-e papjuk? honnan kapják? mi falukban laknak? Ha
közel vannak a' kathol. magyarokhoz, egyességben élnek-e?
Vonja-e őket egymáshoz nemzetiség' rokonsága?*

Százkuton (falu) mintegy 22 — 25. Erdélyből bevándorlott család kised egyházában gyakorolja vallását; egyházi szolgáját pedig, ki pap 's mester egy személyben, Erdélyből kapják Ugyan azon faluban lakó valamivel több számú katolikusokkal nemzeti szomszédságot tartnak, magyar nyelven közölvén egymással atyafiságos érzelmeiket.

31.

Hitelek-e Gegő' adatai, mellyeket munkájában előszámlál?

Jól tudván azt, hogy minden irataink', véleményeink' 's cselekedeteink' igazságát csak az idő' részrehajolhatlan ítélete, és az utánunk következő bölcsesbek' tapasztalása határozhatja meg; mégis minthogy sok adatai a' tapasztalás szerint egészen másképp állanak itt, mint *Telepeiben* elsorolta; ebben is uraságod' kérdésére minél világosabban felelni akarván, ezeket kell megjegyeznem. Gegő ur' utjáról: 1840. januarius' napjaiban a' pusztainai parochiát törvényesen látogatván a' bérmlás' szentsége'

osztogatása' alkalmával januarius' 22-dik napján, szóba hozatott az érintett utazás; én is mint pusztainai helyettes pap kötelességem szerint jelenlévén, a' helybeli kántor Gegő ur' utazásáról kérdésére főpásztornak ezeket mondotta: „Ide, t. i. Kománfalvára megérkezett kedden, a' ghymesi vámtól itt maradt hálásra, 's az alatt többekről kérdezősködött, és jegyzéseket tett; szerdán reggel elment Tatrossra P. Sándorhoz utasításunk szerint, honnan csütörtökön estvére ismét visszajött Kománfalvára, honnan ismét más nap, u. m. pénteken jó reggel visszaindult Csugés felé, 's a' ghymesi veszteglő intézetbe azon nap' be is iratta magát.“ — Így beszél a' tatrossi legidősb moldovai plebános P. Sándor is, 's többeket elnem ismer magáénak, mellyeket szájából mint bizonyos kútfőből merítetteknek állít. Megtaglalta a' brassai oláh hírlap e' munkát 's utazást, 's bár csak olvasta volna Gegő ur, mert a' felelet nagyon ohajtható. Innen pedig, ha e' kérdés nem tétetett volna, tán sohasem ment volna észrevétel, minthogy több munka vagyon hivatalaink' teljesítésével, hogy sem arról gondolkodni is lehetett volna. — Csudálkozik a' brassai oláh újságbani taglaló, miképen utazhatta 15 napok alatt Moldovát annyira keresztül, hogy arról munkát írjon, holott az említett élő bizonyítvány szerint, még kevesebbet mulatott Moldovában; minek következtében a' Jassig és visszautazása nem igaz; miért nem is lehet csudálkozni, hogy azon képzelt utazásban többnyire mindeneket máskép ír le mint a' hogy vannak. Oknáról Jás felé Rekettsinen keresztül moldovai posta lovakon nem mehetett, mert Rekettsin felé postaut nincs. sőt kisdud ökör szekérrel is csak alig lehet az említett úton elmenni; leginkább gyalog vagy lóháton járják azon utat, de igen ritkán a' forrófalviak, kik valamelly dolgaik végett Tatross vidékére hamarabb akarnak jutni. Nem megfogható azon írománya, melly szerint tudatja olvasóival, hogy több olasz és magyar missionáriusokkal 's más emberekkel is beszélt; holott azok száj szerinti élő bizonyosságok szerint nem emlékeznek, hogy még csak név-

telen is afféle kérdéseket házoknál járván tett volna és velők társalkodott volna, pedig ha valahol, Moldvában talál figyelmet a' magyarul beszélő utazó, és így mind kétség alá jőnek, miket a' papokról és falvakról elmondott, úgy a' románi és jassi szavai csekély alapon épülnek. Nevezetesen a' parochiák népessége' följegyzésében igen nagyot sántított tolla, melly hiba nehezen háromolhatik a' feladókra.

Jegyzet. Több nem épen alaptalan véleményink oda mutatnak; hogy a' moldovai uralkodó herczegnek Gegő urhoz írt levele koholmány; miről a' visszamenet után a' hivatal' helyszinéről fog bizonyítvány küldetni, addig határozó ítéletet nem hozhatván. Különbözn közönséges gyalázzal illetni a' missio' testületét azért, hogy P. Bandin' irománya szerint az akkori missio' előljárója a' megjelent szerzetes atyának szolgálatot tenni nem engedett, nem nagy illedelem. Minek oka alkalmasint ott áll, hogy az említett szerzetesnek törvényes bizonyítványok nélküli járását más nap tudhatta meg az előljáró, 's ha eltiltotta a' szolgálattól, kötelességét teljesítette; efféléket pedig az egész testületre vargabőr módjára ráhúzni nem lehet. Hogy pedig a' magyar papok iránt gyűlölség itt nem volt, kiviláglik onnan, hogy magok az előljárók, kik mindenkor olaszok voltak, nagy szorgalommal gondoskodtak az iránt, hogy itt magyar papok ne hiányozzanak, kiket mindenkor atyai szeretettel fogadtak, a' missionariusok pedig egymás közt barátságos szeretetben éltek. Továbbá arról sem tud bizonyítani sem Gegő úr, sem tapasztalása, hogy a' sz. Ferencz reformált rendű szerzetesek, kik alamisnáért majd minden évben megjelennek, el nem fogadtattak volna, annál inkább ki nem üzettek. Mert bizonyítsanak az itt járt szerzetes atyák, ha valljon nem tiszteletet nyertek-e minden missionariusoktól, kik magok is alamisnával segítették, a' nélkül, hogy valami lelki szolgálatra általok teendőre, számolhattak volna.

Nagy bélyeg az erényi világban a' személyeskedés, ezt jobban tudja Gegő ur, hogysem tölem hallania kellene, 's az alacsony rágalom békés hallgatással eléggé meg van büntetve, a' becsülés pedig a' másokat megbecsülőkre legméltóbban ruháztatik. Nem örömet akarom ugyan, de mégis a' felebaráti szeretet kötelez arra, hogy kinyilvánítsam gondatlan személyes sértését, 's akarmit gondol is, személye iránt mégis mindenkor tisztelettel maradandok, 's az igazságban akárhol is kezét fogni kész leszek: hanem itt kijelentem, hogy épen azon Ceraulo nevű klései olasz missionarius, kinek állítása szerint nyelve nevéhez ragadott, az, a' ki moldovai szorgalma által a' magyar nyelvet nem csak érti, hanem maga Gegő úr is megszeretné, milly helyesen ejti, 's már akkor a' magyar nyelv tanulásával foglalkozott, mikor róla azokat írta. Mit pedig a' már több éves gyermek' keresztleetlen állapotjáról emleget, nem elhihető; mert ötszer vagy legalább négyszer minden legkisebb falut meglátogatnak a' missionariusok bár melly távol legyenek is. Itt csak annyit kívánok értésére adni a' t. cz. olvasóknak, hogy sokkal könnyebb a' moldovai missionariusokról akarmit is írni, vagy elmondani, de nem igen könnyű hivatalukban együtt munkálódni.

32.

Beszélnék - e azon időről, melyben Zöld Péter közöttük járt?

Vagyon ugyan emlékezet Zöld Péter' itt járásáról, 's hír szerint találkoznak még, kik őt ismerték, de kevesen; 's mivel a' Prut' táján járt, talám ott nagyobb emléke vagyon, a' hol több időt töltött; de a' bessarabiai magyaroknak, kiket emleget, velők semmi közlekedésük nem levén, tudomásunk sincs lételükről.

33.

Tatrosson laknak-e magyarok? van-e ott papjok?

Csak név szerint tartja meg ma is a' város nevet, magában pedig falu hol régi törzsökös magyar familiák, családok vannak mintegy 80 — 90-nen, az itt szállásozni szokott székely honiakon kívül, kik itten szoktak megtelepülni bejüvetelök' alkalmával. A' valóságos tatrossiak ma is bírják földjeiket azon teher alatt, hogy a' sóaknál heti szolgálatot tegyenek; alkalmasint nem így volt ez a' hajdani időkben. — Mostani helybeli papjok a' legöregebb missionarius köz szeretetű atya Papp Sándor. Láthatók itt most is a' 17. vajda üles hosszú hajdani sz. egyháznak igen erősen épült fundamentomai, melyeken most mintegy 9 — 10-üles hosszú, fából épült sentegyház díszlik, nem rég ezelőtt építve. Vagyon egy ezüst oltári feszület kereszt a' régiség' maradványából, és ezüst kehely, a' mellynek talpáni némelly betűket senki sem tudja magyarázni; több faragott kövek találtattak 's a' mostani egyház' talpai alá rakattak, de minden írás nélkül. Mutatják itt az öregek a' papi lak' és kerítése' romjai alapköveit; de már most a' legnagyobb országos út vágja ketté közepét a' házhelynek. Ide félórányijárásra, a' Tatross folyó' bal partján fenállnak még két ülnyi magasságra egy ismét hajdani magyar szentegyház' romba dűledezett falai, némelly szakaszokban, ez is erős munka volt; még vannak olyanok, kik elpusztult fedelének is némelly részeit a' falakon érték, de semmi jelesebb történetet arról nem beszélnek. Ismét a' mostani Gorzafalván alól mintegy félóra járásra mutogatnak egy más szinte magyar szentegyház' romjaira, de azok már csak a' földszint vannak, és alig ismerhetők; történetéről mitsem tudhattam hiteles kútfőkből. Gorzafalván most is szolgáló kisebb harangról azt beszélék, hogy a' földben találtatott 's azért vesztette el ékes hangját, de a' mellett most is elég szolgálatot teszen

mindennapi csengetésével; erre vagyon öntve 1526. és ez a' körülírás: „*Spes mea Christus.*“ Ennél bizonyosabb régiségre még Moldovában nem találtam, 's ennek is története igen homályos a' sokféle elébeszélők' véleménye miatt. Van a' Tatross folyó' mentiben egy Kotzatenest nevű falu is, mellyhez az erdélyi B. Apor család tart jogot, de ma mások bírják t. i. moldovaiak. Voltak-e itten magyarok, nem tudható, most oláhok lakják.

34.

Vannak-e magyar dalaik, lehetne-e ilyent kapni?

Semmi más dalt, az egyetlen, menyasszony' elvitelénél használni szokottnál többet létezni közöttük nem hallottam, arról is azt mondják hogy nem érthető; más mulattató énekeket pedig az isteneseken kívül nem énekelnek, azokat is a' szentegyházban.

35.

A' többségnek milyen arcza, szeme, haja, színe?

Többsnyire piros arczúak, testalkotásuk közönséges nagyságu, vállaik szélesek; vannak jó magasak is, de ritkábban, törpék pedig igen ritkán találtnak. Tekintők vidám és bátor, szemeik leginkább szőkék, vannak feketék is, de igen ritkán kékek. A' gyermekek kisdéd korukban nagy részint fejjér hajuak 's a' felnevekedésig közönségesen szög színűvé válnak. A' férfiak leginkább kevés beszédűek 's az asszonyok sem tulságos csácsogók. Orcájok kerekded, 's igen ritkán hosszúkás. Az idegen földiek egész testalkotásukat valóságos magyarosnak állítják. Fordulásaik, mozgásaik az ifjakkal serény, de nem szeles; az éltesebbek mindent csendes lassúsággal tenni szeretnek. Magok között emberszeretők 's a' jótékonyásra

hajlandók, az idegenek iránt kitünő tisztelettel viseltetnek, de szokásaikon nem kapkodnak; az ujságokon sem igen törődnek. Az asszonyok többnyire sugarak, csak öreg-ségükre akkor is ritkán, indulnak hizásnak; tekintetök éles, és lassu minden ledérség nélkül, de mindent észre-vevő. A' rendkívüli elhizás mind a' két nemnél nagy ritkaság, elég gyakor pedig az oláhoknál.

36.

Tisztelendő ur melly postán kapná a' hozzá irandó levelet Budáról? 's miként a' régi magyar nyelvemlékek' köteteit, a' moldovai magyarsággal összehasonlítás végett?

Leveleket a' kézdi vásárhelyi postáig lehet hozzám szölandókat utasítani, onnan azután lesz gondoskodás az elhozatalról, 's az a' fájdalmas, hogy bizonyos alkalom' hiánya miatt sokszor 's többnyire későn fogom kezemhez venni. Igaz ugyan, hogy elég számmal vesznek körül hivatalom szerinti foglalkozásaim, mellyeknek erő szerint a' lehetőségig megfelelni szorosabb kötelességemnek tartom ugyan; még sem titkolhatom el, hogy ne érintsem, mennyire érzem a' magyarhontóli elszigeteltetésemet, mi szerint megnehezűlvén a' közlekedés' a' szükséges könyvek' meghozatalára alkalmam 's érdekem csekély levén, azok' megszerzésére saját kárommal kényteleníttem tapasztalni hátramaradásomat, valamint a' nyelvben, úgy a' többi hivatalom 's életemre igen szükséges ismeretekben is. Ha pedig olly szerencsés lehetek, hogy a' magyar Régiségek' köteteit csekélységem szerinti összehasonlításra megnyerendem, 's akarmi más könyveket ismeretim' tökéletesítésére 's további terjesztésére t. cz. Uraságod által, méltóztassék a' kézdi vásárhelyi kereskedő urak által, kik a' pesti vásárokat járják, hozzám utasítani, kiket a' teendő fáradságra tisztelettel megkérek; melly szívesességét T. Uraságodnak nálamnál nagyobb háládatos kö-

szönettel senki sem veheti, azt ezennel egyenesen egész tisztelettel kívánom tudtára adni.

37.

Magára vállalhatná-e Tisztelendő úr, minthogy a' magyarországi nyelvet is ismeri, ezzel a' moldovainak összehasonlítását, 's a' moldovai szóírásból szókötésből ABCze szerinti szókönyvecske' készítését? Ha igen, ennek hozzám küldését kérném.

Ezen felszólításra, tehetségem szerinti munkámat örömmel elfogadom, megígérem és fogadom, hogy a' mi-ben alkalmam leszen, mindent el fogok követni, hogy az itteni nyelvünk' különbsége megismertessék. Annyit pedig illedelemmel kívánok jelenteni, t. i. magában érthető, hogy e' munka több időt kíván, és utánajárást; hivatalom' teljesítésére pedig körülményeimhez képest sok idő áldozat kívántatik: mellyek szerint megbocsátani kérem késedelmemet, ha talám későbben véggezhetném be az érintett munkát mint a' hogy kívánni lehetne. Igyekezetem pedig hiányzani nem fog, annyit bizonyosan mondhatok; ígéretemet pedig teljesíteni, ha életem' ura életemnek kedvezend, szoros kötelességemnek tartom, 's mihelyest a' munkával készen lehetek, azonnal Uraságodnak elküldeni szorgalmatos leszek.

38.

Mi volna még ide tartozó érdekes?

Ide tartozók mindazok, mellyek e' feleletekben érintve és rajzolja vannak némileg a' moldovai magyarok' helyzetéről. Főleg ajánltatik a' magyar nemzet' bölcs megfontolásába az itteni nevelés' legnagyobb hiánya. A' papok',

kántorok' és iskola-tanítók' ¹⁾ nevelése áll itt legnagyobb érdekében a' nép' mivelődésének. Leginkább tekintetbe vétetni ajánltatik a' magyar nemzetnek, hogy neveltesenek a' missio' szükségére a' magyar minorita provinciánál innen küldendő ifjak szerzetes papoknak legalább nyolczan, kik ide küldetessenek fölszenteltetésök után papi szolgálatukat gyakorlandók; ez a' mi itt legtöbb figyelmet 's legnagyobb pártolást kíván. Volt ezen ügyre ezelőtt is fordítva figyelem; mi onnan világlik ki, hogy 1825-ben a' magyar minorita provincia' és a' moldovai missio' akkori előljárója közt törvényes szerződés történt, miszerint az említett szerzetes felekezet tartozzék mindenkor Moldovában hat alkalmas szerzetes egyedeteket tartani a' missio' szolgálatára, a' missio pedig azért köteles legyen a' szerzetnek ifjai' neveltetésére minden évben 100 római skutatumokat, körülbelöl 200 pengő forint, fizetni. A' különben is szükségekkel küzködő missio több évek óta már valóságos lehetetlenségben áll az említett pénzmenyiséget fizetni, minek oka az 1828-iki nagy tűz, melly minden jövedelem forrásit, t. i. a' missionak házait hamuvá tette, melly szerencsétlen eset óta a' jassi szerzetesek minden egyszerűség mellett is csak adósságokkal terhelve élhetnek. Ezeknek következtében a' legnagyobb szomorúsággal nyilvánítatik az, hogy az itteni méltóságos püspök, e' missio' mostani előljárója, levelet kapott említett t. cz. szerzet' előljárójától, mellyben nyilvánítja: hogy a' kötelező levél' törvényes tartalmánál fogva több szerzetes papokat nem adhat, ha csak a' régi adósság ki nem fizettetik, 's a' további törvényes fizetés meg nem ígértetik. Ezen valósággal igazságos követelés, a' moldovai körülményekben nehéz feladat, 's még nehezebb teljesítése.

¹⁾ A' most fenlevő tanítók' eddigi fizetését a' fennérintettek-ből tette a' mostani püspök, de azok' ezutáni állandó fenn-tarthatása végett új segedelem vagy alapítvány kívántatik.

Ezekben foglaltatnak mind azok, mellyeket méltóságos püspököm' parancsolatjából és utasításából csekély fogalmam' szerint T. Uraságod' kérdéseire felelhettem, 's ha nem úgy rendezvék, a' millyeneknek lenni kellett volna, bizom, hogy az idő' rövidsége miatt megbocsáthatók lesznek iratom' rendetlenségei. Különb is úgy leszek nyertes, ha nem soraim, hanem maga az ügy nyerendi meg a' szükséges pártolást. Utoljára azon biztató reménynyel teszem le tollamat, hogy a' magyar nemzet' apostoli királya' védelmezése alatt, buzgó főpapjai, nagyai és egész testülete nem fogják tovább az értelem' miveletlenségében hagyni véreiket; hanem szükséges segedelmezéssel megalapítják a' czélszerű intézeteket, és hatalmas közbenjárások által könnyíteni fogják elnyomatott polgári 's nemzeti ügyöket; miért háládatos köszönetre legméltóbban számolhatnak.

Ezen kérdésekre felelt

PETRÁS INCZE, sk.

minorita rendű pap, és pusztinai
helyettes missionarius.

Responsa haec de Coloniis Hungarorum Moldaviae ad interrogationes Spectabilis ac Clarissimi Domini Gabrielis Döbrentei, superioris Provincialis Commissarii Districtus Budensis per Adm. Rdum Prem Innocentium Petrás, minoritam Conventualem, missionarium Aplicum, et Parochiae Pustianensis Administratorem concinnata perspeximus, quae fide digna esse declaramus. Datum Borseki, 28-a Julii 1841.

(P. H.)

PETRUS RAPHAEL ARDOINI
Eppus Charrensis, et Visit. Aplicus
Missionum Moldaviae.

Aug. 31-dikén 1841. Budára tértem után a' magyar tudós társaságnak szeptemberben folyt nagy gyűlésében jelentést tevék ezen feleletek' magammal hozásáról, 's azok közrebocsátása ellön a' Tudománytárba fogadva. Itt azonban ezek későbbben megjelenése azért következett, mert még holmi pótlékot vártam 's most íme, Petrás Inczének két leveléből függeszthetek még ide némi érdekeset.

DÖBRENTAI GÁBOR.

I.

PETRÁS INCZE ELSŐ LEVELEBŐL DÖBRENTAIHEZ
néhány szak, egy moldvai magyar köznépballal.

Pusztina, septemb. 8-d. 1841.

Tekintetes Ur!

— — — — — Megvallom eddig terhes hivatalommal foglalkozva alig fordítottam figyelmet az itteni magyarok' nyelvére; de mostani visszatértem után igen észre tudom venni az eltéréseket, melyekből már jegyzékeket tenni kezdettem. A' legkülönösb eltérések pedig a' csángó falvakban divatoznak, hova én papi kötelességem 's más viszonyok miatt nem igen utazhatok; de igyekezni fogok, hogy engedelmet nyerjek azok' beutazására 's a' néppel bizalmas beszélgetésre; méltóságos püspököm ügyis minden jóra hajlandó. Minthogy a' köznép közt úgy szólva nem is forogtam, kis koromtól a' Magyarhonban neveltetvén, azért nem tudék semmi énekelteni szokott dalról említést tenni, — most pedig a' tapasztalás után ímez sült ki: hogy voltak is, vannak is dalok, melyeket a' serdülő lányok estvéken szoktak dalolni, főkép téli hosszú estvéken, midőn összejönnek rok-

kájokkal fonni, és ezen összejövételt „*guzsalyas*“nak nevezik, minthogy a' rokkát is itt „*guzsaly*“nak hívják. Ott beszélgetnek és danolnak csupán magok, férfinak ott helye nem lévén. Illyen hét dalt már leirtam július' 16-d. köves-allyi híveimet látogatván, egy ott lakó, de Bogdánfalván született tíz éves férjhez ment asszonytól, ki nagyon sajnálja, hogy lyánykorában nem szólítatott illyes mire, akkor többeket elsorolt volna; de most a' sok házi gonddal terhelve több eszébe nem jöven, megígérte, hogy eszébe juttatván velem leiratja; 's ez monda, hogy ha a' lyányokat kérdőre venném vagy két nagyobb falvakban, melyekre utasított, nem győzném leírni a' mennyit tudnak; mert a' férjhez menet után beköszöntvén a' bú és baj, megszűnik az effélék után való kedvük. — — — — — Ki tudja, mennyi dal avult el a' régiség miatt, minthogy azokat feljegyezni senkinek eszébe nem jutott, de tán nem is volt a' ki számba vette volna. Jelenleg csak egyet közlök azért hogy bővebb utasítást nyerhessek miképeni leírásokra, e' pedig a' hatodik dal mint irattak. Tudakozódtam az általam említett magyar régi irományok felől, melyeket csak ugyan ez előtt néhány évvel fiók megység bizonyos kántora olvasott 's rájuk igazított, de valljon megkaphatom-e, az más kérdés? — Mindenekben helyes, és bölcs utmutatását várva, csekély fáradságomat örömmel ajánlom akárminek is végbevitelére, a' mi csak tehetségemben van. — — — — — Ki az egész magyar nemzetnek hódolattal, T. Uraságodnak pedig hűtisztelettel vagyok örökös legkisebb

kész szolgálja.

PETRÁS INCZE s. k.

Moldvai magyar köznépdal.

Eredetelig így danolják
Moldvában:

O szegéjeny budoszó legéjeny *)
Idegen földről jövevéjeny
Szenjesz szakadozott ingbe
Fejээр рóјтосz көpenyegbe.

Ó meghuzta szegéjeny magát
Hol őt' meg e nap szem szüti
Nap szem szüti világosszan
Még e hold isz homályosszan.

Napom napom fényesz napom
Szűsz még egyszer világosszan
Nem mindetig homályosszan
Hogy hazámat ne szirasszam.

Ha az erdőt legvághatnám
Szép hazámat meglathatnám
Látom fűsztyit de csak elig
Hogy éz égen feketéllik.

Nincsen nekem apám 'sz anyám
Ki gondot üszeljen rivám
Gondüszelő szent ur iszten
Csak ő üszel gondot rivám.

Éjen isztenem valahára
Üszelly gondot éz árvára
Hogy ne juszszon budoszászra
Egyik ajtóról e mászra.

V é g e.

A' magyarhoni nyelven pe-
dig így hangzik.

O szegény bujdosó legény
Idegen földről jövevény
Szennyes szakadozott ingben
Fejээр рóјтос көpenyegben.

Ó meghuzta szegény magát
Hol őt még a' nap sem süti
Nap sem süti világosan
Még a' hold is homályosan.

Napom napom fényes napom
Süss még egyszer világosan
Nem mindenkor homályosan
Hogy hazámat ne sirassam.

Ha ez erdőt levághatnám
Szép hazámat megláthatnám
Látom füstjét de csak alig
Hogy az égen feketéllik.

Nincsen nekem atyám 's anyám
Ki gondot viseljen reám
Gondviselő szent ur isten
Csak ő visel gondot reám.

Én istenem valahára
Viselj gondot az árvára
Hogy ne jusson bujdosásra
Egyik ajtóról a' másra.

V é g e.

Közli PETRÁS INCZE s. k.
Moldvából.

*) *éjeny*, mindenütt csak egy syllabát téssen.

II.

PÉTRÁS INCZE MÁSOD LEVELÉBŐL DÖBRENTÉI-
HEZ, NÉHÁNY IDETARTOZÓ PONT.

A' moldovai klései magyar ősi földbirtokról szóló emlék-
irattal, és husz, köznépi magyar dallal. Moldovából.

Tekintetes Úr!

— — — — — Nagyon ohajtva vár-
tam a' megígért tatrossi sz. irás' fordítását, 's még eddig
alkalmasint, az alkalom' hiánya miatt nem láthatám, ho-
lott püspököm ő méltósága is többször kérdezte már, ki
is általam tiszteletét küldi. — — — — —

— — Mostan pedig küldöm ide zárva a' klesei magya-
rok' birtokáról való ismereteimet, hozzá csatolva azon
dalokat is, mellyeket ismét saját kezemmel írogattam össze,
a' lányok' énekeiből, ezeknél jobbakat nem kap-
hattam. Vannak már a' szójárásból is jegy-
zékeim, de azokat is ABC. szerint egybeszedni alig lesz
időm, szinte hivatalom miatt. Azon hír után említett ma-
gyar okleveleket lenni gyakran hallom, de még azoknak
tulajdonosát nem találtam olly helyen, hogy azokat csak
megis láthattam volna; nehezen hihető, hogy itt magyar
írományok találtassanak, minthogy a' legrégebb docu-
mentumok szerb nyelven írvák. Viola József herczegi or-
vos is, kit a' múlt karácsoni ünnepekben Jossban levén
csak azért látogattam meg, hogy valami útmutatást adna
de tőle is csak az lőn a' felelet, hogy hiában fáradozunk.
Én pedig a' mellett ezután is mindent megtenni szoros kö-
telességemnek tartom, csakhogy valamivel a' magyar ha-
zának szolgálhassak. — Hogy itt a' tudományos 's min-
denféle más mivelésben hátra vagyunk, az mindenfelé
tudva vagyon 's abból talám úgy fognánk megmenekedni,

ha valaha népnevelő intézetek, 's nevezesen egy közép püspöki főiskola állíttatnék magyar sajtóval, főkép most, midőn a' tartomány' tudósai nemzeti nyelvök' mívelésére legnagyobb figyelmet és szorgalmat fordítanak, hogy ne volnánk mi is gondatlanabbak nyelvünk iránt, kik e' hazának nem csekély részét tesszük Csak azért rándulék most ki Kantába, hogy rendelést tethessek a' további közlekedésről, ha tetszeni fog; annak-okaért, ha engem tisztelt levelével szerencsésítend, méltóztassék a' kézdi-vásárhelyi postamesterre bízni, a' ki nekem hiba nélkül elküldi, a' mint megigérte. Ha valamely könyvet nyerendek, azt az említett pesti könyv-árusnak Brassó felé utasítani kérem, ne terheltesék Magamat tisztelt hajlandóságába ajánlva maradok mindenkor

kész szolgája

PETRÁS INCZE s. k.

Költ Kantában, febr. 23. 1842.

(Folytatása következik.)

VII.

JÖLESZI CHÁZÁR ANDRÁSNAK.

A' VÁCZI SIKET NÉMA INTÉZET INDÍTVÁNYOZÓJÁ-
NAK ÉLETRAJZA.

A' régi görögök és rómaiak minő szorgalommal írták meg jeles embereiknek életrajzaikat, sőt ezek még életökben magok minő buzgón ohajtották életrajzaiknak közzé tételöket, Cicero' barátaihoz írt V-ik könyvének 12-ik levele, úgy Tacitusnak Agricola életrajzáhozi előbeszéde eléggé tanúsítja. Annyira ment némellyeknél ezen vágy, hogy életrajzaik írására felszólítanak meghitt feleiket, sőt sokan magok is annak írásához kezdenének. Innen vagon, hogy azok minden figyelmet gerjesztő tettet néha szónokilag is felpiperézvén, olly sok jeles hőst, annyi követésre méltó tudóst mutathatnak a' nyomdok világának. Nálunk magyaroknál is bizonyosan voltak századok folyta alatt erényes és remek például szolgálható egyedei, 's nem csak Szilágyi leánya Erzsébeth szült egy dicső hazafiát, 's nem csak maga Zrinyi volt e' honnak Miltiadese, de feledékenységre merültek; mert nem találkozott honi feleik közt tetteiket a' nyomdok világ emlékezetének átadó történetíró. Ideje tehát, hogy éber figyelemmel késérjük nevök fenmaradását érdemlő egyedeinket, 's mind azokat, kik nálunk fénylő csillagokként má-

sok felett kitüntek, a' hasznos ismereteket terjesztették, a' balitéleteket irtották, 's magokat követésre méltókká idomították, ne engedjük hogy idegen irók — mint eddig — bennünket megelőzzenek, hanem érdemkoszorújokat úgy igyekezzünk fűzni, hogy a' feledékenység ridege azt el ne hervaszthassa.

Ezen előre bocsátott ohajtásokat, 's illetőleg kötelességi szabályokat tehát szemem előtt tartván, e' hazának egy jeles fiát, kit sokan ismertek, de az akkori elmaradottság világában többen elősmertek, 's kinek jeles elvei, 's az emberiségre jótékonyan ható czélzatai élete' korát megelőzték, kívánom megismertetni. Előbb élt ő mint az elmaradott világ érthette, 's érdemeit kellőleg méltányolhatta volna. Jólészi Cházár András azon férjfü, kinek életrajza, ha én azt nem adnám is, a' szenvedő emberiség évkönyveiben elavulhatlan betűkkel írva, és a' nagy idők rendén egymást váltogató sok szerencsétlennek, kihez a' természet mostoha lön szívében béedzve, többi honosinál pedig a' becsület, 's érdem' templomában örökre béavatva maradand. Született ő Jólészen Gömör vármegyei helységben 1745-ik esztendei nyárelő 5-dikén. Édes atyja hason néven Cházár András, édes anyja pedig Selik Katalin volt. Ezen nem dús ugyan, de régi nemes család sarjadéka ¹⁾ tanulását 1753-ik esztendőben ugyan Gömör vármegyei Berzéte nevü helységben kezdette, 1755-ik évben Dobschina mezővárosában folytatta, hol a' nyelvtanban, és német szólásban gyakoroltatott. Már gyenge korában szép jeleit adván a' tudományok iránti hajlandóságának, 1757-ik évben őszelő hónapban a' felsőbbi tu-

¹⁾ Cházár István Cházár Andrásnak előde Gömör vármegye 1703-ik évi jegyzőkönyve 49-ik lapján Jólészi helység nevezete alatt megemlítetik; hogy nemességet második Mátyás királytól nyert, 's Bécsben tavaszutó 2-dikán 1609. költ, 's 1610-dik évi tavaszelő utolsó napján Gömör mezővárosában kihirdettetett, 's a' szepesi Káptalan által iktatott jólészi nemes telekrőlő szóló királyi adománylevele által.

dományok' hallása végett az akkoriban is virágzó eperjesi iskolába vitetett, hol Hrabowszky János, Doloviczény, és Henzsel tudós férfiak voltak tanítói. Tudtára esvén azonban, hogy Késmarkon a' híres Karlovszky nagy előmenetellel tanít, ennek vágyott tanítványa lenni. Eperjesről tehát 1762-ik esztendei tavaszhavában az ész-isten-természet- és bölcselkedéstan hallása végett Késmarkra utazott. Itten iparkodása által tanuló társainak például, és vetélkedési modorul szolgált. A' tanulás iránti hatalmas vágy végre őt arra bírta, hogy a' tudós Benczúr pozsonyi oktatónak is tanítványa lehessen. Annak okáért 1765-ik évi tavaszutón Késmarkkal Pozsonyt váltotta fel ottan a' történet, és magyar jogtudományt tanulandó. Szigoruak voltak ifjui környülállásai, édes atyja iránta kemény volt, jó édes anyja pedig mindenben férjének akaratjától 's intézetétől függvén, fia sorsán minden jó szándéka mellett sem segíthetett. Berzétére Jólészről főtt ételt hetenként csak kétszer vittek utána. Dobschinára élelmi holmik vele szűken adatván kimélve főzethetett. Eperjesen, és Késmarkon részint a' tápintézetben, vagy is az úgy nevezett Alumneumban, részint gyermek oktatási jóvelmecskéből tengődött. Pozsonyban nevezetesen Fodor ügyész gyermekeit tanítván, és az étegyesületbe, vagy is az úgy nevezett convictusha bevétetvén, jeles tanítóit nagy örömmel, és feszes szorgalommal halgatta, 's ottan iskolai pályáját, 's tanulási folyamat tanítóinak megelégedésökre, magának pedig kötelessége teljesítéséből eredő megnyugvására elvégezte. Jogi életre szánván magát, 's ahhoz érezvén legnagyobb vonszódást 1766-ik esztendőben nyárhóban Nagy-Győr városában vette lakását, a' hol Tisztapataky István jeles ügyész ösmeretsegébe jutott, 's általa jogi gyakornoknak felvétetett. Ezen helyzetében kötelességének a' legnagyobb szorgalommal megfelelelni, 's az ügyészkedésre magát alkalmatossá tenni szilárdul törekedett, annyira is ment e' részben, hogy Győrről Jólészre visszatérvén következő esztendei őszelő 8-ik napján nemes Tornavármegye közönsége előtt a' szo-

kott ügyészi esküt letehetette, 's az ügyész karba beavatathatott. Ügyész lett ő ugyan, de a' jogi tudományoknak minden ágaiban egészen járatosnak magát még sem érezvén, 's az elbizottság hibáját kerülvén, hogy kitűzött hivatalának minél jobban megfelelhessen, Eperjesen Lipovniczky, Pesten pedig Párniczky jeles ügyészek vezérlete mellett, mint azoknak segédjük, gyakorolta jogi tudományát, melly állapotban őt esztendőnél többet töltvén, miután magát akár melly ügyek lelkiesméretesen lehető folytatására képesnek érezte, 1773-dik esztendei őszhavának közepe táján Rozsnyón szállást fogadott, 's pereket vállalni kezdett, hol is azonnal olly hirre névre kapott, hogy több jeles nemes ifju jogi gyakorlat végett, hozzá kíváncznék, 's korához képest munkákkal felesleg terheltetnék. A' nála létezett ifjak közül sokat megkedvelvén 's pártolása alá vévén utóbbi szerencsájüknék alapítója lőn. Mert az emberek boldogításokban valamint egész életében ugy már ekkor is legnagyobb örömét lelte, noha maga már mint ügyész, de kivált mint a' két evangelika vallásuaknak választott egyházi ügyészők sok ízetlenkedések 's üldözéseknek kénytelen volt kitenni magát.

Házasságra lépett 1780-ik esztendei őszutó 9-kén Okolicsányi Anna Máriával. A' háromszori kihirdetéstől az akkori szokás szerint feloldozta őt ugyan ezen évi ősz-hó 18-kán Andrássy Antal báró rozsnyói választott püspök, jegyesét pedig ugyan ezen esztendő 's hónap 30-dikán Salbeck Károly szepesi püspök; Makay Mihály a' rozsnyói plebánusi helyettes pedig nékie elbocsátó levelet adott, miszerint az ágostai vallásu lőcsei lelkész őt Okolicsányi Anna Máriával összehadhatta. Ez jó asszony volt ugyan, de eltűkolt nyavalyatörőnek találtatván, férje magát tőle a' Szepes vármegyei törvényszék által elválasztatta. Ettől született nékie Gábor nevű fia. De minthogy ezen fia beteges anyától születvén, sokáig életben maradása atyjának kevés reményt nyújtott, 1793-ik évben Máriássy Krisztinát vette feleségül. Ezen nő az összekelés utáni heted napra őt elhagyván, ellene a' Gömör várme-

gyei törvényszék előtt választó pürt indított, melly lefolyván, Cházár András tőle elválasztatott. Nem várván bé azon időt, melly alatt a' vármegye törvényszékének ítélete a' felsőbbi íteszékek vizsgálatán általmenne, Felsőszudi Zsembery Thereziával házasságra lépett. Ezen házassággali sietés Cházár Andrásnak sok kellemetlenséget okozott, 's miatta sok vizályos eseménybe keveredett. Ugyan is Máriássy Krisztina elleni per a' királyi jogudvarra felebb vitetvén, ottan a' vármegyei törvényszék ítélete megváltoztatott, az elválásnak hely nem adatott, következőleg a' Zsembery Thereziával már több évig fenállott házasság törvénytelennek ítéltetett, és megsemmisítetett, 's mind a' két fél az előbbi házasságbani együtt élésre köteleztetett. Sem perujítás, sem a' legfelsőbb helyre tett folyamodás nem használván, Cházár Andrásnak ezen kedvelte nejétől külön kellett élnie. Szerette férjéhez nagyon ragaszkodó, 's elválasztatását annál keservesebben érező feleség felső Szudra ment ugyan lakni, de vágyai nem sok idő múlva őt Rozsnyóra visszavonták, hol szívfájdalma miatt elbetegesedvén, 1799-ik tavaszelő 31-kén életének 30-ik esztendejében viszontagságainak áldozatává lett, 's az ottani temetőben eltemettetett, férje által emeltetett emlékoszlopa pedig Jólészre az ugy nevezett parnasszi sirboltba tétetett. — Ezen házasság magtalan maradott.

Cházár András azon időig, mellyen József császár a' német nyelvet az ügyészkedésben is követni parancsolta, mint ügyész a' pereket a' feleknek teljes megelégedésükre folytatta, 's ámbár a' német nyelvet eléggé értette 's tudta, még is készebb volt inkább az ügyészkedésről lemondani, mint az akkori kényszerített német nyelven Magyarországon dolgozni. Utóbb csak tanácsadásaival kívánt szolgálni az őt a' végre megkeresőknek. Az 1790-dik esztendőben Gömör vármegyének főjegyzőjévé neveztetett, ezen hivatalánál fogvást a' köztárgyak kezelésében nyomas részt vett, 's híres felírásokat szerzett. Az 1790-dik évi télelő 12-dikén Gömörvármegye részéről tartott köz-

gyűlésen, mint főjegyző, a' királyi szövetség kötő levél, 's más tárgyak iránt magyar nyelven igen érdekes követi utasítást szerkesztett. Az 1792-ki országgyűlésre pedig a' karoknak, és rendeknek fontos követi utasítás tervét nyújtotta be, mellyben a' magyar nyelvnek mind jogi, mind a' political tárgyakbani használását, 's általános alkalmazását sürgeté. Felírásai kedvességgel fogadtatván, 's különbféle nyelvekre átfordítatván, közköltésen kinyomattak, 's ekképen személye nem csak Gömörvármegyében, hanem az egész országban is nevezetese lett, következőleg több vármegyében, ugymint: Gömör, Hont, Abauj, és Tornában táblabírói megtiszteltetésnek részesevé lőn. Az 1791-dik évben mint a' gömői ágostai vallásnak részéről követe Pesten az egyházi zsinaton jelen volt, 's ottan a' jegyzői hivatalt a' jelenlévők közkívánatához képest a' házassági tárgyakra nézve magára vállalta, 's dicséretesen folytatta. Azonban a' haladás útján már ő akkor sokaknál előbbre lévén, némelly balítéletek elleni őszinte tüzes kinyilatkozásaiért, 's az idő akkori szellemén, 's fogalmain sokkal felebb hatott, okoskodásaiért sok elmaradás emberétől nem csak megrovatott, hanem üldözésbe is vétetett. Csendes elmével hallgatta a' tudatlannoknak becsméreléseiket, 's azt tartotta, hogy a' becsület útján járónak, 's valódi tudományokkal foglalkozónak, meg kell vetniük megvetteteiseiket, üldözőit pedig ártatlanságának kiderítésével mélyen elnémitotta. Benne fellehet mind azon jellemeket találni, miket Seneca 76-dik levelében erényes, és derék emberben megkívánt. Latinul úgy beszélt, és írt, mintha Róma arany századában született volna, magyar előadása, és írása pedig olly kellemes volt, hogy azon a' nyelvnek inkább természeti kedvessége mintsem a' kifejezések keresettsége tetszenék ki. Hírt, 's nevet, mellyhez még a' jobbak is néha mellék utakon igyekeznek jutni, magának nem kérdés 's hiú fitogtatás, hanem valódi iparkodás, jótekonyság, 's tudománya által szerzett, 's ekkép Cházár Andrássra nézve igazolva lőn az, hogy a' hír nem mindig esik tévedés-

be, hanem hogy néha jól is választ. Sokan tisztelték ugyan, de előbb születvén, mint az elmaradott világ értette, 's méltathatta volna, félre érteték, 's az akkori fogalmakat meghaladó elvei miatt hatalmas ellenségei is támadtak, kik mind vagyonában háborgatták. Sokan az egész Cházár család jószágait pörrel megtámadták, őt pedig mint ügyészt többféle büntetésben marasztaltatták, sőt a' fentebb előadott Máriássy Krisztinávali viszonyai miatt soknőség büntetése alá is vonatni igyekeztek, de ellene nem boldogulhattak, mert az igaz uton járónak könnyű lévén az alaptalan vádakon diakodni, mind azokat hatalmasan megczáfolta. József császárnak a' német nyelv behozatala ügyében tett intézete ellen latin nyelven hatalmas czáfolatot írt, mellynek némelly foglalatait jelen értekezésemben kiemelni érdemesnek tartottam. A' többek között így ír ő: „Nagy büntetés ránk nézve a' német nyelvnek behozatala, 's különösen azon szigorúság, mellynek tartalma által a' parancsolat eszközlésbe vétele rendeltetik, mert mi lehet nagyobb büntetés, mint a' közhivatalokban megöszült férfiakat minden előre figyelmeztetés, és megintés nélkül, az uj, és szokatlan nyelvnek nem tudása miatt a' hazai kormánysszékekből száműzni, őket érdemlett tisztségeikből kivetni, az isten örök végzése által nyújtott kenyerektől megfosztani. — Mi lenne belőle, ha a' koronás főeknek idegen nyelv beszélése koronájok vesztese alatt parancsoltatnék? Mózes az izraeliták nyomorúságairól szólván V-dik könyve 28-ik fejezetének 49-dik versében fenyegetődzve mondja nekik: *Hoz az úr isten te ellened népet, a' kinek nyelvét nem érted, szemtelen népet, ki nem tiszteli a' vén embert.* Ésaías 28-ik fejezetének 11-dik. verse: Idegen szó hallása kötelességet büntetésnek hirdeti. Szent Pál korinthiaiakhoz írt első levele 14-dik fejezetében ki kél az idegen nyelv ellen, mondván: *A' gyülekezetben inkább akarok öt szót szólani értelemmel, mint tízezer szót idegen nyelven.* Nehemiás 13-ik fejezetének 24-dik versében a' zsidóknak fiait az isten azért feddi, 's kárhoztatja, hogy idegen nyelven beszél-

nek, 's nem tudnak zsidóul." Kitetszik mind ezekből, a' nemzeti nyelvet mely forró szeretettel ölelte, 's a' szent írást mint buzgó keresztény józan elveinek támogatására mely ügyesen használta. De nem csak szóval, hanem cselekedettel is megmutatta, hogy a' tudomány, és irodalom országát miképen kelljen bővíteni. Magyar, és latin nyelven sok jeles munkát írt melyek jobbra nyomtatás alá is kerültek, jelesebbek következők:

1. *Processus Domini Csetnek contra privilegium oppidum Dobschina. Leutschoviae, 1782. ex Typographia Michaëlis Podhoránszky.* Ezen pert ő védvén, Dobschina mező városának jogait az általa öszvegyűjtött oklevelek útján, valamint a' lakosok eredetét is kivilágosította, Dobschina városa iránt magát mind jogi, mind történeti tekintetben igen érdemesítette. E' munkát József császárnak ajánlotta.

2. 1785-ben Eperjesen kinyomatta ezen című munkáját: *Hungaria semper sua*, és Andrássy Antal báró püspöknek ajánlotta, ezen munka azonban alig hagyta el a' sajtót, szabadosan irotnak véltvén, 's kinek pártfogásába ajánltatott, az akkori hiedelem szerint, épen az által feladatván, azonnal elkoboztatott.

3. József császár jogi rendszerét illy cím alatt: *Törvényrend, a' mely Magyar, és a'hoz tartozó országok mindennemű törvény és ítélő székeinek szabattott, deákból, és németből fordította Cházár András' 's 1789-dik esztendőben Kassán kinyomatta.* Vajha ezen szép 's mind bíró, mind ügyész kötelességeit, 's egymás iránti viszonyait szabályozó, 's a' bírakra a' felelet terhét ezen szavakkal: „*Ha végtére a' bíró a' pert az itt kimért rend ellen huzná; vagy a' maga vastag vétsége miatt a' feleknek kárt okozna, tartozik minden kárról felelni*“ — kimondó munkából minden, a' mi jó, és hasznos törvényes divatba jöhetne.

4. Valamint minden munkái, ugy e' következő czimzetűek is komoly tárgyúak voltak: *Quaerenti quid sit crimen laesae Majestatis? Amico respondit Eperjesini 1795.*

megjelenése után, mint az előbbi hasonlóképen elko-
boztatott. Ezen munkáját követte: *Commentatio de sup-
pliciiis capitalibus. Leutschoviae, 1807. Typis Josephi
Mayer 8-ad rétbén.* Mind a' két munkáját megemlíti
Szlemenics Pál a' fenytő törvényszéki magyar törvé-
nyének előjáró ösméreteiben §. 10. h. alatt. Ezen mun-
kája a' külföldi folyóiratokban is jó hírlátokat nyert.
Azt a' kérdést teszi fel, vajjon a' halálos büntetés-
nek egy általában helye vagyon-e? Miután a' melletti,
és elleni okokat a' 7-ik §-tól fogva a' 18-kig felhord-
ja, végre a' 21-dikben tagadólag felelt, azt állítván,
hogy minekutána a' honalkatnak és azt álladalomnak
egyéb elég eszköze lehet, miáltal mind maga, mind az
egyedek hátorságát megalapítsa, nincs szüksége arra ve-
temedni, hogy a' halálos büntetést saját tagjai ellen kö-
vesse el.

5-dik Magyar, és deák nyelven Kassán, 1802-dik
esztendőben Ellinger János betüivel nyomtatásban kijött
illy című munkácskája: *Könyörgő levél, mellyet Szűny
Ferencz úr ő nagysága a' rozsnyai püspöki székre lett be-
ültetésének öröm napján segedelem nyújtás végett nyújtott a'
váczsi siketnémák nevelőházának nevében a' segedelem bé-
szedő,* mellyben idézvén példabeszédek 31-dik részének
8-dik versét, melly így szól: „*Nyisd meg a' te szádod a'
mellett, a' ki néma*“ csillag alatti jegyzésben azt tette
„*erszényedet.*“ Ezen munkája felebaráti szeretetének egyik
legszebb emléke.

6. Nyomtatásban megjelent 1807-dik esztendei
nyárutó 18-kán: *Rosnavia pro nationali gymnasio maxime
idonea. Leutschiviae, Typis Josephi Mayer.*

7. Írt munkát: *De libertate preli.* Ezt Andrássy
Károly gróf, 's más többek magyar, és német nyelvre
fordíttatván, a' felebb írt idő tájban Kassán kinyomatták.
De ilyes dolgozat az akkori idő szellemével megegyező-
nek 's hatalmas érdekekkel össze nem férőnek találtatván,
minden példány szigorú motozás mellett elkoboztatott, és

a' szerző legfelsőbb helyről megdorgáltatni parancsolatott.

8. Halála előtt két esztendővel, vagy is 1813-ban Bécsben következő munkáját nyomtattatta ki: *Serenissimo Britannorum Regio coroneaeque Principi Domino aliquid de jure hominis, et Civis sacrum*. Ebben három tárgyat roszszal Angliára nézve: 1-ör a' római catholikusok iránti türelmetlenséget; 2-or a' rabszolgákkal kereskedést. 3-or a' tengerek uradalmának bitorlását. Az egész munka ezen három hibás tárgy ellen vagyon intézve, melly akkor megszüntetve nem lévén, nékie vitákra okot szolgáltatott.

Még ezeken kívül a' tudományok, és ösméretetek országa többet is köszönhet nékie, 's kéziratban lévő munkája annyi maradott, hogy egy ember életét arra elégségesnek alig hihetnök, ha felőle a' valóság által meg nem győzetnénk. Mind munkálkodásai, mind bevévei, és kiadásairól naplót latin nyelven vezetett olly pontossággal, hogy abban minden legcsekélyebb körülmény is meg volna említve. — Naplója, takarékoságának is elégséges tanúja. Ugyan abból kitetszik, hogy elme pihentetés okáért a' kártya játékkal szokta magát mulatni. A' játék nemei közül egyedül a' Vojtát kedvelte. Kiviláglik mind nyomtatás, mind írásbani munkáiból Cházár Andrásnak hona iránti véghetlen szeretete, nagy szorgalma, széles tudománya, 's bő olvasottsága. Ha munkáinak szerzője előttünk ösmeretes nem volna, azokat régi bölcssek tiszteltes maradványai gyanánt csudálnók. Gyámolította a' tudományos munkák íróit is, a' többek közül Laucsek más-kép Gallik Mártont kell megemlítenem. Ezen író az első keresztényeknek ama' tíz fő üldözésekről szóló történetírást szerezvén, azt Cházár András Pozsonban 1787-dik esztendőben saját költségén kinyomatta. *Gabriel fázózi oktatásai* is kéziratban maradtak, valamint: *Contributionis modorum projectatio*. *Memorabilia regiminis Josephini*. *Anatomia analyseos de libertate preli*, úgy szinte: *Hungaria Austriaca*. *Animadversio opellae cui titulus: Animata Dei in terris imago Rex, quam scripsit Andreas Simonyi*. Pro-

jectura de administratione Justiae, 's más több hazai tárgyat érintő ollyatén dolgozata is, mely kedvezőbb időkre, 's tágosb szellemű környülállásokra várakozik. Munkái szelleméből kitetszik, hogy ezen férjfiu fiatal korától fogva munkás, igazságos, hazaszeretettől lángoló, őszinte, de néha tulságos merényü is volt.

Nem csak a' tudományok országát bővítette jeles munkáival, hanem a' hazának gazdasági tárgyakban is használni igyekeztén az elhagyatott 's haszonvehetetleneknek vélt földeket megjavította, gyönyörű kertekké, és az élet gondjait feledtető sétányokká változtatta, 's azon tájékat, mellyen született, gazdasági tekintetben előhaladásra intvén, 's iparra serkentvén a' lehetőségig boldogította.

A' szenvedő emberiség iránt még hazánkban nem léteztek intézetek. A' váczsi siketnéma iskola felállítását ő pendítette meg első, 's ő adott 1800-dik esztendő őszhónak 1-ső napján reá tervet első. Ezen intézet megpendítése felséges Ferencz királyunk trónjához jutván, annak alaptőkéje gyűjtésére ő bizatott meg. Ezen hivatalában nem csak csüggedhetlen szorgalommal, pontossággal, és buzgósággal járt el, 's a' végre 50 ezer forintnál többet gyűjtött; hanem maga is az alaptőkét ezer forinttal nevelte. Ha a' főlebb előadott jeles érdemek nem dicsőítenék is, már ezen egy nemes tette, 's a' szenvedő emberiség enyhítése iránti hajlandósága őt az örök fénykoszorusoknak pantheonára, 's a' nyomdok világnak hálájára legnagyobb joggal méltathatja.

Gábor fiát, a' ki Gömör vármegyei szolgabíró; és Torna vármegyei táblabíró volt 1814-dik esztendei őszelő havában elvesztvén, 's unokái közül is Istvánt már előbb a' halál elragadván, Zsigmond unokája életéhez is nem sok reménysége lévén 1815-dik évi tavaszhoz 6-kán végintézetet tett, 's némelly hagyományokat kivéven, magva szakadás esetére minden vagyonát könyvek vásárlására fordítatni, 's mind meglévő, mind pedig szerzendő könyveit 's kézíratait jölészi jószágán a' végre fenálló, 's

Parnasznak nevezett kertjében létező épületekbe tétetni, 's minden nemzet 's vallás ¹⁾ különbsége nélküli köz használatra fordítatni rendelte, 's ezeknek eszközlése fogantatása, és kormányozása végett a' gümöri ágostai vallásu esperestséget nem csak megbízta, hanem azoknak birtokába törvényes bizonyság előtt bé is vezette. Végrendeletét Rozsnyón 1815-dik esztendei tavaszhoz 10-dik napján könyvtára eránti, 's végrendeletéhez mellékelt alapítvány levelét pedig ugyanazon évi tavaszhoz 6-dikán készítette.

Jelenleg sok ezer kötetre menő könyvtára jobb használhatóság végett, 's más fontos okokból a' rozsnyói iskola könyvtár termébe tétetvén által, ottan tartatik, — tulajdon munkájú kéziratai iv nagyságú mintegy 24, nyolczad 's negyed rétü 30 darab jó vastag kötetben léteznek.

Közhivatalokért többszer, de mindig siker nélkül folyamodott, azért végrendelete egyik pontjában illy panaszra fakad: „Láthatják polgár társaim, hogy jóllehet a' társaság irántam háládatlan volt, én még is arra nem hajtván, az ő előmenetelésítésére törekedtem, 's megbizonyítottam azt, hogy jobb polgártársa voltam, mint barátom volt nékem a' társaság.“

Ezekből láthatni, hogy azon helyet, melyet az isteni gondviselés nékie kimért, nem hiában foglalta el. Tett, a' mit környülményeihez képest tehetett. Az emberiségnek használni, a' legszentebb kötelességének tartotta. Ámbár egész életében beteges testalkatu lévén gyöngékedett, 's a' mellett sok nyomorúságot, bajt és üldözést szenvedett, még is mértékletessége által, hecses, és munkás élete 71 - évre terjedett. A' betegség 1815-ki té-

¹⁾ Némellyek öt leveleik által e' részben megszorító intézet-tételre bírni akarván, kiknek ezen szavakkal felelt: Ego librariam meam rem neque Cephae, neque Paulo, neque Protestanti, non Socino, non Muftio, non Graeco, neque Hebraeo, verum humanitati dicavi.

elő utolsó napján ágyba döntötte, 's nem használván semmi gyógyszerek, 1816-dik évi télhó 28-án éjjeli 11 órakor Rozsnyón a' világból kimúlt. Jeles halotti beszédet tartott felette télutó 11-dikén Rozsnyón az ágostai választ tartók templomában, Katona Mihály herzétei reformatus predikátor, 's érdemeit hazafiúi érzéssel teljes beszédében szépen kiemelte, többek között róla ezeket mondván: „*Cházár András az istent, mint ama régi bölcs Plato, azzal tisztelte, hogy őtet a' könyörületességben, 's jótétben követte, ő lévén az, a' ki ama szánakozást érdemlő nyomorultaknak, a' siketnémáknak intézetét Magyarországon fundálta, 's az ő könyvtárának halála után való használását minden tudományban gyönyörködőknek, minden különbség nélkül megengedte.*“ Végrendelete végrehajtóinak nevezte Márjássy István, Ragályi Ábrahám, és Cházár Mihály úrakat, kik mindazáltal előbb meghaltak, mintsem azt tökéletesen végrehajtották, és a' végrehajtásról tudósításokat az esperestségnek megtették volna. Utóbb Zsigmond unokája is, kit végrendeletében örökösnek tett, annak kihalása esetére pedig minden vagyonát könyvtára szaporítására fordítatni rendelte, e' világból öreg atyja halála után kimulván, testamentoma végrehajtását semmi sem akadályozza. Eltemettetett családi jószágában Jólészen az általa úgy nevezett Parnasz ősi kertben épült sirboltban. Az 1836-gik esztendei tudományos gyűjtemény mártiusi kötetének 23-dik lapján Cházár Andrásról N. L. által a' siketnémák oktatásáról írt értekezésben e' következők állanak: „*Az első, ki a' magyarországi siketnémák nevelését szívére vette Cházár András Tekintetes Nemes Gömör, és több Vármegyék Táblabírája volt. Ennek jutott legelőször eszébe a' siketnémák számára országunkban nevelő házat állítani, kinek gondolatja 's szándéka szerencsés történetből a' felséges királyi székhöz jutott 1800-dik esztendőben, melyre ő felsége Ferencz császár, és apostoli király minden közjónak, és hasznosnak előmozdítója, boldog, 's boldogtalan alutvalóinak valódi atyja, a' Magyar-*

országi siketnémák intézetét alapítani eltökéllette, és a felelől czélerányos rendelkezéseket tett." ¹⁾

Valamit Cházár Andrásban az előterjesztettek szerint szeretünk, tisztelünk marad, 's maradand az emberek emlékezetében; az idők örökönységében, 's a' történetek hosszú sorában még akkor is, midőn sok elhunytakat, mint nemes tettek nélküliekét feledékenység rejt, Cházár András mint fenséges intézet létre hozásának indítványozója, 's illetőleg alapítója, a' nyomdok világ hátlájának általadatva, 's a' boldogtalanok által áldatva a' tisztelet országában késő századokon túl élni fog.

¹⁾ Rövid életrajzát adja Cházár Andrásnak az Oesterreichische National Encyclopedie Wien 1835. erster Band lap 635. 's egy könyvét említi, mellynek nyomára nem akadhatam, illy cím alattit: Analysis opellae de lingua, adminiculis, et perfectione ejus in genere, et lingua hungarica in specie per Joannem Fejes auctore Andrea Cházár Leutschoviae 1807. In dieser in zu heftigen Tone verfassten Streitschrift die Erhebung der magyar. Nationalsprache vertheidigte er gegen Johann v. Fejes. Megjegyzésre méltó az is, hogy könyvtárához megszerzette Czirbesz, iglói tudós lelkésznek Magyarország politicalai, és egyházi történetéhez tartozó mindennemű kéziratait, és okleveleit, mi szinte azon Encyclopediában megemlítetik.

VIII.

AZ ORSZÁGTANI THEORIÁK⁹

EREDETE, KIFEJLÉSE 'S GYAKORLATI BEFOLYÁSA-
RÓL AZ ÚJABB EUROPÁBAN.

Azon országok' alkotmánya, mellyek az újabb Europa' politicalai rendszerét alakíták, kivevén azon próbákat, mellyek lefolyt század utósó tizedében tétettek, nem valának általános theoriákra építvék. Azok nagyobb részint a' hűbéri rendszerből keletkeztek, 's azon külső hatások szerint képződtek, mellyeket a'kor' körülményei és a' szükségek hoztanak elő. Hasztalan volt volna tehát várni, hogy azok, 's még a' tökéletesbek is közülök, valamelly politicalai theoriának megfelelelendhettek. Mindazáltal a' tudományos miveltség' haladtával politicalai viták is támadának ezen országok' némellyikében. Ezen viták rendszerekre 's theoriákra vezettek az alkotmányok' alakjai fölött. E' rendszerek 's theoriák pedig a' franczia forradalomnál jóval előbb kezdenek már nyerni gyakorlati befolyást, mi végre olly nagygyá lön, hogy midőn több fennálló státus-alakok' szétbomlának, még ezen erőszakos rendüléseket is azon theoriákból akarák származtatni.

Miként ébredt föl, általánosan véve, az újabb Európában az országformák fölötti vizsgálódás szelleme? Miként fejlett ki ez által a' politicalai vitázat? Miként veze-

tenek ezek általános theoriákra? Minő gyakorlati befolyást nyerének ezek közönségesen? 'S minőt különösen a' legújabb forradalmakra? — Ezen kérdések' megfejtése van czéljául kitűzve a' jelen értekezésnek. Ez tehát csak az országalkotmány' tanára, nem pedig az országlására fog kiterjeszkedni. Egy gondolkodó ember sem lehet pedig közönyös ezen tárgy iránt; vajha a' kivitel is megfelelné nyomosságának.

Első tekintetre úgy látzathatnék. mintha itt fölösleges volna, magokra a' történetekre vissza tekinteni. A' szemlélet, azt modandja talán valaki, önmagában állott 's független volt a' valóságtól. De ezen vizsgálat' folyamata elég világosan békonyítandja, hogy ez épen nem így történt. Ha bár felemelkedett is a' political szemlélődés a' valóság fölött, az még is ebből eredt, 's tőle nem csak támadásában, hanem haladásában is mindig bizonyos mértékben függő maradt. Azon kérdéseket tehát nem fejthetni meg egyébként, mint összeköttetésben a' történetekkel 's részint magokból a' történetekből.

Hogy a' political szemlélődés valamely néphen felébredjen, arra szükséges mind bizonyos külső indítók, mind egy jelentős foka a' philosophiai kimiveltségnek. Ott, hol az alkotmányok alakjairól viták támadnak; hol különböző alkotmányu országok egymással viszonyokban állanak, hol kiváltképen gyarmatok által új státusok alkottatnak, ott léteznek külső indítók, alkotmányaik' alakjairól elmélkedni. Ha ehhez még a' philosophiai kimiveltségnek bizonyos magasabb foka hozzájárul, 's az ember már megszokta, magát a' különösről az általánosra fölemelni, akkor az által megnyitattik az út a' political szemlélődésre. Így támadt ez 's fejlett ki a' Görögöknél, hol az indítók oly számosak 's oly különfélék valának. Más részről kiviláglik az is, miként a' középkor' évszázadaiban lehetetlen volt illy tüneményeknek mutatkozniok. A' hűbéri alkotmányok, mellyek szigorságok szerint véve szabad polgári állapotot nem ismertek 's különbözőést nem tűrtek; hol az, mi szabadságnak nevez-

tetek, közönségesen nem egyéb volt a' nemesség harczánál a' fejedelem ellen; mi ha balul ütött ki zsarnoksággá, ellenkező esetben fejtelenséggé, és ököljoggá (Faustrecht) fajult el, a' politicalai szemlélődésre semmi helyt sem engedhetének, ha bár azt nem tette volna is lehetetlenné a' philosophiai miveltség hiánya.

Europának tartományai közt pedig, hol annak föléledése legkorábban vala várható, kétségkívül Olaszország volt az első. Minden egyesülni látszék itt, mi arra indítást adhatott. Alakultak itt egymásmellett sok apró státusok; támadtak köztársasági alkotmányok; minden felől mozgásban voltak a' politicalai pártok, 's e' mellett ugyanazon időben emelkedtek virágzatra a' tudományok és művészetek. A' tekintetnek, melyet Olaszország a' 15-dik században nyújtott, a' Görögország' emlékezetét kelle fölébresztetni. És még sem jutottak itt érettségre politicalai theoriák, miként amott! Olly tünemény ez, melly bizonyosan nem egy könnyen fejthető meg!

De véleményem szerint még is megfejtetik már az által is, ha az ember tudja, hogy nemü jelentőségü 's nagyobb hatásu philosophiai rendszer soha sem tenyészett az olasz ég alatt. A' mivelt Európának egy nemzete sem vala kevésbbé rendszerek' teremője 's egynek sem volt azokra egyáltalán kevesebb képessége az olasznál. Bizonyítja ezt már a' philosophiának története a' rómaiak alatt, mi nem egyéb volt, mint a' görögöknek visszhangja. Az új Olaszthonban szint' így történt. Midőn a' tudományok ismét föléledtek, az olaszok' Plátóra és Aristotelesre támaszkodtak; 's akkor is, mikor ezeknek bilincseiből kibontakozni törekvének, egy öngondolkodó sem lépett föl, ki a' philosophia' történetében korszakot alkotott volna. Ha pedig itt a' szemlélődés egyáltalán nem tenyészett, miként tenyészhetett volna a' politicalai, ez, melly természete szerint csak azon későbbi ágak' egyike, melyet ama' törzs hajtani szokott.

De annál inkább szitott az olasz a' politicában a' gyakorlatihoz. Ő Európában a' legsimább, legfinomabb

politícusnak tartaték; 's politica finom álnokság nélkül előtte nem lény vala. De épen ebben fekiúdt ismét annak egyik főoka, hogy nála igazi politicalai szemlélődés nem tenyészhetett. A' legfőbb, mivé a' politica reá nézve leheté, egy gyűjteménye volt a' maximáknak, de tudomány-nyá az ő nála soha sem érheté meg. Azon korszaknak egyetlen 's itt említendő írója, Machiavelli, a' leggyőzőbb bizonyosságát adja e' tételi igazságának. Az ő *Principe*-je és *Discorsi sopra Livio*-ja e' nemből ollyatén okoskodásokat foglalnak magokban, melyeket részint a' történet' studiumából, részint saját tapasztalásiból vont le. Azt bizonyítják ezek, hogy itt a' történet' pragmaticai studiuma megfogamzott, 's remény biztatott ugyan nagy történetírókat, de nem theoreticusokat nyerni.

A' 16-dik századnak még első negyedében kitört a' reformatio. Ez nem sokára politicalai irányt nyere 's jelentősek valának következményei gyakorlati tekintetben. Miként az hatása által, melyet Németországra, Németalföldre 's Angolországra, 's még Franciaországra is sok ideig gyakorlott, Európában a' politicalai szabadság' teremőjévé lett légyen, csak azoktól hozathatik kétségbe, kik mint egy német közmondás tartja: „az erdőt csupa fák miatt nem látják.“ Mihelyt pedig ez behbizonyítva vagon, nem nehéz behbizonyítani azt is, hogy a' reformatio épen ez által teremőjévé lett légyen a' politicalai szemlélődésnek.

Azonban már a' reformatio' lenyegéből 's az általa gyakorlott első hatásokból, érthető, mikép az nem csak közvetlen nem történt, hanem arra is több idő kívántaték, hogy közvetve történhessék. Az irány, melyet az az emberi szellem' munkásságának adott, egészen másra, mint politicalag elméleti tárgyakra vala fordítva, 's még soká is maradt arra függesztve. Itt nincs helyén ezt bővebben megmutatni, ki nem tudja, mi sokáig valának a' valóságos viták az egyetlennek, mik közérdeket gerjesztének? De mindazáltal csodálatosnak látszhatik, hogy azon nagy gyakorlati befolyás mellett is, melyel a' reformatio az

ország-alkotmányokra hatott, azoknak theoriája még is olly kevésbé, olly lassan fejlett ki.

Nem szólok Németországról. Itt az országrendek 's a' császár közti viszony, 's mi ezzel közvetlen kapcsolatban állott, a' protestans és catholicus pártok közti viszony volt a' főpont, melly szóban forgott 's kard által határozottatott el. Hanem azon ország, mellyben ez legelőbb volt volna várható, a' *szövetséges németalföldi köztársaság* vala. Ezen statust a' reformatio alkotá; a' szabadság zászlója itt módszeresen tüzeték ki; köztársasági elvek voltak és maradtak uralkodók; az új status a' közönséges politicának szüvedékebe legszorosabban besodortaték; benne a' tudományok is virágzának; és a' politica' theoriájának tekintetében még sem értenek itt gyümölcsök.

De ennek okai tüstént mutatkoznak, mihelyt az ember egész irányát ismeri a' forradalomnak, melly által a' köztársaság alkottaték. Ezen irány épen nem az alkotmánybani újításokat czélzá, hanem inkább ezekkel egyenesen ellenkezett. Nem arra törekvének, hogy országformát alkossanak, hanem hogy inkább a' rendek régi jogait és szabadságait fentartsák. Csak kényszerítve tévék azon lépést, hogy a' spanyol király' uraságáról lemondjanak; ismételve kerestek új urakat 's az ország csak azért maradt köztársaság, mivel ollyant nem találtak. Miként fejlődött volna ki itt, hol alkotmánybani újításokról nem is gondolkodtak, a' politicai theoriák' csirája?

Azonban a' köztársaságnak egy hosszú harczt kelle vívnia függetlenségért. Az idegen hatalmakkal sokféle viszonyba lépett, és ezen korszak általában a' nagy háborúk időszaka volt. Ambár tehát nem jött is itt szóba az alkotmányok' alakjairóli kérdés, a' státusok kölcsönös jogairól 's viszonyairóli kérdések még sem maradhattak érintetlenül. A' köztársaság egy nagy polgárral birt, ki ezen tárgyat sajátjává tette: Hugo Grotius híres munkát szerzett *de jure belli et pacis*.

Az országalkotmányok' theoriája ugyan semmit sem nyert ezen mű által, miután az más tárgynak volt szánva. Maga a' mód is, mellyel e' tárgy kezelteték, a' könyvnek kevés olvasót szerezhet a' mi korszakunkban. A' szerző ugyan általa némi vizsgálatokra vezetteték, kivált a' természetjog 's annak alapja fölött, mellyek nélkül főtárgyát nem vélte kivihtni. Azonban Grotius inkább tudós és literator volt, mint philosophicus fej; 's a' munkának tudományossággali megterhelése, kiváltkép historiai- és philologiaival, annak kedvező épen nem lehetett. De még is nem csak saját korának, hanem a' jövődönnek is legnyomósabb művei közé tartozik. Nyereség volt már figyelmeztetni is arra *hogy népjog létezik*, vagy legalább *kell léteznie*. A' szerző nagy neve, ki nem csak mint kora' első tudósainak egyike, hanem mint országférfi is ösmereletes vala 's fejedelmekkel és udvarokkal állott összeköttetésben, neki még olly körökbe is vitt ki bemenetet, mellyekben gyakorlatilag is munkálkodhatott. Az egész munka úgy vala tekinthető, mint a' kor' műveltségének virága, melly egykor érettebb gyümölcsöt ígért.

A' vallásos zajlongások és hugonott háboruk Franciaországban, egykoruak a' szövetséges németalföldi köztársaság eredetével, irányok által sokkal alkalmasabbanak látszanak az országalkotmányok theoriájáról elmélkedések fölélesztésére. Itt nem egyedül a' réGINEK megtartásáról, hanem újításokról is volt szó. A' hugonottpártnak, ámbár köztársaságot soha sem alkotott, még is bizonyosan sokkal erősebb iránya volt köztársaságra, mint a' németalföldi zendülőknek. De a' polgári háboruk' kora, nem kora a' nyugodt elmélkedés- és szemlélődésnek. A' harczzaj, melly nem sokára merő gyilkolássá fajult, igen szilaj vala; az iralom majdnem egészen megsemmisült, 's a' figyelem, mellyet még nyert, csaknem kizárólag theologiai vitatárgyakra fordítaték.

Mind a' mellett is azon dulongásoknak közepette tűnt föl egy író, ki akkor sokkal nagyobb figyelmet vont magára, hogy sem itt hallgatással mellőztethessék, Bodin

János a' státusról írt munkájával ¹⁾. Bodin nem egyedül tudós volt, hanem részt vőn az akkori vitákban is. Ő a' hugonottákért, kiknek vallásához szított, harczolt a' bloisi országgyűlésen 's mind a' mellett is bírta III. Henrik' kegyét, 's különösen szorosabb viszonyba jutott annak ücscsével aleçoni Ferenczcel. Mint political literator nevezetes helyet érdemel; ő magában azon két jelességet egyesíté, mi szerint eszméibe mint szemlélődő nagy világosságot és határozottságot öntött, és a' régi szintűgy, mint az újabb alkotmányok bő és helyes ismeretével bírt. Ha bár némi hasonlatossága van is vizsgálatai folyamának az Aristotelesével, még is semmi kevésbbé, mint annak vak utánozója; és senki sem tagadhatja meg tőle azon érdemet, hogy a' tudományt előmozdította. A' politicának néhány fő eszméi általa fejeztettek ki, világosítottak 's határozottak meg legelőször. Ő a' státusnak azon eszméjéből indul ki, mi szerint az, „egy összege a' családoknak, mellyeknek közügyeik egy fő hatalom által, de törvényszerűleg igazgattatnak.“ Szerinte a' főhatalom a' *törvényhozó- és végrehajtó-jogban* áll. ²⁾. Tehát már nála is föltalálható a' hatalmak' különbözésrőlí ideának csirája, mellyet azonban későbbi írók fejtettek ki szorgalmazásban. Ő vala első, ki a' *legfőbb hatalom'* vagy *főlségiség'* (maiestas) *eloszthatlanságrólí* tételt föllálította ³⁾ miből azt következteti, hogy a' vegyes alkotmányokrólí tan hibás elveken alapszik, miután ezek a' főlségiség' megosztása nélkül nem is gondolhatók. Ő a' között, mit mi korlátlan egyeduraságnak nevezünk (regia potestas), 's a' kényuraság és zsarnokság közt élesebb

¹⁾ Joannis Bodini, de Republica Lib. VI. E' munka legelőször francziául jött ki 1576-ban; de azután önmagátólí kijavítva 's megtoldva latinul adatott ki 1584-ben. Bodin született 1529-ben, meghalt 1596-ban.

²⁾ De Republica. Lib. II. p. 275.

³⁾ Ugyanott.

határokat vont, mint követői ¹⁾. Ővé végre az a' nagy érdem, hogy a' political legnyomósabb igazságok' egyikét, melly kedvencz tételei közé tartozik, kellő világosságba állította, „hogy t. i. az alkotmány' alapjáról épen nem tehetni egyenes következtetést az igazgatás szellemére, 's hogy ez az egyedárusági státusban is igen köztársasági szintugy, mint a' köztársaságban lehet kényuri ²⁾. Ő volt végre első, ki távol attól, hogy valamelly alkotmányt, mint tökéletes eszményt állítana föl, melly mindenik státusban illenék, részletesen fejtegette azon okokat, mellyeket a' törvényhozónak az égőv' 's a' külön nemzetek' testi és szellemi idomának különüműsége szerint tekintetbe venni kell ³⁾. Ez egy olly 's jegyzetekkel gazdag szakasz, mellyek Montesquieunek, kinek méltó előde volt, sem válandottak gyalázatára.

Azonban ezen 's más tagadhatatlan jelességek 's azon nagy figyelem mellett is, mellyel Bodinnak e' munkája' kortársai' legjobbikaitól fogadtaték, még sem nyerte meg az a' megérdemlett gyakorlati nyomosságot. Az általa elhintett mag olly földbe esett, melly még sokkal kevésbé elkészítve, mintsem abban kikelhetett 's tenyészhetett volna. A' fönnebb tett észrevétel hogy a' political szemlelődés csak a' philosophiával összekötve tarthatja fenn magát, itt figyelemre méltókép bizonyodik be. A' nemzet még nem érett meg reá.

A' 17-dik századnak legközelebb következő korszaka sem olly nemű volt Francziaországban, hogy illy érettség bizton várható volt volna. Mihelyt a' hugonották elnyomatva, vagy legalább lefegyvereztetve valának, Richelieu a' korlátlan királyi hatalmat megalapítá, XIV. Lajos pedig megerősíté azt, a' nélkül, hogy a' nemzetnél további ellenállásra talált volna. Ha bár fölébredt volna is történetesen egyeseknél a' political vizsgálatok' szelle-

¹⁾ Lib. II. p. 313. seq.

²⁾ Lib. II. p. 305. seq.

³⁾ Lib. V. p. 767. seq.

me, hol találhatott volna az itt táplálásra. Lehetetlen volt ezt várni egy nemzetnél, melly a' rávetett bilincsekbe nem csak türelmesen engedé szoríttatni magát, hanem — dicsőségre sokkal inkább, mint szabadságra törekedvén, — azokban még kevélykedett is.

Egy másik tartományba térünk tehát, hol a' kedvező környületek egyesülvén, a' politicai theoria nem csak kifejtetett, hanem gyakorlati 's pedig épen nem dülő, hanem fentartó befolyást is nyert volt, *Angolországba*. Ez itt csaknem egyedül volna nevezendő, ha Europa' legkisebb státusainak egyike, mellyet most majdnem észrevétlenül elnyelt a' forradalom örvénye, ha *Genfe* e' tekintetben némikép kétségessé nem tenné amannak az elsőséget.

Hogy Angolországban a' politica' theoriájának kifejtésében több tétetett, mint akarhol is egyébütt, annak okai részint a' külső körülményekben valának, 's azoknak kimutatására szükség ezen ország' alkotmányának történetére néhány pillanatot vetni. Az épen úgy, mint egyéb európai tartományokban, csupa *kübbéri alkotmány* volt eredetében, mi a' *hódoltató Vilmos* által midőn 1066-ban a' tartományt elfoglalná, itt egész szigorságában behoza-tott. Ezen szerkezet szétbomlott ugyan itt is, miként egyéb tartományokban, mintán a' jobbhagyok, a' kor' körülményeitől segítettvék, Vilmosnak mindjárt legközelebbi utódai alatt, magoknak nagy szabadékokat vívták ki, 's azután is minden kedvező időpontot e' végre fordítottak, míg (1213-ban) szabadságaik fő palladiumát a' *magna chartát* kicsikarták; de Európa mellyik más tartományában, nem szegült volna gyakran fegyveres kézzel királya ellen a' nemesség? 'S nem is egy polgári állapot támadása, sem csupán követeknek a' parlamenbe, vagy a' rendek gyülekezetébe bebocsátása adá a' britt alkotmánynak a' maga sajátságait; mert mind ezen jelenések mutatkoztak Franciaországban is szint' úgy, mint Spanyolországban. Az okok inkább azon *különböző alakban fekszenek*, mellyet itt a' *nemesség nyere*; annak különböző viszonyaiban a' polgári osztály iránt az ez által lehetsé-

gessé vált későbbi alakja szerinti képzésében az alsó háznak. Azt kellene hinni, hogy annyi 's' olly nagy íróktól kidolgozott történetírásban mind ez tökéletes világba vagy helyezve; 's' még is igen hiányzik abban 's' nem is fog soha egészen világba hozathatni. A' britt parlament régibb történetében, kivált miként annak alakja a' 13-dik században tűnik elő, épen nem tanusíthatni mindent úgy miként kívánnók 's' hinni akarnók. De nem fogunk ezen csodálkozni, mihelyt megtudjuk, mikép minden nagy intézetek Angolországban, szint' úgy, mint a' középkor' egyéb státusaiban nem egyszerre, nem kitzűzött szabály szerint, hanem lassan, történetes események és szükségek szerint alakultak; mikép igen sok hiányzott attól, hogy az, mi később felette nyomossá vált, mindjárt eleinte ollyan volt, vagy ollyannak látszott volna, 's' hogy tehát az egykorú évkönyvirók' fáradságra méltónak nem tarhatták azokat följegyezni. Miként a' középkornak sok más intézményeivel, úgy volt a' dolog a' britt nemesség és parlament történetével is. A' *nagyobb* nemességnek a' kisebbtől elkülönözése. Európa' egyéb országaiban is megtörtént; de e' világrésznek egy tartományában sem *olvadt* a' kisebb nemesség a' polgári osztálylyal annyira össze, hogy az országrendek' gyülekezetében amattól elvált 's' emezzel egy házzá egyesült volna. Ha pedig ezen kérdések tétetnek; *Mikép* történt tulajdonképen a' nagyobb 's' kisebb nemesség elválása? Mikép esett, hogy a' kisebb nemesség személyes megjelenés helyett követeket küldde, kik a' grófságok szerint választottak? Mikor vált ez szokássá? Mikor kezdenek a' városi követek előszer megjelenni (nem hogy mikor említetik ez legelőször az évkönyviróktól)? 'S' végre mikép és mikor egyesültek a' grófságok' követei a' városokéival egy testületté? A' britt történetek legszorgalmazottabb bűvárai sem állíthatnak egyebet, mint valószínű gyanításokat a' nélkül, hogy véleményeiket tanusíthatnók. Nem is szükséges egyéb, az itt uralkodó bizonytalanságról meggyőződni, mint ismerni azon különböző előadásokat, mellyek még alkotmányjok' ré-

giebb történetéről is találatnak a' britt történetnyomozók-nál. 'S mi több, még első rangu írók is vannak, kik egész komolysággal merik állítani, hogy a' brittek szabadságokat még az erdőkből hozták legyen magokkal!

Az ezen tárgyakról mélyebb vizsgálódásokba becsátkozás nélkül, mi itt helyén nem állana, elég legyen megjegyezni, hogy a' britt alkotmány fő vonásaiban már rég alakult a' nélkül azonban, hogy Anglia e' miatt egyéb europai országoknál nagyobb politikai szabadsággal dicsekedhetett volna. Fennállott egy felső ház egyházi 's világi *peerekből*, 's egy alsó a' grófságok és városok' követeiből szerkesztett; de mi egyéb volt ezen parlament, nem csak a' Tudorok' kora előtt, hanem azután is közönségesen, mint eszköz a' kormány' kezeiben, melyet egy VII. és VIII. Henrik 's még Erzsébet is igen jól tudtak használni akaratak létesítésére. 'S ekként itt is megvalósult, milly kevéssé vonhatni az alkotmány' alakjáról annak szellemére következtetést! Mindazáltal a' forma itt jobb, szilárdabb 's meghatározottabb volt, mint egyébütt; csak kedvező körülmények' összetalálkozására volt szükség, hogy az életre üdüljön 's magába a' nemzetbe is beöntse a' szabadság szellemét.

Ez a' reformatio által történt. Átala nem csak a' tan megváltoztaték, hanem Erzsébet alatt 's által Anglia' politikai nagysága is megalapították; 's épen az által a' hazafiság szelleme is felkelteték. Mivel pedig ez a' nagyság nem közvetlenül az alkotmányból folyt ki, azért még mindig elmulhatlanok valának a' belzajlongások, mik által az nem csak megrázatot, hanem némi időre össze is romboltatott, míg annak egész becsét érezni tanulnák, 's azt helyreállításától fogva, a' valláshoz feloldhatlan kötelekkel kapcsolván, a' szabadság palladiumaul tekintenék.

Azon nyugtalanságok' története melyek a' polgári háborút okozták a' trónt felforgaták, 's annak helyreállításával befejeztettek, eléggé ismeretes, mintsem itt csak meg is érintessék. Ez itt csak azon egyetlen szempontból érdekes, mivel okára vezet annak, hogy miért kedvez-

tek ezek inkább, mint egyéb országok' hasonló zajlongásai a' politikai szemlélődés' fölcsirázásának úgy annyira, hogy legnemesebb gyümölcseinek néhányai itt megérhetének?

Véleményem szerint, ezen ok ama' körülményekben fekszik, mi szerint a' belső nyugtalanságok és háborúk Angliában, nem egyedül gyakorlati indítóokokból származtak, mint egyéb országokban, *hanem mindjárt eleitől fogva valamelly elméleti vitatárgy által okoztattak*, mely szükségkép további vizsgálódásra vezetett.

Midőn t. i. a' Stuartok a' britt trónra léptek (1603) egy elvet vittek arra magokkal, mely házokban mintegy öröklő 's kiírthatlan maradt 's melyet I. Jakab elég vigyázatlan volt minden alkalomnál 's még nyilvánosan is a' parlamentben fölállítani. Azon elvet t. i. „hogy a' királyi hatalom istentől származik; hogy az épen e' miatt korlátlan, vagy legalább olyannak lenni kellene; hogy az mi nép' 's parlament' jogainak neveztetik, épen nem tulajdonképi jogok, hanem engedmények 's kiváltságok, neki a' királytól adatvák; hogy tehát a' királyoknak hatalmában is áll, ezen kiváltságokat ismét visszahuzni, épen úgy, miként azokat adták vala.“ Ezen elvek azonban homlokegyenest ellenkeztek azon eszméssel, melyek a' reformatio által hozattak forgásba, 's azon felekezethél, mely épen akkor kezd Angliában olly igen kiterjeszkedni, a' presbyterianusoknál, vagy is a' szigoru reformatusoknál (puritánusoknál) kik vallási szerkezetökben közársasági 's még demokratiai elvekhez is ragaszkodtak, 's így igen hajlandók valának azokat a' polgári alkotmányra is alkalmazni, találtak legtöbb pártolókot. Erzsébetnek hatalmáról bizonyosan nem csekélyebb fogalma volt, mint a' két első Stuartnak; gyakorlatilag pedig korlátlanabbul uralkodott mint ők; de nem követte el azon balgaságot, hogy olly tételeket állítson föl mint I. Jakab; 's olly dolgokat hozzon szóba, melyekkel az uralkodóknak saját érdeköknél fogvást mint titkokkal, mint *dominationis arcana*-kkal kell bänniök.

Ezen elvek 's az általok okozott összeütközések a' király és parlament között, élesztői valának a' most Angliában kitörő belső zajlongások' 's polgári háborúk' lángjának, Károlyt ezek vérpadra vivék 's a' trónt felforgaták. De még akkor is, midőn ismét helyre állították a' tűz folyvást hamu alatt pislogott. A' trónnak ezen helyreállítása inkább a' pártszellemnek 's az uralkodó kormánytalanság 's katonai zsarnokság' nyomása által megváltoztatott gondolkodásmódnak műve volt, mint a' csöndes okosságé. Az időpont, melyet az alkotmány' alakja' hiányainak megigazítására kellett vala fordítani, használatlan maradt; és II. Károly minden bővebb meghatározás nélkül, úgy vette kezeihez a' királyi hatalmat miként elődei bírták. De fájdalom! arra sokkal kevésbé vala méltó szerencsétlen atyjánál. Ő is ragaszkodott azon elvekhez, melyek amannak életébe kerültek; 's hajlama a' gyakorlati zsarnokságra sokkal nagyobb vala mint atyjáé. De mi szükség itt bővebben fejtegetni azon a' pápai hatalom' és zsarnokság' beállítására tett próbákat, melyek ücscsének a' trónba kerültek, miknek elbeszélése minden történetírásban találtatik?

Midőn azonban illy körülmények közt a' belső forrongás folyvást tartott; midőn a' szakadások' eddigi dulongásai a' whigek' és toryk pártjaivá oszlottak fel; midőn II. Károly alatt egyszersmind olly időszak állott be, melyben az irodalom felvirágzott 's Angliában már sokkal több könyvek irattak, alig vala egyéb várható, minthogy a' political szemlélődés és tenyészendik olly országban és korszakban, melyben annyi táplálékot talált; 's ez a' remény nem is hiúsult meg.

De mivel ez a' szemlélődés közvetlen a' gyakorlati élethől sarjazott ki, azért elkerülhetetlen is volt, hogy annak nyomait magán ne hordaná. Viták tartattak olly kérdések fölött, melyekre az idő' körülményei vezettek, 's melyeknek ekként közvetlen gyakorlati nyomosságok vala. 'S e' kérdések lényegök szerint mind egyetlen egybe vonathatnak össze: vallyon korlátlan - e a' ki-

rályi hatalom vagy nem? Tehát más szavakkal; vallyon a' királynál legyen-e a' legfőbb hatalom, vagy a' nemzetnél? Illyetén, gyakorlatilag olly nagy nyomosságu kérdéseknél egy könnyen senki sem maradhata közönös, ki csak valamennyire is szerette hazáját, a' hevességet tehát, mellyel a' csata vivaték nem csodálhatjuk.

(Heeren után)

HORVÁTH MIHÁLY.

(Folytatása következik.)

IX.

OKLEVELES TOLDALÉK.⁹

II. Rákóczi Ferencznek 1705-ki aug. 29-kén költ káromkodási tilalma.

„**M**i Fejedelem Felső Vadaszj Rakoczj Ferencz Nemes Sáros Vármegyenek örökös fő Ispánya, Munkácsi és Makoviczaj Herczeg, Sáros Pataknak, Tokajnak, Regécznek Ecsednek Somlyónak Ledniczinek Szerencznek Onodnak örökös ura. Adgyuk tudtára ezen Patens Leve-
lünk által, a' Magyar Haza minden rendbeli Lakosinak és kiváltképpen 's nevezetesen Hadi Generalisinknak Brigaderusinknak fő és Vicecapitanyainknak, Strása Mestereinknek Hadnagyinknak Auditorinknak, és akkor melly bücsületben sorsban és rendben levő minden Hadi Tiszteinknek, úgy egyszer 's mind az egész *Vitézlő Rendnek* közönségessen; Hogy noha mihelyén Istennek bölcs vezérléséből az Austriai Ház színes uralkodása által szabadságában meg csonkult 's el nyomorodott Édes Hazánk boldogulássáru! legelső elmé!kedésünket folytatni kezdetük, fontra vetvén 's meg vizsgálván az Magyar nemzetnek, minden környül álló dolgait és az rosz szokással bel! rögzött természetit, több elrontható akadékok között

gyakori gondolkodásinkat 's Istenes szándékunkat látattot mint egy megtartóztatni 's gátolni, és az az ok hogy Hogy (igy) a' Haza Lakosinak nem csak köz rende hanem annak felette az országnak, sok nemessi Uri tagiai is elvetemedvén a' kegyesség utjárul, és az által az egeket irtóztató külömb külömbféle átkozódásokat és szitkokat tellyi szabad torokkal szórván az hoszuálló Ur Istennek igaz ügyek fegyverkezéssek mellett való állásit ki fogiák rekeszteni, és szent igyekezeteknek szerencsés véggel leendő boldog előmenetelét nem várhatták; mind az által meg-gondolván ellenben, hogy megszelidítvén a' sok nyomorságok nyakokat (ne hogy Istennek az előbbeni szabadságra vezéllő kegyelmeségét fogják láthatni) még zablá-
zák kegyes meg terésekkel káromkodó mocskos nyelveket, és azon gonosz 's Istentelen szokástul el iszonyodván megszűnnek; voltunk kegyes reménsséggel. És noha minyárt előszer is ezen országos Hadakozásnak elein, nem csak Patens leveleinknek kibocsáttassával és kemény Edictuminknak publicaltattásával, hanem annak felette másoknak példájul muttattot büntetéseknek is gyakorlásával tilalmaztuk vala, azon Isten ostorát reánk hozzá fertelmes bünt. Mindazáltal nagy keserves szível tapasztallyuk ma is, hogy említett szép Intisinknek és tilalminknak, nem hogy valami haszna, és foganattya lőtt volna, hanem inkább az Hadaknak minden Rendei között, anyira elhatalmazott 's meg rögzött a' sok Istent hoszontó 's jókat botránkoztató, és még a' levegő Egeket is pestis módgyára meg fertezettető *káromkodás és szitok*, hogy majs azok tartatnak nagyobb tiszteségben, 'a' kik ama' retentő *adta teremptete* átkozódást és szitkott külömb külömbféle nyalka szókkal meg cifrázhatták, és azzal Isten dicsőségére teremptetet nyelveket koptathatták, 's egész vitézségeket is abban tartták, a' mint is immár az más *keresztény nemzetek előtt Csuffa és messévé lőttünk*, az illetén Istentelen vétkes szokásért, sőt annak felette Istennek fegyverünkön sokszor tapasztalt áldásit önkint ezzel rázzuk le magunkról, és azon *nemzetséges bűnnek*

tovább való gyakorlásával, minden féle ostorait siratva várhattuk Hazánkra is, kihezképpent fellyül irt minden rendbeli Lakosit kérjük és intyük 's — magok boldogulásáért Istenért és kinszerittyük, hogy azon — — — magyar Haza eddig való sok nyomoruságit a' több közönséges vétek között leginkább okozó és szokásba ment káromkodástól ojják magokat, a' N. Vgyéknek pedig intimállyuk, Hadi minden Tiszteinknek serio parancsollyuk, hogy valaki 's akkor ki, post publicationem praesentium az *adta teremptete* és más hasonló szitkokat el mongya és mondani merészeli minden kegyelem nélkül ilyen módal büntetessék; Hogy tudniillik a' köz rendűnek első szitkaért (noha előszer is mingyarást, nagyobb büntetést érdemlene e' vétek, mind az által szokásba menvén egyszer 's mind el nem törültethetik) *tíz palczát*, másikiért *huszat*, és consequenter a' tizedikiért *százat adassanak*, és hogy ha azon büntetéssel sem tanulna törvényt látatván az olyanra, Hadi rendbül valót irgalmatlanul meg *lövöldöztessék*, városit 's Falusit pedig meg *köveztessek*, nem különben az otthon Lakos nemessi 's uri Rend maga vármegyebeli Statutumá és az ország in Anno 1563. törvény Constitutioja 's nevezetessen 42-dik articulusa szerint bünhögyön; annak felette pedig az hadi Tiszt első káromlásaért minden személy válogatás nélkül a' többöktől arestomba tétessék és ott *egy nap kenyér és víz mellett maradván* az vitkezésnek száma szerint szaporitassék egész az ötig (minthogy azok tudván az kegyesség dolgát jobban megtartóztathattyák magokat) rajta ezen büntetés, sütt ha tovább is Isten törvénye 's Parancsolatunk megutálásával, azon Istentelenséget követni fogják, minden hivatalyátul meg fosztassék, és ha azutánis nem hagyá el ezen gonoszságot nem különben törvényt tetetvén reá kegyelem nélkül *meg hallyon*, és az által ezen irtóztató gonosz a' nemzett közzül ki irtassék és ez mostani fel vett ügynek vezérlő Uratúl pedig igaz fegyverünk boldogulássát várhassuk láthassuk és tapasztalhassuk. Költ Nyitrán Kis Aszony Havának 29-dik napián, Ezer hét-

száz ötödik Esztendőben. F. Rakozi s. k. Gregorius Ráti s. k. (p. h.)

Borbély Lajos' nyílt alkathan *költ* papiros példányából, pecsétének nyomai alúl előlapja' középén láthatók.

LUGZENBACHER JÁNOS.

T A R T A L O M.

É R T E K E Z É S E K.

VI. Döbrentei Gábor' kérdései 's Petrás Incze' feleletei a' moldvai magyarok felől. (Folytatás.)	Lap. 67
VII. Jólétsi Cházár Andrásnak, a' vácsi siket néma intézet indítványozójának életrajza. STROKAY ANTAL	99
VIII. Az országtani theoriák' eredete, kifejlése 's gyakor- lati befolyásáról az újabb Európában. HORVÁTH MIHÁLY	113
IX. Okleveles toldalék. LUCZENBACHER JÁNOS	127

L I T E R A T Ú R A.

Áttekintete a' külföld legújabb hadi literaturájának	287
A' spanyol iralom' jelen állapota	294

CRITICAI SZEMLE.

Természettudomány.

Maxim. PETRY, Allgemeine Naturgeschichte	299
J. v. RENNIE, Fähigkeiten und Kräfte der Vögel	303
F. J. F. MEIER Neues System der Pflanzenphysiologie	407

Történetirat.

Dr. K. W. BÖTTIGER, die Weltgeschichte in Biographien	311
---	-----

BIBLIOGRAPHIA.	316
------------------------	-----

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, 5 frt. Postán 6 frt. 36 kr. c. p. A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

SEPTEMBER, 1842.

A' m. tud. társaság elhatározá kis és nagy gyűléseinek közzé tételre alkalmas tárgyait, valamint az intézetet illető fontosabb hivatalos jelentéseket, egy külön lapban, Magyar Academiai Értesítő czím alatt, időről időre közönség elébe terjeszteni, 's ez által munkálkodásainak és állapotjainak a' lehető legnagyobb nyilvánosságot kölcsönözni. Az Acad. Értesítő külön kapható Eggenberger J. és fia acad. könyvárosoknál, 's általok a' két haza' minden hiteles könyvkereskedőinél; a' Tudománytár' olvasói e' folyóírás mellett függetlenül veszik. —

B U D Á N,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

Böjái N. Caprice

X.

AZ ORSZÁGTANI THEORIÁK⁹

EREDETE, KIFEJLÉSE 'S GYAKORLATI BEFOLYÁSÁ-
RÓL AZ ÚJABB EUROPÁBAN.

(*Folytatás*).

Ha nincs az ember az akkori írókkal ismeretségben, alig hihető, milly okokkal támogatják állítmányaikat a' királyi fölségiséget védők! Említeni kell itt egyet közölök, ki ugyan már rég a' megérdemlett feledékenység' martaléka, de itt azért nem mellőzendő el, mivel e' cím alatti irómánya: *Patriarcha or the natural pover of Kings*, ¹⁾ a' más részről legnagyobb iróknak mintegy köszörükköül szolgált, mellyen lángeszöket éleszték. *Filmernek* 's a' hozzá hasonlóknak tulságos állítmányai tőnek épen legtöbbet az általok védett ügy' megbukására. Miután ök a' királyi hatalmat közvetlen az istentől származtatták, szükség volt azt történetileg is kimutatni. Isten' népének történetéhez folyamodának hát; de mivel a' királyi hatalom szerencsétlenségökre itt is csak bizonyos

¹⁾ Ez egy részét teszi értevéseinek: *Political discourses of Rob. Filmer, Baronet. London. 1682.*

időpontig vala felvihető, a' patriárchákra tértek által 's állíták, hogy már Ábrahám, tehát Noe 's végre Ádám is királyok voltak legyen. 'S ezt bebizonyítandók, megmutatni törekvének, hogy a' királyi hatalom az atyáiból származott vagy keletkezett; 's e' szerint a' királyok, mint népeik atyjai, szint' olly korlátlan hatalmat gyakorolhattak jobbágyaik fölött, mint azok gyermekeik fölött. De mivel minden gyermek már születése által esik az atyai hatalom alá, következik, hogy egy ember sem születik szabaddá; 's mivel tehát az atyai hatalom a' királyokra viteték ált, az emberek is születésöknél fogva esnek ezeknek hatalmába, 's pedig ugyanyira minden korlátozás nélkül, hogy azoknak tulajdonaikul születnének. Ez uton azon következtetéshez jutott Filmer, mellynél fogva a' legkorlátlanabb kényuraságot jogszerűnek védelmezte; ugyanyira, hogy a' jobbágyok' személyei nem különben, mint javaik sajátjai volnának a' királyoknak, mikkel ezek tetszésök szerint bánhatnának; épen e' miatt tehát a' jobbágyok' minden ellekezése zendülés; és a' királyt uraságától semmi esetben sem foszthatni meg.

Ezen állítmányok ellenkezők nélkül is nem sokára ledöntötték volna a' theoriát. De a' korlátlan hatalom' védői közt még egy másik férfi is fölkel, ki helyét a' legelső gondolkodók közt minden századokon keresztül megtartandja 's ki véleményét egészen más fegyverekkel védelmezé, mint Filmer, 's ezen férfi *Hobbes Tamás*. Munkái közül, melyek a' philosophia' határait körül-fogják, ide tartoznak, könyvei: de cive és Leviathanja. ¹⁾

¹⁾ E' könyv, *de cive*, harmadik szakaszát teszi *Elementa Philosophiae* művének. *A' Leviathan, sive de materia, forma et potestate civitatis*, csak egy bővebb dolgozása amannak. Hobbes szül. 1588 és meghalt 1679. *Elementája* legelőször megjelent 1650, a' *Leviathan* pedig 1651. tehát Cronwell szakában. Összesen megjelentek művei legelőször 1668ban.

Hogy Hobbes a' korlátlan királyi hatalom' védelmezőjeként lépett föl, bizonyosan kül körülményeitől kellett arra némikép indíttatnia. Ő nem csak szíttott a' királyi párthoz, hanem tanítója is volt II. Károlynak, midőn ez Cronwell alatt Franciaországban száműzésben vala. Azonban a' külső befolyásnak bizonyosan nem volt reá egyéb hatása, minthogy a' kor' eseményei és saját viszontagságai által egy bizonyos irány adatott azon egész módjának, mellyel a' dolgokat tekinteni szokta; de igen igazságtalanok lennének iránta, ha őt a' hízeltés és kétszínűség vádjával terhelni akarnók. Ő inkább úgy tünik elő, mint egyike a' legkövetkezetesb gondolkodóknak, ki soha sem tön állítmányt, mellyet olly egész pontossággal nem vélt megmutathatni, minő annak bizonyosságára szükséges vala.

Hobbes már azért is korszakot alkatott a' politika' theoriájában, mivel ő volt első, ki azt a' természetjogra 's az úgy nevezett természeti állapotra ügyekvék alapítani. Ezen eszme a' természeti állapotról (bár milly különbözőleg volt is kifejtve), mellyből társasági törvényes állapotra léptek légyen ált' az emberek, egés Rousseaunig valamennyi utóbbi theoreticusoknál alapul szolgált; 's azon önkényűség által, melly ezen eszmébe beoltaték, nem kevéssé segítette a' theoriát megzavarni.

Ha a' természeti állapot alatt az embereknek a' statuson, vagy is a' polgári társaságon kívüli állapotját akarjuk gondolni, úgy semmi esetre sem tagadható miként voltak 's még vannak is népek, mellyek illetén állapotban, tehát, ha úgy nevezni akarjuk, természeti állapotban léteznek. De hogy itt status és természeti állapot között határvonal huzathassék, világos miként okvetlen szükség megérteni, mi légyen a' státus' lényeges bélyege; 's mikor vannak hát az emberek polgári állapotban. A' theoreticusok azt közönségesen a' fölségiség' (soveraineté) birtokában keresik, akár magától a' néptől gyakoroltassék ez, akár egyre vagy többekre tétessék ált' annak gyakorlata. De ezen meghatározással nem mesz-

sze mehetni gyakorlatilag a' történet studiumában. Sok népek vannak, melyekre azon beljegy illik, 's melyekről még sem mondhatja senki is, hogy statust képeznek 's polgári állapotban élnek. Minden nagy pásztornépek birtokában vannak, vagy legalább voltak a' fölségiségnek, mint független népek; 's kebelökben a' nemzetség' fejei valának az uralkodók, kikre a' hatalomgyakorlat áttételték; 's még sem fogja senki állítani akarni, hogy a' kalmukok, a' kirgizek 's az arab beduinok statust (civitas) képeztek. Ily status, azon értelemben, minőben ezen kifejezés a' történetben használtatik, *csak* oly néptől (bár milly nagy vagy kicsiny legyen az) alakíttathatik, melly *tulajdonosa 's lakosa* (ez utóbbik a' szónak tulajdonképi értelmében) *egy meghatározott tartománynak*. Vagy más szavakkal: *állandó lakhely 's földsajátság* képzik második lényeges bélyegét minden statusnak, a' szó' gyakorlati értelmében. Alapja ennek abban fekszik, hogy az egész intézet, melyet statusnak nevezünk, csak telek sajátság által válik gyakorlatilag lehetségessé. Első (bár nem egyedüli) célja a' statusnak, a' *birtok' bátorsága*. A' birtok ugyan állhat szintúgy ingó, mint ingatlan javakból; de csak ott, hol az emez utóbbiakból áll, tűnik elő nem csak a' *sajátsági jog* egész fontosságában, hanem válik a' szükség is eléggé érezhetővé, annak *formáit törvények által meghatározni*; mert csak ott látszik egy, természete szerint mindig fennmaradó tárgya a' birtoknak. Legyen bár tehát a' státus földsajátság nélkül is gondolható theoriában, de valóságban még sem fog az e' nélkül soha is alakulhatni. Ezen igazság' elhanyaglása okozta pedig leginkább, hogy a' political theoriák üres agyvázakká lőnek; mert mi egyéb ennél a' theoria, mihelyt azon feltételek hiányoznak, melyek nélkül azoknak gyakorlati alkalmazása nem sikerülhet.

Látjuk ennek tanuságát a' természeti állapot' eszméjében, 's ennek alkalmazásában. Ha ezen természeti állapot a' polgári-társasági állapotnak ellenébe állíttatik, 's ha ezen utóbbik csak ott alakulhat, hol földsajátság 's

állandó lakhely létezik, akkor kétségtelenül megengednünk kell, hogy mind azon népek természeti állapotban élnek, melyeknél amaz intézvények hiányzanak. Azonban ebből az is közvetlen foly, hogy ezen természeti állapot mind azon különböző körülményeket magában foglalja, melyek a' polgári társaság' föllállása előtt létezhetnek. Ezek közt pedig már tetemes lépcsőzet vagy on, mikép mindenki tudja, ki az emberiség' történetébe csak néhány pillanatott is vetett. Tehát más szavakkal: a' természeti állapot' fogalma *merő nemleges fogalom*, mennyiben az a' polgári társaság' létezését kirekeszti; *épen nem tevőleges* fogalom pedig, mennyiben annak mint olyan-nak, egy meghatározott állapotot kellene jelenteni.

Erre azonban nem figyelmeztek a' theoreticusok. Mindenik úgy tekinté saját természeti állapotát, mint valami tevőlegest, 's ekként azt tetszése szerint ábrázolá. Nem csoda tehát, ha ezen rajzok egymástól annyira különbözök! Ezt Hobbes kezdé meg. Szerinte az emberek a' természeti állapotban szünetlen ellenségeskedésben élnek. Az emberek a' természeti állapotban mint hasonlók egymáshoz, miután mindenik kölcsönösen bir azon hatalom-mal, mi szerint egymásnak nem csak háborút indíthat-nak, hanem egymást meg is ölhetik. Mindegyiknek van akaratja egymást megsérteni, 's ekként azt teendik is. 'S így valamennyi fog háborúskodni valamennyi ellen, va-lamennyien szünetlen veszedelemben vannak: miután a' gyöngébb kénytelen magát az erősebbnek alája vetni. Azonban természetes, hogy emberek e' veszélytől magokat megőrizni törekszenek; és szembetűnőleg világos, hogy nem csak egyes ember, hanem általánosan az egész embe-ri nem sem tarthatná fenn magát egy közönséges háboru mellett, melynek örökös háborúnak kellene maradnia. Mivel ezt az emberek átlátták, azért léptek ki a' termé-szeti állapotból, 's alkottak egy törvényes állapotot, a' polgári társaságot; melly tehát ekként a' félelem gyer-meke volt.

Ezen hypothesisre, mellynek határozatlansága 's alaptalansága a' fentebb tett észrevételekből kiviláglandik, építé Hobbes political theoriáját. A' második lépés egy új hypothesisre vezetett. Ezen természeti állapotból a' jogszerűre csak *szerződés* által leheté átalmenni; 's innét eredt az azóta olly nyomossá vált tétel: *a' status szerződésre van alapítva*. Ezen szerződés t. i. abban állott, ¹⁾ hogy mindnyájan megegyeztek: magánakarátjokat *egy'* akarátjának (legyen az egyed' vagy gyülekezet' akarátja) alája vetni, kinek akarátja ekként közakarattá léssen. Az tehát, akár egyed, akár gyülekezet, ki ezen akarátot gyakorolja, bírja a' legfőbb hatalmat, vagy is fölségséget: ő a' főúr, vagy kormányzó, a' többiek alattvalók. Mihelyt pedig valamelly uralkodó a' főhatalommal felruháztatik, minden magánakarátok épen ez által alája vettetnek; ő nincs a' törvények által, mellyeket ezek alkothatnak, megkötvé, ő magában egyesíti a' legfőbb véghezvivői, bírói és törvényalkotói hatalmat; ő egyáltalán korlátozatlan ²⁾ 's egyszersmind sérthetetlen 's bünheszthetlen. A' neki átadott hatalom többé vissza nem vétethetik tőle; mert mihelyt azt a' nép általtette, nem marad többé erkölcsi személy, hanem csak csoportozata (aggregatum) az egyednek. A' főhatalom ugyan egyre, vagy néhányakra, vagy a' legnagyobb részre is áttétethetik; 's ekként tehát Hobbes theoriájával az aristocratia és democratia szintűgy megférhet, mint a' monarchia, de mindegyik ezen státus modorok közül csak korlátozatlanul; azonban igyekszik aztán Hobbes megmutatni, hogy a' monarchia, a' többinek eleibe teendő; 's így ezen az uton az egyeduraságnak nem csak általános, hanem an-

¹⁾ De cive V. 6. Submissio voluntatum omnium unius voluntati.

²⁾ Imperium absolutum. De cive VI. 13. A' véghezvivői hatalomnak Hobbes még nem adott általános kifejezést, hanem csak az igazgatás' fő működései szerint bélyegzi meg azt.

nyiban is védője lőn, mennyire az korlátozatlan. Mert miután a' főhatalom ellenmondásba keveredés nélkül, el nem osztható, az úgy nevezett vegyes alkotmány sem létezhetik; de sokkal jobb, miként azt Hobbes részint történeti, részint észbeli okokkal megmutatni törekszik, ha a' főhatalom egynél, mint ha többeknél vagyon.

Ezek a' Hobbes rendszerének főtételei. Ő kétségkívül atyja a' politicalai szemlélődésnek az újabbak között. Előtte senki sem okoskodott ezen tárgyak fölött olly élesen, következetesen, mint ő. Ő tülemelkedett a' tapasztaláson, megállapítá a' státus' fogalmát, 's következményeit ebből vonta le Rendszere e' három tételen épült: 1. A' legfőbb hatalom eloszthatlan. 2. A' főhatalom áttétethetik. 3. De csak oszthatlanul tétethetik által. A' második pont' ellentétét, t. i. a' főhatalom nem vitethetik ált', hanem elidegeníthetetlen, később Rousseau állítá; miért neki szükségkép a' democratiát kelle egyetlen jogszerű alkotmányul állítani. Midőn ellenben Hobbes a' már kimutatott uton a' korlátlan monarchiára 's aristocratiára jutott, ki nem zárván azonban a' democratiát sem; de jogszerű alkotmánynak, az ő elvei szerint, azok' egyikének szükségkép korlátlannak kellett lenni.

Miután Hobbes, mint gondolkodó, olly magasan fölemelkedett kora, valamint általányosan az egész 17-dik század' minden egyéb politicalai írói fölött, remélhető vala, hogy ő a' legnagyobb gyakorlati befolyást is megnyerendi. Ez azonban nem valósult meg. Igaz hogy tekintélyét önmagától el kelle vesztenie, miután honának alkotmánya egészen más kifejlést nyert, mint az ő elvei kívánták. De a' korlátlan hatalom védelmezőitől sem nevezeték közönségesen legelül, nem helyezteték legföülül. Az előbb említett Filmer, bár megmérhetlen mélységben ált is Hobbes alatt, még is sokkal nagyobb autoritást nyert; úgy annyira, hogy magok az ellenkező párt' fejei is ellene 's nem Hobbes ellen irtak. Oka ennek abban látszik fekiüdni, hogy munkája sokkal inkább megegyezett az uralkodó korszellemmel, mint Hobbesé. Ez utóbbik, mint

gondolkodó annyira kitűnik kora fölött, hogy csak egyedül állott; oly elvont gondolkodásra 's fogalmakbóli következtetésre kortársai épen nem valának szokva. Ellenben Filmer politicát és vallást egymással összekapcsolt; 's tekintélyét a' bibliából 's az ó frigy történetből kölcsönzé. De ez vala akkor az uralkodó hang, 's így állitmánya sokkal több figyelmet gerjeszthetett, mint Hobbesnek philosophiai okoskodása.

Fölöslegesnek tartom, egyéb kevésbbé ismeretes íróknál, kik a' korlátlan hatalom védőiül léptek föl, tovább mulatni, miután a' theoria általok semmi lényeges előlépést nem tőn, 's nekem is semmi kevésbbé szándékom, mint a' politica' literaturáját adni. Sőt inkább a' korlátlan monarchia' akkori védőitől Angliában a' *szabad alkotmány' védőire* megyek által; kik közül itt kitűnőleg hasonlókép *kettő* nevezendő meg. *Algernoon Sidney* és *John Locke*. Mind a' kettő Filmer ellen irt, de mind a' kettő tovább is ment még annak megczáfolásánál.

Algernoon Sidney, egy vala azon éles bélyegzetű characterek közül, minők a' forradalmak' viharaiiban nem ritkán szoktak kifejleni. ¹⁾ Ifju éveitől fogva buzgó tisztelője levén a' szabadságnak, szellemének a' kor' eseményeiben bő táplálékot talált; az üldözések által, mellyek őt szoríták, elveiben még csak inkább megerősödék. Sok évekig kellett számkivetésben tévelyegnie, 's midőn végre honába visszatérhetett, nem sokára, nyilvánosan ártatlan, a' vérpadon lelé halálát. Gyakran ismételt jelszava:

— — Manus haec inimica tyrannis

Ense petit placidam sub libertate quietem

¹⁾ Született 1622. fölségsértésről vádoltatván, 1683-ban lefejeztetett, a' nélkül, hogy ellene legkevesebb is bebizonyított volna. III. Vilmos alatt ezen ítélet eltöröltetett, 's ő a' vád alól ünnepélyesen fölmentetett.

elveit 's characterét helyesebben 's élénkebben kifejezi, mint azt hosszú ábrázolás tehetné.

Sidney híres *Discourses of government*-jét egyenesen Filmer' megczáfolására írta, 's ezen polemiai irány már előre gyanítatja, mikép műve nem lehet a 'politica' rendszerévé. Ő egyáltalán nem vala tudományos fej, melly mélyebb szemlélődésre lett volna alkotva. Politicája néhány kedvencz tételek körül keringett, mellyeket majd észokokkal, majd a 'történethöl ügyekvék bebizonyítani. Legelőször is megczáfolta Filmernek azon állítását, hogy a 'királyi hatalom istentől származik; ki inkább az emberekre bizta statusszerkezetöknek választását. Természet szerinti tehát, hogy a 'népek önmagok igazgassák magokat vagy válasszanak kormányzókat. Az előljároság egész hatalma (*magistratical power*), hogy jogszerű legyen, a 'néptől ered; 's a 'kormányzás nem a 'kormányzók, hanem a 'kormányzottak' javára létezik. Milly nagy legyen pedig az előljároság' hatalma, minden nemzetnél a 'törvényektől függ, mellyeket önmagának alkotott. Miként pedig minden népnek van joga, önmagának statusformát alkotni, azt szintűgy ismét meg is változtathatja vagy eltörölheti. Magában is érthető tehát, mikép ő ezen elvek szerint jogszerű alkotmánynak ismerhette ugyan a 'monarchiát. Azonban, ha bár nem veti is el az egyedurasági alkatot; még sem titkolhatja legkevésbbé is, hogy azt a 'köztársaságinak messze utána teszi; mellynek jelességét részletesen; noha helyenként gyöngé okokkal iparkodik támogatni.

Miként ezen rövid előterjesztésből is könnyen megérthető, a 'politica' theoriája Sidney által semmi nyomos előlépést nem tőn. Ő azonban a 'szabadság' legbátrabb védelmezői közé tartozék; 's mivel a 'vérpádon ártatlanul halt meg, emlékezete feledhetlen lőn. Mi munkáját illeti, melly csak halála után III. Vilmos alatt nyomathaték ki: erről igazán mondhatni, hogy inkább a 'név örököltette a 'munkát, mint ez a 'nevet. Soha sem feledték el, de soha sem is számoltaték a 'nemzetek' classica

művei közé. Ennek oka a' modor vala; részint a' polemiai irány, melly, miután Filmer feledékenységre merült, azt is megfosztá érdekétől, részint pedig a' hosszadalmasság 's a' logikai rend' hiánya is elárulta a' kevéssé gyakorlott gondolkodót és író. Ha tehát Algernon Sidney segítette fentartani nemzetében a' szabadság' szellemét, azt inkább élete 's halála, mint irományai által eszközlé.

De egészen más viszonyban állott azon férfi, kire most térendünk 's kinek neve már fennebb említették, Locke John. ¹⁾ Ő azok' sorába tartozik, kik nemzetök' kifejlésében a' legnagyobb gyakorlati befolyással bírtak 's még most is folyvást bírnak. Mert, bár miként ítéljünk is róla, mint gondolkodóról, még sem tagadható, hogy az angolok philosophiai műveltségének ő adott légyen irányt.

Irományai közül ide tartoznak two Treatises of government-ja ²⁾. Ezen két iromány' elsőbbsége, miként már a' cím is jelenti, szinte Filmernek megczáfolása. Azonban Locke ennél nem állott meg, hanem a' *második* részben az általános statusjognak teoriáját törekvék fölláltítani, ezen második résznek kell tehát előttünk is a' legfontosabbnak lenni.

Locke is a' *természeti állapottól* indul itt ki, miként Hobbes. De az az önkényes, mi, miként fennebb mondaték, ezen észfogathat becsuszték, itt már nyilvánosan mutatkozik az által, hogy Locke ezen állapotról, egészen más rajzot adott mint Hobbes. Midőn emez szerint a' természeti állapot egy állandó háboruja mindnyájának

¹⁾ Született 1632-ben, életének egy részét külföldön, kivált Franciaországban tölté, meghalt 1704-ben.

²⁾ Two treatises of government. In the former the false principles and foundation of Sir Rob. Filmer, and his followers are detected and overthron. The latter is an essay concerning the true original, extent and end of civil government.

mindnyája ellen; Locke ellenben az embereket ezen állapotban a' *természeti törvény* alá veti, melly nem csak mindenkinek parancsolja önfenntartását; hanem mindenkinek tiltja is másoknak megsértését, vagy épen éltektől megfosztását; mi végre a' megsértettnek jogot tulajdonít önfenntartása végett magát védelmezni, 's a' megsértőt annyira megbüntetni, mennyire magának kárpótlást szerezhet, 's az megsértéseit nem ismételheti, vagy azok ellen biztosítva vagyon. Mind a' mellett tehát, hogy a' természeti állapotban minden ember *szabad* 's egymáshoz mindnyájan *hasonlók*, miként Hobbes és Filmer ellen behizonyítja, még is mindeniknek eredetikép annyi hatalma van mások fölött, mennyi szükséges a' természeti törvény' megszegőit annak megtartására szorítani 's így tehát a' természeti törvényt fentartani. Szerinte tehát azon állapot vala a' természeti, mellyben az emberek semmi egyéb uraság alatt nincsenek, mint az észé alatt. Illy állapot igen is *gondolható*; azonban míg az emberek nem csupa eszes lények, hanem szenvedélyeiknek színt' olly gyakran engedelmeskednek, mint az ész' szavának, valószínű lehetetlen; 's ha még is valószínű, mi szükség volna közönségesen statusra? Ennek szüksége azonban Locke szerint főkép onnét származik, mivel a' természeti állapotban mindenki önügyében bíró 's azért a' részre hajlatlanság itt nem várható, minőt a' nyugott ész kíván.

A' legnyomósabb haszon, mellyet Locke' vizsgálódásai hajtának, kétségekivül abban állott, hogy az emberek' eredeti szabadságát és születésök általi egyenlőségét behizonyította Filmer' 's követőinek képtelen állítása ellen a' szolgaságról 's az atyai hatalomtól függésről 's mind arról, mi ebből következtek. Locke által fejtetett ki tehát legelőször az emberi jogokról tan, mennyiben azok a' *személyes szabadságban* 's a' *birtok' bátorságában* állanak, miknek fogalmát ő sokkal szorgalmasabban törrekvék adni 's megállapítani, mint akármellyik elődei közül.

Minthogy aztán Locke a' statust a' természeti állapot után úgy következtette, hogy az emberek ebből amarra mentek ált; midőn magokat valamely igazgatásnak alája vetették, midőn t. i. minden egyed jogáról, a' természeti törvényt mások ellen, kik azt álhágyák gyakorlandóról lemondott 's azt egy külső nyilvános hatalomra ruházta ált; így az ő elvei szerint a' statusnak szükségkép szabad emberek' gyülekezetének kelle lenni; 's a' személyes szabadság lényeges föltétel maradt a' társaság' tagjainál, kik együtt véve a' statust képzik. Azonban egész munkájának célja még messzebb volt kitűzve. Iránya ennek általában vala: a' britt alkotmányt a' közönseges statusjog' elveinek kifejtése által mint ennek megfelelőt, 's tehát mint jogszerű alkotmányt adni elő. Ehhez pedig nem csak a' személyes, hanem a' polgári szabadság', az az a' törvényhozásbani részvétel föltétele is tartozott. Valamely statusnak támadása, szerinte mindig előre fölteszi azoknak önkéntes egyezését, kik a' társaságban egyesülnek. Ezen egyesülés által a' társaság egy politicalai testületet képez, ezen testületben pedig a' szavak' többségének kell határozni; mert különben saját működését gátolandná meg; minél fogva tehát köteles minden egyes akaratját a' többségéé alá vetni. A' többségnek ezen akaratja tehát *törvényhozó hatalom*, melly egyáltalában legfőbbik a' státusban 's aztán mind magától a' néptől gyakorolható, mind pedig egyre vagy többekre is átruházható, miből a' *különböző statusformák* származnak. Ettől meg kell különböztetni a' véghezvivő hatalmat, melly amannak szükségkép alája vetve van 's mellynek a' törvények teljesítése teszi célját.

Ez uton Lockenak szorosabb vizsgálatokra kellett jutni a' *törvényhozó és végrehajtó hatalom' lényegéről*, 's ebben áll tulajdonképen a' politica' theoriája iránti főérdeme. Előtte egy író sem választá el egymástól olly határozottan a' statusalkotmány' ezen egyes elemeit, egy sem vizsgálta meg külön mindeniket 's iparkodott azoknak egymás iránti viszonyait megállapítani. Midőn pedig

Locke a' törvényhozó hatalmat, a' legfőbbiként állapítja meg, midőn ezt a' népnek vagy személyviselőinek egészen vagy csak részben fentartani akará, ez által utat készített magának azon tételre, hogy csak olly alkotmány tekinthetik jogszerűnek, mellyben a' törvényhozó és végrehajtó hatalom az uralkodó' kezében föltétlenül egyesülve van, ezen jogszerű viszony épen nem találhatik, sőt inkább az uralkodó itt tulajdonképen mindig csak a' természeti állapot' viszonyában áll alattvalói iránt.

Ezen kifejtése a' statusban létező különféle hatalmak' tanának egyáltalában szükséges vala, hogy a' politica' theoriája tökéletesbüljön: 's ezen érdemet, valamint általában, úgy azért sem, hogy a' szabad alkotmány' elsőségét kifejtette, tagadhatni meg Locketól. Ő ez által megvetette az alapot, mellyre utódainak építményei is emelvek, bár milly különbözők voltak legyen is ezek az övéitől. Más részről azonban, ő sem látta át előre azon következményeket, mellyekre tételei vezethettek. A' törvényhozó és végrehajtó hatalmat *theoriában* tagadhatatlannul mint egymástól különbözőt kell tekinteni. De mennyire kelljen azoknak gyakorlatban elválasztva lenniök, egészen más kérdés. Azoknak végképi elválasztások, miként már főnebb is mondaték, chimaera a' gyakorlati politicában. Ezt ugyan Locke sem kívánta; ő a' törvényhozó hatalomból egy részt engedett a' fejedelemnek; 's ekként tehát abban eltávozott Hobbestől, midőn így magának a' vegyes alkotmányra utat nyitott; míg ellenben Hobbes, ki a' legfőbb hatalom' minden elosztását félre veté, csak a' *tiszta* alkotmányt engedé meg. Azonban, mihelyt azon theoriában elválasztatásból *csak* azon elv is vonaték le, hogy gyakorlatban mind a' kettő *lehetőkép* elválasztassék, már az által is út nyílt, a' legveszedelmesebb hibákra. Fájdalom! az újabb tapasztalás bebizonyította, miként ezen aggodalmak épen nem valának alaptalanok; 's ha azokat a' szerencsétlen következményeket áttekintjük, mellyek ezen elvből erednek, miszerint ezen elválasztás egész a' lehetőségig vitetik, nem tagadhatni,

hogy az abból származó hibák tán a' legártalmasbak mind azok közül, melyek valaha huzattak ki félre értett theoriákból.

Angliára azonban nem csak nem áradhatott veszély Locke' theoriájából, hanem igen megis fogható miként válhatott az itt mintegy evangéliomává a' nemzetnek. A' törvényhozó és végrehajtó hatalomnak azon elválasztása, minőt Locke akart, itt már valóban létezett; ha bár volt is a' királynak az elsőben saját része, az még is egyenesen a' parlament kezében vala. Azon elvek, melyek a' legnyomósabbak- 's legszentebbeknek tekintettek, minők: nem adózni a' nemzet' képviselőinek megegyezése nélkül, a' jogok' egyenlősége a' törvény előtt 'stb. Locke' által világosan tanítottak; az ő theoriája tehát minden lényeges részleteiben megegyezett a' valósággal. E' megegyezés egyedül elegendő volt volna már, Lockenak nagy tekintetét vivni ki. De ehhez járult még az is, hogy nemzetében egyszersmind közönségesen *első philosophusnak* és *classicus írónak* ismertetett. Munkái tehát kezei között maradtak, ha nem mindjárt a' nagy csoportnak is, de bizonyosan a' nemzet' miveltebb részének. 'S még az is ide járult, hogy Nagybritannia' első *gyakorlati országférfiainak* néhányai, — elegendő közölők csak egy Chathamot nevezni — az ő elveit minden alkalommal helybehagyták, parlamenti beszédekben az ő tekintélyére hivatkoztak 's ez által őt mintegy csálhatatlan világbölcs' tekintetével ruházták föl.

Egy nagy és fölvilágosodott nemzetnek, mely a' legmélyebb gondolkodók és első országférfiak közül olly sokakat nevezte magáéinak, közönséges szava mindig nagy nyomosságu — 's távul legyen tőlünk Locke' halhatatlan érdemeit kisebbíteni akarni. Azonban még is, az a' majdnem vak tisztelet, melyet iránta viseltettek, igen sokat tön Angliában a' politiceai szemlélődésnek némi tekintetben veszteglést eszközteni, mi meg sem is szünt azután. Locke ellen szólani csaknem elmaradhatatlanul annyi volt, mint az alkotmány ellen beszélni. Voltak ugyan

Anglának Locke után sok politicalai írói, 's ezek közt néhányan első ranguak. Azonban a' politicalai speculatio azóta más irányt vön. Nem annyira a' közönséges statusjog és országalkotmány, mint inkább a' *statusgazdaság* fölötti vizsgálatokkal foglalatoskodott. Az országalkotmányról eszmék, mennyiben a' nemzetre nézve gyakorlati nyomosságuak voltak, maga a' constitutio és Locke által megállapítottak; de a' nyilvános viszonyok 's növekedő szükségeknek annyival inkább kellett a' közfigyelmet a' statusgazdaságra fordítani; 's miként egykor, a' Stuartok alatti forradalmak' kora után, az idő' körülményeiből fejlődék az országalkotmány' theoriája, szint' úgy fejlődék ki most azokból a' statusgazdaságé. Nincs tervünkben azon classicus írókat jellemzeni, kik e' nemben fölléptenek. Ők már Europa' tanítóivá lőnek 's hatáskörüik nem keskenyül, hanem inkább tágnia kell.

De bár mi nagyra tesszük is Locke' érdemeit a' közönséges országjog körül, még is elmaradhatlanul kelle egyoldalúságnak 's hiányoknak létezni olly theoriában, melly egy bizonyos országra tekintve készítették. Legvilágosabban észrevehetni ezt, midőn elveit olly más országokra alkalmazzuk, mellyeket a' helyesebben elrendezettek közé számítunk. Minden országban, hol a' fejedelem' hatalma korlátozatlan, hol t. i. a' törvényhozó és végrehajtó hatalom benne egyesülve van, szerinte még bár mi nemű polgári társaság sem, hanem csak szolgaság létezik. ¹⁾ Igaz ugyan, hogy mindenkinek szabadságára kell hagyni, a' kifejezéseket meghatározni, miként akarja, de azon theoria, mellyben a' status' fogalmának olly szűk kör szabatik ki, nem illő a' historiába. Ha státusok, minő Dán —, minő Poroszország még ezen *nevet* sem érdemlik meg; ha alkotmányaikat nem is tekinthetni jogszerű alkotmánynak; úgy legigazabb okunk van gyanakodni, hogy a' hiba bizonyosan kevésbbé e' státusokban,

¹⁾ L. Cap. XIV.

mint a' theoriában fekszik. 'S valóban is úgy van. Locke, miként minden elődei 's utódai Kantig, az országalkotmány' tanában a' monarchiára, aristocratiára és democratiárai felosztásból indultak ki. Míg pedig *ezen* felosztást tesszük az országalkotók' alapjául, addig ezen egész tanak igen ingadozónak 's határozatlannak kell maradnia; mert általa csak az igazgatás' különféle szerkezete jelöltetik ki; nem pedig a' *kormány 's a' nép közötti különböző viszony*, miből *egyedül* erednek a' különféle statusmodorok, vagy is az alkotmányok' nemei. Kiváltképen pedig nem vonathatik akkor az igen nyomos határvonal a' korlátlan monarchia — mennyiben az a' törvényhozó és végrehajtó hatalomnak egy személyben egyesítéséből származik; vagy miként helyesebben neveztetik, az *autocratia* és despotia (kényuraság) között; 's innét ezen statusformáknak szünetlen fölcserélése, mellyek még is lényegesen különböznek egymástól.

(*Heeren után*)

HORVÁTH MIHÁLY.

(*Folytatása következik.*)

XI.

DÖBRENTAI GÁBOR' KÉRDÉSEI

'S PETRÁS INCZE' FELELETEI A' MOLDOVAI MAGYAROK FELŐL.

(V é g e).

Jegyzet. Ezen buzgósággal írt levélre mene válaszom, hiréül tévé Petrás Inczének, hogy a' Régi magyar nyelvemlékek 1838-ban megjelent I-ső kötetét, a' bécsi codexxal, vagy ó testamentomi néhány moldovai magyar fordításával: valamint a' sajtó alatt lévő III-d. kötethől, a' már elkészült tatrosi másolatot, vagy a' négy evangyelistát, magyar tudós társasági elnök gróf Teleki József ő exelja., megrendelése után, martius 23-d. 1842. adtam által Hartleben Adolf pesti könyvtárnak, ki annak Braszóba küldését magára vállalá, honnan a' kitűzött uton e' két példány Petrás kezébe jut, megvizsgálás végett, ha volna-e még Moldovában vagy Havasalföldön olyan magyar beszédejtés fenn, millyennel e' fordítások irvák.

DÖBRENTAI GÁBOR m. k.

T u d n i v a l ó k.

A' moldovai klései magyar ősi földbirtokról, melyet még mai napig szabadon bírnak, az itt alább mindjárt megnevezendő tőkétől vérszerint származó, Moldovában lakó csángó magyarok, úgy nevezett „Reszszesek“ vagy Részesek.

1-a Maji 1818.

In Nomine Domini.

A' Magyar *Klese*, és *Reketcsin*, azaz a' magyar örökös birtokról (Mossia) való emlékezet és a' gyökerekről az ágak.

1.	Bőr Pál.
2.	Andoni, alias Benke Péter.
3.	Orsik, alias Bodó Mihály.
4.	Lőre Pál.
5.	Darkó Ferencz.
6.	Demeterkő.
7.	Pataký Mihály.
8.	Zsórát János.

Ezen nyolcz tőkének nemzedék sora, részint egész a' mai napig élőkig; némellyik tőkétől származó családok' nevei pedig leírva találtatnak Petrás Ferencznél csak bizonyos ágakig; de szorgalmasan munkálódik, hogy az egész nemzedék névsorát írva hagyhassa át az utóbbi maradéknak: az érintett nevü Forrófalvi kántor. Az egész pedig csupán az 1818ikban élő 70, 80 évesek' szájszerinti hagyományából vagyon merítve, minthogy az ajándéki oklevél, melly még negyven évek előtt a' pergamen-nal együtt megvolt; szerb nyelven írva, mit az említett kántor maga olvasott, és erősítve volt az akkori vajda' pecsétével és a' többi divánbeli tanácsosokéval; de az idő megemésztvén, mai nap csak a' vajda nagy pecsétét

láthatni mintegy két ujnyi pergamennal, a' többi elrongyollodott, és a' földbeni tartás által elrothadott; néhány évek előtt pedig törvénybe idéztetvén, csak azzal tarhták meg e' földbirtokot, hogy szomszédok' okleveleiben nyilván neveztetnek a' magyar határok. — E' földnek szélessége mintegy ezer jó ület, hosszasaága pedig tíz ezeret térszen, többnyire hegyes, de kevés erdeje van, ma leginkább gabna, és szőlőtermesztésre 's lakásra használva. Osztózo jogot pedig tartanak hozzá mintegy ezerkétszáz családok származás szerint, mindazáltal pedig mindnyájan közönségesen, ki hol foglalhatott használják, nem pedig felosztva kinek kinek, 's épen azért most új biztosságot kértek kerületjőktől, hogy ez év' elején az egész feloszolják; a' mi ugyan nehéznek látszik. Mai nemzedék pedig a' tőkétől 7-dik, 8-ik, 's némellyiknél a' 9-ik nemzésen áll. Ennyit most erről bizonyosan tudok, idővel a' nevek' sorát is, ha kívántatni fog, közlendő, a' többi birtokok' történetéről is ha bizonyost tudhatok, jelenteni fogom. A' Csik Gyimes-loki csángókról is annyit tőlök tudakozva értettem, hogy bizonynyal a' moldvaiakból származtak, mit neveik' 's szokásaik' hasonlósága bizonyít. A' moldovai oláh nyelvbe elegyített magyar szavak pedig arra mutatnak, hogy hajdan itt csakugyan nagyobb érintkezésben volt a' magyar nyelvvel mint ma; azon eloláhosult magyar szavakról is, ha jegyzéket teendek, a' mint már sokat fel is jegyeztem, úgy tartom nem lérszen felesleges annak megmutatása, hogy a' magyar nyelv itt hajdan nagyobb terjedelmű volt mint most. Ezen említett birtok' adományának idejét pedig bizonynyal nem tudhatni, mert az elavult viaszpecséten sem ismerhető az esztendő szám, olly idős pedig a' mennyire az emberi nem 8-dik nemzedékre szaporodhatik.

M o l d o v a i
m a g y a r c s á n g ó d a l o k,

összeszedve

P E T R Á S I N C Z E

által

184½ - ben.

1 - dal.

Nagy madarat láték nagy bánathá
 Magosz fenyü fának tetejébe
 Ugy szol úgy szol úgy keszereg
 Fejit földbe csökkesztette
 Magát holté eresztette.

Oda mene kissz görlice kérdi
 Mit szírsz, mit szírsz te nagy madár
 Hogy ne szírlak kissz görlice
 Ha egyszer társzám elvesztettem
 Ne szírlj ne szírlj te nagy madár
 Társzad helyett társzad leszek.

Nem kell nekem szenki társza
 Szenki társza szenki átká.

Erdőt mezőt észé jártam
 Csontját bontyát észé gyűttem
 Kápolnába rakogattam
 Tulujával megfedtettem
 Vérivel megfeszítettem.

2.

Éen szombaton régvel
 Éen egy álmot láték
 Ma vasárnap régvel
 Rittam tellyeszedék.
 Széep szeretöm felöl
 Szomoru hírt hallék.

Azt hallám azt hallám
 Beteg ágyba ¹⁾ fekszik
 Kéjet fekete szeme
 Könyükbe feredik.

Azt szokták mondani
 'S e' profeták írni
 Eszesznek okosznak
 Jozonnak kell lenni.

Ki e' szeretetben meg akar indulni
 Hoszas szeretetnek búra kell fordulni.

3.

Eéghöl szállott dali madár
 Dali tánczát járja
 Elöl járja Dorkó bíró
 Gyöngyös dolománba
 Után járja szeép aszonya
 Fejéer rokolyába.

¹⁾ *ba, be*, egyenlően használtatik a' hol és hova kérdésre,
 csupán a' beszéd kötéséből érthető.

I.

Vidd el madár, vidd el
 Vidd el levelemet
 De nem igen mesze
 Csak e' tenger mellé. ¹⁾

Apámnak anyámnak
 Tedd ez ablakjára
 Ablakjáról vedd el
 Tedd ez asztalára.

Tudom mingyárt kérdik
 Hogy vagyok mint vagyok
 Tudjad megmondani
 Tatár rabja vagyok
 Földig vaszba vagyok.

Mert en úgy meg untam
 Karcsu derekamon rabszíjjat viselni
 Kezemen lábamon vaszakot zürgetni.

Jobb lett lenne ²⁾ szívem hiedet nevedet
 Ne halottam lenne.
 Talám esztendőkvel többet éltem lenne.

Szép fekete hajom meg
 Szem ösziült lenne

¹⁾ e' úgy hangzik mint az a', vagyis inkább a' helyett használtatik.

²⁾ *Lenne* többnyire *volna* helyett tétetik.

Gyenge piross orcám meg
Szem hervadt lenne
Két fekete szemem ki nem
Szírtam lenne.

5.

Éjen el menek Roszám valamerre
Magyarország' köllös közepibe
Ott beszálok liliom képébe .
Édesz anyám háza elejibe.

Ott isz kötnek gyöngyöt a' nyakamra
Aranyövet karcsu derekamra.
Ugy indítanak fel a' bécsi utra
Hol meg éjen juthatok nagy szomoruszágra.

A' nagy urak jönnek látásomra
De nem jönnek szabadításomra
Szabad nekem ez utra ki mennem
Mert meguntam a' pusztában ülnöm.

Parancsolom korezmárosznénak
Hozzon bort ki jó bor ivójának
Bort nem iszom főgadásom tartja
Palinkát szem iszom mert anyám nem hadja.

Vizet iszom mikor kedvem tartya
Azt isz csakugy ha éjedeszem adgya -
Azt is csakugy ha szájából adgya
Mind a' galamb ha társzát itattya.

Az én lovam mindenkor jó kedvű
Nem kell neki karmazsin sügyellő

Vagyon neki hevedere kettő
Pokrocza is vagyon tizenkettő.

Ne buszuljon hat szenki menyecske
Ha ez ura nem igen széjepecske
Ha meghal isz meg ne haljon érte
Máaszt hoz neki a' tavaszi fecske.

Éen Isztemem valahára
Üszely gondot ez árvára
Hogy ne jusszon hudoszászra
Egyik ajtorol e' mászra

6.

Forrófalvi zöld erdőben
Barna legény e' szélyihen
Arany kalap a' fejibe
Nem szűt e' nap e' szemibe.

Ne bánnyatok ti szép lyányok
Hogy ez alföldre szétálok
Barna szeretőmhöz járok
Csókért tőle csókot várok.

Kőből fogok hidat rakni
Azon fogok hezzá jární
Azon fogok hezzá jární
'Sz osztán tarsznak valosztani.

Szépesz vagyok jó isz vagyok
Emez aszony veje vagyok

Szep lyanyanak tarsza vagyok
Hála Iszten boldog vagyok.

Hezzád jártam szok üdötől
Kilencz egész esztendőtil
De nem bánom fáradságom
Te vagy immár boldogságom.

Meg nem untam hezzád járni
Szárossz utczákon gázlódni
Mert néjelküled szem szeretni
Szem nem tudtam lenne élni.

7.

Tul a' vizen egy kiss aszony
Kinek neve Rosza aszony
Szelyem kalap a' fejihe
Nem szüt a' nap a' szemibe.

Moszt akadtam egy gyengére
Fejér haju legénykére
Egyéb hiba nincsen benne
Menyecskékre jár e' szeme.

Kicsi ökör nagy e' járom
Barna legény az én párom
Három esztendeig várom
Még isz ő lesz az én párom.

Meg fogom ez' ökröm' szarvát
Felszántom e' kertem' allyát
Ne teremjen gyalog bodzát
De teremjen kerti rózsát.

8.

Lovam réthe nyugszik
Szájja vérrel habszik
Szép barna galambom
Rólam gondolkozik.

Elvágтам ez ujjam
Holtig foly e' vére
Messze van galambom
Ki nekem békösse.

Szeret vize mellett
Szetáltam kedvemre
Ott isz e' szíralom
Eljött bus szívemre.

A' Szeret vizinek
Csónakába ülnék,
'Sz azon elbudoznék,
Ha belé nem vesznék.

Vallyon kár volna e
A' tengerbe veszni
'Sz e' tenger' vizivel
Magam elvitetni.

Egy csufért egy rosszszért
Életem veszteni
Egy haszontalanért
Szokat kell busulni.

Jaj mind lecsufola
A' szemmire való,

Kinek e' két szemit
Vájja ki a' holló.

Ugyan megnézd rózsám
Kinek adod magad
Egy csufval egy roszzal
Ne rontsd virág korod

Ulyan beteg vagyok
Hogy szinte meghalok
Édeszem hazáig
Mégisz elámbolygok.

9.

Lyányok lyányok jó lyánybarátjaim
Ne járjatok esztve guzsalyosba
Ez én uram keringő gromba
Estve regvel a' faluba kering.

Mikor másznak hajnalt harangoznak
Akkor neki hajnalt hedegülnek
Mikor másznak esztét harangoznak
Akkor neki esztvét hedegülnek.

10.

Ne higj a' legénynek
Tüzes e' lelkének
Mert megtudja csalni
Gyermekeit emberknek.

Zurgo mogyoróval
Csattogo dgyivoval

Keszkeny szalagjával
Szürü hazugsággal.

11.

Szerelem szerelem átkozott szerelem
Mért nem termettél volt minden falevelen.

Minden fa' tetején 's dyívó fa' levelen
Gazdag gyömölcsfákon 's e' szöllyő veszejin.

Hogy szakasztott lenne minden szegény legény
Minden szegény legény 's minden szegény ijány.

Mert éjen szakasztottam 'sz el is szakasztottam
Kit immár szakasztok azt magamnak tartom.

12.

Gyenge ifiucska kin törli szemeit
Kitől küldené el ő isz a' levelit
Rigótól küldené rigó ulyan madár
Felül e' fészkre száll e' falevéltre.

Micsó példát meglát mind ki füttyérgeti
Titkos levelkejét azért nem viheti
E' fecskétül küldi feltette magában
Kit így szólíta meg nagy búbánattyában.

Vidd el fecske vidd el ez én leveletem
Apámhoz anyámhoz 's ez én kedvesemhez
Ülly fenyü fájára szállj ez ablakára
'Sz ez én édeszemnek tedd ez asztalára.

Jól tudom megkérdik hogy vagyok mint vagyok
Tudjad megmondani tatár rahja vagyok
Tatár rahja vagyok térdgyig vaszba vagyok
Kezemen lábomon vasz zurgot zurgotok.

13.

Azért szeretem én falu végén lakni
Mert ez en edeszem ott jár le aratni.

Kicsi ez e' buza nagyot kell hajlani
Mégisz ez en roszám tud markot hajtani.

Szereti e' dolgot szapora munkája
Mégisz áldja Iszten lesz bora buzája.

Szerényen dolgozik mert szeret éngemet
Éjen isz szeretem őt épen mind lelkemet.

14.

Az en edeszemnek dombon ülő háza
Csikorgós kapuja dobogós ajtaja

Mázos kemenczéje tükkör a' tűzhelye
Csillogós ajtaja márványos házföldje.

Pántyika padlása sinor gerendája
Szép fekete fodor bárány bőr quesmája.

15.

A' pünkösti rózsa kihajlott ez utra
'S ez én szekeremnek ki vagyok e' rudja

Jóra e vagy rosszra e jó Iszten tudja
Minden horgast borgast ő fordíthat jóra.

Kimenék kimenék kimenék ez utra-
Látám édeszemem ő isz láta éngem
Akarám kerdeni szánom buszítani
Mint gyenge iffiat megszorítani.

Áldott apa 'sz anyá ki tégedet szült volt
A' ki téged szült volt 's téged föl nevelt volt
Adjon Iszten annak ezernyi ezer jót
Ki a' te bölcsödet megrendítette volt.

Nem egyszer 'sz nem egyszer ezernyi ezerszer
Ugy halottam rózsám rózsá fán termettél
Piross pünkösöd' napján hajnalban születted
Áldott az a' napom mellyen megszeretted.

16.

Szirassz édes anyyám immár most szirathatsz
Mind jartam élttemben ugy szirassz holtomban.

A' Duna martyára szállott egy madarka
Fészket inditana de fél ez árviztől.

Majd e' tenger' habja kezdi magát hánni
Akkor az ő fészkit el fogja rontani.

17.

Ugy jó napról napra bánat e fejemre
Nagy fájdalom szállott bánatos szívemre.

Ha e' nap elnyugszik ez elmém bujdoszik
Hoszu tenger ejjen szoha el nem nyugszik.

Ha nekem isz volna egy író diákom
Író diákomval levelet iratnék.

Bizott emberemtül bátyámhoz küldeném
Batyamnak hazához apám udvarába.

Irom leveletem nagy szetét tölleczbe
Kérem Isztenemet nagy alázatoszan.

Hogy ha még valaha hazámba vihetne
Az Isztenemnek uj fogadást tennék.

Az ő szent házába mindennap elmennék
Nyomorult rabokért szívűl könyörögnék.

18.

A' hol felnőtt vala egy edesz almafa
Szárig gyoszár virág alatta nőtt vala
Szegény árva lyánka alatta ül vala
Maga koszorúját kötögeti vala.

Hova gyoszár nem ér bila gyöngyvel toldgya
Bila gyöngyvel toldgya, aranyval nyomtattya
Énekeli vala tanolt énekeit
Törölgeti vala keserves könnyűit,

Isztenem Isztenem szerelmesz Isztenem
Apa 'sz anya nélkül hogy kell így megélnem

Attyalijn nélkül egy hitesz tarsz nélkül
Mit fogok csinálni éltemben egyedül.

Csak ajtón szállamlék egy idegen szózat
Ne szíj ne keszeregj e' szavakra blztat
Apád anyád 'sz atyádija leszek
Hitesz társzad helyett hitesz társad leszek.

Ne hitegessz ingem te kevély idegen
Mert nekem isz vagy on jegyesszem gyűrüsszem
Jegyesszem gyűrüsszem, jegybeli szép mátkám
Ő lesz éltemben nekem apám 'sz anyám.

Ki moszt isz oda van hadban hadakozni,
Hadba hadakozni, zászlót elhordozni
Holnap dél előttre tán jó hirt fog hozni
Hajnalkor akarok elibe indulni.

19.

Most van esztendeje mászodikba fordúlt
Hogy ez éjen édeszem háboruba indult
A' hosszú utakat elejibe vette
A' büt 's a' bánatot magához ölelte.

Keszéerj el engemet bár csak a' kapudig
Ha kapudig nem isz bár csak ez ajtódig
Onnét elmenek én szivem egyedül is
Ingem Iszten öröz, örözzön téged is.

Tunya neked szivem ágyadban heverni
De roszt nekem kincsem hadak között lenni
Hadak között lenni rólad gondolkodni
Titkos bánatimat éretted szenvedni.

Az eső isz esik köpönyegem ázik.
 A' szél patkójától a' kő isz szikrázik
 Győzünk- e vagy veszünk tán immár elválík,
 E' szok szenvedés tán meg jutalmazódik.

20.

Szeretlek szeretlek csak ne mondd senkinek
 Mig az oltár előtt eszve nem eskitnek.

Szeretöm e' tánczba gyürü ez ujjába
 Minden fordulásra rogyog az ujjába. ¹⁾

Budán, tavaszelő 16. 1842.

Közlé DÖBRENTAI GÁBOR. m. k.

¹⁾ Az 1840-diki Tudományos Gyűjtemény melletti „Koszorú“
 32-dik lapján álló „Csángó népdal“, ha már utánazott-e?
 vagy a' csiki havasok között lakó csángóknál fennforgók
 közül van- e kiadva! nem tudom. D. G.

XII.

JÓLESZI CHÁZÁR ANDRÁSNAK,

A' VÁCZI SIKET NÉMA INTÉZET INDÍTVÁNYOZÓJÁ-
NAK ÉLETEAJZA.

Igazoló irományok:

Alább írt gyermek koromtól fogva egy napot se tölthettem el tökéletes egészségben. Ugyan azért egy napi létem sem lévén bizonyos: több ízben, úgymint 1794-dik 1798-dik és 1805-dik 1806-ik esztendőben a' környülményekhez alkalmaztatott végső rendelkezésemet írásba foglaltam. De

Mivel az akkori környüállások is megváltoztak; azokhoz képest a' múlt 1814-dik esztendőben pünkösdi havának 11-dik napján változtattam meg vég rendelkezésemet. Azonban

A' kisebb unokámnak, utána a' fiamnak halálai azon rendelkezésemet is megváltoztatták: ezen véletlen változásra nézve, utolsó rendelkezésemet következőleg alapítottam meg tudniillik:

I-szer Tekintvén azon összeköttetésből, mellyel a' természet a' nemzőket mások felett nemzettjeikhez csatolta, eredett kötelességre, és szeretetre: halálom után maradandó, mindennemű vagyonomat (a' könyveim iránt tett, 's ide zárt .|. rendelkezésemnek a' maga fekvésében leendő meghagyattatása mellett) Sigmond Unokámra hagyom, a' neveltetését pedig a' Menyem, és Ötsém Cházár Mihály urnak szíveikre kötöm.

Azon Vagyonomból akarom: hogy

1) Ötsém Magda József Károly fiának iskoláztatására 200 Rfrtok: Magda Pál fíjatskájának neveltetésére 300 Rfrnt, Farkas

József felsegállítására pedig 100 Rftok adattassanak ki. Márjássy Lajosné hugomnak továbbá a' nála lévő pénzemnek 10 esztendőre járuló interese engedődjön el. Akarom azt is: hogy

2) Lubik Sőfi kiss-asszony hűséges szolgálatának tekintetéből a' rosnjai házamban, vagy ha inkább akarna: a' szomszéd Kardinal felől, holtig lakhasson, és a' háznál maradandó tehe-
neimet, és sertéseimet is elfoglalhassa, 's használhassa. Ha pedig a' lakó házamban akarna megmaradni: ezt a' menyemnek is a' mennyiszer bé-jön: az unokámnak pedig míg a' rosnjai iskolákat járni fogja, szálásul rendelem. Ezen tekintetből, hogy a' házra esendő adók, és a' szükséges igazítások Vagyonomnak jövedelmeiből fizetődjenek, meghagyom.

Ha azonban a' Kiss-asszony a' házhoz zsellért fogadna, az adófizetéstől Vagyonomat mentnek tetetni akarom. Akarom azt is: Nadabula felé fekvő rétemnek felét a' felebb megnevezett kiss-asszony, haláláig bírhasa; az asztali vászon készületimből, portzalan edényekből 12 személyekre való, maga számára kivessen: ezeken felül, a' mi élelemre való elegend találatni fog: azt megtarthassa, és a' konyha edényeket is holtáig használhassa. Hogy ha mindazáltal inkább kívánna: mind ezeknek fejében: néki 400 Rf. fizessenek le.

II-szor Rendelem: hogy mind a' jóléshi, mind a' rosnjai réteim, földeim, kerteim arendába adatassanak ki; a' jövedelem pedig fordításák az unokám neveltetésére; a' felebb való tartatasson meg, és szaporíttasson, mind a' jövedelemekből, mind a' másoknál lévő tőke pénzemnek, és a' nálam zálogban lévő, 's kiváltandó summáknak interesiből, az ő számára.

III-or Elvégezvén az unokám az iskolákat, és a' törvény tanulást akarom: hogy hűsz esztendőkön túl azonnal házasságba lépjen; feleséget pedig édes anyjának, és tovább látó uraknak, 's Attyafiainak jóváhagyása után válasszon. Mind ezek mellett.

IV. Hogy ha Zsigmond unokámnak magva szakadna: arra a' szomorító esetre; minden ingatlan, és ingó javaimat a' könyvtárnak szaporítására olly móddal hagyom: hogy a' kőtyavetye által beszédendő, és a' kölcsön kiadott pénzemnek interese, esztendőről, esztendőre könyvekre fordíttasson, a' könyvtár gondviselésére nézve pedig, ha alkalmasak lesznek, az atyámfiaira első tekintet legyen. A' vagyonomból mindazáltal

1) Ha valami adósság találna maradni, az fizetődjön ki.

2) A' rosnjai házam tartasson meg a' könyvtár gondviselőjének számára. Továbbá

3) A' jóléshi házamat minden hozzá tartozó épületekkel, kertekkel Cházár Mihály, József és János ötséimnek mint legközelebb lévő atyámfiainak a' szerzett rétekkal, és földekkel, úgy azokkal is, mellyekkel a' fundus és kert szerzemény által szaporíttatott; nem külömben a' parnasusban lévő napkeleti kertemet a' halastóig, olly feltétel alatt:

Hogy ha ők a' könyvtár iránt tett rendelkezésem a' maga fekvésében meghagyják, hagyom. Az ellenesetre rendelem:

Hogy vagyonon, úgy a' parnasszusi épületeken, 's kerten fekvő igen tetemes költségeimet a' könyvtár számára fizessék-le. Ezen nem várható Tünetemének történetére a' könyvtár iránt

tett Rendelésemmhez képest: a' könyveket minden ott lévő holmikkal Rosnyóra által tétetni akarom. Továbbá

4) Rendelem: hogy a' testvér néném gyermekeinek, jelesül Magda Józsefnek a' vagyonomból 1000. Rfrt. Magda Pálnak 1500, Farkasnénak 500 Rfrnt, Márjásy Lajosnénak pedig a' nála lévő pénzemen felül 1000 Rf. adatassanak ki.

5) Megengedem: hogy a' menyem, Férje nevének viseléséig a' jólési házat lakhassa, és a' hozzá tartozókat használhassa.

V-szűr A' rosnyai evang. iskolák számára ajánlottam ugyan 1000 Rfkat, de ezen summát az ide .||' zárt irásban foglaltatott okokra nézve '1) a' vácsi némák számára fordítottam. Így ajánlásom elenyésztetett. Külömben is könyveimnek használhatása a' rosnyai evang. iskolának szabad lévén: annak, ezzel sokkal többet használok, mint használtam volna, az 1000 Rftokkal. Az ajánlást magában foglaló irásomat tehát visszaadni; az ellenző esetre a' rosnyai iskolát a' könyvtárom használhatásától elzáratni rendelem.

VI. Hólt testemet a' könyvtár mellett lévő pinczébe tétetni kívánom. Mind ezek láttatják: hogy

Mint atya a' következőim; mint atyafi az atyámfiái, mint polgár a' hazámfiái: mint ember embertársaimnak javát tettem Rendelésemmel tisztelem.

Láthatják atyámfiái: hogy őket, noha tőlök soha semmi jót nem vettem: még is mint közelébb lévőket vagyonomba minden esetre részesíteni kívántam.

Láthatják polgártársaim, hogy jóléhet a' társaság irántam háládatlan volt; én még is azzal nem hajtván: az ő előmenetelesítésére törekedtem, 's megbizonyítottam azt; hogy jobb polgártársá voltam; mint barátom vala, — nékem a' társaság.

Láthatja minden ember: hogy nem magamnak élvén: emberbarát lenni kívántam. Szakadatlan bizonyosságait adtam is ezen indulatomnak azzal; hogy soha szántszándékkal senkinek vétetni nem akarván: mindeneknek használni igyekeztem: számtalan ügyefogyottakon segitettem: néhányakat haláltól megszabadítottam: sok iffiakat a' társaság szolgálatjára, tanításim által, saját kegyeremen, alkalmatosakká tettem: a' siket némák iránt tett intézetnek mozdítója voltam: számokra a' királyi Rendeles erejével többet 50 ezer ftnál többet összegyűjtöttem, 's ezen gyűjteményt 1000 Rfttal szaporítottam minden mozgásim, 's lépésim által nyilvánítani kívánván azt: hogy: *voltam*. Voltomnak leirasát, az előbbi megváltoztatott rendelésimet is, egy kötetben, és egy csomóban, emlékezet okáért szinte megtartottam. Illy elmélkedések közt:

Visszaadom létemet annak a' valóságnak, mellytől azt vettem: visszaadom nyugott elmével, akár mikor eljövend végeloszlatásomnak utolsó órája. Végte:

1) A' .||' alatti okok terjedelmesen elő vagynak adatva nemes Gömör vármegye 1795-dik évi tavaszelő 24-dikén Pelsőczön tartott közgyűlésének Jegyző-könyvében.

VII-szer Valamint már levelem által régi hív barátom tekintetes, nemzetes, és vitézlő M. Márjassy István Vice-Ispány urat végső rendelkezésemnek végrehajtására, unokám iránt mutató atyai gondoskodásra megkértem: úgy most is ajánlásához képest is, egész bizodalommal megkérem. Nem kisebb bizodalommal ezen tehernek viselésére megkérem tekintetes, nemzetes, és vitézlő kis csoltói Ragályi Ábrahám Viceispány, megkérem továbbá kedves ötsém Cházár Mihály urakat is, meglévén a' felől győzetve, hogy ezen kiválogatott három jeles férfiak rendelkezésemnek pontos végre hajtása által képembe öltöztvén azt fogják tenni a' mit gondolni fognak, hogy én teendő lettem volna. Mind ezek közt megjegyzem azt is: hogy

Ila a' tisztelt urak közül csak egy, vagy kettő foglalatoskodna is rendelkezésemnek végrehajtása körül; avagy pedig egyike, vagy másika némelly esetben, maga személyében mást rendelni ki, az efféle történetekben a' jóváhagyás, vagy megigazítás mind a' három uraktól, egyiknek, vagy másinak Halála miatt pedig, az életben maradandóktól függön. Szükségtelen annak említése, hogy unokámnak törvényes korával a' végrehajtott uraknak bajoskodása megszűnik, az állandó felvigyázás azonban tovább is felmarad. Utoljára:

Nem kételkedhetek abban: hogy ötsém Cházár Mihály úr tekintvén arra a' kedvezésre, mely szerint az Atyámnak tiszte-re-en többet ért jólészi házat, 's épületjeit következőimnek nyilván való kárjával, ő rajta segíteni akarván, valami 150 Rftckon által engedtem, tekintvén mondom erre: unokám iránt tekintettel léssen ő is, 's őtet javaiból részesíteni fogja, nem különben vissza adja neki azon elcsereft földjeimet is, a' melyeket bir: én pedig a' tőle cserében vetteket, elesvén azoktól pör által, nem bírhattam. Ezt annál bizonyosabban reménylhetem, minél bizonyosabb az: hogy majd egész életemet a' jólészi maroknyi Birtoknak védelmezésében eltöltvén, annak legkevesebb hasznát se vettem. Reménylhettem azért is, mert az ő boldogításában 's neveletésében egész erővel, 's hűséggel törekedtem; reménylhettem még azért is: mivel minden esetre róla, és testvéreire ezen rendelkezésem által gondoskodván, tőle én is hasonlót várhatok. Rosnyón az 1815-dik esztendőben Szent-György havának 10-dik napján. Cházár András m. k.

Az .|. alatti könyvtára iránti rendelkezés.

Quod vivus egi: mortuus agere non potero. Vivus Humanitatis Felicitati incubui. Id, mors, fieri ultro non sinet: mortuus proin, mortuos Consiliarios (Libros) vice mei Functuros, subrogo. Scilicet intime persvadeor:

Mutos Consiliarios illos, loquentes esse, vitae Duces, atque Magistros: illorum quippe ope, gestis ante secula, ob oculos positis, Lectores effici ad utendum praesentibus, sapientiores ad cavenda futura, sagaciores: illustrari, nimirum, illorum minis-

terio Intellectum nobilitari cor; mitificari affectus, retegī abdītās veritates, propulsari superstitionem, exstirpari praejudicia, mundari Religionem instillari sanos, de Ente summo, ejusque colendi ratione conceptus, doceri; verbo, Deo, sibi proximoque debita officia. Ita est!

Libri, millenariorum seculorum acta, actorum causas, atque eventus in nuce exhibendo, manu quasi, ceu Serperastris ducunt, ad debite utendum temporibus evolvunt latentes mentis humanae dotes: augent, perficuntque ad felicius vivendum servientia inventa: jungunt Regna Regnis, Hominem Homini: Coelos, mariaque scrutantibus retegunt; orbem, quaqua patet familiam unam efficiunt; creant ex animali, veri nominis hominem, ex homine Civem, reduntque illum originali suō Deo similio-rem. Quae,

Cum mente identidem revolverem, revolvendo concluderem: me Librorum vehiculo, a' Fatis etiam, meis, humanitatis (cujus felicitatem pro mea semper calculavi) commodis inservire quiturum: Libros, quos, saepe ori necessariis subtractis compararam, una cum manuscriptis, Verbo: Universam Librariam meam publici usibus sacravi; pro Libraria porro isthujus perpetuo conditorio, Aedes meas in Parnasso, avito Jólésziensi horto sequenti ratione deputavi; nimirum:

I-mo Vita mea duratura, nepoteque meo Sigismundo, superato: Usum quidem Librorum meorum omni hominum liberum facio, proprietatem attamen, pro me, directisque Haeredibus meis, salvam relinquo; in utendo porro, Collateralibus meis, prioritatem tribuo.

II. In Casum defectus Nepotis mei: memoratam bibliothecam meam, in I. Venerabilem Senioratum Gümörjensem cum aedibus cunctis, parteque horti occidentali, usque piscinam ea lege transfero, ut idem,

.) Curam illius deligendī, Juramentoque adstringendī Bibliothecarii Fidei tradat; aedes sartas, tectasque conservet: usu Librorum, nullum Hominum arceat: totus a suprema Inelytae Venerabilis Superintendentiae Cis, et Transtibiscanae inspectione, pro re nata pendeat. Et,

Cum praevidere sit Romano-Catholici Gymnasii Rosnaviensis Professores usum repetitorum librorum crebriorem capturos; Evangelicarum Rosnaviensium Scholarum Professoribus, parem, relate ad hujates, Capitularem, et Episcopalem Bibliothecas usum aequo Jure concedi volo. Porro

III. Certum quidem est: Fundum praeattactum, qua avitum ad casum defectus Lineae meae, Collaterales meos respecturum; spectato interim eo: quod conatus mei praeter utilitatem publici, illis maximē usui, decorique sint cessuri; non sperare non possum: Consilia haec mea, illis, sacra futura, eosdem consequenter Dispositionem hanc meam non saltem loco suo relicturos, quin conatus hosce meos, ratione omni secundaturos. Casum in adversum

Eosdem Beneficiis, ultimis tabulis meis, iisdem assertis, simpliciter exclusos volo, et declaro. Quo eventuro, ex se intelligitur.

IV. Eosdem collaterales meos, gravissimos in aedificia, horum etc. impensos sumtus meos sarcire, obligatos futuros. Quo facto tam aes praevio titulo numerandum, quam et eorum, quae vi Testamenti, iisdem tribui pretia ob laesionem dispositionis meae, in augmentum Bibliothecae per I. Venerabilem Senioratum converti, Libros, cunctaque eo spectantia, Rosnaviam transferri volo, et ordino. Ultra haec

V. In attactum defectus Lineae meae eventum, universam pariter acquisitam substantiam meam praeter Consanguineis legata (salva, quoad proximos Dispositionem meam violaturos Collaterales, praevia ordinatione mea) in comparisonem Librerum verti volo, scopoque hoc 100 quoque alvearum apum proventus in eundem finem destino item:

VI. In Bibliothecarii qualem remunerationem Rtnorum 2000 annotina Foenora, hortique supra determinati usum; non absimiliter pro habitatione ejusdem Domum meam Rosnaviensem ad defectus casum occupandam destino; demum in mercedem apium custodis 1000 Rtnorum Census; ultra id pro habitatione ejusdem cubiculum in parnasso unum. Siquidem:

VII. Sperare esset: crescente aetate accreturum numerum librorum adeo, ut recipiendis illis exstantes aedes minime suffecturas praevideatur: Apiarium supra cellaria positum, pro Librorum domicilio deputavi. Demum

VIII. Bibliothecarii erit Libros, et M. S. S. ut oculorum pupillam custodire, Cathalogum debitum formare, cuncta in requisito ordine, salva, et integra conservare: Lectione neminem arceri: Libros (M. Stis Librisque crisis meis notatis exceptis) praestita sufficienti securitate, penes Taxam Senioratus arbitrio (Consanguineis meis ab onere isthoc immunitatis) statuendam, pro lectione, cum prudenti discretionem petentibus extradare; Crisum attamen mearum, uti et M. Sptorum exscriptionem nulli concedere; rationes demum super praevisis I. Venerabili Senioratui toties, quoties jussus fuerit, reddere. Salvum haec inter I. Venerabili Senioratui facio: ut idem anteriorem cellarii partem in habitaculum Bibliothecarii, si volet, mutet. Tandem:

IX. In Uberius Juris Senioralis documentum: Bibliothecam ipsam Cházariano Senioralis axiomate (ut projectatum est) insigniri nil moror. Ex praemissis concludere est:

Me, Lineaque mea superstita Bibliothecam meam, ab absoluta mei, Lineaque meae dispositione pensuram. Usam tamen ejus, interea quoque liberum, ut praemissum, omnibus futurum. Unde; in spem eo:

Multos plerosque exemplo mei, amoreque hominis et Civis, Librariam meam, collatis subsidiis, certo aucturos. Quo facto fiet (quod inscriptio Librariae habet).

Ex nuce Coryllus, ex glande ardua querens. Scilicet:

Exiguum nil esse putes quod crescere possit.

Haec sunt, quae ratione Bibliothecae meae disponenda deliberravi. In quorum perpetuam firmitatem, pro memorati Gömöriensis Senioratus, illorumque, quorum interest, Jurium securitate, praesentes exaravi Testimoniales Literas. Rosnaviae 6-a Aprilis 1815. Andreas Cházár m. p.

A' siketnéma intézet iránti királyi rendelet, 's annak következtében Cházár Andrásnak az országtörvényhatóságait adakozásra felszólító körlevele.

24112.

Illustrissimi etc. Isthic in numero 60. Exemplaribus, annexa, cum Germanico, tum et Hungarico Idiomate Typis edita Annunciatio complectitur Scopum, Constitutionem, et Coordinationem Viennensis Caesareo Regni Surdomutorum Universalis Instituti non secus adumbrationem praeliminaris projecti, secundum quod, simile Institutum in Regno etiam Hungariae erigendum esset. Patet ex hac Annunciatione attacti Instituti necessitas inde deducta, quod sine eiusmodi Educationis Instituto infelices illi Homines, quibus natura sensum auditus, et Vocis negavit, velut in Naturali, et extra humanum Consortium posito Statu persistentes, In ruditate succrescant, otiosi, nullamque moralitatis, et Religionis Notionem habentes, successive pro ratione animi, et corporis Constitutionis, nisi externa vi retineantur, appetitus suos, instinctusque naturales sequantur: e converso autem, dum methodice educantur, et erudiuntur excultis, et in motum activitatemque positus, hac ratione intellectualibus dotibus, et physicis facultatibus, per obtentam Religionis, moralitatis, et scientiarum Culturam tum sibi, tum concivibus suis utiles redduntur. Sua Majestas Sacratissima pro paterna sua sollicitudine hujusmodi salutare Institutum, cuivis hominum Classi, absque Religionis discrimine commune etiam in Regno Hungariae, et quidem in Episcopali Oppido Vatzienti, velut loco in medietate Regni, quem etiam aurae salubritas, et victualium pretii tolerabilis mediocritas commendat, fundandum, et constabulandum decrevit eo addito: Institutum hoc Altissima protectione, et immediata hujus Consilii Locumtenentialis Regii inspectione, et Administratione gavisurum, ibidem in aliquo adoptando Fundorum Politico-Fundationalium aedificio post decursum unius anni erectum iri. — Cum autem pro interna instructione, et Dotatione questionati Instituti notabilior Summa requiratur, quam nec Aerarium Regium, in modernis arduis rerum adjunctis, nec Fundi Politico-Fundationales, velut fixas suas destinationes habentes, suppeditare valerent, eam altefata Majestas Sua Sacratissima ineundam censuit rationem, ut pro eo, ac humanitatis officia exigerent, ad supportandas praefati Salutaris Instituti necessitates quodlibet societatis Civilis Commembris ad concurrendum juxta vires, Facultatesque proprias, Simbola sua provocetur, Praetitulatis D. Vestris hoc ipsum eo fine intimetur, ut pro cognita sua liberalitate, et humanitatis Studio tam ipsaemet memorato Instituto gratuitis Subsidiis subvenire velint, quam et facta praevie super ejusdem Instituti salutari scopo, congrua publicatione alios quoque ad Concursum extimulare noverint. Quantum ad Collectionem horum gratuitorum subsidiorum: *Nobili Andreae Cházár, Gümöriensis, et aliorum Comitatum Tabulae Judiciariae Assessori Rosnavie residenti, pro suo hoc in negotio iam contestato zelo, et hu-*

manitatis studio, *Subsidia partim per se, partim per nonnullos alios jam adpromissa realisandi, etiam ulteriora per totum Regnum, sine tamen omni coactione, sed ex pura offerentium liberalitate profluentia, vel in Persona, et oraliter, vel etiam Litteratorie conquirendi provincia, altissimo Nomine Regio quidem eo sub nexu delata, ut quidquid in aere parato per partes obtinuerit, dum id aliquot Centum Florenos consituet, illico ad proximam Filialem, vel etiam Oeconomico Dominalem, Politico Fundationalem Cassam inferat, per has isthuc pro Instituto administrandum; cum tamen a viro hoc desiderari nequeat, ut sine colligendorum subsidiorum per totum Regnum peregrinetur; cuius in solvo relinquatur, Subsidia sua aut immediate, aut medio Comitatus, vel Civitatis, in qua degit, vel denique medio praefati Nobilis Andrae Cházár, ad proximam Filialem, vel Oeconomico Dominalem, aut vero ad ipsam Generalem Cassam Politico Fundationalem hic Budae constitutam, erga recipiendam desuper Quietantiam, et secuturam de tempore in tempus praestitorum subsidiorum quottae, ac benefactoris nominis ad publicas Ephemerides Budenses insertionem inferendi. — Consilium istud Locumtenentiale Regium firma spe tenetur Praetitulatus D. Vestras Suae Majestati Sacratissimae paternam intentionem omnibus mediis, et conatibus secundaturas, atque ad praeconceptum scopum efficaciter collaboraturas. — Caeterum autem siquidem ad praefatum hic in Regno constabiliendum Surdo-mutorum, Institutum, etiam Docentes, seu Saeculares, seu Ecclesiastici necessarii sint, nunc statum etiam id publicandum erit, ut ii, qui in Instituto hocce, Docentium munus obtinere cupiunt, semet in Viennensi Surdo-Mutorum Instituto, sine accipiendae requisitae Instructionis sistant; qualibus autem dotibus ii, qui ad munus talismodi Docentium aspirant, instructi esse debeant, Extractus Viennensis Instructionis hic peculiariter advolutus, uberius indigitat. Denique Praetitulatis D. Vestris provocative ad suam sub 21-a Aprilis 1800 horsum praestitam Relationem, id etiam committit hocce Consilium Regium Locumtenentiale, ut de praemissis omnibus Gremialem suum Assessorem Nobilem Andream Cházár eo subjuncto edoceant, quod in praemissorum conformitate ad cunctas Regni Jurisdictiones tum Ecclesiasticas, cum et Politicas, sub hodierno, ab hinc Circulares jam dimissae sint, nihil restet aliud, quam ut idem Cházár ad coronandos laudabiles suos privatos conatus, et jungendam erectioni hujus Publici Instituti ulteriorem suam operam, porro quoque incitetur, eo una inviandus, ut tam hactenus factas, quam deinceps faciendas privatorum benefactorum oblationes pecuniarias quanto ocius in unum colligere satagat, et ad Cassas Politico Fundationales modalitate jam supra attacta per partes etiam administret. Datum ex consilio Regio Locumtenentiale Hungarico die 1-a mensis Octobris Anno 1800 celebrato. Praetitulatarum D. Vestrarum Benevolus, ad officia paratissimi Joannes Mednyánszky m. p. Sámuel Lány m. p. Lect. Anno 1801. sub Generali Congregatione Pelsótzini die 22-a Januarii celebrata.*

V é g z é s.

Ő Felségének ebbéli Attyai gondoskodása, háládó szívvél vétvén, valamint ezen kegyes rendelés az ahhoz rekesztett nyom-

tatványokkal nemzetes, és vitézlő Cházár András úrnak, mint ezen igen hasznos, 's az országban felállítandó iskola indítójának, 's előmozdítójának a' meghagyott végre kiadódik: úgy a' jelenvaló összegyűlt rendek is ezen jó czélnek segítségék által leendő eszközlötésére, felsekentettek.

E' mellett a' járásbéli szolgabíráknak is ezen kegyes rendelés az ahoz zárt Intézet, és tudósításokkal, olly meghagyással, kiadódik, hogy nem csak a' köz-hírre való bocsátás, hanem az Evangelikusok Templomaikban végbevitetendő kihirdetés, sőt különös ajánlások által is mindenképpen igyekezzenek mind a' földes urakat, mint a' megyének városi 's falusi községeit arra bírni, hogy tehetségek szerint pénzbeli segítségeket e' végre feláldozni el ne mulassák, béhozván minden fertály esztendőben tartatni szokott Gyűlések idején az illetén jóltévőknek, és ajánlások mennyiségének feljegyzését. Költ a' mint felül, 's feljegyeztetett. T. nemes Gömörvármegye ord. notar. Szontagh Mihály által.

A' k ö r l e v é l.

A' fő valóság, nem elégedvén meg a' maga magános Boldogságával, közleni akarta azt olly Teremtményekkel: a' kik annak elfogadására, és a' véle való élhetésre alkalmasok.

Alkotta tehát az embert. Hogy pedig ez, a' neki elrendelt boldogságot használhassa, egyszersmind annak Adóját dicsóíthesse, közlöttele vele a' maga képét, az okos lelkét. E' szerint

Teremté az embert, felékesítvén őtet; mind okossággal, mind a' Boldogsággal való élhetésre megkívántatott tehetséggel. És

Minthogy az ember, ember nélkül, se ember: (tudni illik valóságos ember) se boldog nem lehet. Így tehát, mindeneknek arra kell törekedni: hogy kiki, a' mennyire lehet, valóságos Emberré, következőképpen, az Isten képeinek használhatása által, boldoggá tetetődjön. De

Mivel a' boldogság egyedül az elmének megvilágosodásától, és a' szívnek nemesíttetésétől ¹⁾ függ; ezeket pedig neveltetés nélkül elérni nem lehet; mivel tovább, a' neveltetnek, a' maga lételeének feltartására (hogy mások terheltetése nélkül boldogul élhessen) módot, és alkalmatosságot nyújtani szükséges; következik az a' szent kötelesség, a' melly szerint kinek-kinek azon kell lenni: hogy minden tag a' társaságban, az ő foghatóságának mértéke szerint, nevelést; a' neveltetett pedig a' boldog elélésre módút nyerhessen. Ez által gyakoroltathatik: a' felebaráti szeretet! Ez

A' szeretet egyetlenegy alapja a' keresztényi Hitnek. Szeretet nélkül a' Vallás csak egy zengő ércz, és pengő cimbalom

1) Sz. Pál a' Filep. R. 1. v. 9.

¹⁾ A' szeretet a' parancsolatoknak vége ²⁾ és a' törvénynek summája. ³⁾ A' szeretet a' Kristus tanítványinak jele; ⁴⁾ a' szeretetnek, végre, örök élet a' jutalma ⁵⁾. Már pedig:

A' szeretetnek munkásnak kell lenni ⁶⁾ mert a' kinek vagy on e' világi gazdagsága, és látandja az ő atyafiát valami nélkül szükségködni: és bészandja az ő szívet az előtt: mi módon marad meg az Istennek szerelme abban? ⁷⁾ Ezekből foly: hogy

A' szeretetet mindenek, kiváltképpen azok iránt az atyafiak iránt, a' kiknek arra legnagyobb szükségek van, gyakorolni kell. Ilyenek a' siket némák! Ime! mert

Ezen szerencsétleneknek, a' köz anya, a' természet, mostohájjokká válván: tőlök az egyik érzékenységet (Hallást) megtagadta, ennek megtagadásával, a' nyelveiket (a' társalkodhatásnak ama' gyönyörű kolcsát) megkötötte; ezt megkötván, azt okozta; hogy azok merő állatnak állapotjában helyeztetettek, az észnek, az istenség' ama' felséges képének, kevés, vagy semmi hasznát vehetvén, mind a' társaságoknak, mind önnön magoknak terheltetésekre élni, vagy inkább nyomorgani kintlenek.

Ezeket a' szerencsétleneket, annyiival szerencsétlenebbeknek méltán tarthatni; mennyivel bizonyosabb az: hogy őket, az ő siralmas fekvésekből, neveltetés által menttéké, következképpen az iszonyatos vázokból valóságos emberekké tenni lehet.

Melly szerencsés előmenetellel folytattik Bécsben az ily nevelés: a' túl leírt felséges kinyilatkoztatás bizonyítja; én magam is (nagyobb szánakodással-e, vagy gyönyörködtetéssel? nem tudom) tapasztaltam, egyszersmind az ollyatén nevelő-ház talpkövének megvettetéséről gondolkodni kezdtem.

Gondolkodásim szerencsés történetből a' felséges királyi székhöz jutottak. E' megesvén tetszet a' felségnek a' maga felséges jóváhagyását a' most említett felséges kinyilatkoztató Rendelés által, atyai érzésekkel telyes indulattal közönségessé tétetni; engemet pedig az ajánlások beszédőjévé országszerte kegyelmesen kinevezni.

Az az édes megilletődés, a' melly engemet ezen hírhallásból elfoglalt, érzékenyítőbb minden gyönyörűségnél, a' melly élettemben történetett, vagy történt. Mivel ime!

Fel áll, még pedig rövid idő múlva fel áll siket némáknak nevelőházok! fel áll a' táborozás folyta alatt, és így a' fegyvereknek csörgéseik közt: fel áll a' felségnek szárnyai, és oltalma, a' felséges királyi helytartó tanácsnak pedig főfelvigyázása, és igazgatása alatt: fel áll az én javallásomra, és feltalálásomra.

1) Lev. 1. R. 13. v. 1.

2) Timoth. Lev. 1. R. 1. v. 5.

3) Máté R. 22. v. 27.

4) János R. 13. v. 35.

5) Ján. Lev. 1. R. 3. v. 14.

6) Korinth. Lev. 2. R. 8. v. 14.

7) Ján. Lev. 1. R. 3. v. 17.

Boldogok a' boldogtalanok; boldog a' boldogtalanok boldogítója az uralkodó felség; boldogok a' boldogtalanok boldogításokra boldog tanácsokat nyújtó tanácsosok! Boldog vagyok én is! Lám!

Hallókká tétetnek a' siketek; szóllókká a' némák: mert a' nem hallás, nem szólhatás olly eszközök által pótoltatik ki, a' melyek az eltemettette hevert képzelődéseknek kifejegetésekére, 's közölhetésekre alkalmasak. És így a' borzasztó ember-vázból, ember teremtetik.

Vizet hordanék a' Dunába: ha ezen Intézetnek szükséges, és hasznos voltáról szót szaporítanék. Mind a' kettőt megismeri a' felség: érzik a' felneveltettek: csudálja, és dicsóíti a' tapasztaló: lelkeikben ábrázolják; azok a' nagy-lelkű ember szeretők, a' kiknek nemes szíveik a' felebaráti szeretetnek szent tűzétől lángolván, magokat mind addig boldogoknak nem tartják, valameddig csak, egy olly boldogtalant is látnak, a' kin segíthetnek.

A' menyei jóság olly nemes gondolkodásokkal és külső javakkal áldotta meg, hogy segíthet, a' kin akar; akarni fog pedig, a' hol kell. Már pedig!

Annyival szükségesebb a' segítség nyújtás a' siket némákra nézve, a' mennyivel tehetlenebbek azok, a' segítség kérése Imé!

Ők, ha éheznek kenyeret; ha szomjúhozna, italt kérni nem tudnak, ha könyörülő kezekre nem találunk: az emberiségnek közepette, éhen, szomjan elvesznek, oda lesznek.

Az okatlan állatoknak maga az adakozó természet, kész ele-delt készíttet; az embereknek készíti azt a' mesterség. Amazok magokra hagyattatva lévén, el élhetnek az ember nélkül; de az ember, ember nélkül nem élhet! Ezek így lévén:

Azzal a' jussal: a' mellyet a' felség nékem kegyelmesen adni méltóztatott felemelni a' némák nevében szavamat.

Az emberiségnek szeretetére, a' szent evangéliomnak parancsolatjára, a' maga tulajdon javára, és nemes szívének jóságára kérem:

Méltóztassék a' kitett felséges végre, a' maga vagyonának mértéke, és kegyes, 's jó tetszése szerint, áldozatot tenni; vagy ha most ki nem telik; azt, a' mit szívében elszánt (hogy a' felségnek béjelenthessem)

tudtomra adni:

Az idők, a' mint kiki látja, 's érzi, nem engedik: hogy a' királyi kiucstár most minémű terhekkal terheltessék; nem engedik azt is: hogy kiki most annyit, és azt: a' mennyit, és a' mit szívében elszánt: mindjárt beadja. E' szerint:

Csak annyit kell adni, a' mennyit most lehet; a' többit lehet akkor, a' mikor lehet. Elég lesz most a' béjelenítés. Így tehát

Ne mondjad ezt a' te felebarátodnak: menj-el; azután téj meg: mert holnap adok; (holott tehetségdben vagy az, a' mit kér) ¹⁾. Arra nézve

Nem tudván: élhetsz-e e' nap leszáltaig?

Tégy jól a' némákkal, élted végfogytáig!

ezen adakozása em-
lékeztető örök oszlopa lesz. — — — — Hallása lesz a'
siketeknek; szállása a' némáknak, továbbá ezen jótétemény, a'
megnyomatott emberiségnek áldozatja; a' nemzetnek disze; a'
szent vallásnak dicsőíttetése; a' társaságnak pedig könnyítésére
lenni fog: lenni fog ezen kívül; az élőknek áldozás, a' születen-
dőknek áldoztatás. Utoljára:

Jutalma lesz ennek: a' jótéteményről való édes megemléke-
zés, és a' felebaráti szeretetnek gyakorlásából származott ked-
ves megnyugvás: jutalma lesz a' nagy névnek örökösíttetése;
másoknak a' követésre hathatós serkengettetése; végtére az örök
élet; nekem pedig mind ezek közt meg nem szünhető ösztönöm
arra, hogy maradjak Rósnyn 1801. Ész. Boldog-Asszony hava
28-ik napján szolgálja t. nemes Gömör, és több vármegyék tábla
bírája, és a' segedelmeknek kegyelmesen kineveztetett beszédője.

(Közlő)

SZTROKAY ANTAL.

XIII.

NÉGYSZÖGGYÖKÉR-VÉTEL'

ÉS OSZTÁS' ÚJ MÓDJA.

Ezelőtt két évvel a' Négyszögemelés' és sokszorozás' egy módját találtam ki, mely a' Tudománytár' 1839. évi juliusi kötetében meg is jelent. Természetesen következett ebből: hogy megfordítva a' négszöggyökér-vétel és osztás' illy módu miveletét is megpróbálnám. Ezt valamennyire el is találtam volt akkor, de még sem azon szabályt, mellynél fogva a' mivelet minden esetben biztosan történhetik vala. 'S azért jobb időkre halasztván a' gyökérvételt, e' kellemetlen munkát, dolgozatomat félre tevém. Azonban ezelőtt kevés idővel ismét szinpadra kerülven a' számvetés, abban a' gyökérvételnek főszerepet kelle játszania. Példaul e' számból: 3,732050807569 a' négszöggyökér 10 — 12 tizedessel vala keresendő. Pedig milly kellemetlen, unalmas munka ez! Nem csak fejvakarást okoz, de jó adag kébe türést, elszánást kíván, mintha az ember valamelly nagy hegyen akarna keresztül menni. A' közönséges miveletet kikerülni nem lehet, mert logarithmok 6 — 7 tizedessel, vagy a' binomi tan itt nem segítnék. Illy helyzetben mit nem követék el én is a' rendes mivelet' utját kikerülni törekvendő? Most emlegetett gyökvevési dolgozatomat rejtékhelyéből előkeres-

Régi mód szerint:

$$\sqrt{3.732050807569} = 1.931851652578$$

 1

273 : 2

 261

1220 : 38

 1149

7150 : 386

 3861

328980 : 3862

 309024

1995675 : 38636

 1931825

6385069 : 386370

 3863701

252136800 : 3863702

 231822156

2031464400 : 38637032

 1931851525

9961287500 : 386370330

 7727406604

223388089600 : 3863703304

 193185165225

3020292437500 : 38637033050

 2704592313549

31570012395100 : 386370330514

 30909626441184

 660385953916

Az előttünk levő kétféle gyökvevés' módját összehasonlítván, következő különbséget találunk azokban:

a) *Számjegyekre nézve.* Az adott számot 's gyökét be nem tudva, találunk az új módnál 187 — a' régi módnál pedig 289 számjegyet. E' részben tehát az elsőnek egyszerűbb volta világos.

b) *Sokszorozásra nézve.* Az új módnál a' táblában 60 egyes származatot találunk; melyeket csak oda írtunk a' nélkül, hogy sokszori fenmarasztalás és hozzáadás által emlékező erőnknek dolgot adtunk volna, mert csak négy ízben kelle mondanunk: „marad egy“ 's „meg egy“, hol t. i. a' dupla származat 100-at meghalada. A' régi módnál pedig 89 számjegyet vagyis 89-szer sokszoroztunk, 's e' mellett vagy 60-szor mondtunk: „marad x“, 's ugyanannyiszor: „meg x“. Sokszorozásra nézve tehát a' régi módu mivelet két annyinál is több erőbe 's dologba kerül mint az új módu.

c) *Összeadás- és kivonásra nézve.* Az új módnál a' táblában találtató számjegyeket részenként összeadván 13 számot formáltunk azokból, 's e' mellett vagy 17-szer mondtunk: „marad x“ 's „meg x“; nem különben 35 számjegyet vontunk ki másból. A' régi módnál ugyan semmi összeadás nem történt, ellenben 100 számjegyet vontunk ki másból. Itt hát a' kétféle miveletet egyenlőnek vehetjük; 's ez az elsőnél annnyival inkább nem teszen többet, mivel az összeadás mindenkor könnyebb mint a' kivonás.

Egyéb miveleti adatokat, mint például a' származatok' kettőzését és próbálást, hányszor találtatik az osztó az osztandóban, egyenlőknek vevén, nem is említjük.

A' mondottakból kitetszik: hogy az új módu mivelet sokkal kevesebb számjegyekkel megyen végbe: hogy a' sokszorozásnál fenmarasztalás és hozzáadás csak nem egészen számüzve, és a' sokszorozás egy része az egyszerűbb összeadásra van változtatva: hogy a' csekély kivonási mivelet mindenkor ugyanazon arányban marad és nem nevedik mint a' régi módnál. — Ezen kívül az új

módnál a' mivelet próbája is sokkal könnyebb. Ugyanis a' négyszögemelés' szabálya szerint még egyszer keresztül futván: vajjon a' talált gyökérjegyek valósággal ugyanazon származatokat adják-e, melyeket a' táblába beirtunk? — a' készen levő részszármazatokat csak össze kell adnunk, hogy a' mivelet' helyes voltáról meggyőződhezzünk. A' régi módnál ellenben az egész miveletet még egyszer át kell néznünk, vagy a' talált gyökeret maga magával sokszoroznunk, mi itt ismét sokkal több időbe 's dologba kerül mint amott.

Lássuk már ezen új módu mivelet' szabályait és folyamatait.

1. *Gyökérvevés és számjegyek' lehozása.* Az adott szám' egy vagy két első jegyéből szokás szerint kivétetvén a' gyökér 's ennek négyszöge az illető számjegyekből levonatván, a' maradványhoz a' következő két jegy lehozatik és kerestetik benne a' gyökér' második jegye. Csak azt kell itt főleg megjegyezni: miszerint a' legelső maradványhoz mindenkor két — azután pedig csak egy jegyet veszünk le az adott számból.

2. *Osztó és osztás.* Osztó vagy gyökkereső szám mindenkor a' megtalált gyökér' egy vagy két első jegyének kettőzött származata leendő, mit ugyan a' következő második vagy harmadik jegyből nevelhetni is. Előbbi példánkban t. i. 3. 8 vagy 3. 9 helyett 4 egészet használánk osztóul, jöllehet ugyan az első jegy' illy nagy nevelését szabályul nem tehetni. — Ha osztóul csak az első gyökér-jegy (duplázva) használtatik, az osztandóhól egy jegy jobbra elvágatik; ha két jegy vétetik osztóul, ez által az egész osztandóban kerestetik a' hányas. Előbbi példánkban t. i. mondjuk: 38, 122-ben...; 4, 8-ban...; 4, 33-ban... 'stb.

3. *Egyes származatok' beírása a' táblába.* Az egyes származatok azon szabály szerint, melyet a' sokszorozásnál (lásd Tudománytár, 1839. jul. füzetében) előadtunk, jönnek a' táblába; t. i. első sorba a' talált gyökérjegyek' négyszögi, a' többi sorokba pedig kettőzött származati,

minden származat és négyszög két két helyet töltvén be, azon különbséggel mégis: mivel a' gyök' jegyei csak egyenként kerülnek ki, azok' származatának leírása itt rézsutos vagy átlói irányban történik, mint az alábbi tábla mutatja.

1.931851652578													
1	8	1	.	9	.	1	6	4	2	5	.	1	3
1	8	5	4	.	6	1	6	8	0	1	0	1	2
	6	1	8	4	8	1	0	1	6	6	0	1	
		2	4	4	3	0	.	2	9	6	5	0	
			2	6	9	0	.	6	1	2	8	0	2
				1	0	1	8	3	6	1	0	3	2
					2	0	8	3	0	.	4	4	
						2	2	9	0	1	2	1	0
							1	0	3	6	3	0	1
								4	9	0	4	2	
									1	0	2	6	4
										2	4	4	4
											2	6	

E' fentebbi beírásnál például mondjuk: egynek négyszöge = 1; ezt a' gyökér alá írjuk azon megjegyzéssel, hogy ha e' négyszög két jegyből állna: tízeze balfelé egy helylyel tovább esnék. Ezután megtalálván a' gyökér második jegyét, mondjuk: $9.9 = 81$, és $2.9 = 18$; 81-et az első sorba 1 után odairjuk, és 18-at alúl a' második sorba egy helylyel balra kezdvén; akár pedig megfordítva előbb a' 18-at írjuk le úgy hogy 8 a' 9 alá essek 's aztán 81-et felebb egy helylyel jobbra. Harmadik gyökérjegyénél mondjuk: $1.3.2 = 6$; $9.3.2 = 54$; $3.3 = 09$. 6-ot a' 3 alá írjuk, 54-et utána felebb, 09-et ezután, vagy megfordítva. — Jobbfelől a' származatokra nem lévén szükség, a' sokszorozás félbe van szakítva, azért kénytelenítettünk a' nyolczadik sortól kezdve a' származatok' beírását balról kezdeni.

E' fentebbi tablában egyszersmind a' közönséges mi-velet' rendszere, úgy szólván analizálva van, mert hiszem a' rézsutos oszlopokban mind csak azon összetek fog-

laltatnak, melyek a' rendes mivelet' folyamatjában előfordulnak. Nem különben azt is látjuk belőle: mi módon lehet és kell a' közönséges miveletet rövidíteni.

4. *Mit kell levonás végett a' táblából kivenni? Közönséges szabályul itt ez áll: mindenkor a' megtalált gyökérjegytől jobbra az első oszlophból az egész összet kivétek mind azzal együtt, mi a' megtalált gyökérjegy alatti és balfelőli oszlopokból még ki nem vététt volt. Ezt legjobban mutatja a' következő tábla, hol a' mivelet' alapja és helyes volta is világosan szembe tűnik.*

1.931851652578													
1	8	1	.	9	.	1	6	4	2	5	.	1	3
1	8	5	4	.	6	1	6	8	0	1	0	1	2
6	1	8	4	8	1	0	1	6	6	0	1		
2	4	4	3	0	.	2	9	6	5	0			
2	6	9	0	.	6	1	2	8	0	2			
1	0	1	8	3	6	1	0	3	2				
2	.	8	3	0	.	4	4						
2	2	9	0	1	2	1	0						
1	0	3	6	3	0	1							
4	9	0	4	2									
1	0	2	6	4									
2	4	4	4										
2	6												

5. *Hogy lehet a' miveletet még biztosabb móddal folytatni? Az előadott szabályok szerint a' gyökérvétel 5 — 6 jegyig elég biztosan végbe mehet ugyan, de ha még több jegyei kívántatnak a' gyökérnek — minthogy az oszlopok' summái hova tovább mind inkább nevekednek's azért a' következő oszlopokban sok tízesek elmaradnak, melyek az előbbi levonandó summákat jól nevelik vala — né-*

ha csak próbálás után találjuk el: hányszor foglaltatik valósággal az osztó az osztandóban, mint p. o. az első példában, 4, 12-ben és 4, 24-ben. Szükséges tehát a' miveletnek, mennyire lehet, még biztosabb folyamatját eszközölni. Ez megtörténik, ha levonást egy oszloppal jobbfelé többre szöktetjük. Az adott számból t. i. még egyszer két jegyet vevén le valamelyik maradványhoz, ugyan ekkor az utolsó gyökérjegyen hátul két oszlopból veszük ki a' summát levonás végett. 'S ez által a' mivelet, akár hány jegyig kerestessék a' gyökér, mindenkor biztosan végbe mehet.

2. P é l d a.

$\sqrt{70} =$ <div style="margin-left: 20px;">64</div> <hr style="width: 100px; margin-left: 0;"/> <div style="margin-left: 20px;">600: 16</div> <div style="margin-left: 20px;">489</div> <hr style="width: 100px; margin-left: 0;"/> <div style="margin-left: 20px;">1110: 16</div> <div style="margin-left: 20px;">999</div> <hr style="width: 100px; margin-left: 0;"/> <div style="margin-left: 20px;">1110: 16</div> <div style="margin-left: 20px;">1009</div> <hr style="width: 100px; margin-left: 0;"/> <div style="margin-left: 20px;">1010: 16</div> <div style="margin-left: 20px;">1008</div> <hr style="width: 100px; margin-left: 0;"/> <div style="margin-left: 20px;">20: 16</div> <div style="margin-left: 20px;">15</div> <hr style="width: 100px; margin-left: 0;"/> <div style="margin-left: 20px;">50: 16</div> <div style="margin-left: 20px;">5</div> <hr style="width: 100px; margin-left: 0;"/> <div style="margin-left: 20px;">450: 16</div> <div style="margin-left: 20px;">340</div> <hr style="width: 100px; margin-left: 0;"/> <div style="margin-left: 20px;">1100: 16</div> <div style="margin-left: 20px;">1009</div> <hr style="width: 100px; margin-left: 0;"/> <div style="margin-left: 20px;">910: 16</div>	<table style="margin: auto; border-collapse: collapse;"> <tr><td style="text-align: center;">8. 3 6 6 6 0 0 2 6 5</td></tr> <tr><td style="text-align: center;"><hr style="width: 100%;"/></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">6 4 . 9 3 6 3 6 3 6 0 0</td></tr> <tr><td style="text-align: center;"><hr style="width: 100%;"/></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">4 8 3 6 7 2 7 2 0 0 0</td></tr> <tr><td style="text-align: center;"><hr style="width: 100%;"/></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">9 6 3 6 7 2 0 0 0 0</td></tr> <tr><td style="text-align: center;"><hr style="width: 100%;"/></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">9 6 3 6 0 0 0 0 2</td></tr> <tr><td style="text-align: center;"><hr style="width: 100%;"/></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">9 6 0 0 0 0 2 4</td></tr> <tr><td style="text-align: center;"><hr style="width: 100%;"/></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">0 0 0 0 2 4 7</td></tr> <tr><td style="text-align: center;"><hr style="width: 100%;"/></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">0 0 1 2 7 2</td></tr> <tr><td style="text-align: center;"><hr style="width: 100%;"/></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">3 2 3 6</td></tr> <tr><td style="text-align: center;"><hr style="width: 100%;"/></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">9 6</td></tr> <tr><td style="text-align: center;"><hr style="width: 100%;"/></td></tr> </table>	8. 3 6 6 6 0 0 2 6 5	<hr style="width: 100%;"/>	6 4 . 9 3 6 3 6 3 6 0 0	<hr style="width: 100%;"/>	4 8 3 6 7 2 7 2 0 0 0	<hr style="width: 100%;"/>	9 6 3 6 7 2 0 0 0 0	<hr style="width: 100%;"/>	9 6 3 6 0 0 0 0 2	<hr style="width: 100%;"/>	9 6 0 0 0 0 2 4	<hr style="width: 100%;"/>	0 0 0 0 2 4 7	<hr style="width: 100%;"/>	0 0 1 2 7 2	<hr style="width: 100%;"/>	3 2 3 6	<hr style="width: 100%;"/>	9 6	<hr style="width: 100%;"/>
8. 3 6 6 6 0 0 2 6 5																					
<hr style="width: 100%;"/>																					
6 4 . 9 3 6 3 6 3 6 0 0																					
<hr style="width: 100%;"/>																					
4 8 3 6 7 2 7 2 0 0 0																					
<hr style="width: 100%;"/>																					
9 6 3 6 7 2 0 0 0 0																					
<hr style="width: 100%;"/>																					
9 6 3 6 0 0 0 0 2																					
<hr style="width: 100%;"/>																					
9 6 0 0 0 0 2 4																					
<hr style="width: 100%;"/>																					
0 0 0 0 2 4 7																					
<hr style="width: 100%;"/>																					
0 0 1 2 7 2																					
<hr style="width: 100%;"/>																					
3 2 3 6																					
<hr style="width: 100%;"/>																					
9 6																					
<hr style="width: 100%;"/>																					

3. P é l d a:

$\sqrt{3562} =$	5 9.6 8 2 4 9 3
<u>25</u>	<u>2 5 8 1 3 6 6 4 0 4 1</u>
1062 : 10	
<u>981</u>	<u>9 0 0 8 9 6 3 2 1 6</u>
810 : 118	<u>7 0 4 4 2 4 6 4 3</u>
<u>711</u>	<u>9 0 3 6 4 8 4 4</u>
990 : 12	<u>2 0 7 2 1 8 4</u>
<u>959</u>	<u>4 0 7 2 3 6</u>
310 : 12	<u>1 0 0 5 4</u>
<u>250</u>	<u>3 0</u>
600 : 12	
<u>487</u>	
11300 : 12	
<u>10911</u>	
3890 : 12	

E' fentebbi 3-dik példában a' hatodik osztásnál a' levonást egy oszloppal többre vevén a' miveletet bátran folytathatjuk akár hány jegyig keressük a' gyökeret, mert mindenkor az lesz igazi hányas vagy gyökérjegy, a' hány-szor az osztó az osztandóban valósággal foglaltatik. Az osztandóból itt már két jegy vágatik el jobbra, mondjuk p. o. 12, 113-ban, 12, 38-ban, 'stb.

A' táblából kivett számjegyeket jó lesz mindenkor aláhuzni annak eltávoztatására, hogy azok a' következő összeadásnál oda ne számíttassanak.

Osztásnál az egyes származatok' beírása a' táblába, nem úgy történik mint gyökvevésnél. Azok t. i. itt nem rézsutos, hanem balról jobbra egyenes irányban jönnek egymásután. Fentebbi miveletnél például megtalálván a' hányas' első jegyét, mondjuk: $5 \cdot 7 = 35$; ezt az első sorba leírjuk olly móddal, hogy egyese az 5 alá, tizedese pedig egy helylyel tovább balra essék. továbbá $5 \cdot 3 = 15$, ezt a' második sorba írjuk egy helylyel tovább jobbra; $5 \cdot 4 = 20$, ezt, ismét az első sorba írjuk a' 35 után; $9 \cdot 5 = 45$, ezt megint a' második sorba 15 után 's így tovább egész végig. Ezután megtaláltatván a' hányas' második jegye, azaz ismét az egész osztó sokszoroztatik 's a' talált származatok a' harmadik és negyedik sorba iratnak. Példánkban a' sokszorozó egy levén a' származatok csak 9-ig terjedhetnek, 's azért mind egy sorba jönnek.

Osztásnál is a' mivelet mindenkor biztosabban történik, ha a' hányas' megtalált jegyén hátul levonás végett két oszlopból vétetik ki a' számjegyek összege a' szerint mint a' fentebbi osztásnál történt.

Rövidített osztóul természetesen az adott nagy osztó' első, két első vagy három első jegye szolgálhat; 's a' szerint az osztandóból két vagy egy jegy jobbról elvágatik. Mondjuk p. o. 7, 13-ban; vagy 73, 130-ban; vagy 734, 1302-ben találtatik egyszer.

Ha az osztás közönséges módját egész terjedelmében vevén ez uj móddal összehasonlítjuk: tapasztalni fogjuk, hogy ez által a' hányast könnyebben és kevesebb idő alatt megtalálhatni, mint a' régi közönséges mivelet által.

XIV.

BOSNYÁK TÁRGYAK.

(Má s o d i k k ö z l é s). ¹⁾

Ki a' felhozott jegyzeteket, mellyek Anconában nyomattott 1835 - diki Névkönyvből kölcsönözték, figyelemre méltatá, 's talán hazánk' vagy Europa' bár melly tartományának ugyanazon rendű szerzeteseivel összehasonlító, annak meg kell vallania, hogy a' tisztelt rendből ezzel mérkezhető társaság nem, legalább tudunkra nem létezik. Vegyünk csak egy kevesé szemügyre és érdeme kiviláglandik.

a) Ez bárdatlan nemzet közt önkény alatt sanyarog; mások mivel't' hazákban, kegyes fejedelmek kormányá alatt élnek.

b) Ezen társaság' tagjai, kivéven az aggastyánokat, mindnyájan munkások, hivatalviselők. A' kolostorbeliek t. i. részint lelki segédek. részint szerzetes és világi nevedékek' tanítói; a' kolostorkivüliek pedig helybeli lelkészek.

¹⁾ L. „A' sz. Ferencz rendű bosnyák szerzetesek“ Ttár. új folyam, Értekező rész. V. 128. 's köv. ll.

c) Ugynevezett *laicusai*, kik hazánknak efféle szerzetekben, 90 — 100 számmal, valóban szerfelettiek, sőt egyházi és hazai törvény elleniek, nincsenek ¹⁾).

D-től Z-ig tehetném az összehasonlítást, de ez gyűlöletés levén, az ítéletet mindenkinek mély belásására és tapasztalására bízom.

Ha e' tartomány nevelőintézeteinek hiányát nem fedjük, mit alább érintendünk, 's még is a' szerzet és általa a' katolikusok gyarapulását olvassuk, rögtön eme' kérdés ötlük elménkbe, mint lehet ez? Ám de a' szokás megfelel: A' szerzet kolostorai 10 — 12 éves gyermekeket, szüleik' egyetértése mellett, határozott számban, felvesznek 's ezeket, szállással, élelemmel és öltözetellátván, 3 — 4 évig tanítatják. E' közt vonzalmukot, tehetségeiket kiszemlélvén, mind érdemlék, némellyeket közülök elbocsátanak; másokat a' társaságba avatnak.

A' 15 esztendőös gyermekek tehát most szerzetes unjonczok 's egy évi próbaidő után, fájdalom! a' tridenti zsinat végzete szerint 16 éves korukban, eme' nyilvános kötelezménnyel, hogy bárhol végzendik tanulmányaikat, Bosnába visszamenendének, ünnepélyes fogadást esküsznek. (Vota solennia). Ezután, mint láttuk Olasz- v. Magyarországra küldetnek, honnét vallás és nemzeti szellem-szerinti elvekkel térnek haza ²⁾).

Egyházak. A' szerzetnek vagy inkább katolikusoknak egész Bosnában 5 (öt) temploma van. Három az említett kolostoroknál, *kettő* különzött és pedig *egyik Jajce városától* három negyedóra távolságra. Címe: ker. János. Alapítá b. e. Katalin királynő. A' *másik Vares* mező-

¹⁾ A' pozsoni „Alveare“ ez évi egyik számában magasztalva írja le P. M. a' hazánk' kebelében létező sz. Ferencz rendi társaságokat, provinciákat. 'S épen ezért részre hajlottan is, mert a' Névkönyvek ellenére; hol 70 hitszónokot említ, ott a' 100 *laicust* elmellőzi. Legyünk igazságosak!!

²⁾ Például: egyik a' pápa csálhatlanságát tagadja, a' másik védi.

városban, sz. Mihályról nevezve. Mind a' kettő torony nélküli. Egyebütt csak oratoriumaik vagy kis kápolnáik vannak. Ünnepek ¹⁾ és vasárnapokon ezekben, vagy a' temetőkertekben végzik az isteni tiszteletet. Mi az egyházak' belsejét illeti csinosok, falai rajzolvák, de görög szokás szerint székek nélküliek, ültőnyei egész a' venecziai fény-pazarlásig gazdagok, anathemákkal, melyek kiváltkép az utolsó epemirigy óta szaporodtak és ezüst lámpákkal, melyekből 17. is függ egy templomban, igen ékesítvék ²⁾).

Isteni tisztelet. Ez a' katolikusoknál mindenhol — az egyesült görögöket és örményeket kivéven — latin szertartásu. Orgonáik nem levén, még az énekes misék alatt is latinul zeng le a' kar. A' hívek egész istenitisztelet alatt térdelnek, mert nálok állani ilyenkor büntetés.

¹⁾ Itt megjegyezhetni, hogy nálok ünnepi rendszabályozás mindaddig nem történvén, csaknem minden 3 — 4-ik napot elhanyagolják.

²⁾ A' *kat.* egyházakról értekezvén, a' maga helyén érintjük a' görög templomokat és *török* mecseteket, moscheákat. Azok, ha Sarajevit, Mostart, Zvornikot Trebirt, hol Vladikok, — származik eme' illir szóból *vladat*, moderari, igazgatni — püspökök vannak és még egynehány mivárosost kiveszünk, vendégfogadókhoz hasonlók. A' helységek-től távol, fából épültek, hova jelesb ünnepek alkalmával összecsofodul a' nép, melly késekkel 's pisztolyokkal fegyverkezik és a' rövid lyturgia után eszik, iszik és gyakran gyilkol is — Belsejét csak azoknak kellene rajzolgatnunk, kik gyertyázást és tömjényezést görög-szertartásu egyházakban nem láttak.

Ezek, főleg a' városokban, igen nagy számmal vannak. A' nagyobb méltóságok privát mecsetekkel ellátvák. Minden Moschea körül csatornák vannak, melyekből vizet csapokon (schaderván) eresztenek és melyeknél mosdásukat (abdest) végzik. A' mecsetek tornyai (munára) fejérek, 's ezekből, harangok helyett, eme harsány kiáltások szoktak lehangzani: reggeli négy órakor: „*sabah*“ (regg), tizenkettőkor: „*podne*“ (dél), délutáni 4 órakor: „*ikindia*“ nyáron 8, télen 6-kor: „*aksam*“, éjeli 10-kor: „*jacia*.“ — Belsejüket szőnyegek és lámpák díszesítik.

Az egyházi fenyték csaknem olly szigorú, mint az anyaszentegyház' első századiban. A' vétkesek sokszor állanak a' gyülekezetben, szégyen-jelet viselnek, másokat nyilván megkövetnek stb. szóval: a' hívek a' szerzetes-papok' bábjai.

A' katholikusoknak, e' szerzetes nevelőintézetben kívül, iskoláik nincsenek. A' törökök minden városokban és nevezeteseb helységeken ellátvák. „*Mejtez*“-nek nevezik. De náluk is csak olvasás, irás és Alcorán magyarázata minden tanulmány. A' görögöknél is rossz lábon állanak az iskolák. A' kereskedők Tereszten tanítatják magzatjaikat. A' papok pedig maguk tanítják fiaikat olvasásra, egy kis lyturgiára 'stb. 's ez az ottani egyetem. Innét a' nagy vadság, butaság, hogy még az istent is meghalni vélik, most az ifju isten kormányoz, a' mig megszokik, mondanak, addig esős idők járandnak. stb.

P. GEGŐ.

XV.

OKLEVELES TOLDALÉK.⁹

1595-ki magyar végintézet.

„Anno 1595. die Valentini 14. Febr.“

En beteg mihály noha testemben beteg vagyok, lelkemben egesseges vagyok az Christusbau, akarnam az mi kevesssel az Ur Isten meg ajandékozot, az en maradekim pört ne inditananak holtom uthan, hanem maradnanak Attiafini szeretettel. Azert teszek testamentomot illien szemeliek előth tudni illik *Kosa Balás*, *Igiarto Miháli* tanaczbeli szemeliek előth, *Uyheli Janos* deak *Nömös Bertalan* *Boregető sebestienne Ilona Aszoni*, *Szőlősi Antalne Anna* Aszoni előth, en az kinek mit akarok hadni vele meg elegendgyek, merth Attia leven az én lelkem ismerti szerinth kinek kinek az ő érdeme szerinth hagyok, kivel szabad vagyok, ha valamenivel *jobbaddan* hagyok *Benedek* fiamnak megh erdemli, mert ő en mellettem volt, keresetivel táplalt, az mi vagion is ő vele es mellette kerestem, mert az mi volt vagion is ha mellettem nem letth volna, ne talan nehesség miat erőtelen voltomra elis adtam volna. Az en negy leaniomnak az hazbul egyiknek egyiknek adgyon *Benedek* fiam három három ft. tesszen pedig ft. 12 in summa aszt megh advan *Benedek* fiam

maradgyon Uraságában az haznak mert ez ennekem nem ős-túl marat hanem penzesem volt *Fodor* mihalinenak az meli gyömölczös *Lazzat* hadtam maga kevansaga szerint el nem vette de en aszt el adtam *Kupai Istvannak* f. 1 d. 60. ha *Fodor* mihaline keresne *Benedek* fiamat tehát adgyon f. 1. d. 60. *Verbólczi* mihalinenak az *Orosz Thamas* leanianak hagyok egy fel hold földet *Catusnak*. En *Vas Benedek* aszt az *Verbolczi* mihalinet abbul megh elegettettem. Az *Orosz Thamas* leanianak az masiknakis hagyok egy fel hold földet. En Pedig *Vas Benedek* attam az en Sogoromnak *Anna* Uranak *hat tehen bört ötöd fel forinton*, meli fel hold földet az en Sogorom *Kélczej János* oda engedet az bőr arraert *Cziszar Balas* birosagaban.

Vagyon ket leaniom kit hazasítottam ki idegen földre *Szilagi*-ban es *hosszumezőre*, hagyok azoknak az haz es föld reszbül f. 6 eggiknek eggiknek. *Georgi deak* felesseget *Sophiat* En *Vas Benedek* abbulis egészen ki fizettem, de az *Szilagi*ban lako *dorkonak* ados vagyok az ő reszevel f. 6.

En *Vas Benedek* az haz reszbul adtam *Fodor Mihaline* nak f. 3. ili okon hogy az testamentomot megh ne haboritia hanem ahhoz tartia magat.

Az olah István leanianak noha ados egy penzel sem vagjok de jo akaratombul hagyok ket f. 2. egy derekalt meli derekalt En *Vas Benedek* meg adtam es egy f. *Egy Veka buzat Egy forintert*, igazan megh elegettettem.

Az haz meli olah *Istvantul* marat vala, volt ket Gyermekis az meli gyermeknek eggik *benna* volt az másik nem, az gyermekeket az törveni vetette ream hogy eltarczam, mellieket az övekbül hadta az törveni de csak tizenniolcz forinton adtam aszt reajok költöttem de megh nem csak azt, hanem, ötven forintnalis többet.

Olah Istvanet kilencz forinttal elegettettem megh az földekből az mie penig volt az másik Uraval egyyüt költötte el Adtam az *Orosz Thamas* leaninak *Catusnak* s *Ananának* mas fel mas fel forintot mindeniknek.

En *Beteg Mihali* adom tudtara mindeneknek az kiknek illik mostaniaknak es ez utan leendőeknek, hogy az en meg holt felessegetül *Sophia* Aszonitul valami maradot az fiannak *Pal Janosnak* kezeben szolgáltattam es adtam a mi ötöt illette, mellyel őis meg elegendet az jamborok előtt kik jelen voltanak az megh adasnak idejen pedig jelen voltanak *Varga János*, *Fodor Mihaline* Aszon ennek utánna ha Isten az világhul ki venne az en gyermekemet ne haborgassa, mert en ötöt bizonyos szemeliek előtt megh elegettettem.

Leth Igyártó Mihali akkorbeli

Fő-Bíró jelen letebenn.“

E' papiros példány pecsétének körirata ez:

Sigillum Civitatis — — Sigeth — — 1575. — —

M. Szigeten és vidékén maiglan virágzó magyar nemes családok az itt említettek közül: *Beteg*, *Csiszár*, *Fodor*, *Igyártó*, *Kölçsei*, *Kósa*, *Pál*, *Szölősi*, *Ujhelyi*, *Verbölczi*.

Gyümölcsös Lazzat. Láz, oroszos kifejezés, de e' vidéken általános és egyedüli neve maiglan a' hegyoldalon és völgyekbeni gazdag fű termő irtványoknak, melyek ha közel vagynak a' városhoz és jó fekvésűek, ügyesh gazdák által néha gyümölcsös kertekké is fordíthatnak. — Honunkban illy nevű falvak és puszták az orosz és oláh vidékeken számosak. péld. Unghban *Nagy Láz*, Zemplénben *Hosszú Láz*, Bereghben, Aradban és Marmarosban *Láz*, Krasznában *Láz* vagy *Ujvágás*; lásd Fényes Statist. V-ik Darab lap. 93.

Jobbadkán e' h. jobbacskán, bővebbecskén.

Különösen figyelmet érdemlő e' kifejezés: „*az meli gyermeknek egyik benne volt az másik nem*“ Bőven és tudósan szól Jászai Pál erről Athenaeum, 1840. 1-ső

félév 29-ik szám 455-ik 's köv. szeleten. A' kezünk alatti hely kettőt bizonyít: a) mikép Jászai gyanítása, hogy e' kifejezés eredeti magyaros, igazabb a' Nyelvemlékek' 1-ső köt. 277-ik l. jegyzésnél, hol az a' latinosságok közé van sorozva; és b) mikép e' kifejezés még a' 16-ik század' legutolsó éveiben is divatozott, 1600-on innen nem emlékezem hogy valahol láttam volna.

LUGOSSY JÓZSEF.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
X. Az országtani theoriák' eredete, kifejlése 's gyakorlati befolyásáról az újabb Európában. (Folytatás): HORVÁTH MIHÁLY	131
XI. Döbrentei Gábor' kérdései 's Petrás Incze' feleletei a' moldvai magyarok felől. (Vége.)	147
XII. Jóléshi Cházár Andrásnak, a' vácsi siket néma intézet indítványozójának életrajza. SZTROKAY ANTAL	164
XIII. Négyszöggyökér-vétel és osztás', módja. ZENGEDY	176
XIV. Bosnyák tárgyak. P. GEGŐ	187
IX. Okleveles toldalék. LUGOSSY JÓZSEF	191

L I T E R A T Ú R A.

Philarete Chasles a' francia irodalom' vesztegléséről	321
Későbbi tíz év a' francia irodalomban	325

CRITICAI SZEMLE.

Egyetemek' javítását tárgyzó iratok	334
---	-----

Tartomány- és Népleírás.

J. F. DAVIS, The Chinese, a General Description of the Empire of China	346
--	-----

BIBLIOGRAPHIA.	357
------------------------	-----

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, 5 frt. Postán 6 frt. 36 kr. c. p. A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
 Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS. TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

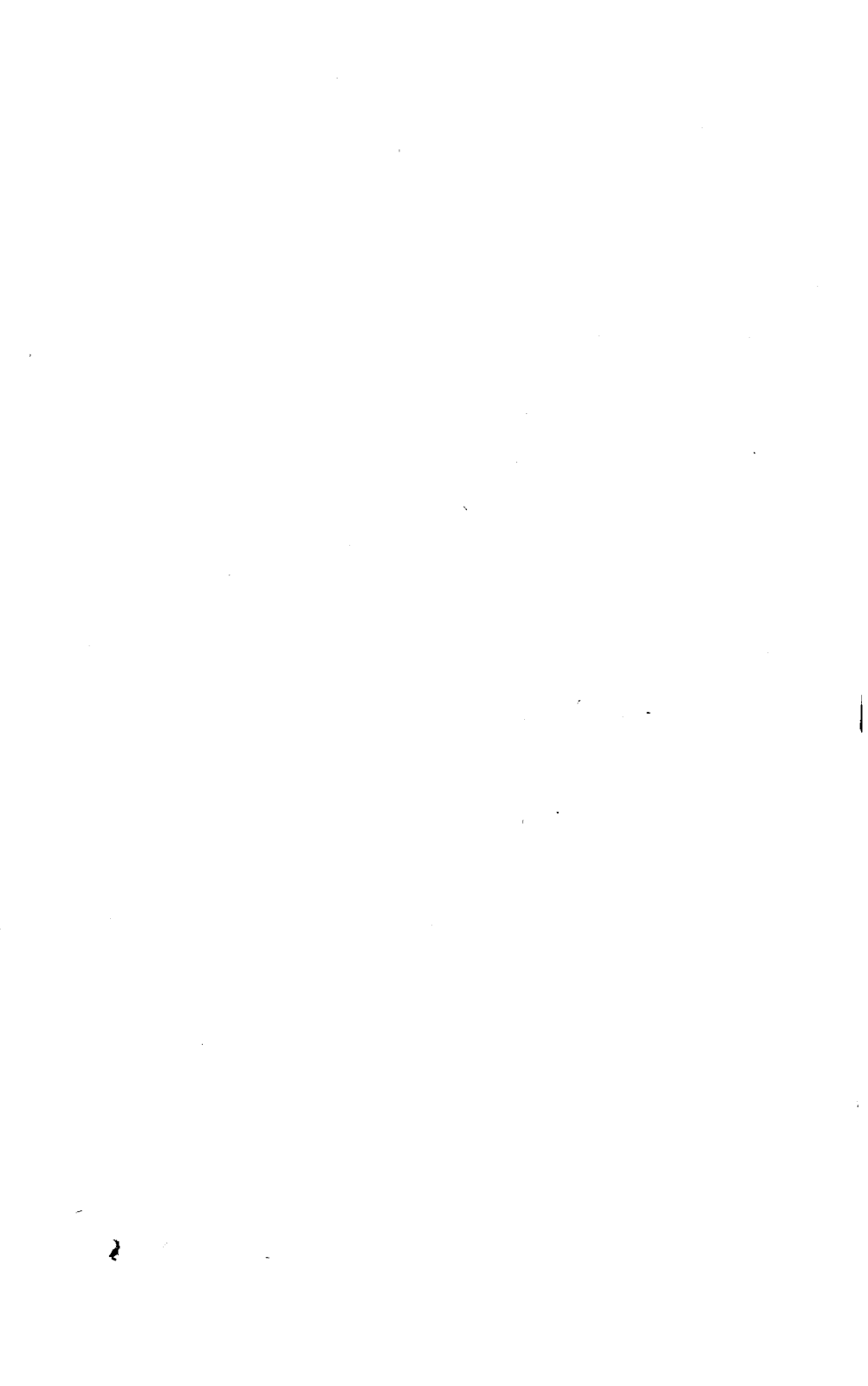
OCTOBER, 1842.

A' m. tud. társaság elhatározá kis és nagy gyűléseinek közzé tételre alkalmas tárgyait, valamint az intézetet illető fontosabb hivatalos jelentéseket, egy külön lapban, Magyar Academiai Ertesítő cím alatt, időről időre közönség elébe terjesztetni, 's ez által munkálkodásainak és állapotjainak a' lehető legnagyobb nyilvánosságot kölcsönözni. Az Acad. Ertesítő külön kapható Eggenberger J. és fia acad. könyvtárosoknál, 's általok a' két haza' minden hiteles könyvkereskedőinél; a' Tudománytár olvasói e' folyóirat mellett függetlenül veszik. —

B U D Á N,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETÜIVEL.

P. J. C. M.

XVI.

AZ ORSZÁGTANI THEORIÁK⁹

EREDETE, KIFEJLÉSE 'S GYAKORLATI BEFOLYÁSÁ-
RÓL AZ ÚJABB EUROPÁBAN.

(V é g e).

Midőn ekként Angliában a' külső körülmények' behatása mellett folyvást fejledezett a' politica' theoriája; az alatt a' főnebb említett kis status, Genf is, hasonló, noha máskép színezett jelenést mutatott. E' kis status kétség kívül Europa' legnevezetesebb helyei közé tartozik, melly megmérhetetlen *gyakorlati befolyásánál* fogva a' politicára, sokkal inkább magára vonja a' történet-buvár' figyelmét, mint némi nagy országok. A' körülményeknek csodálatos összefolyása által itt olly gyupontja támadt a' politikai szemlélődésnek, minő Európában sehol másutt, honnan nem sokára jótékony és melegítő, de fájdalom! rontó is és megégető sugarak lövelltek ki. Calvin és Servetus', Voltaire', Rousseau' és Necker' nevei — minő emlékezeteket költenek föl ezek bennünk! De e' tárgy' megítélésére egyáltalán szükséges, ezen kis köztársaság' helyzetébe 's történetébe néhány pillanatot vetni.

Ezen város' geographiai fekvése kétségkívül igen segítette itt eszközölni az eszméknek olly surlodását, minő másutt nem könnyen támadhatott. Franciaország', Ita-

lia' és Schweicz' határaitól környezett 's meglátogatott lévén annyi más országbeli idegenektől is, olly miveltségre vergődhetett föl az, melly ezen országok' mindegyikéből fölvett egynémít; azonban a' belső politicalai viszonyok' kifejlése által egy sajátos bélyeget még is megtartott. Annak alapját, mivé Genf lön, a' *reformatio* veté meg. Midőn ez ott bémenetet talált, a' város megszabadult püspökétől (1533), ki addig némikép főura volt; ámbár e' mellett, miként más városokban is, már egy municipalis alkotmány fejelett ki. Ez időtől fogva megtartá függetlenségét, mellyet tőle a' savoyeni herczegek elrabolni ismételve törekvének; és a' papság' lefoglalt jóságai egy részben azon *egyetem*' alapítására fordítottak, melly a' leghíresb férfiak' egynémellyikét számitá később tagjai között. Akkor azonban egy férfinak, ki itt reformatorként telepedék le, Calvin Jánosnak volt fentartva, Genfet a' *reformatio* által olly politicalai nyomosságra emelni, minőt nála nélkül nem nyerendett volna. Ezen rendkívüli ember, szint' olly nagy erejű 's munkásságú, mint tudományoságú, születésére franczia, itt tanítói hivatalt nyere; 's nem csak legnagyobb befolyással volt a' politicalai viszonyokba, midőn a' *reformatio*' kivitele mellett egyszersmind egy szigorú egyházi fenyítéket alkotott, mi neki 's a' papságnak állandólag nagy tekintetet biztosított; hanem ő vala a' *közönséges* reformator is 's feje azon pártnak melly róla nevezteték. Genf vala tehát annak középpontja, honnét kivált Franciaországba terjedt el 's a' hugonott név alatt ott nagy mozgásokat okozott, a' legvérengzőbb polgári háborúkra vezetőket. Nem is csupán Calvin személyében feküdt Gensnek ez a' vallási nyomossága, hanem egy másik körülmény is segítette azt állandósítani. Genf vala az egyetlen status, mellyben az új tan uralkodóvá lön, hol *franczia nyelv*' divatozott. Épen ez által kelle tehát ezen városnak majdnem elmaradhatlanul a' franczia reformált papság' nagy nevelő iskolájává lennie 's ezen annyira kitágított hatáskör által egy világtörténeti nyomosságot nyernie.

Mindazáltal nem egyedül ezen körülmény által nyomaték Genfre sajátos bélyege; nem kevesebb hatású volt ebben azon mód is, mi szerint a' belső viszonyok kifejlének. Ugyanazon évben mellyben Calvin Genfben, letelepült (1536) egy változás tételék itt ezen kis köztársaság' alkotmányában, mi azon termékeny csirává lön, mellyből a' belső viszonyok' egész sora fejlett ki. Genf municipalis szerkezete, mennyire az már a' püspökök alatt is alakult, demokratiai alkotmány vala. A' polgárok gyűlése (conseil general), melly minden polgári joggal bíró házi gazdát magában foglalja, tanácskozték minden nyomos ügyekről; 's kebeléből évenként négy előljárót, vagy syndic-et választta, kik azonban a' gyűlekezetnek felelőséggel tartoztanak. Már jó időtől fogva szokása vált vala ezen syndic-ekhez ülnököket választani, kiknek száma huszonötre emelkedett, 's kik együtt a' kis tanácsot (petit conseil) tevék. De még ennél sem állapodtak meg, hanem okokból, miket történetileg pontosan nem fejthetni ki, a' kis tanács' ezen tagjaihoz más ülnökök is kapcsolattak, kiknek száma már 1526-ban kétszázra 's később kétszáz ötvenre emelkedék 's kik a' nagy tanácsot (grand conseil) ¹⁾ képezték 's mellyből a' kis tanács, mellynek minden tagjai ülésel és szavazással bírtak, egy kisebb választmányt tön.

A' dolog természetében vala, hogy miután a' püspök' eltávoztatásával a' város egészen szabaddá lön, ezen intézetek nem csak fenmaradtak, hanem még sokkal nagyobb nyomosságot is kelle nyerniök. Addig pedig mind a' két tanács, valamint a' syndic-ek is évenként választattak a' polgárok' gyűlekezetétől, tehát csak úgy tekinthettek, mint ennek választmánya. De épen azon évben 's olly időpontban, midőn a' közönséges figyelem vallásos tárgyakra függesztetett, intézteték, hogy *mind a' két ta-*

¹⁾ Nem kell tehát a' nagy tanácsot, grand conseil a' general-lal, vagy is polgárok gyűlekezetével fölcserélni.

nács, nagy és kicsiny, évenként önmaga újítsa meg magát, tagjait vizsgálat (censura) alá bocsátván.

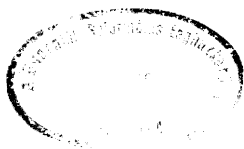
Ezen változásnak fontosságát 's következményeit ez időben aligha átlátták a' polgárok. De ezeknek önmagoktól ki kellett fejlőniök. A' democratiába termékeny magva vetteték el az aristocratiának, melynek kikelését 's tenyészetét alig leheté már meggátolni. Mind a' két táncsnak közös volt érdeke; 's most természetesen állandó testületekké váltak; mert mi volt természetesb, minthogy a' mindenkori, önmagokra bízott választás csak hamar üres szertartássá lön? Az ügyeknek csak közönséges folyamát kell az illetén kis státusokban ismerni, hogy előre átláthassuk, miként illy aristocratiának család — aristocratiává kell lennie. Azonban több időnek kelle elfolyni, míg az vitákra adott okot; 's épen e' miatt gyökeresülhete meg annál inkább. Azonkívül a' savoyeni herczegek' törekvése is Genfet meghódoltatni, igen sokat tön, hogy a' figyelem ez oldalra fordítassék 's az egyeség' szelleme fölébresztessék; mi kivált az illy nemű utósó sükeretlen próba, az ismeretes ostromi rohanás (Escalade) által 1603-dik évben, egész erőre kapott. Míg általánosan a' szerencse' javaiban nagy különbség nem támadott; míg a' teljes polgári jog' megnyerése az idegeknek meg nem nehezíteték; 's míg az alsóbb 's felsőbb osztályok közt a' komaság által eszközölt viszonyok létezének, mit a' rómaiak' pártfogói jogához nem helytelenül hasonlíthatni, addig nyugtalanságtól nem volt mit félni. De mind ez változni kezdett, midőn a' nantesi edictum eltörlesztése óta Franciaországból számos hugonották kerestek Genfben menedék helyet. Ez időtől nehezíteni kezdék a' polgári jog' kiosztását 's a' lakosok közt különböző osztályok alakultak, miután már a' polgárok közt is megkülönbözteték a' *citoyen*-eket, vagy is régi polgárokat, kik már négy nemzedék óta olyanok valának, az ujaktól vagy is *bourgeois*-októl, és ismét a' csupa lakosok közt a' *habitans*-okat azoknak utódaiktól a' *natifs*-ektől, 's ezen különbözéshez egyszersmind különböző jo-

gokat is függesztének. Azon új mesterségek által, melyeket ama' kiköltözöttek hoztak be magokkal 's az azokból származó gazdagság által nem sokára fölébreszteték a' politicalai viták' szelleme is, 's már 1707-ben kitört a' 'democratia' és aristocratia közötti harc, ez' időtől fogva koronként megújítandó, 's a' legtanulmányosabb példáját adandó a' romai patriciusok és plebejusok közti harcnak, mihez abban is hasonlított, hogy egy Fatioban és Micheliben ez is szint' úgy mint amaz vértanukat számlált. Ennek részletes története nem tartozik ide; de igen is méltó megjegyzésre, hogy a' vita gyakran olly kérdések fölött folyt, melyek egyszersmind a' politicianak jobban kifejtett theoriájával közvetlen kapcsolatban állának. Europa legnagyobb statusainak vallyon melyikében fejtetett volna ki gyakorlatilag annyira a' népfölség a' törvényhozó és végrehajtó hatalom' határai iránti kérdés, mint Genfben kifejtetett? Bizonyára igen meglepő tekintetet nyújt, Europa' legnagyobb monarchiáinak közepette a' legkisebb köztársaságok' egyikét látni, mely a' hajdanok' köztársaságaira olly élénken emlékeztet, hogy Európának egész területén hasztalan fognának azokhoz olly commentariust keresni! De mi méltán még nagyobb csudálkozást gerjeszt, az ama' részvét vala, melyet Europa' legnagyobb országai közül többek, kiváltképen pedig Franciaország vőnek ezen kicsiny köztársaság' belső mozgalmában, 's a' mód, mellyel ezt tevék. Majdnem minden francia minister, ki a' külső ügyek' kormányánál ült, XV. Lajos alatt Fleury és Choiseul, XVI. Lajos alatt Vergennes és Necker a' legélénkebb, leghatékonyabb érdekét mutatták ezen kis status' ügyei iránt; de a' hatalom közti mérhetetlen különbség mellett is olly kimélettel és tisztelettel bántak vele, minőt csak nagy országok kívánhattak; 's ha bár egyik vagy másik pártot segítőleg, azon végső eszközökhöz nyultak is, hogy sereget állítottak ellenébe a' státus függetlenségét még is tiszteletben tarták. Bizonyára ez olly tekintet, mely a' 18-dik századot bélyegzi 's melyet a' 19-dik aligha fog ismét látni,

egy város kapui előtt t. i. három hatalmasság, Franciaország' Sardinia és Schweiz' seregeit egyesülve szemlélni, nem hogy azt elfoglalják, hanem hogy fegyveres közvetítés által annak belső nyugalmit helyreállítsák. Csak olly országrendszer, melynek alapját a' birtokos osztály szentsége 's a' politicalai súlyegyen fentartása teszi, mutathat illy jelentéseket.

Midőn ezen gyakran megújított zajlongások 's az azokbani tisztelettel részvéte a' nagy hatalomnak Genfet Europa' szemei előtt olly politicalai nyomosságra emelte, minővel egy hasonló kis státus sem dicsekedhetett, azt egyszersmind a' politicalai theoriák fölötti szemlélődésnek valódi gyúpontjává is tévék. Genf bizonyosan a' legmeglepőbb példáját adá annak, mikép ébresztetik föl a' nyilvános szerkezet által egy köztársasági statusban az okoskodás' szelleme általános, melly igen természetesen akkor foglalkodik kiváltképen a' politicalai tárgyakkal, midőn ezek legközelebb állanak. Genfre azonban ugyan azon időben a' francia miveltség egész erejével visszahatott a' nyelv' közössége által; minden Franciaországban született eszmék itt is igen hamar forgásba jövének: 's mielőtt a' politica theoriájára nézve olly nyomossá vált *genfi polgárra* jönnénk, szemeinket előbb Franciaországra kell visszafordítanunk 's a' politicalai szemlélődésnek itteni folyamat megismerni tanulnunk.

XVI. Lajos' kora ennek épen nem vala kedvező; 's csak utóda alatt történt itt ez iránt némi változás. A' nemzet' szellemének itt egyetlen egy férfiú hirtelen hatalmas taszítást adott 's a' figyelmet tekintve, melyet gerjeszte körülbelül ollyan volt Franciaországra, mint Locke Angliára nézve; mert egyébiránt igen különbözök valának egyik' 's másik' eszméinek viszonyai honuk fennálló alkotmánya iránt, mintsem ezen hasonlítás tovább folytatathatnék. *Montesquieu* előtt egy írója sem volt Franciaországnak, kit a' politica nemében önmaga is classicaí íról tekintene; de alig jelent meg az *Esprit des Loix*, már is olly nagy tekintetet nyere, hogy még az annak megczáfolása-

ra tett próbák is növeszték azt. Miben fekszik tehát ezen műnek igazi bece, mi vagyon adva általa?

Montesquieunek egész munkája a' történet studiumából eredt. Azon dicséretet ugyan nem adhatni meg néki, hogy történeti studiuminak terjedelme által az egyetemi történetész' nevét megérdemlené; e' tekintetben azok igen korlátozottak valának. Ő a' római történetet tevé mély studiumává; sokkal kevesebbé a' görögöt; a' többi régi népekéről kérdést is alig tehetni. Ismeretei a' keletről, — vizsgálataira nézve pedig olly annyira nyomos tárgyról, csaknem egyedül néhány utazási rajzokból meritvék. Európa ujabb történetei közül leginkább a' franczia 's ezután a' német és angol foglalá el őt. Historiai studiumainak terjedelme tehát igen is határozott vala; de még sem hiányzott belőle azon különféleség, melly céljaire szükséges volt, 's ezen studiumait olly lélekkel folytatá, minővel előtte senki, nem véve ki magát Machiavellit sem, ki egyébiránt mint a' historiai okszerűség (pragmatismus) teremője az ujabbak közt mellette méltán foglal helyet.

Montesquieu célja volt, a' státusok és státusalkotmányok' lényegét a' *historiából* megismerni tanulni, azok tulajdonságait meghatározni 's aztán a' különböző alkotmányokbani törvényhozás' különböző ágaira onnét maximumakat vonni le. A' látkör tehát mérhetetlen terjedelmű vala 's a' tárgyak' bősége mellyekre a' vizsgálatnak terjedni kellett, nem csekélyebb. De mindezek olly tárgyak valának, mellyek már önmagokban a' legnagyobb gyakorlati érdekekkel bírtak, 's az olvasót magokhoz vonniok kellett, ha bár illy terjedelemben először csak középszerűleg adandattak is elő. Mennyivel inkább ha illy szelleműs férfiu foglalkodék velök. Még is bizonyosan sokkal kevésbé magok a' tárgyak, mint az *előadás módszere* ingerlék föl azon nagy 's állandó érzemenyt, mellyet munkája okozott. A' modor, semmit sem vinni ki összefüggő előadásban, hanem mindent vázlatokban mutatni elő; egy tárgyat sem meríteni ki, 's kevéssel még is olly sokat mondani róla, nem csak az értelmet foglalatoskodtatni

philosophiai okoskodás és definitiók, hanem a' helyett gyakran a' képzeletet is képek által, 's általánosan az a' szünetlen villogása és csillámfénye a' lángésznek, mely talán épen annyiszor vakít mint fölvilágosít — mind ez valóban arra munkált, hogy az írónak is épen olly nemzetnél, minő az övé vala, tetszést és csodálatot szerezzen. Műve végtelen gazdag *anyagot* foglalt magában a' *gondolkodásra* annak, ki gondolkodni akart, 's ki öngondolkodásra rüst vala, legalább hiheté, hogy belőle gondolatokat 's pedig ragyogó gondolatokat bőven szedett össze.

Azonban a' lángésznek e' gazdagsága ő benne a' *tulajdonképi philosophiai szellem' hiányával* volt összekapcsolva. Ő ügyes volt a' tapasztalásból éles jegyzeteket vonni le; de ellenben a' szemlélődésre, mennyire az a' tapasztalástól független, fogalmak' meghatározásában 's szétbonczolásában áll, majdnem egészen alkalmatlan. Mi több, ő annak még szükségét sem látszik érzeni. Munkájának mindjárt első sorai mutatják — mi már máskor is igazságosan vettetik szemére — miként a' törvények' szellemének szerzője nem volt képes a' törvények' meghatározását adni. De a' munkának folyamata is bizonyítja, hogy Montesquieu a' politicának első alapeszméivel nem vala tisztában. Kinek ezen nyilatkozás igen szigorúnak látszik, az kísértse meg művéből a' statusalkotmányok' kényuraság' aristocratia', democratia 'stb. lényeges bélyegeinek fogalmait levonni! 'S még is erre tétetett le egész munkájának alapja, 's azaz ingatagság és meghatározatlanság, mire csaknem minden lépésnél akadhatni, ez által eléggé kiviláglik.

De bár olly keveset nyert is Montesquieu által a' politica' általános theoriája, bár munkája nem lehetett is több, mint a' maximáknak tartalomdús gyűjteménye, mellyeknek helyességét 's használhatóságát kipuhatolni, az olvasóra van bízva, az e' miatt még sem hatott kevesbé. Előszür is egy mérhetetlen kincset foglalt az magában a' történet pragmaticai studiumára nézve; 's ha bár még olly sok egyes tételek — 's állításokban sem egyez-

hetni is meg Montesquieuvel, munkája még is nem kevésbé bizonyítja, milly gyakorlati haszon legyen kivonható a' történet' studiumából 's miként kelljen e' tudományt ezen tekintetben tanulni. Ezenkívül pedig nemzetének szellemére 's gondolkodása módjára még sokkal fogatosabban hatott vissza az idő' körülményei által, melyekben az megjelent. Franciaországban az orleansi herceg' kormánya alatt szint' úgy, mint XV. Lajos' uralkodása alatt az országigazgatásban a' legnagyobb romlottság vala látható. Ennek főokát igen hajlandók valának az országalkotmánynak elkorcsulásában, a' nemzeti szabadságnak — ha bár annak maradványai a' parlamentekkel vitákban még mindig mutatkoztak is — elnyomásából származóban, keresni, noha az inkább az erkölcsiségnek, kivált a' magassabb osztályoknál, elkorcsulásában állott, mellynek elébe semmi alkotmányforma nem vethet vala gátot. Montesquieunek fő eszméi tehát a' korszellembe itt legmélyebben bevágtak. Nem titkolt előszeretete a' egyes alkotmányok, kivált a' britt iránt természetesen számos barátokat szerzett neki. Ő a' már uralkodó gondolkodás móddal kezét fogott, mi csoda aztán, hogy olly nagy tetszéssel fogadtatott? A' politicai okoskodás' szelleme nemzetében úgy annyira fölébresztetett, hogy többé el sem is aludt; és a' törvényhozás 's annak czélszerű elrendezése ez időtől fogva egyike volt a' főtárgyaknak, mellyekre a' gondolkodó fejek figyelmüket függesztették. Montesquieu tehát abban sokat tön, hogy azok a' philosophia' tárgyai vá legyenek; saját vizsgálatait azonban nem a' kor' philosophiajából, hanem egészen a' történetből következtette. Azon férfiak közül, kiket később a' philosophus' névvel tiszteltek meg eleinte Franciaországban, valamint azzal őket most meggyalázni hiszik, egyik sem nyert még nagy nevet, midőn Montesquieu a' *Törvények' szelleme* munkájával már rég foglalatoskodék. ¹⁾

¹⁾ Saját vallomása szerint husz évig dolgozott e' munkáján; l. az előbeszéde végét.

Minden tökéletlenségek és hiányok mellett tehát, melyek e' művet terhelik. Montesquieu még is a' *tapasztalás útján* haladott vizsgálataiban 's ha elvei uralkodók maradnának 's gyakorlati alkalmazást nyernének, azoktól ujitások igen, de a' fenállónak egész megbuktatása, nem volna várható. Ámbár ő kikiáltott barátja volt is a' korlátozott monarchiai alkotmánynak; azért még sem törekvék egyet is megrázni azon alaposzlopok közül, melyeken a' fenálló szerkezet, magában Franciaországban is a' régi időktől fogva nyugvék. Ő nem követelte minden statuspolgárok' political egyenlőségét, hanem kikiáltott védője volt a' nemességnek, mint ő monarchiában, hol szerinte a' *becsület*' elvének kell uralkodónak lenni, hogy az nép- vagy kényurasággá ne fajuljon, szükséges alkotó résznek tartott; a' papságot sem veté el, mint rendet, habár ohajtá is kiváltságainak, kivált törvényhatóságának összeszoríttatását ¹⁾. Hogy egy a' *nemzeti személyviselőség által korlátozott monarchiának* eszméje Franciaországban a' nemzet' nagyobb részének kedvencz eszméjévé lön — miként azt az első nemzeti gyűlés' eredménye megbizonyította —, Anglia példáján kívül, minden esetre Montesquieu munkájának van abban legnagyobb része. De mennyire haladá tul ezen első nemzeti gyűlés a' political egyenlőség' fölállított és létesített elve által Montesquieu' eszméit, azok után mik főnebb mondattak, bővebb megmutatás nem szükséges.

'S így alkalmasan jövänk már azon íróra, kinek műve mintegy evangeliuma lön a' lázadóknak. Mennyire illék ez olyanul, mennyire foglaltattak ebben a' gyakorlatiakká volt elvek, minden esetre szorosabb meghatározást kíván. Azonban, ha a' *Contract Social*-t kellőleg méltánylani akarjuk, előbb egy tekintetet szükség vetnünk annak származására.

¹⁾ Esprit des Loix II. Cap. 4.

A' *Contract Social* ugyan is épen ellenkező uton támadt az *Esprit des Loix* - val. Midőn az gyümölcse volt a' tapasztalásnak, miként azt a' történet nyújtá; amaz ellenben gyümölcse volt a' merő szemlélődésnek, melly Rousseunál előbbi vizsgálatai által, mellyeket az emberek közötti különbözés fölött folytatott a' politicára fordították. Azonban bár mennyire abstrahált is mindig Rousseu minden tapasztalástól, még is nem kevésbbé bizonyos az is, hogy az egész political szemlélődés, miként az Rousseau fejében kifejlett, csak a' *genfi polgár*' fejében fejlődheték ki. Igaz ugyan, hogy az általa fölállított elvek nem vágnak össze azokkal, mellyek Genfben gyakorlatilag uralkodtak: de ha azokat, mellyeket a' demokratiai ellenszegülő párt ott divatosokká tenni akart, egy szemlélődő ész philosophiailag megállapítani 's political rendszerképen fölállítani törekvék, olly munkának kellett az eredménynek lenni, minő a' *Contract Social*. Csak egy kis ösmeretség szükséges ezen munkával annak megértésére, hogy kidolgozása közben Rousseunak mindig egy kis köztársaság forgott szeme előtt, mellyben egyedül nyerhetnek elvei egész terjedelmökben alkalmazást. Alappal mondhatni tehát, hogy azon political miveltség nélkül, minő Genfben kifejlett volt egy *Contract Social* soha sem irathatott volna; 's ezen kis köztársaságnak nagy befolyása, ha bár közvetett volt is az Europa' gyakorlati politicájára az által megmérhetlenné lön.

Rousseau nem akarta művében miként Montesquieu, gazdag gyűjteményét adni a' political, tudományosan rendezett szabályoknak és maximáknak. Ő inkább a' *politica*, vagy is a' *közönséges statusjogot akarta tudományosan megalapítani*. E' jelen értekezés céljának megfelelőleg szükség megmutatni, miként tevő ő ezt; 's különösen hol tért el ösvénye elődeiétől, mellynek aztán őt egy más célra kelle vezetni.

Rousseau is egy természeti állapothól indult ki (mellynek rajzában azonban sem Hobbessel, sem Lockeval nem egyez meg) mellyből az emberek szabad *szerződés* által

polgári társaságba léptek. Ezen szerződés azonban nem a' nép 's az uralkodó, hanem magok a' nép' tagjai közt kötetik; 's mivel a' magához hasonló fölött természeti joga senkinek sincsen, csak önkényes egyezés gyümölcse lehet. Ezen szerződés' (pact social) célja nem más, mint egy társasági szerkezetet föltalálni, melyben a' közös hatalom egyeseknek személyét és tulajdonát védelmezi; melyben minden egyes, midőn magát mindnyájával egyesíti, még is csak önmagának engedelmeskedik 's oly szabad marad, minő azelőtt vala. Ezen szerződésnek minden cikkelyei azon egyetlen egybe folynak össze: hogy mindenik kikötés nélkül adja át magát jogaival együtt a' társaságnak; vagy más szavakkal: hogy mindenik személyét és mindenét a' *köz akarat'* igazgatása alá veti. Illy módon egy erkölcsi személlyé alakul a' társaság, vagy is egy testületté, melly mint olyan a' *főlséget* képezi, azaz a' fölségiségnek birtokában vagyon. Ezen fölségiség pedig nem egyéb, mint a' közakarat' gyakorlása; 's mint olyan nem csak *elidegeníthetlen*, 's tehát senkitől és senkire ált nem tétethető; hanem mi magától következik, eloszthatlan is. A' közakarat' gyakorlása pedig a' törvények által történik; a' *törvényhozó hatalomnak* tehát szükségkép a' nép' kezében kell maradni. A' *nép tehát a' fölség*; 's nem szünhetik meg az lenni, mivel fölségisége elidegeníthetlen. De ez nem gyakorolható máskép, mint a' népgyűléseken, melyekben mindenki szavaz, 's egyiknek szava annyit nyom, mint a' másiké. Egy népi személyviselőség pedig azon értelemben, hogy a' fölségiséget ez gyakorolja, képtelenség, miután a' fölségiség ált' nem tétethetik. Azon ugy nevezett személyviselők nem lehetnek egyebek, mint merő megbízottak, kiknek határozatai mindig a' nép' jóváhagyása alá vetendők. A' társasági szerződés' alkotásánál mindnyájan, kik abban részt vőnek, szabadok 's egyenlő joguak valának. Ezen *szabadságnak 's egyenlőségnek* fentartása pedig szükséges célja minden törvényhozásnak, mert nélküle a' társaság nem állhatna meg. Ezen egyenlőség azonban nem teszi föl szükséges (absolut) egyenlőségét a' ha-

talomnak és tehetségnek; hanem csak azt, hogy senkinek hatalma se váljék erőszakodássá, 's hogy senki olly gazdag ne legyen, mi szerint másokat meg vegyen, valamint senki olly szegény, hogy magát eladja. Mivel pedig a' status, mint testület, nem csupán akar hanem cselekszik is innét a' törvényhozó hatalom mellett támad a' *végrehajtó hatalom*. Ez utóbbi kíván egy *kormányt*, azaz egy közép testületet az alattvalók és a' fölség ¹⁾ között. Ezen kormány nem egyéb, mint a' *fölséges néptől kinevezett biztosság*, mellynek alkotása tehát *semmi szerződést* nem kíván 's nem enged meg, miután az mindig függésben marad a' fölségtől. Egyébiránt vagy egyből vagy többekből, vagy mindnyájából is állhat ezen biztosság; honnét aztán a' három alkatok, a' monarchia, aristocratia és democratia erednek; ámbár az utolsó forma, *ezen* értelemben, mint kormányforma tekintve, képtelenség ²⁾. Legjobbhnak látszik azonban, hogy a' kormány egynek kezében legyen, de nagy monarchiákat lehetetlen kormányozni 's az öröklő monarchianak legnagyobb ártalmai vannak.

Ezek a' közönséges statusjognak alapeszméi, miként azokat Rousseau előadá. Most már könnyen kijelölhetők a' pontok, mellyekben ő elődeitől, Hobbestől és Locketól eltért.

Hobbesvel megegyez ugyan Rousseau abban, hogy a' státust szerződésre alapítá; de Hobbes ezen szerződést

¹⁾ Mennyire tudniillik a' nép mint fölség 's még mint alattvaló is (saját törvényeinek engedelmeskedve) tekintethetik. Alattvaló tehát és fölség itt ugyanazon személy, de különböző tekintetben.

²⁾ Rousseau volt az első általam ismert író, ki ezen kifejezésnek 'Democratia' kétértelműségét, midőn az alatt majd status formát, majd egyedül kormányformát érthetni, érzette, de a' nélkül, hogy azt fölyilágosította volna. Mind kormányformát alaposan mondja Rousseau képtelenségnek, mint statusforma pedig épen az volt, mit ő alapítani törekvék.

a' társaság 's általa rendelt kormány közt kötteteti, mintegy hódoló szerződést 's pedig mint absolutus hódoló szerződést, melly által amaz a' fölségiséget minden kikötés nélkül a' kormányra tette ált. Ellenben Rousseau-nál az alapszerződés csak egyedek közt köttetik, mellyek a' polgári társaságot alkotják; e' közt pedig, és a' kormány közt semmiféle szerződésnek nincsen helye, miután, ez egyéb nem lehet, mint a' felséges néptől alakított bizottmány. Hobbes és Rousseau ösvényei tehát mindjárt az első lépésnél elváltak egymástól és soha többé össze nem jöhettek, miután egészen ellenkező czélokra vezettek: a' Hobbesé korlátlan fejedelmi hatalomra; a' Rousseaué korlátlan néphatalomra. Csak annyiban hasonlók egymáshoz, mennyiben mind a' kettő hasonlóképp könnyen fajulhat el kényurasággá, ámbár Rousseau-nál egy a' szenvedélyektől elvakított 's dühöngő népnek kényurasága a' szabadság' tiszteletes neve alatt még mindig akadálytalanul lappanghat. Fölösleges volna a' kettő közötti összehasonlítást még tovább folytatni, miután a' különbség önmagától mutatkozik.

Lockeal ellenben néhány lépéssel tovább ment kézfogva Rousseau, mielőtt tőle eltávozott volna. Vele együtt vitatá az eredeti szabadságot és egyenlőséget, melyet a' korlátlan hatalom' védelmezői tagadának. Az alapszerződést is tehát Lockeal megegyezőleg kötteté a' szabad emberek között, kik polgári társaságba egyesültek; Lockeal együtt a' személy és birtok' bátorságát tevé a' polgári egyesületnek főczéljává; végre a' fölségiség' bélyegét vele együtt a' törvényhozó hatalomba helyhezé 's ezt szinte vele együtt a' népnek vagy társaságnak tulajdonitá. De ez a' fölségiség Locke szerint *áttehető* vala, Rousseau szerint pedig teljességgel *elidegeníthetlen*; Locke szerint az többek közt *elosztható*; Rousseau szerint annak eloszthatatlanul a' népnél kell maradnia. Itt tehát a' pont melyen ösvényeik egymástól eltértenek; 's könnyű a' célokat kimutatni, hová mindkettőjüknek saját utjokon eljutniok kellett. Locket ez a' *személyviselő* (repraesentativ)

rendszerre 's a' korlátozott egyeduraságra vezette; melyben a' *törvényhozó's hatalom* vagy egészen, vagy legalább főrészeiben a' népszemélyviselőség' kezében maradt, bár részt abban a' fejedelem is vett legyen, Rousseaunak a' *tiszta democratiúra* kelle útján jutnia, mennyire ennek bélyege abban helyeztetett, hogy a' *törvényhozó hatalom'* gyakorlása az egész népközönség' kezeiben marad, személyviselőkre áttétel, vagy a' *kormány*nak abbani részvéte nélkül.

Reméllem, ezen jegyzetek elengedők lesznek, ezen férfiak' *politikai rendszerének* lényeges bélyegét 's egyszersmind azon pontokat is kiemelni, melyekben egymással megegyeznek 's aztán egymástól eltávozván különböző utakra térnek. Mit a' *polgári társaság'* alapításáról 's *jogszerű elrendezéséről* a' *puszta szemlélődés* mondhat, főrészeiben általok kimerítve lenni látszik; miután Hobbes és Rousseau — mindenik egyikét a' két végsőnek, az első t. i. a' *törvényhozó hatalom'* vagy fölségiség a' *fejedelem'* kezébe való teljes áttételének elvét, a' másik a' *törvényhozó hatalom'* vagy fölségiség' teljes elidegeníthetlenségének elvét állította föl; Locke pedig a' kettő közt a' *közép utat* tartá meg.

Hátra van még ezen rendszereket, kivált Rousseauét, *gyakorlati alkalmazhatásuk'* tekintetében megvizsgálni. Mind hárman szerződéstől indulnak ki; mely, miként föltétezik, valódiilag soha sem kötteték 's nem is köttetettek? Mind a' hárman eltértek tehát abban a' valóságtól 's olly utakra tévedtek, melyek ha attól mindig távolabbra vinnének, vészedelmes hibákra tévelíthetnének. Ezt azonban Hobbes *politikai elvei* annyival kevésbbé tehettek, minthogy a' *fejedelmek'* korlátlan hatalma, melyet *jogszerűleg megalapítani törekvék*, illy *jogszerű megalapítással* keveset gondol 's magát a' nélkül is erős lábra helyezi; honában pedig azokat tekintetekből 's egyszersmind *gyakorlati alkalmazhatásoktól* az *események'* ottani folyamata egészen megfosztotta. Ellenben Locke' *elveinek* *lényegesebbi* Angliában már befogadtattak 's egyéb országok-

ban csak azt segíték eszközteni, hogy azon előszeretettel a' britt alkotmány iránt, melly az újabb political forradalmak előtt majdnem egész Európában elterjedett, philosophiailag megerősítessék. Rousseau' rendszere ellenben minden támasz nélkül a' valóságban, mintegy egészen szabadon függött a' légben, hasonló a' madarak' országához a' fellegekben Aristophanesnél. Kiváltkép pedig *két* hiba fosztja meg azt gyakorlati alkalmazhatóságától, vagy ez legalább igen megnehezíti.

Az első hiba abban fekszik, hogy Rosseau a' polgári társaság' tagjait csak mint embereket, de *nem mint birtokosokat* tekinti. 'S pedig még is csak a' birtok' biztosítása főczélja ezen társaságnak. Nem való tehát hogy a' társasági szerződés (ha illyent akarunk a' polgári társaság alapjául fölvenni) az emberek, mint csupán olyanok közt kötött; hanem kötött emberek közt, mennyire azok *birtokosak*. Kinek nincsen birtoka, csak annyira tarthatik a' társasághoz, mennyire eszköze 's akarátja van, magának ollyant szerezni — millyen a' szolga és napszámos. Ki azzal sem bír, minő a' koldus, a' társaságnak terhére esik, 's legfőlebb csak türethetik. Ha pedig a' birtokos' fogalma a' statuspolgárétól elválhatlan, úgy a' political egyenlőség' elvé is dugába dől, mert akkor magától értetik, hogy a' nagyobb birtokosnak a' törvényalkotásban is nagyobb részt kell vennie, mint annak, ki kevéssel vagy semmivel sem bír. 'S csak egy tekintetet szükség vetni azon státusok történetére, melyekben a' törvényhozás tulajdonképeni népgyűlésekben gyakoroltatott, hogy észrevegyük, milly hamar jutottak ezen igazságra, 's adtak a' gazdagabbaknak előjogokat ha bár nem következik is még abból, hogy a' gazdagság határozza meg az egész political becsét.

Midőn tovább Rousseau állítja, hogy a' *közönséges akarat* mindig helyes és mindig a' közjóra irányzó; abban ugyan igaza van annyiban, hogy ezen közakaratnak, mennyiben az a' józan ész' eredménye, mindig a' közjóra kell irányoznia. De ezen közakarat gyakorlati tekintetben,

csupa üres eszme, meddig annak eszköze nincs, mely által magát tisztán 's biztosan kinyilatkoztatassa, Rousseau ezen eszközzé magát a' nép szavát 's annak gyűléseit akarja tenni; de önmaga sem tagadhatja 's nem is tagadja, hogy ezen organum gyakran igen csalékony; vagy — az ő nyelvén szólva — mindeniknek akarátja épen nem mindig a' közakarat. A' nép eltántoríttathatik, elcsábíttathatik, 's Rousseau ez ellen nem tud egyebet tanácsolni, mint — hogy attól őrizzékni kell ¹⁾. Itt pedig azon elhatározó ponton állunk, melytől elveinek gyakorlati alkalmazhatása függ. Hogy továbbá következtethessünk, szükség a' közakaratnak legjobb 's legbiztosabb organumát föltalálni. Egy merő önkényes 's igen valószínűtlen állítás, hogy a' nép' nagy tömege ilyen leend; sokkal valószínűbb, hogy egy tanult 's fedhetetlen tagokból álló testület, vagy épen egyes, kit néhány bölcs tanácsnok vezet, olyan leend; 's ha tehát eddig követtük is elveiben Rousseaut, itt utjától elhajolhatunk 's olly ösvényre térhetünk, mely a' korlátlan aristocratia' vagy monarchia' céljára vezet.

Mind azon politico — metaphysicai szemlélődések által tehát; mihelyt a' gyakorlati alkalmazhatásról vala szó, voltaképen igen kevés, vagy semmi haszon sem hajtatók. Ha pedig a' főkérdést: minek kell a' közakarat' organumának lenni? Rousseauval egyetértőleg akarnók is megfejteti, ebből sem sok kár eredhetnék, mert rendszere minden némikép *nevezetes* statusban egyáltalán kivihetlen. Mivel a' fölséges akaratnak személyviselőkre áttevését meg nem engedi, szükségkép közönséges nép-gyűléseket teszen föl, minden alkalomkor összehívandókat; mi városokban vidékekkel együtt igen is, de nagy országokban nem lehetséges. Rousseau maga is mondja hogy a' nagy statusoknak egyedül sok aprók' szövetsége

¹⁾ L' a' Contract Social II., 3-dik fejezetét.

által kellene alakulniok. Ha tehát azon párt, melly irományait Franciaországban evangéliomává tevő, következetesen akart volna cselekedni, könnyen ellátható, mi sorsra kell vala Rousseaunak jutnia ha még életben létezett volna. Mint a' személyviselő rendszer' ellensége, melyet azon párt egész terjedelmében fölállított 's mint a' szövetséges köztársaság' védője, mi ennek elvei szerint halálos vétség vala, kétszeresen érett leendett a' nyaktilóra!

Mind a' mellett is mérhetlen nagy volt Rousseaunak a' forradalomra befolyása. Nem azon értelmében ugyan a' szónak, mintha ő 's a' többi ugy nevezett philosophusok annak szerzői voltak volna, csak azok, kik (miként egy közmodás tartja) az erdőt csupa fáktól nem látják, vagy kik szemeiket becsukják, mivel látni *nem akarnak*, állíthatnak illyesmit! — hanem annyiban, mennyiben az *irány*, melyet a' forradalom vön, nagy részint általa határoztaték meg. Szükség vala egy híres névre, egy magas tekintélyre; felfogák tehát *egyes* eszméit; a' népfölsegiségét; a' szabadság — 's egyenlőségét; a' teljes vagy leglehetőbb elválasztását a' törvényhozó 's végrehajtó hatalomnak; 's ezeket az új rendszer' alapjává tevék le. Igen is Rousseau vala, ki ezen eszméket — ha nem legelőször állította is föl, — de leginkább kifejtette 's elterjesztette; azonban, ha ő akarta volna is valaha a' dolgok' fennálló rendének szétrombolását, rendszerét gyakorlativá tevén; (de Rousseau soha sem adott okot, magáról azt elhíttetni); azt a' *részletes* alkalmazást még is soha sem hagyta volna jóvá. Ez visszaélés volt, 's igazságtalanság, őt azért felelet' terhe alá vonni akarni.

A' világ most már meggyőződve van, miként a' csupa szemlélődés által nem találhatni meg a' statusalkotmányok' tökéletesbítési eszközét. Minden, mit az adhat, nem egyéb, mint egy theoriának minden föltételektől, melyeket minden egyes országban máskép szab elő a' valóság, független fölállítása. De épen azért keveset is használhat

ily theoríá. Szerencse pedig, hogy azon igazságok nem olly mélyen elrejtvék, mellyektől az ország' benső tökéletesbítése függ, hogy azoknak kipuhatólása végett olly elvontságokra kellene szorúlni. Ha úgy tekintjük az országokat, mint intézeteket, mellyek minden metaphisical alap nélkül támadtak 's fejlődtek ki; ha meggyőződünk, mikép ezen intézetek' általános *czielja*, természetünk időmainak kifejtése, mi csak a' társasági egyesülés által érhető el; ha e' czélt szint' olly kevésbé szorítjuk a' *bátorság'* szűk, milly kevésbé terjesztjük ki, a' *boldogság'* *határozatlan* fogalmára, — könnyen átlátandjuk, miként azon igazságok sokkal inkább a' tapasztalásban, mint a' szemlélődésben keresendők. 'S aztán önként következik, hogy a' személyes szabadságnak, 's a' birtok leglehetőbb biztosságának kell minden czélszerűleg szerkesztett statusalkomány' alapját képezni; 's hogy nem csak kötelessége, hanem érdeke is kívánja minden fejedelemnek, ezeket megalapítani. Következik továbbá, hogy ha már ezek megalapítva vannak, ha bár nem közönös is, de még is sokkal kevesebbé lényeges a' status főnebb említett czéljának elérésére, hogy miként vagyon a' status további szerkezete elintézve: az aristocratiai, vagy köztársasági módora a' főnebb kijelölt értelemben uralkodó. Könnyen átlátandjuk aztán, hogy a' köztársasági alkat, melly szerint a' nemzetnek a' törvényalkotásban rész adatik, magában igen is helyes lehet; de egyszersmind azt is, hogy itt a' nemzetnek nem csak műveltségi foka, hanem jelleme is, mennyiben az nagy gyűlésekre is inkább vagy kevésbé alkalmas, tekintetbe veendő. Mert ha valamelly bár miként fölvilágosodott nemzetnek jellemében a' könnyelműség, szenvedélesség 's hirtelen felforrás uralkodik, miként illhetnék ahhoz köztársasági alkotmány, hol a' nép' vagy annak személyviselői' tanácskozásiiban nyugottság 's komolyság a' legelső föltétel, hogy az okosság uraságát gyakorolhassa vagy fentarthassa?

Ha pedig a' political theoretikusoknak gyakorlati befolyását a' főnebbi észrevételek szerint összeszorítjuk is; ha bár milly távol vagyunk is attól, hogy szemlélődéseiket nekik téthünül rójuk föl, mert ha tévedtek is, nem rossz szándékból tévedtek; — még is igen nehéz őket a' mulasztás' büne alól fölmenteni; 's úgy hiszem *ebben* fekszik az ellenök tehető szemrehányás. Azoknak, kik az országalkotmányok formái fölött szemlélődtek és e' tárgyban új elveket állítottak föl, egyszersmind megkísérteniök is kellett volna a' statusformák' valódi nyomosságának mélytánylását; megmutatniok kellett volna, mi lehet 's mit adhat a' statusforma általánosan. Azonban, midőn ezen átszöktek, midőn magokat methaphisicai szemlélődéseiknek minden tartalék nélkül átengedék, mindinkább okozták 's megerősíték azon fonák véleményt, mikép minden a' modortól függ; 's tulajdonképen ezekből; nem pedig a' kormány és igazgatás' szelleméből ered minden boldogsága vagy boldogtalansága a' statusoknak. Így vált mindinkább szokássá a' statust gépelyként tekinteni; 's midőn aztán *statusgépelyekről* beszélének, azon ártalmas vélemény támadott, hogy ezen gépelyeket is egyéb másneműekként szétbontani és ismét összerakni lehet. Elfeledék tehát, hogy itt nem csupa erőművi, hanem szellemi erők hatnak. Mi egyéb pedig minden statusforma magában, mint *üres forma*? Mi egyéb — hogy egy illy tárgyhoz talán nemtelen, de bizonyosan helyes hasonlattal éljek —, mint a' kerékvágás, mellyben a' kocsiknak mennie kell? Épen nem közönös ugyan, minő ezen keréknyom. Ha sima 's kéjelmes, úgy a' menés is könnyebb 's kéjelmesb leend; ha egyenetlen, többszöri fölakadás a' következmény 's javításra leend szükség; ha pedig haszonvehetetlen, végkép elhagyandó; de bár mi jó legyen is, következik-e innét, hogy a' kocsi bizonyosan benne maradand? Szoríthatná-e azt arra a' *keréknyom*? Ez az előfogattól és kocsistól függ! Kép nélkül! Minden statusformával ma-

gában még kevés van téve, ha a' kormányhoz 's nemzetéhez erkölcsiség 's fölvilágosodás nem járul. Olly statusformát alkotni, melly állandóságának biztosítását önmagában hordja, még sokkal nagyobb képtelenség, mint örök mozgonyt, melly szünetlen önmagától mozogjon, föltalálni akarni!

(*Heeren után*)

HORVÁTH MIHÁLY.

XVII.

A' TÖRTÉNETTAN' ÉLETERDEKÜ

NYOMOSSÁGA 'S TANULÁSMÓDJA.

(Olvastatott a' m. academia' kis gyűlésében, mart. 21. és april.
18. 1842).

A' történettan' életérdekü nyomosságát már a' régiek elismerék. Cicero azt életoktatónak, halicarnassi Dénes pedig példákban bölcsészetnek tartá; és méltan. Az emberi élet nagyon egyenetlen pálya, már göröngyös, már sikamló mindenkor pedig tekervényes ösvényü, és számos nehézségek, sőt váratlan rögtöni események által könnyen megakasztható. Hogy azon czélszerűleg, azaz, rendeltetésünkhez képest haladhassunk, mulhatlanul szükséges mind helyesen fölvilágosult ész, mind erényesség; különben haladásunkban csak kísérletkép intézkednénk, vagy épen csak jó szerencse fejében kalandozólag tétováznánk. A' mi tehát velünk e' két nélkülözhetlen kelléket megszerzetteti, tagadhatlanul valódi életoktató; arra vezet pedig a' történettan, minthogy tanulmánya mindazt, mi az iménti kellékeket föltételezi, hasonlítóan biztosban eszközli, mintsem bármelly tudományág, sőt maga a' tapasztalás is eszközteni képes volna.

A' többi tudományok tudva levőleg csaknem mind elvont, általános tételekbe foglalvák, 's álltmányaik bi-

zonylatai többnyire hosszas sorozatú vitatások által tárgyalvák, nagyobb részint elméleti lehozások, azért tanjaik igen gyakran már homályosak, már kétesek. Ezen kül az érző- 's vágyerőket érintlenül hagyók, egyedül az ismerő lehetőséget hozzák munkásságba; de ennél fogva a' tanok érvényességéről szerzett győzödések a' szellemi tevékenységnek csak egy ága által vannak az emberi lényhez csatolva, azért háttérbe vonulnak, mihelyt a' szerzősökből foglalkozott működések megszűnnek. A' tapasztalás legalább bizonyítja, hogy azokat tudatunkban megtartani mindig erőködésbe kerül, élénken pedig magunknak megjelölni, csakúgy vagyunk képesek, ha a' rájuk fordított működések egész sorát ismétljük, vagy legalább röviden újra átfutjuk. E' nehezségek miatt nyilvánlag a' legnagyobb szellemi feszültséggel nyert győzödéseink is nagyon ritkán bírhatnak azon lélektani kényszerítő hatállyal, azon ellenálhatlan eldöntöséggel, melyet a' kellő értelmi világosság, 's a' szilárd eltökélhetőség követel.

Sokkal fogatosab hatása e' tekintetben a' történettár. Annak tartalma az emberek társas viszonyaiból származott tények, cselekvények. Tárgyai tehát tapasztalati adatok, nem elméleti állimányok; azért könnyen érthetők; akár igaz-vagy valóttan, akár kétes vagy bizonytalan voltak, már a' közönséges józan ész által is világosan beláthatók. E' mellett olly sajátságának, hogy tanjaik az embernek, szándéka nélkül is, egész lényébe szövődnek. Az emberi cselekvények tudniillik a' szellemi, érző, 's erkölcsi tehetségek egyesült kihatásainak eredményei; azért nemcsak gondolatokat, hanem kedélyi állapotokat, úgymint érzelmeket, 's vágyakat is tükröznek elő, 's voltaképp ezeknek közvetlen kifejezései, nyomatai. Mikor tehát történeteket tanulunk, olvasunk, vagy hallunk, az iménti kedély-állapotok tényekbeni kifejezéseit, példáit jelenítjük meg magunknak; e' jelenítmények pedig szükségkép rokon gerjedelmeket szülnek bennünk. Természeti alkotásunk szerint nem jeleníthetünk meg magunknak semmi ér-

zetet (sensatio) vagy érzelmet (sensio) a' nélkül, hogy azt némi fokig megne ujtsuk; mivel bármelly tárgy jelenítményét vesszük, az természeténél fogva mindenkor valami már az előtt érzetnek gyenge ismétlése, és minél élénkebb az érzetek, és érzelmek' jelenítménye, annál erősbekké válnak maguk az érzelmek is. Továbbá érzeteink 's érzelmeink kül jelei olly szoros kapcsolatban állnak magukkal az érzelmekkel, hogy ha azokat szellemünk elébe tüntetjük, ezeket is érzenuk kell. Végre érzelmeinknél általán az erkölcs-érzést is, kifejlése fokához képest mindig nyilatkozni tapasztaljuk, minthogy azok tudatával egyszersmind a' javulás, helyeslés, vagy rosszálás, utálás tudata is jelenkezik, úgy hogy azokat vagy javuljuk, 's tényekké valószínű vágyakodunk, vagy rosszáljuk, és utált eredményeiket kerülni, vagy elmulasztani ohajtjuk. E' lélektani törvények szerint szükségkép következik; hogy valahányszor érzelmeket, vágyakat, vagy ezek jeleit, nyomait, milyenek a' cselekvények, tehát a' történetek, némi élénkséggel magunkban előidézzünk, lehetlen hasonló gerjedelmekre föl nem buzdulunk. Ugy ha valami nagy bátor — szívvel 's lelki jelenléttel végrehajtott merénnyről olvasunk, vagy hallunk, a' bajnok iránt önkénytelen tiszteletünknel, 's csodálkozásunknál fogva megfeszülnek minden testi 's lelki erőink, szokatlan merészség 's rettenthetlenségre buzdulvák, alkalom után sovárgunk, hason vitézség mutathatására. Hasonlag a' nagylelkűség, kiváló önáldozat', vagy rendíthetlen szilárd jellemek rajzainál az erényhöz mély hodollattal vonzódvák, magasztos ihlet önti el keblünket; minélfogva nemesbülni érzük lényünket, 's bizonyos méltósággal telvük ugyanazon erényeket kívánjuk gyakorolni. Ellenben ha bosszú, üldözés, elárulás, hit-szegés vagy akármilyen gonosz indulat kitöréseinek példáit olvassuk vagy hallunk, iszony, undor futja el idegeinket, és szerzőiket kárhoztatvák, szilárd szándékkal fogadjuk magunkat mind ilyen tettektől megőrizni. Szembetűnő mendekekből, miként a' történeti tárgyak nemcsak az is-

merő, hanem egyszersmind az érző 's vágy-tehetségeinket is foglalkodtatják, oly annyira, hogy a' rokonszenv közvetítése által lelkünk minden erőt fölizgatják, kedélyünk minden húrjait megfeszítik, 's a' mint az erkölcsérzés követeli, mintegy ösztönileg vagy ntanzásra, vagy óvakodásra, bírnak bennünket. Tagadhatlanul következik ebből, hogy a' történeten által a' kényszerítő észgyőződés 's az akarat elhatározás sokkal biztosban sikerül, mint azt a' legszigorúbb eszközvetkeztetések 's a' legvilágosb bizonylatok eszközölhetnék, Ezen eredményes hatékonyságot már a' 13-ik században tanítá Baco Roger, kit kora érteni képes nem vala, két neme van, úgymond, az ismeretnek, tehát a' győződésnek; egyik az eszközvetkeztetés, másik az érzelem szüleménye. De az észszülte győzések csak ritkán eldöntők, mert nem oszlatvák el végkép minden kétkedést, nem bizonyosítanak erőteljesen, azért is nem eredményezhetnek ellenálhatlan kényszerítést. Csak akkor juthatunk minden tekintetben foganatos és tartós győzésekre, ha ezek egyszersmind érzelmünkben feneklenek. Miért van sokszor, mondja tovább, oly kevés sikere az életben mindannak, mit tanultunk, mit tudunk? Miért térünk el oly gyakran az elismert jótól, 's vetemedünk a' rosszra? Mert győződésinket, felelé, jobbára csak az észből, 's nem egyszersmind az érzelemből is meríthetjük; mi voltaképp csak a' történeti tárgyaknál eszközölhető, mivel ezek érzelmünkbe is mélyen behatnak.

De magát az ismerő tehetség kiművelését sem sikerítheti semmi oly eredménnyel, mint a' kérdésbeni tanulmány. A' történetek érthetősége feszült szellemi működéseket igényel szükségkép kívánja, hogy az időre, helyre, a' tanúk, írók hitelességére, 's egyéb források ér vére figyeljünk; az eredmények keletkeztetését vizsgáljuk, 's azokat okaikra elemezzük; ez utóbbiak alapos megfejtése végett pedig az emberi tevékenység, rugonyait 's erkölcsi gépezetét jól szemügyre vegyük; 's annál fogva a' szokások, erkölcsök, vélemények, vallások, törvények,

és az országlati bel- 's külügyek mivoltát, 's mindezek összehatását mérlegbe tegyük. E' tanulmánynál tehát kényszerülünk figyelmünket ugyanazon egy időben több tárgyra függeszteni, azt folyvást feszülten tartani, mind-egyre elmélkedni, az adatokat már egybe hasonlítani, már elemezni, már összelní, következéseket alakítani, szóval az ismerő-tehetség minden ágait gyakorolni. Ezen működések következtében nyilvánlag elménk élesülvén, ítélő-erőnk tökélyeshülvén azon tehetőség és készségre jutunk, hogy általán minden ismérőlő tárgyat több oldalról egyszerre fölfoghatunk, 's mivoltunkba mélyen beláthatunk. Mennyivel kevésb mértékben eszközölhető mindez a' többi tudományoknál magából kitűnik, minthogy csak bizonyos hasonnemű ismeretek rendszerezett öszletei lévék, tartalmuk érthetősége, 's érve nem függ olly igen különbözű tárgyakról, és tanjaik jobbára elvont elméleti lehozások, nem pedig tényadatok mint a' történetek-táráé.

Ha pedig a' derült ész további szükséges föltételét, a' tudományos és művészeti műveltséget tekintjük, arra kétségkül épen nem juthatunk történeti tanulmány nélkül. Csak ez tárja előnkbe, miként eredett, fejlődött ki, tökélyesült, alkalmaztatott és milly sikerrel hatott az emberi életre minden tudomány minden művészet-ág. Egyedül ez ismérteti meg a' tudósok 's művészek törekvéseit, kísérleteit, tévedéseit, időszaki haladásait, következölőg az emberi szellem fokonkénti kifejlését; szóval ez szolgál az egész tudományosságnak 's művészésnének kiapadhatlan forrássul, hol mindenki merítheti, mi saját művészete vagy tudománya tárgyainak alapos megtanulására 's további önműveltségére szükséges. Milly nagy világot árasztanak pedig ezen történeti ismeretek a' tudományok 's művészetek mind mélyebb érthetőségére, mind nagyobb tökélyeshítésére észgyözölőg hebizonyul az által, hogy csak azóta haladt Europa óriási léptekkel, a' tudományosság és művészésné minden ágaiiban, mióta tudósai azoknak történeteit szorgalmasan tanulni kezdették.

Lássuk most milyen foganatu tanulmányunk az erkölcsiségre nézve. A' méltóság, nagyszerűség, 's általán, minden erény 's jelesség élénk érzelmei különös, és nagy hatályú inger- és serkenyűl szolgálnak, hogy jeles és nagylelkű tetteket valósítani ohajtsunk, 's törekedjünk; ezen eredmény valóságát a' fennebb előhozott lélektani adatok nyilván bizonyítják, és mindenkinek öntudata is tanúsítja, ha el nem fogult erkölcs-érzése álelvek vagy fonák nevelés; vagy megrögzött rossz szokások által még nincs elferdítve, megvesztegetve. Épen olly tagadhatlanul bizonyos, miként az iménti érzelmek, ha azokat gyakran ismételjük, megújítjuk, lassanként tartós erkölcsi hangulathoz hozzák kedélyünket, és gondolkozás- 's érzésmódunk rendszerébe szövődve, szokássá válnak, úgy hogy bennünk egészen meghonosulnak. Gyakori ismétlésük, megújításuk tehát kedélyünknek az erkölcsi érzelmekben, és tettekre valóításuk vágyában bizonyos nemü gyakorlása, melly ha folytonos, állandó készséget szül az erények megszerzésére. De midőn a' történettannal szorgalmasan 's czélszerűleg foglalkozunk nyilvánlag erkölcsi érzelmeket újítunk meg élesztünk, 's táplálunk kedélyünkben, mivel az nemcsak számtalan tényekben soroz előnkbe erényeket, 's különféle jelességeket, hanem egyszersmind a' rokonszenv működése által érzelmeiket is fölgerjeszti bennünk 's tettekre valóításukra késztet, mi által erkölcsi hangulatot nyerünk, 's az erények gyakorlására szükséges készség szilárdan megállandosúl. Ennélfogva a' történeti tanulmány az erények való gyakorlati iskolája.

Hogy hason sajátossággal magok az erkölcsi tudományok sem bírnak, könnyen megfogható. Ezek erkölcsi törvényeket fejtegetvék részletesen magyarázzák ugyan mi tevők legyünk, nehogy saját és mások indulatai, 's a' szövvényes életviszonyok játéka aljasulvák, éltünk célját eltévesszük; azért kötelességeinket alaposan kimutatják, érvöket rendeltetésünkből merített okokkal támogatják, és a' lehozott ételszabályok teljesítését szigo-

rian követelik; de a' rokonszenvet működtetni képesek nem levén, a' kedélyt illetőlegesen élénk érzelmekre 's vágyakra fölbuzdítani nem bírják, azért, tanjaik állandó erkölcsi hangulatot nem eredményezhetnek, 's így az erkölcsgyakorlás föltéteit, az erős akaratot, és szilárd lelkületet sem allapíthatják meg.

Továbbá, erkölcsi hatását még az által is nyilvánítja a' történettan, hogy a' nemzetiség és hazafiság élesztésére, 's fentartására nagy foganattal szolgál. Amaz azon szokások, erkölcsök, gondolkozás- és érzésmód által keletkezett érzelem, mellyek a' népéletből fejlődnek ki, emez pedig ugyanazon érzelemből származott tényerős akarat, a' nemzeti jóllétet eszközteni, állandóan biztosítani. Mind a' kettő együtt a' nemzeti lét védőre, azért is mindenkinek keblében nagyobb kisebb mértékben kifejlesztve létezik. Minthogy a' történetek legnagyobb részt e' védőnek dicső tettekben, 's fenséges önáldozatokbani nyilatkozatai, szorgalmas olvasás, vagy tanulásuk azt bennünk nem csak fölébreszti, élteti, hanem általán kelendő tevékenységre is buzdítja. Jól tudták, 's czélszerűleg használták is a' régi görögök a' történettan e' varázs erejét. Azzal kezdék ők polgáraik szellemi 's erkölcsi nevelését; a' házi tanítók Homert olvasgatták szorgalmasan kisdedeikkel, 's fokankénti magyarázása által csepegtették fogékony keblökbe a' nemzeti szellemet, a' honszeretetet; Hommer pedig remek munkáiban, bár költészeti alakban, nem egyebet rajzolt művésziileg, mint a' görög nemzet lovagi kalandozó korának történeteit. Mi foganata lön e' történeti tanításnak, tudjuk reánk maradt irományaikból. — De mi több még a' műveltség legalsóbb fokán is ösztönileg használják a' népcsoportok e' célra a' történeteket; ezek 's hagyományok által táplálják 's tartják fenn ivadékról ivadékra durva nemzetiségüket. A' pásztor népek általán őseik életét, 's viselt dolgait népdalokban, hagyományok elbeszéléseiben közlik a' nyers fiatalsággal. Nem különben az amerikai indoknak még most is szokásuk, ünnepi szertartásaiknál elődeik vadászatát 's hadait

hosszas énekekben előidézni, 's az által magukat és serdülő fiaikat életmódjukban megszilárdítani. Mind ezen nézetek okvetlenül kimutatják mennyivel sikeresben mozdíja elő a' történettan az észfelvilágosulást, és erkölcsiséget, mint a' többi tudományok. De nem különben mind két tekintetben tulnyomóbb hatályu az magánál a' tapasztalásnál is; mert az emberek iskolája a' világ, azaz, társas életviszonyaiknak az egész földön elterjedt köre. Ezen nagy terjedelmű iskolában az oktatók, mint Bolinbroke mondja, a' tapasztalás és a' történetírás. De az előbbennek tanjai által vagy épen semmit vagy csak igen keveset okulhatunk, ha az utóbbinak oktatásaival eleve meg nem ismerkedünk; ez amannak gyakorlati csarnokul szolgál, mint a' következő okok igazolják.

1. Állítványunk igaz volta először is magának a' tapasztalásnak fogalmából foly. Tárgyilag véve a' tapasztalás olly ismeret, melly valami tárgyról több egyes észrevételekből észlelések által származik. Észlelni annyi mint az egyes észrevételek tartalmát, sajátságát minden vonatkozásaival együtt kellő figyelemmel szemlélgetni, érvényességüket kinyomozni, 's az így nyert adatokat bizonyos szempont alá rendezni. 's fogalmakba egyíteni; a' tapasztalás tehát éles érzékek 's helyes észrevételek mellett alapos fölfogást, tartós visszafigyelést 's egyéb szellemi működéseket tételez föl. Természetesen e' föltételek czélszerű teljesítése bizonyos jártasságot követel, minélkül rendszerint mindenki szűkölködik, mikor tapasztalati ismereteket gyűjteni kezd. Azért az észlelések mindaddig jobbadán hiányosak, egyoldalúak, következőleg a' tapasztalások is félszegűek, vagy épen alaptalanok, legfőlebb csak történetből érvényesek míg számos tévedések, 's csalatkozások által mintegy útba nem igazítatunk, 's a' tapasztalásra szükséges eljárásban bizonyos képességre nem juttatunk. Már mindezen akadályokat könnyen 's nagyfoganattal részint megelőzhetni, részint legyőzhetni a' történet-tanulmány által, minthogy az elősorolt cselekvényekben, 's viselt dolgokban merő mások

által tett tapasztalásokat példaként terjeszt előnkbe. Mikor tehát történeti tárgyakat szorgalmasan tanulunk, vagy olvasunk, a' tapasztalási eljárásban gyakoroljuk magunkat; látjuk a' velök foglalkozó működések foganatos vagy foganatlan eredményeit, 's mindabba, mi az érvényes tapasztalás szerzésében vezérfonalul szolgálhat, észrevehetlenül eleve bele okulunk. Ehhez járul, hogy tapasztalásból csak akkor kezdhethünk tanulni, mikor ahhoz minmagunk fogunk, tehát mikor hivatalunk helyzetünk, 's egyéb életviszonyainkra nézve azzal már némileg birnunk kellene; miért is pályánk kezdetekor, míg a' szükséges jártasságot megszereztük, ügyeinkben közönségesen csak kísérletekép, legtöbbsnyire saját kárunkkal intézkedünk. A' történetek tanulása ellenben már számos tapasztalati ismeretekkel látel, mielőtt azokra hivatali szükségünk van, úgy hogy életpályánk mibenlétével némileg már eleve megismerkedhetünk 's így arra nem egészen készületlenül léphetünk föl.

2. De saját alkotásunk is lehetleníti hogy a' történetek alapos ismerete nélkül érvényes tapasztalásra teheszünk szert. Az ember azon gondolatok, érzelmek 's vágyak sorozata vagyis összege, melyekben növekedett, azaz: mellyekhez kisdéd korától fogva a' divatozó nevelés, oktatás, nemzeti erkölcsök, hivatali foglalkodás, 's egyéb életviszonyok befolyása szoktatta. Mindezek köre, 's minőségéhez képest alakul mindenkiben különös saját módja a' szellemi 's erkölcsi munkásságnak, azaz bizonyos meghatározott egyedi gondolkozó 's cselekvő mód. Mikor tehát a' tevékeny életkörbe lépünk, 's annak viszonyaival hivatásunknál fogva közlekedésbe jövünk, már mind eszünk működéseiben bizonsyos egyedi irányzathoz, mind kedélyünk fogékonyságára nézve különös saját hangulathoz van szokva, úgy hogy szerzendő tapasztalásaink mindenkor ezen egyedi sajátságokhoz képest fognak alakulni, 's mindig azoknak látható bélyegét is viselni. Már ha ezen ész 's kedély állapotot, melly voltaképp csak merő szokás szüleménye, megigazítani nem törekszünk,

sőt inkább mély gyökeret verni, 's természetté válni engedjük, nyilván olly ártalmas eredményeket szürend, hogy helyes tapasztalhatásra csaknem egészen alkalmatlanok leendünk. Először is megszökül fölfogó tehetségünk: mindent, mi ismereteink körén kívül esik teljes lehetlennék fogunk tartani, hasonlók azon jappán császárhoz, ki egy hollandi ügyvivőtől hallván, hogy Hollandban bizonyos évszakban a' folyamok néhány lábig, sőt némelyek egész fenéig megkeménykednek, 's rajtuk mint a' szárazon nem csak gyalog járhatni, hanem legnagyobb terheket is vontathatni, olly lehetlennék találta azt, hogy császári magas személyét vizagynak tartatni vélvén, az ügyvivőt csalárd ámitónak tekinté, 's többé szeme elejébe jöni nem engedé. — Azután félszegűségbe esünk, miszerint a' tárgyakat mindig csak egy szempontból tekintvék, egyedül azon oldalról fogjuk föl, melly szokott nézeteinkkel illeszkedik, 's érzelmeinkkel nem ellenkezik. Milly bő 's kimeríthetlen forrása ez a' fonák ítéletnek, 's folytonos tévelygéseknek, magából kisetszik. — Továbbá botor elfogultságba bonyolódunk úgy hogy nevetséges nemzeti balítéletekkel telvék csak a' honi szokást, erkölcsöt, 's véleményeket vesszük sínormértékül az igaz-'s nem igaznak, a' helyes- és helytelennek megítélésében. Minden külfölditől idegenkedünk, más véleményűeket ellenségül tekintünk, idegen szokásokat kigúnyolunk. Fájdalom! illy elfogultság súlya nehezkedik még rajtunk magyarokon számos tárgyakra nézve, mi korszellemi haladásunkat nem kevéssé gátolja. — Végre olly fonákságra jutunk, hogy nem ritkán fogalmaink, érzelmeink, vágyaink 's véleményeinket másokra átvisszük, vagy őket, ha náluk azokat épen az általunk ismert alakban nem találjuk, nélkülök lenni hisszük. Ugy a' rómaiak közelebről megismérkedvén a' régi németekkel saját isteneiket, mint Merkurt, Marst, Heruklest, Venust közöttök is tiszteletben lenni vélték. De mi több, sokkal később a' tudós Cluver ugyanazon németeknél, hittértőink pedig Indiában 's a' spanyolok Amerikában a' szent

háromságot gondolák föltalálni. Több utazók ellenben saját vallásuk, ünnepi szertartásai alakjának nyomát némi népeknél nem látván, tőlük még a' legdurvább vallás sejtelmét is megtagadták. Nyilvánlag mind illy fonáságtól mentvék azok, kik a' történet-tanulmány által több különféle nemzetek életmódjával véleményei, 's erkölceivel és egyéb viselt dolgaival csak félig-meddig is eleve ismeretesekek. Mert ez által szempontra jutvák, 's nézeteik körét megtágítvák, a' tapasztalendő tárgyakat magasb 's terjedtebb álláspontokról foghatják föl, és vizsgálhatják meg. Tehát a' történeten világító szövétnekénél fogva az emberek különféle jellemeivel 's viszonyaival sokkal előbb ismérkedhetünk meg, semhogy velök közvetlen érintésbe jövvünk, és ismerő 's érző tehetségeink olly hangulathoz hozatnak, hogy észrevehetetlenül képesülünk nemcsak érvényes tapasztalásokat tenni, hanem azokat czélszerűleg is használni.

3. A' történetek tanítmányai mind idő, mind tér, vagyis alkalom, mind tárgyakra nézve hasonlíttanul terjedtebb körűek mint a' tapasztalásai, 's mások botlása által oktatnak. Valóban mennyire terjedhet általán az egyes emberek tapasztalása könnyen átlátható. Hányadik képes huszadik életkora előtt szándékosan 's öntudattal tapasztalást szerezni? Érettkorban pedig mennyi időt nem vesznek el sokszor a' betegségek, 's az életszükségekkeli foglalkodások? Kétséggül már a' boldogabb halandók közé számíthatók, kik éltök csak ötödét is fordíthatják a' tapasztalás-szersésre. De még ez esetben is nem lehet az nem szükkőrű az alkalomhiány miatt. Kevéssegyedek fordulnak meg csak honuk több részeiben is, még kevesebben tehetnek szert kortársaik különféle osztályainak viszonyait megismérni. De sokszor némi tapasztalhatásra a' legterjedelmesb hatáskörben sincs semmi alkalom. Például szolgál ebben az elhíresült Regulus; ő honosainak gondolkodás életmódjánál fogva, a' nagy-lelkűséget, szigor életet, rendíthetlen elzárttságot, gazdagság iránti megvetést 's egyéb korában divatozó polgári erényeket élő példákából,

tehát tapasztalásból tanulta 's híven is gyakorlotta mindazokat; de a' mérséklést hason tapasztalás által az akkori Rómaiak közében tanulni alkalma nem lévén, csak Carthagonál tanulta azt öntapasztalásból; de már nagyon is későn, és számos honosai szabadságának és saját életének áldozatával. Ezen is számtalan hasonló példák bizonyítják egyszersmind miként az öntapasztalású okulások a' történetekéinek ellenében többnyire tévedéssel 's kárral járnak. Már az ókorban jegyzé meg ezt a' híres történetíró 's nagy kormánytudós Polib, mondván: mindenkinek két mód ajánlkozik a' tanulásra, mert a' jó- 's igaz-zal vagy saját vagy idegen hibák 's lakolás által ismérkedhetni meg. Eredményesbnek látszik ugyan a' saját lakolás-szülte okulás, de minden bizonnyal ártalom nélküli az, mellyet idegen lakolásnak tapasztalásából merítünk. Ennélfogva azon ismeret, mellyre az okszerű történettan juttat, legbiztosb vezérül szolgál az életnek okos és célszerű elrendezésében; csak illy ismeret szemelheti ki biztosan minden idők 's viszonyokból, minden felekezetű véleményekből a' jónak 's igaznak valódi ismértető jeleit, 's csak illy tehet saját kárunk nélkül okosbakká.

4. Végre a' történeti tárgyak akár az embereket, akár az eseményeket vagyis viselt dolgokat tekintsük, már egészen bevégzett tapasztalások: azért tanúságaik is teljesek. Az embereket illetőleg, egész életpályájok folyamatját terjesztik elő a' történeti rajzok, és pedig leleplezve, saját mivoltukban fény- és árnyoldalukkal együtt. Tükörként állítják elő a' szándékok célját a' merények titkos rugóit, az ügyekbeni eljárást, az eszközlő szerek választását, és jogos- vagy jogtalanságát; a' sikert vagy sikeretlenség okait, szóval: kézfoghatólag látatják, ha okosság, jól kiszámolt terv, jártasság 's ügyesség, vagy csak vak szerencse, a' véletlen, 's egyéb kedvező körülmények foganasították-e a' vállalatokat. Már hogy öntapasztalás által kortársainkat illy részletesen, vagy épen nem, vagy csak kivételkép nagyon ritkán ismérhetjük meg, fölösleg hosszasan mutogatni. Ki nem tudja, miként nem

titkolódnak közönségesen az emberek? Általán csaknem mindnyájan árnyoldalukat gondosan színlelés leplébe burkolják, szándékaikat messziről sem sejtítetik, törekvéseik céljával mélyen hallgatnak, 's csak külszínét mutogatják. Illy körülmények között a' legszemesb vizsgáló is csak mintegy homályban tapogatva juthat némi csekély eredményre, egyedül csak a' történettan világító fáklyája menthet meg a' tévedéstől; mivel történeti könyveknek, mint már Tacitus állítá, abban áll fő-érdemök, hogy az erények el ne feledtessenek, a' rosz nyilatkozások, 's cselekvények pedig az utókor - 's köz gyalázástól féljenek. Valóban igazolja itt is ezt a' történetek' tára, mert lelkiismeretes bíróként részrehajlatlan 's kérlelhetlen lévén, szigorú ítéletet hoz az előttünk élt halandók felől. Hány gonosz lelkü ámtította el már az embereket fondor álnoksága, és színlett erényei által, sőt sanyargatta is alattomos cseleivel? Nem-e, melly szemfényvesztő gonosz gazdaság 's hatalom közepett holtig bitorlotta a' közbecset, 's hódolatot, míg végre a' közgyász zokogások közt kísérté sirboltjába? Hasonlag hány jámbor, lelkes, erénydús halandó félreismerve, rágalmazva, sőt meggyalázva az üldözés súlya alatt letiporva, sokszor számüzve, végingéssel küzdve költözött a' tulvilágba? 's ime! a' tapasztalás sem amannak álképét lehúzni, sem emennek ártatlanságát napfényre hozni nem birta. Csak a' történettan fődözte föl az utóvilág színe előtt mindkettőjük valódi jellemét, 's emberi becsét; az előbbi nevére az örök gyalázat bélyegét nyomva, az utóbbiéra pedig eltörülhetlen dicsfényt árasztva. Igaz ugyan sokkal később szolgáltatja ki részrehajlatlan igazságát, semhogy akár a' gonosz vétsége súlyát érezhetné, 's megjobbúlhatna, akár az elnyomott erényes jutalmát élvezhetné; de még is mindig elég idején, hogy az embereket az igazsággal megismértesse 's magasztos, és ihletős tanúsággal ellássa. Az előadott nehézségekhez még az is járul, hogy magunk részéről sem vagyunk mindenkor képesek kortársaink jellemeit, 's tettét elfogultság 's minden részrehajlás nélkül

megítélni. Akaratunk ellen is számos és különféle érintésbe jutunk egymással; illykor különböző sőt gyakran ellenkező nézeteink és szándékaink egymásba ütköznek, közérdekű tárgyaknál pedig, főleg honi ügyeknél vagy mozgalmaknál ellenzéki felekezetekre szakadunk, minek következtében, a' mit saját pártunk egyedeiben javallunk, ugyan azt az ellenfelünkéiben kárhozzatjuk; vagy mit az őveikben csak csekélynek tartunk, 's megvetünk, azt a' mi-einkben nyomosnak 's méltávosnak hisszük. Egészen más színben látjuk azon személyeket, kikkel a' történeti rajzok ismertetnek meg bennünket. Ezek már régen elhunyvák; nem lehetnek vetélytársaink, nem elleneink; sem irigység, vagy káröröm 's gyűlölet; sem remény vagy félelem nem ferdítheti, nem vesztegetheti meg róluk ítéletünket. Ezen tapasztalati adatok is tanúsítják, milly mulhatlanul szükséges az emberi jellemek alapos megismerhetésére történet-tanulmány által eleve elkészülnünk, azaz: bizonyos vezérelveket olly pályatéren szereznünk, mellyen az emberek erényes, és rossz tettei mindig leleplezve sajátszínökben mutatkoznak, mielőtt azon pályára lépünk föl, hol az erény 's gonoszság egymással igen is gyakran fölváltatnak, és az egyiknek saját érdeme jogtalanul másnak tulajdonítatik.

SZÉCHY ÁGOSTON.

(Folytatása következik).

XVIII.

A' HOLDFOGYATKOZÁSOK.

1. §.

Pótlólag „Napfogyatkozások“ című (*Tudományt.*, 1840. aug. és köv.) értekezésemhez meg kell jegyeznem:

1) hogy *Bessel* szerint ¹⁾ a' földpálya' központ külsége, avagy

$$\varepsilon = 0^{\circ}0167922585 - 0^{\circ}0000004359-t,$$

t az 1800' kezdete óta lefolyt évek' számát jelentvén. Ezen központküliség különbözik valamivel attól, melyet az idézett értekezés 3 §-ban alapúl vettem, 's belőle a' következő központi egyelet foly, 1851. kezdetére:

$$1^{\circ}55'17''879 \sin M + 1'12''505 \sin 2M + 1''054 \\ \sin 3M + 0''018 \sin 4M + \dots$$

melly az ugyanazon 3 §-ban találnál valamivel kisebb és pedig a' következő mennyiséggel:

$$1''073 \sin M + 0''022 \sin 2M.$$

¹⁾ *Conn. des Tems*, 1831.

A' különbség, mint láthatni, igen csekély és befolyása azon közelített számolásokra, mellyek az értekezés' végén tanítatnak, teljességgel elenyésző.

A' központi egyenletnek százados változása ugyan ott

$$= - \{ 17'' 17 \sin M + 0'' 36 \sin M + \dots \} . \acute{t},$$

mi a'

$$= - 0.00004163 . \acute{t}$$

központküliség' százados változásának felel meg. *Bessel* szerint ezen utóbbi

$$= - 0.00004359 . \acute{t}$$

levén, következik, hogy a' központi egyenlet' százados változása hozzá képest ez:

$$= - \{ 17'' 982 \sin M + 0'' 377 \sin M + \dots \} \acute{t};$$

\acute{t} mind itt, mind felebb századokat jelentvén. E' központküliséget mármost Gyakorlati csillagászatának új kiadásában maga *Francoeur* is fogadta el (*ASTR. PRAT. Paris, 1840. 384. l.*).

2) Mi a' föld' vagy nap' pálya háborgatásait illeti, ezek egészben megmaradhatnak. A' holdtéli háborgatásnak, melly

$$= 7'' 5 \sin (\odot - \odot)$$

tétetett, előszáma, ugyan is *Bessel* szerint 6'' 0-re csökken ¹⁾, de mi itt, a' hold' fogyatkozások' vizsgálatánál hol

$$\odot - \odot = 180^\circ,$$

minthogy az egész háborgatás elenyészik, különbséget nem tesz.

E' háborgatásokat a' „Napfogyatkozások“ értekezésben *Zach'* újabb tábláiból vettem volt. Azóta észrevettem,

¹⁾ Ugyanott.

hogy a' *Delambre* előszámai valamivel különbözök. A' különbségek azonban olly csekélyek, hogy további feszegetésükkel fel kell hagynom.

2. §.

Megtartván ugyan azon jelölésmódot, mellyel a' „Napfogyatkozások”-ban éltem, legyen:

L a' nap' közép hossza;

m ennek órai hosszasági mozgása;

és szfntúgy

L' a' hold' közép hossza;

m' a' hold' órai hossz. mozgása;

továbbá legyenek közép ellentétkor (mert a' holdfogyatkozások csak ekkor lehetők)

α' a' napnak hosszasági egyenletei,

x a' holdéi;

Iesz α órakor a' közép ellentét után

$$L + \alpha + mx - (L' + \alpha' + m'x) = 180^\circ$$

's innen minthogy

$$L - L' = 180^\circ,$$

az ismeretlen

$$x = \frac{\alpha - \alpha'}{m' - m}$$

melly hozzáadtván a' közép phasis' idejéhez' az igazi ellentét idejét adja — legalább közelítőleg. Mert midőn a' legnagyobb szigorúság kívántatik, a' hozzáadandó idő tulajdonképen ez:

$$T = x + dx = \frac{\alpha - \alpha''}{m' - m} \left\{ 1 - \frac{dm'}{m' - m} \right\},$$

melly kifejezésben dm' a' hold' órai mozgásának közép változását teszi, melly itt $\frac{1}{2}x$ időknél felel meg. (Mind

ezek nagyon hasonlítanak azokhoz, melyek „Napfogyatkozásról” értekezésemben mondattak — a' miért is rövidség' okáért az olvasót erre utalom).

3. §.

Mi továbbá α' , m' és dm' értékeit illeti, ezek a' „Napfogyatkozásról” értekezésben közlöttekkel megegyeznek, csak hogy

$\alpha' - \text{hoz}$

hozzáadandó:

$$- 24''0 \sin m - 1''4 \sin 2m$$

$$- 36'2 \sin M$$

$$- 2'8 \sin (m + M)$$

$$+ 4'0 \sin (m - M)$$

$m' - \text{hez}$

pedig járul:

$$+ 2''18$$

$$+ 0'36 \cos m$$

$$- 0'34 \cos M$$

$$- 0'04 \cos (m + M)$$

$dm' - \text{hez}$

pedig végül

$$- 0''002 \sin m.$$

Melly hozzáadásoknál fogva lesz tehát ellentétkor:

$$\alpha' = \left\{ \begin{array}{l} 5^\circ 3' 15''1 \sin m + 8'58''2 \sin 2m = 22''7 \\ \quad \sin 3m \\ + 1''2 \sin 4m + 0''1 \sin 5m \\ - 13'42''1 \sin M - 15''2 \sin 2M \\ - 7'53''3 \sin 2y + 0''4 \sin 4y \\ - 5'23''5 \sin (m + M) \\ + 2''44''9 \sin (m - M) \end{array} \right.$$

$$\begin{aligned}
& - 47'' 6 \sin (2 y + m) \\
& - 42'' 6 \sin (2 y - m) \\
& - 19'' 7 \sin (2 m + M) \\
& + 9'' 9 \sin (2 m - M) \\
& - 8'' 7 \sin (m + 2 M) \\
& + 5'' 1 \sin (m - 2 M) \\
& \left[\begin{aligned} & - 0'' 8 \sin (3 m + M) \\ & + 0'' 5 \sin (3 m - M) \end{aligned} \right. \\
& \left[\begin{aligned} & - 2'' 9 \sin (2 y + M) \\ & + 1'' 4 \sin (2 y - M) \end{aligned} \right. \\
& \left\{ \begin{aligned} & - 3'' 6 \sin (2 m + 2 y) \\ & - 0'' 2 \sin (2 m - 2 y) \\ & + 0'' 4 \sin (2 y - 3 m) \end{aligned} \right. \\
& - 7'' 3 \sin (\odot - \Omega) \\
& - 1'' 1 \sin (\varphi - \frac{1}{2}) + 0'' 4 \sin 2 (\varphi - \frac{1}{2}) \\
& + 0'' 7 \sin (\frac{1}{2} - \frac{1}{2}) - 0'' 2 \sin 2 (\frac{1}{2} - \frac{1}{2}) \\
& + \text{tengelyingadozás.}
\end{aligned}$$

A' tengelyingadozás azonban az $\alpha - \alpha'$ kifejezésben
kimarad:

És ugyanakkor:

$$\begin{aligned}
m' &= 33' 40'' 09 \\
& \left[\begin{aligned} & + 4' 19'' 29 \cos m + 15'' 40 \cos 2 m \\ & + 9'' 06 \cos 3 m + 0'' 08 \cos 4 m \end{aligned} \right. \\
& + 1'' 74 \cos M + 0'' 12 \cos 2 M \\
& - 8'' 21 \cos 2 y \\
& + 0'' 42 \cos (m + M) \\
& + 1'' 43 \cos (m - M) \\
& - 1'' 35 \cos (2 y + m) \\
& - 0'' 70 \cos (2 y - m) \\
& - 0'' 17 \cos (2 m + M) \\
& + 0'' 18 \cos (2 m - M)
\end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
& + 0''05 \cos (m + 2 M) \\
& - 0''02 \cos (3 m - M) \\
& - 0''15 \cos (2 y + 2 m) \\
dm' = & - 0''935 \sin m - 0''145 \sin 2 m - 0''015 \sin 3 m \\
& + 0''028 \sin M \\
& - 0''071 \sin 2 y \\
& + 0''006 \sin (m + M) \\
& + 0''005 \sin (m - M) \\
& + 0''022 \sin (2 y + m) \\
& + 0''006 \sin (2 y - m)
\end{aligned}$$

A' napnak hosszasági egyenletei, azaz α és órai mozgása annak, azaz m ugyancsak azok, mint a' Napfogyatkozásokban találtattak.

4. §.

A' talált

$$T = x + dx = \frac{\alpha - \alpha'}{m' - m}, \left\{ 1 - \frac{dm'}{m' - m} \right\}$$

egyenlet az igazi ellentét' idejét adja. A' többi körülmények' kiszámításához ezeken kívül a' szélesség, mozgásával együtt, a' földszögek és felmérők is kívántatnak meg.

Először is tehát, mi a' szélességi egyenleteket illeti, ezek ugyan azok, mint napfogyatkozás' alkalmával, csak hogy hozzáadandó:

$$+ 0''7 \sin y''^1),$$

mellynél fogva tehát ugyan azon szélességi egyenletek, holdfogyatkozás' alkalmával a' következők:

¹⁾ A' napfogyatkozásról értékesben legtöbb helyt η nyomott y helyett.

a) *Szélességi egyenletek.*

$$\begin{aligned}
& + 5^0 0' 13'' 0 \sin y'' + 13'' 4 \sin 3 y'' \\
& - 16'' 2 \sin (y'' + m'') \\
& + 16'' 9 \sin (y'' + m'') \\
& + 25'' 8 \sin (2 m'' - y'') \\
& + 5'' 4 \sin (2 m'' + y'') \\
& + 1'' 8 \sin (y'' - M) \\
& + 14'' 8 \sin (y'' + M) \\
& - 0'' 7 \sin (y'' + y'' + 2 M) \\
& + 1'' 0 \sin (m'' + y'' + M) \\
& - 8'' 6 \sin \zeta'
\end{aligned}$$

b) *A' szélességi órai mozgás' tagjai* α) *1-ső rendű tagok:*

$$\begin{aligned}
& + 3' 2'' 68 \cos y'' + 0'' 36 \cos 3 y'' \\
& + 0'' 03 \cos (m'' - y'') \\
& + 0'' 24 \cos (2 m'' - y'') \\
& + 0'' 06 \cos (2 m'' + y'') \\
& + 0'' 41 \cos (y'' + M) \\
& - 0'' 31 \cos (y'' - M) \\
& - 0'' 08 \cos \zeta.
\end{aligned}$$

 β) *2-dik rendű tagok:*

$$- 0'' 841 \sin y'' - 0'' 005 \sin 3 y''$$

Ezen egyenletekben m és y helyett mindenütt m'' és ezen utóbbiak úgy folynak az előbbiekből, hogy y'' áll 's

ha azokhoz először α' adatik, azután pedig x -hez képest a' következő számok:

x	m	y
1-ór	0 ⁰ 5444	0 ⁰ 551
2	1 ⁰ 887	1 ¹ 02
3	1 ⁶ 331	1 ⁶ 54
4	2 ¹ 775	2 ² 05
5	2 ⁷ 219	2 ⁷ 59
6	3 ² 662	3 ³ 07
7	3 ⁸ 106	3 ⁸ 59
8	4 ³ 550	4 ⁴ 10
9	4.8994	4 ⁹ 61
10	5 ⁴ 437	5 ⁵ 12
11	5 ⁹ 881	5.063
12	6 ⁵ 325	6 ⁶ 15

Mi másodszor a' földszögeket illeti, a' holdé a' napfogyatkozáskorhoz hasonlít, csakhogy 1''0 — ezel nagyobb, 's innen lesz:

Egyenlítői földszög ellentétkor.

57' 29''6

+ 3' 44''3 Cosm + 10''0 Cos 2 m + 0''6 Cos 3 m

+ 1''6 Cos M

— 0''2 Cos 2 y

+ 0''5 Cos (m + M)

+ 1''2 Cos (m — M)

— 0''7 Cos (2 y — m)

's ennék órai változása, melly x -xel sokszorozandó ez:

— 1''57 Sin m — 0''19 Sin 2 m.

Az egyenlítői földszögből találtatik a' félmérő, midőn az 0'27263 által sokszoroztatik.

A' nap' hosszasági egyenletei, órai változása, földszöge és félmérője, ugyan azok, miknek a' „Napfogyatkozásról” értekezésben találtattak.

5. §.

E' talált kifejezésekre igen czélirányos lenne táblákat építeni, mit én azonban csak a' következő rövidebb kifejezésekkel fogok tenni — melly kifejezések, valamint a' közlendő táblák is csak keveset térnek el a' „Napfogyatkozásról” értekezéshez csatlottaktól.

I.

$$\begin{aligned} \alpha' = & 303'3 \sin m + 9'0 \sin 2m + 0'4 \sin 3m \\ & - 13'7 \sin M - 0'3 \sin 2M \\ & - 7'9 \sin 2y \\ & - 5'4 \sin (m + M) \\ & + 2'7 \sin (m - M) \\ & - 0'8 \sin (2y + m) \\ & - 0'7 \sin (2y - m) \end{aligned}$$

II.

$$\alpha = 115'3 \sin M + 1'2 \sin 2M$$

III.

$$\begin{aligned} m' = & 33'7 \\ & + 4'3 \cos m + 0'3 \cos 2m \end{aligned}$$

IV.

$$m = 2'5. \\ + 0'1 \cos M$$

V.

A' hold' egyenlítői földszöge, avvagy

$$p = 57'50 \\ + 3'74 \cos m + 0'17 \cos 2 m$$

VI.

A' nap' egyenlítői földszögét itt is állandónak vevén lesz:

$$\pi = 0'14$$

VII.

A' hold' látszó sugara:

$$r + 0'27263 \times p$$

VIII.

A' nap' látszó sugara:

$$\varrho = 16'03 \\ + 0'29 \cos M$$

IX.

A' hold' szélessége, avvagy

$$\lambda = 300'2 \sin y'' + 0'2 \sin 3 y'' \\ - 0'3 \sin (y'' - m'') \\ + 0'3 \sin (y'' + m'')$$

$$\begin{aligned}
 &+ 0'4 \sin (2 m'' - y'') \\
 &- 0'2 \sin (y'' - M)
 \end{aligned}$$

X.

Az órai szélességi mozgás' tárgyai (mellyek bizonyos factorral sokszorozandók),

$$\begin{aligned}
 d\lambda &= 3'05 (\cos y'' + 0''01 \cos 2 y'' \\
 &+ 0'01 \cos (y'' + M) \\
 &- 0'01 \cos (y'' - M).
 \end{aligned}$$

6. §.

A' kiszámításra nézve itt is állanak azon kifejezések, melyek a' Napfogyatkozások' általános, tüneményeit adják. Ugyan is:

$$\text{Tang } \theta = \frac{d\lambda}{m' - m},$$

$$h = \frac{\sin \theta}{d\lambda},$$

$$a = \lambda \cdot \cos \theta;$$

's a' fogyatkozás közepe

$$T = t + \lambda h \sin \theta$$

órákor történik, t az ellentétnek (az igazinak) idejét jelentvén.

'S ha mármost:

$$\cos A = \frac{a}{(p + \pi) + (r - q)},$$

$$\cos B = \frac{a}{(p + \pi) - (r + q)},$$

$$\cos C = \frac{a}{(p + \pi) + \left[\frac{(6 - n)r}{6} - \varrho \right]}$$

lesz:

1-ször a' részletes fogyatkozásnak kezdete vagy vége

$$\underline{T + a h \text{ Tang } A \text{ órákor;}}$$

2-szor a' teljesnek kezdete vagy vége:

$$\underline{T + a h \text{ Tang } B \text{ órákor}}$$

($\cos B > 1$ midőn teljes fogyatkozás nincsen);

3-szor az n hüvelyknyi fogyatkozásnak kezdete vagy vége:

$$\underline{T + a h \text{ Tang } C \text{ órákor.}}$$

Végül a' fogyatkozás' nagysága hüvelykekben

$$\frac{6}{r} \cdot \left\{ p + \pi + r - \varrho - a \right\}.$$

A' tapasztalás mutatja, hogy a' számítások jobban felelnek meg az észrevételeknek, midőn a' két földszög p és π és a' nap' sugara $\varrho \frac{1}{60}$ résszel megtoldatnak.

7. §.

Keressük például az 1841-diki holdfogyatkozásokat. Az évnek első tele holdjakor, mely jan. 7^h 01^m 6^s esik, $y = 147^{\circ} 2'$'s így mintegy 30° vagy 210° hibáz, hogy $y = 180^{\circ}$ vagy $= 0^{\circ}$ legyen — csak illy esetekben történhetvén fogyatkozás. Az elsőnek a' januáriusi, az utóbbinak a' júliusi y felel meg, 's így feltehetni, hogy ez évben két holdfogyatkozás lesz: az egyik februáriusban, a' másik pedig augusztusban.

Mi amaz elsőt illeti, arra nézve lesz:

	n	m	M	y
1841	7°7'016;	12°0'56;	6°0'87;	147°02
jan.	29.53059;	25°82;	29°11;	30°7
	37°23'219;	38°38;	35°98;	177°9

A' közép teli hold e' szerint.

$$\text{jan. } 27^{\circ}23'219 = \text{mart. } 6^{\circ}23'219$$

$$= \text{mart. } 6, \text{ } 5\text{-ór } 34'4 \text{ r}$$

esik párizsi közép időben, azaz 1-ór 6'9-et ehhez hozzáadván:

$$\text{mart. } 6, \text{ } 6\text{-ór } 41'3 \text{ r. bud. köz. id.}$$

Már most lesz.

I. α' -ra nézve:

<i>Kulcs.</i>	<i>Egyenlet.</i>
$m = 38^{\circ}038$	$+ 197'4$
$M = 36^{\circ}0$	$- 8'5$
$y = 177^{\circ}9$	$0'5$
$m + M = 74^{\circ}4$	$5'1$
$m - M = 2^{\circ}4$	$0'1$
$2y + m = 34^{\circ}2$	$0'4$
$2y - m = 317^{\circ}4$	$0'5$
	$+ 198^{\circ}0 \quad - 14'5$

és ezekből foly:

$$\alpha' = + 183'5$$

Hasonlólag lesz:

II. α -ra nézve

$$M = 86^{\circ}0 \quad + 69'0$$

III. m'-re nézve

$$m = 38^{\circ}4 \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad + 3'5$$

IV. m-re nézve

$$M = 36^{\circ}0 \quad . \quad . \quad . \quad . \quad . \quad + 0'1.$$

Lesznek tehát összeállítva:

$$\alpha' = 183'5$$

$$\alpha = 69'0$$

$$m' = 37'2$$

$$m = 2'6$$

's ezekből következik:

$$\begin{aligned} \frac{\alpha - \alpha'}{m' - m} &= - 3.3093 \\ &= - 3\text{-ór } 18'6 \end{aligned}$$

mit hozzáadván a' közép teli hold' idejéhez, lesz az igazi:

mart. 6, 3-ór 22'7 reggel.

Hogy a' szélességet és szélességi mozgást kaphassuk, előbb m-et és y-t meg kell toldanunk. A' megtoldásnak első része azért, mert

$$x = \frac{\alpha + \alpha'}{m' - m}$$

tagadó, maga is tagadó. A' toldatok pedig a' következők:

	m	y
x miatt	— 1'082;	— 1'083
α' miatt	+ 3'06;	+ 3'06
	<hr/>	<hr/>
	+ 1'24	+ 1'23.

Ezeknél fogva tehát az itt megkívántató kulcsok ezek:

$$m'' = 39.6$$

$$y'' = 179'1'$$

's mármost ezekkel:

<i>Kulcs.</i>	<i>Egyenlet.</i>
$y'' = 179^{\circ}1$	$+ 4'2$
$y'' - m'' = 139^{\circ}5$	$- 0'2$
$y'' + m'' = 219^{\circ}1$	0.1
$2 m'' - y'' = 260^{\circ}2$	0.4
$y'' - M = 143^{\circ}1$	$0'2$
	<hr/>
	$+ 4'2 \quad - 0'9$

azaz a' szélesség

$$\lambda = + 3'3.$$

A' szélességi mozgásra nézve lesz pedig:

$$\begin{array}{rcl}
 y'' & = & 179^{\circ} \quad - 3'05 \\
 y'' + M & = & \quad \quad \quad 0'00 \\
 y'' - M & = & \quad \quad \quad 0'00 \\
 & & \hline
 & & - 3'05;
 \end{array}$$

's minthogy a' holdnak órai mozgása, mint felebb talál-
tatott $= 37'2$, lesz itt az illető factor $= 1'129$'s en-
nek segítségével a' keresett szélességi mozgás, avagy

$$\begin{aligned}
 d\lambda &= - 3'05 \times 1'129 \\
 &= - 3'44.
 \end{aligned}$$

Ezekon kívül még a' földszögekre és látszó sugarakra lesz
szükségünk:

$$\begin{aligned}
 m'' &= 39^{\circ}6 \quad . \quad . \quad p = 57'50 + 2'91 = 60'41 \\
 's \text{ ugyan ebből} \quad . \quad . \quad r &= 16'47 \\
 M &= 36^{\circ}0 \quad . \quad . \quad \varrho = 16'03 + 0'23 = 16'26 \\
 A' \text{ nap' földszöge állandóan} &= 0'14
 \end{aligned}$$

8. §.

Összeállítva tehát:

$$\begin{array}{rcl}
 \text{Órai hosszasági mozgása} & . \quad m' & = \quad 37'2 \\
 \text{Szélessége} & . \quad . \quad . \quad \lambda & = \quad 3'3
 \end{array}$$

Órai szélességi mozgása	$d\lambda = -$	3.44
Földszöge	$p =$	60.41
Látszó sugara	$r =$	16.47
⊙ Órai hosszassági mozgása	$m =$	2.6
Földszöge	$\pi =$	0.14
Látszó sugara	$\varrho =$	16.26

's megtoldva $\frac{1}{60}$ rész

$$p + \pi - \varrho = 45.03$$

Mindezekből következik:

$$\text{Tang } \theta = - \frac{3.44}{34.6}$$

$$\theta = - 5^{\circ}40'40''$$

$$\text{Log Sin } \theta = 8.99534 \text{ n}$$

$$\text{Log Cos } \theta = 9.99786$$

$$\log h = 8.45878$$

$$\log a = 0.51637$$

következőleg:

$$\lambda h \text{ Sin } \theta = - 0.009$$

$$= - 0\text{-ór } 0.5$$

's ennél fogva a' fogyatkozás közepe

$$3\text{-ór } 22.7 - 0.5 = 3\text{-ór } 22.2 \text{ reggel}$$

lesz. Továbbá lesz:

$$\text{Cos A} = \frac{3.284}{61.50},$$

$$\text{Cos B} = \frac{3.284}{28.56};$$

$$\text{Log Tang A} = 11.27183$$

$$\text{Log Tang B} = 10.93647$$

's ezekből következik:

$$a h \text{ Tang } A = 1\text{-ór } 46'0$$

$$a h \text{ Tang } B = 0 \quad 49'0$$

és végül:

Részletes fogyatkozás' kezdete:

1-ór 36'2 regg. (1-ór 37' regg).

Teljes fogyatkozás' kezdete:

2-ór 33'2 regg. (2-ór 34' regg).

Közepe a' fogyatkozásnak:

3-ór 22'2 regg. (3-ór 23' regg).

Teljes fogyatkozás' vége:

4-ór 11'2 regg. (4-ór 2' regg).

Részletes fogyatkozás' vége:

5-ór 8'2 regg. (5-ór 9' regg).

A' rekesz alatti számok, összehasonlítás végett, az 1841-diki astronomiai naplóból vétettek.

9. §.

A' második fogyatkozás, mint már mondtam, augusztusban fog történni, a' melyre:

	n	m	M	y
1841	7 ⁷ 016;	12 ⁰ 56;	6 ⁰ 87;	147 ⁰ 2
jul.	25 ⁷ 1412;	180 ⁷ 1;	203 ⁷ 4;	214 ⁷
	33 ⁴ 1572;	193 ² 7;	210 ⁶ ;	1 ⁹

Lesz tehát közép ellentét, azaz teli hold

$$\text{jul. } 33^{\circ}41572 \equiv \text{aug. } 2^{\circ}41572$$

$$\equiv \text{aug. } 2, \text{ 9-ór } 58'6 \text{ regg.}$$

párizsi közép időben, mi budai közép időre reducálva:

$$\equiv \text{aug. } 2, \text{ 11-ór } 5'5 \text{ regg.}$$

Már most lesz:

I. α' -ra nézve:

<i>Kulcs.</i>	<i>Egyenlet.</i>
$m = 193^{\circ}27$	$- 65'8$
$M = 210^{\circ}6$	$+ 6'5$
$y = 1^{\circ}9$	$0'5$
$m + M = 44^{\circ}9$	$4'1$
$m - M = 342^{\circ}7$	$0'8$
$2y + m = 197^{\circ}1$	$0'3$
$2y - m = 170^{\circ}5$	$0'1$
	<hr/>
	$- 71'3 \quad + 6'8$

a' honnan:

$$\alpha' = - 64'5$$

Hasonlólag lesz továbbá:

II. α -ra nézve

$$M = 210^{\circ}6 \quad - 57'7$$

III. m' -re nézve

$$m = 193^{\circ}3 \quad 29'8$$

IV. m -re nézve

$$M = 210^{\circ}6 \quad 2'4$$

Összeállítva lesz tehát:

$$\alpha' = - 64'5$$

$$\alpha = - 57'7$$

$$m' = 29'8$$

$$m = 2'4$$

következőleg

$$\frac{\alpha - \alpha'}{m' - m} = + 0.248$$

$$= + 0^{\circ} 14'9$$

mit hozzáadván a' közép teli hold' idejéhez, lesz az igazi holdtölte

aug. 2, 11-ór 20'4 regg.

Átmenni akarván a' szélességre és szélességi mozgásra, az m és y kulcsokat előbb meg kell toldanunk. E' megtoldások a' következők:

$$\begin{array}{rcl}
 & m & y \\
 x \text{ miatt} & + 0^{\circ}11 & + 0^{\circ}11 \\
 \alpha' \text{ miatt} & - 1^{\circ}07 & - 10^{\circ}7 \\
 \hline
 & - 0^{\circ}96; & - 0^{\circ}96
 \end{array}$$

's innen

$$\begin{array}{l}
 m'' = 192^{\circ}31 \\
 y'' = 0^{\circ}6
 \end{array}$$

Kulcs.

Egyenlet.

$$\begin{array}{rcl}
 y'' - y'' = 0.9 & . & . & + 4^{\circ}7 & . & . & . \\
 y'' - m'' = 168^{\circ}7 & . & . & 0^{\circ}0 & . & . & . \\
 y'' + m'' = 19^{\circ}3 & . & . & 0^{\circ}0 & . & . & . \\
 2 m'' - y'' = 2^{\circ}4 & . & . & 0.2 & . & . & . \\
 y'' - M = 15^{\circ}0 & . & . & . & . & . & - 0^{\circ}1 \\
 \hline
 & & & + 4^{\circ}9 & & & - 0^{\circ}1
 \end{array}$$

's így a' szélesség:

$$\lambda = + 4^{\circ}8$$

A' szélességi mozgásra nézve:

$$\begin{array}{rcl}
 y'' = 0^{\circ}9 & . & . & + 3^{\circ}05 & . & . & . \\
 y'' + M = 21^{\circ}2 & . & . & . & . & . & - 0^{\circ}01 \\
 y'' - M = 15^{\circ}0 & . & . & . & 0^{\circ}00 & . & . & . \\
 \hline
 & & & + 3^{\circ}05 & & & - 0^{\circ}01
 \end{array}$$

tehát

$$\begin{array}{l}
 d\lambda = + 3^{\circ}04 + 0^{\circ}899 \\
 = + 2^{\circ}73
 \end{array}$$

'stb.

(Folytatása következik.)

XIX.

A'

SZENTPÉTERVÁRI ARSENALBAN

LÉVŐ KARD' JEGYEI- ÉS IRÁSAINAK MAGYARÁZATA.

(Olvastatott a' m. academia' kis gyűlésében, junius' 27. 1842).

Reguly Antal, éjszakon utazó hazánkfi, a' tek. academia' megbízó utasítására f. é. febr. 27-én Szentpétervárból küldött, 's e' helyen majus' 2-ikán fölolvastott válaszához mellékelve, az ottani arsenalban őriztetett némi régi kard' vasának képmási lenyomatát közlötte velünk, következő rövid értesítés' kíséretével:

„Fraehn academicus küld itten egy kard' lapjainak lenyomatát, melly a' császári arsenalban Zarszkoje-zeloban tálltatik, és mellynek fölírásait, néhány szót kivéve, itt nem tudják olvasni. Magyar archaeologok talán kimagyarázhatnák.“

A' hajdankor' írásos emlékeihezzi vonzalmam nem engedé, hogy e' különös emlék-másolatot vizsgálat nélkül hagyjam. Kikérem azért titoknokunktól; és a' fölötte tett szemlélődés' eredményét ezennel szerencsém van olly kérréssel párosítva a' tek. academia' eleibe terjesztetni, hogy világosító soraimat a' pétervári academiával hasonló uton közöltetni méltóztassék.

Szólásom' a' küldemény' leírásánál kezdem.

A' 3 $\frac{1}{2}$. arasznyi hosszú és $\frac{1}{2}$. arasznyi széles, két külön darab papíru hasonló példány a' szóban forgó egyenes alaku kardvasnak két lapját tünteti elő, mintegy 3. arasz és 3. hüvelknyi hosszágút, meg 1 $\frac{1}{2}$ hüvelk szélességűt.

A' kard' egyik lapját hegyétől kezdve im' ezen jegyek, képek és iratok borítják:

1-ör Három levelű, lilomot ábrázoló virág, szinte viráglevelé alaku cifraságoktól környezve.

2-or Kerek boltozat alatt hat sugáru nagy csillag, két felén két kisebb és karimás cifrasággal, melly alatt illy fekvő latin betűjű irat látszik viszsásan olvasva, és pedig, mit jól megjegyezzünk, jelenkori vonásokat, betűformákat viselve: „*Eflad.*“

3-or Félhold, kanyarított szarvval, belkarimáján kiformált emberképet profilban mutatva, melly előtt ismét hat sugáru kis csillag áll. Alatta ezen, a' rosz lenyomás miatt alig olvasható szó, hasonlóan visszás irányban 's épen olly vonásokkal: „*Mertad.*“ Az ezt követő lombos cifraság alatt:

4-er Nap képe, belkörén egész ember képet (en face) ábrázolva, mit kívül egyenes és rezgő sugárok környeznek. Az előbbihez hasonló illy iratot visel alulról: „*Kor.*“

— Ez alatt álló két rendbeli karikás lomb-cifraságot ismét irás váltja föl, mellyben

5-ör „*Amur-ath*“ két sorban lévő szó olvastatik, az ez alatt látszó göndör cifrázatoktól környezett turbános fejű mellképre vonatkozó. Ezt követi

6-or Keresztbe tett kézj- és tegezéből, hegygyel fölfele álló egy, és le felé álló két nyilból szerkezett fegyverczím vagyis csoportozat, mindenfelől foszlánk cifraságoktól ékesített; melly alatt két sorban mintegy négy jegyből álló ismeretlen irás, illy formájú: *ſ Z A U*, kigyóztatós cifraságoktól körülveve, ezt 1245 vagy 7-nek lenni itélem. Következik

7-szer Egy másik fegyvercsoportozat, mellvasból, nyeleinél fogva ezen által szúrt dárda - kopja - és zászlóból meg nyilakból alkotott. Ez alatt megint irás, goth

nemű betűkből eltorzított, két sorban, ezt „BATY-KAM“ névnek olvasom.

8-or Ismét fegyver czim, közében keresztbe tett kerek paizst és dobót, verőjével ábrázoló; ehhez tűzött zászló, lándzsa és dárda, kigyó meg karika alaku czifraságokkal ellátva:

9-er Folyó latin betűkkel írott e' szó: „*Selim*“ hasonlólág visszásan, melly alatt egy férfi áll, fején turbán jobbájában görbe kard, balján paizs; öltözete térdig érő zsinóros dolmány, lágyékban keresztül övezett; lábszáran szűk nadrág és magyar czizma. Két felől karikásan folyó ékesség. Ez alatt

10-er A' többinél nagyobbyszerű cziradék, és karimásan alkotott, ismeretlenírást magában foglaló kör. E' három sorban álló írás' két utóbbikát „AVEN-TUNUS“ szónak vélem lenni. Végre

11-er Fegyver czimcsoportozat, mellynek főrésztét czomb-boritékkal ellátott mellvas alkatja, kellő közében golyóból kiemelkedő maltai keresztet viselő. Az ebbe szűrt fegyverek: négy lándzsa, két nyíl, közében hold-szarvval és lófarkkal ékeskedő landzsás pózna. És mind ezeket kigyózatú czifraságok zárják be.

A' másik lapon, ismét hegyétől véve, egy kis arasnyi terjedelemben, göndörített virág-levelek, középső szárból kinövőök látszanak. Ezekután a' lap' nagyobb részét két arasnyi terjedelemben, középett vonal által elválasztott két térség, mellynek egyikében a' kard' foka-felé, merő rendetlen 's többnyire kerekded alaku czifraságok, viráglombokat ábrázolók szemléltetnek. A' kard-élre fekvő térben ismeretlen jellemű egy sor írás van, mit azonban mélyebb vizsgálódás után, valamint az előbb említetteket, eltorzított, pontos és kör alaku, meg kigyózatós czifraságokkal vegyített, néhol monogrammakat vagyis inkább rövidítéseket viselő goth izletű írásnak, 's így olvasást adónak találtam:

„BASILLIUS A BATY M KHAM IB KNIZA RVTHENIE
YLKAN TURKARUM NOGHAI TATAROR ET MUN.“

azaz

„*Basilius a Baty M (agno?) Kham Ib (Ivan?) Kniza (Princeps) Rutheniae, Ilkan Turcarum Noghai, Tatarorum et Mungalorum.*“

A' kard' e' lapjának többi részére egész a' markolatig különféle arabeszkék hintvék, melyekben kevesbé találhatik kitünő jellem vagy művészi sajátság. —

Ámbár nem értesíte Reguly arról: mit tartanak a' pétervári tudósok ezen emlékről, 's nem tudatá velünk, vajjon kezeskedik-e a' kard régiségének hitelességeért némi adat vagy ősi hagyomány? föltennünk azonban szabad, sőt szükséges, hogy e' mű, vagy vélt ósága, vagy nevezetes férfitől származása miatt nyere ott helyet. — Akármint vélekedjenek mindazáltal a' péterváriak, saját hiedelmem' 's ítéletem' bátorkodom — és pedig sajnálattal kimondani: miszerint ugyanis e' mű távol sem régiség, vagy valamelly történetre vonatkozó emlék, hanem újabbkori kardcsiszárnak hajdaniságot majmolni akaró eszméje után készült gyári munka, 's ravasz koholmány.

Rövid okaimat felhordandó — mert az álság' kézzel-foghatósága minden hosszas vitatást szükségtelenné teszen, nyomozásomat azon renddel intézem, mint a' kard-vas' alakjait 's fölírásait előadám.

A' csillag, hold és nap' képe a' parzismusból kikapott rapsodiai ábrázolások. A' mügyárnok' valóban arra czélzását eléggé tanúsítja a' „*Kor, Mertad és Eflad*“ aláírott szavak, melyek a' zendí és parzi nyelvből 's Zoroaszter' tanából kölcsönöztek. „*Kor*“ ugyanis a' régi perzsa nyelvben napot jelent; „*Mertad*“ (ha nem hibázok e' homályos nyomatásu szó' olvasásában) a' parzi „*Meherdad*“, = Mitridat vagy Mitra nevezetre vonatkozik. A' csillag képe alatt olvasható „*Eflad*“ szót is a' perzsa nyelvből kölcsönöztették, és a' parzi vallás' másod rendű égi lényeknek (Jeschd) nevei közt föltaláltatónak vélem ¹⁾.

¹⁾ Mezei jószágomon, kutfők' hiányában irván észrevételei-

Már a' mi ezen aláírott szók' latin betű formáit illeti: első tekintettel észreveheti a' palaeographiában bármi kevéssé jártas, hogy azok nem régibb divatu vonások a' XVI. 's XVII-ik századiaknál, és ez utóbbinak elein oklevelek' írására használt fekvő vagy folyó betűkkel mindenekben megegyezők. Parzismus jegyei, XVII-ik századi latin betűkkel parzi nyelvből vont szavak által commentálva: magában elég nyomatékuk az emlék' régiségét kétségbe hozni nemcsak, hanem álkészítményi voltát határozottan kimondani.

Az „*Amurath* és *Selim*“ szók' latin 's az előbbiekhöz hasonló jellemű betűiről is ugyan ezt lehet következtetni, merő contrastban állván velük a' keleti divatu turbános mell- és emberkép. A' kardcsiszárnak szüksége volt művére a' keleti izlés' némi béléget sütni; mi volt tehát természetesebb, mint az izlam' népeinél kelendő e' két névnek ideal képei fölé nyomása?

Következnek a' 6-ik pont alatt fölhozott ismeretlen jellemű, 's általam arab számoknak nyilvánított 's 1245 vagy 7-nek olvasott vonások. Ezen évszámot akarván a' gyárnok jelelni, palaeographiai tudatlanságában mit tehetett egyebet, minthogy a' mostani arabszámokat eltorzítva és mintegy mystificálva állítsa elő, művére ósági alakot ruházni törekedvén? mely czélzat, a' következő, 7-ik pont alatt érintett „*BATY KAM*“ névből is fölvilágul: minél a' goth izlésű betűk' lényegei, melyekről a' kontárnak némi ismerete vala, szinte eltorzítva lenni könnyen megismertetnek. Észrevehetjük ezekből, hogy e' készítmény a' mongolok' korára, jelesen az orosz tartományokat meghódította Bathy vagy Batukám' idejére, épen az 1240-ik évszak körül gondolva, koholtatott; 's a' gyár-

met, nem bocsátkozhatom e' parzi szóllások' mélyebb vizsgálatába; de nemis látom tudomány-nyereségnek itt ezekről bővebben értekezni.

nok, mint akkori orosz historiai monumentummal akara föllépni rosszul sikerült művével.

A' 7-ik és 11-ik pontnál elszámított fegyver-csoportozatok' izlésteli szerkezete, az alkató részek, különösen mellvasak' formája, miknek egyikén a' maltai kereszt szembeülnő, régi műre nézve historiai combinatio 's archaeologiai ismeret nélkül költött képrajzok, merő művészi ábrándok; mik kardvasunknak a' XVII-ik századnál nem régibb gyáratását árulják el. Ezen észrevétel alkalmazható általában a' többi rajzok' czikornyáira 's az egész munka' szabatos kivitelére, mint a' közép kori művészi gyakorlattól távol járó, technical ügyességet tanúsító compositiora.

A' másik lapi hosszú sorban álló betűjegyek azok, melyek a' vizsgálat kardunk' különös ritkasági, nagy jelentőségi hiedelme iránt könnyen tévutra vezethetik, ismeretlen régi betűjellemeknek 's így megfajthetetlennek vélvén az írást; azonban, ezek sem egyebek eltorzított és a' goth betű formákból kölcsönzött ábrándos vonásoknál, melyek közt egyazon betűnek majd minden isméti előfordultával különböző változatosság tűnik szem' eleibe. A' nagy részben sikerült fűntebbi olvasásból látható, miként a' tudománytalan művész a' másik lapon is előfordult Bathy mongol vezér' korát tüzé ki koholmány' czélául, 's a' régiségben járatlanok' annál könnyebb elámíthatására a' régi betűformákból azokhoz lényegben hasonlókat, önkényes rövidítéseket teremt, eszméjét azokba burkolni akaró. Összefüggök ugyan a' szavak az egész sorban, 's mintegy egymásból folyók; első tekintetre historiai szint is visel az előadás; azonban, anachronismusai csak hamar fölébresztik a' régiségbuvárt. Megállhatna ámbár a' Basilius és Baty khán' mint valamelyik orosz herczeg és az ismert mongol fővezér' neve; ugy a' Kniza (knez) Ruthenie; de az „Ilkan Turkarum Noghai“ czím, atya előtti gyermek, historia elleni nevezet. Nevetséges magában a' czím' halmaza, 's méltán kérdezzük: milly alkalom szülheté ezeknek a' fegyverre al-

kalmazását, és pedig latin nyelven? Bizonyára nem más, mint a' kardcsiszár' ábrándja, jeles emléket gyártani akaró ravasz széndoka.

Ezekből eléggé érthetjük, miként kardvasunkon a' parzismus, muhammedanismus, mongolismus és christianismus' jelei, meg mai írásmód és koholt palaeographia olly zagyválékban tünik elő, mint az ég golyón a' görög mythostól kezdve a' medvéig, beteg phantasiával rajzoltatnak a' csillagzatok; 's miként az egész rajz' összeillesztése nem egyéb historiai absurdumnál, művészi kaczérságnál. De ne csudáljuk, illy gyári abnormitások korunkban is divatozók; vetélkedve használtatnak a' kardcsiszárok által. Hogy több példát mellőzzek, birtokomban van egy török szabásu kard, melyet még juratus koromban húsz év előtt Pesten vásárlottam, 's melly hüvelyére nézve egy török pasa' oldalára illenék. Ennek vasán keletnek számtalan rejtélyes talizmáni és babonás jegyei, a' mészárlás és háboru mesterség' majd minden borzasztó eszközei izlés és művészi rendszer nélkül elszorva látszanak. Ha fegyverházban mutogatnák, könnyen Abd-El-Kader' oldaláról leoldottnak vélnők e' pesti készítményt. Illyen a' gyárnokok izetlen majmolása. Hát ha még antiquariusi impostura 's tudományos csel is járul a' műhöz. Óvakodjunk azért leginkább a' régi fegyverek vizsgálata után, historiai hitelességet következtetni.

Egyébiránt, mikép a' hajdankor' fegyverei általában egyszerűek 's kevés czifraságokkal ellátottak valának: úgy művészet és tudomány' föléledtéval divatba jöve különösen a' kardvasakra különféle jegyek 's jeles mondatok' vésetése. Ha nem csal ebbeli tapasztalásom, a' XVI. főleg XVII-ik században széltiben használtattak már a' kardvasaknak, nem ugyan metszés által, hanem evő szerrel (választó vízzel) — és a' pétervári kardot is ekként ékesítettnek leni vélem, — kiczifrázása. Közönséges vala ugyan is a' feszületes kereszt, nap-, hold-, csillag-, Mária-, szentek' képei 'stb. Fölrásokul pedig jeles és bölcs mondások, szentírásbeli igék, bátorító szólá-

sok vétettek. Gyakorta e' szó „*Fringia*“ alkalmaztaték a' XVII. és XVIII-ik századi kardokra, habár nem is volt a' mű valójában az ¹⁾. A' keleti népeknél is uralkodik régóta a' fölírás iránti vonzalom; azért a' török kardok és handzsárok többnyire koránból vett szólásokat viselnek. Azt mindazáltal, hogy hajdani jeles férfiak és fejedelmek' fegyvereire azok' nevei és hosszas címei volnának vésve, nem tapasztalám; és ha találtatnak is ilyeknek, véleményem szerint, a' későbbi kor emlékezet okául illeszté az azokénak hittekre, vagy régiség árusi hasznovágyból férközék reájok.

¹⁾ Olly hírben valának egykor az illy kardvasak, mint keleten a' dömöczkiek (Damascus).

JERNEY JÁNOS.

XX.

OKLEVELES TOLDALÉK.

Hunyady János' 1452 - ben kelt adománylevele.

„Nos *Johannes de Hunyad* Regni Hungarie Gubernator etc. Memorie commendamus tenore presencium Significantes quibus incumbit vniuersis, Quod nos consideratis et in memoriam nostram redactis multimodis fidelitatibus ac fidelium obsequiorum virtuosis meritis Nobilium *Martini filij Johannis Mayus* dicti, *de Leley* ac *Johannis filij Laurency Kecz* dicti de *Symonkereke* sub locorum et temporum varietatibus fortuitisque casibus sinistre et dextre decurrentibus Signanter vero in pluribus nostris exercitibus, contra sevissimos turcos christianorum persecutores ac *inanes infelices inconstantes et perfidos Bochemos* parcium superiorum terras desolancium spoliancium et devastancium beniuole fideliter viriliterque per eosdem hinc Sacre Regni Hungarie Corone et exposit nobis, exhibitis et impensis, possessionem nostram *Thetethlen* vocatam in Comitatu de *Zabolch* existentem habitam quam alias *Valentino Literato de Wng* suisque heredibus et posteritatibus vniuersis vigore aliarum Literarum nostrarum donacionalium exinde confectarum, hereditarie et in perpetuum duxeramus conferendam certis et rationabilibus ex causis ab eodem auferentes, prefatis *Martino* filio *Johannis mayos*

et per eum *Laurenceo* et *Blasio* fratribus carnalibus eiusdem quo ad unam partem, ad aliam vero partem *Johanni* filio *Laurency Kech* ac per eum *petro* fratri necnon Nobili domine *Elizabet* vocate sorori suis consorti videlicet *Michaelis Thoth* de *Marcehazy* eorumque heredibus et posteritatibus heredumque successoribus vniuersis cum omnibus vtilitatibus eiusdem et pertinencys quibuslibet terris scilicet arabilibus cultis et incultis agris pratis fenetis Siluis nemoribus virgultis rubetis Montibus vallibus vineis vinearumque promontorys Aquis fluuys piscinis aquarumque decursibus, molendinis ac molendinorum locis generaliterque cunctis vtilitatum integritatibus quouis nominis vocabulo vocitatissub veris et antiquis limitibus ad eandem de Jure pertinentibus et pertinere debentibus animo deliberato consilio que prematuro superinde prehabito ac auctoritate nostre Gubernacionis qua fungimur dedimus donauimus et contulimus ymo damus donamus et conferimus Jure perpetuo et irrenocabiliter possidendam tenendam prout et habendam Saluo Jure alieno Harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante, Datum in *Zechen* in festo Sancti Anthony confessoris Anno domini Millesimo quadringentesimo quinquagesimo secundo. relacio Michaelis Sycz.“

Íróhártján kelt eredeti példányomból, melyen a' szövet alatt középtájon vörös viaszra nyomott kerekpecsét szemlélhető.

JERNEY JÁNOS.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
XVI. Az országtani teoriák' eredete, kifejlése 's gyakorlati befolyásáról az újabb Európában. (Vége:) HORVÁTH MIHÁLY	195
XVII. A' történettan' elelérdekű nyomossága 's tanulásmódja. SZÉCHY ÁGOSTON	216
XVIII. A' holdfogatokozások. VÁLLAS ANTAL	230
XIX. A' szentpétervári arsenalban lévő kard jegyei- és írásainak magyarázata. JERNEY JÁNOS	249
XX. Okleveles toldalék. JERNEY JÁNOS	257

L I T E R A T Ú R A.

Iralmi táborozások. Ötödik Czikkel. Vigjáték és reformja 361

CRITICAL SZEMLE.

Történettan.

C. Fr. BECKER's Weltgeschichte, Memorien, Correspondenz und Manuscripte des Generals Lafayette	371
K. A. MENZEL, Neuere Geschichte der Deutschen . . .	379
Georg WASHINGTON's Leben und Briefwechsel	385

Útleírások.

Maria Jóseph v. GERAMB, Pilgerreise nach Jerusalem und auf d. Berg Sinai	389
J. Baillie FRASER. Travels in Koordistan, Mesopotania etc.	392

BIBLIOGRAPHIA. 398

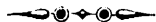
A' porosz kir. tudományos academia' legújabb jutalomkérdése 400

E' folyóirásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn az irás kivanja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy illy 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, 5 frt. Postán 6 frt. 36 kr. c. p. A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak Eggenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

NOVEMBER, 1842.

A' m. tud. társaság elhatározá kis és nagy gyűléseinek közzé tételre alkalmas tárgyait, valamint az intézetet illető fontosabb hivatalos jelentéseket, egy külön lapban, Magyar Academiai Értesítő czím alatt, időről időre közönség elébe terjeszteti, 's ez által munkálkodásainak és állapotjainak a' lehető legnagyobb nyilvánosságot kölcsönözni. Az Acad. Értesítő külön kapható Eggenberger J. és fia acad. könyvtárosaknál, 's általok a' két haza' minden hiteles könyvkereskedőinél; a' Tudománytár' olvasói e' folyóírás mellett függetlenül veszik. —

B U D Á N,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETÜIVEL.

Pannai N. Reimol

XXI.

A' TÖRTÉNETTAN' ÉLETERDEKÜ

NYOMOSSÁGA 'S TANULÁSMÓDJA.

(V é g e).

Tekintsük most meg egy kevéssé az eseményeket. Ezek is bevégezve mutatkoznak a' történettanban. Mint tükörben világosan látjuk, mikép következtek egymásután, vagy mikép keletkeztették egymást. Mind közvetlen, mind közvetett, 's távoli okaik egyes eredményeikkel együtt úgy jelenkeznek szellemünk elébe, úgy lebegnek előttünk, mintha ugyanazon korszakban volnánk helyezve, mintha ugyanazon rég elhunyt emberek közt élnénk, házaikban, helyeiket soha sem láttunk, laknánk, és számos hajdani országokban számos évekig valósággal utaznánk. Látjuk ennél fogva, hogy ha idején fogunk a' történetek' szorgalmas tanulásához, két három év lefolyta alatt, mielőtt még csak föl is lépnénk a' világ színe előtt, már nemcsak terjedelmes, és alapos ember-isméretre, hanem egyszersmind több századoki tapasztalásra tehetünk szert. Részletesen pedig az ó, és középkorú események rajzai nem csak egyes kormányok, vagy egyes mind vállalatok, mind országtani eljárások, hanem alkotmányok, birodalmak, különféle igazgatási rendszerek, nagyobb,

's kisebb nemzetek eredetét, kifejlését, haladását, virágzó állapotját, 's elenyészését tárják előnkbe. Az újabb koru történeti tárgyak ugyan nem mindig teljesen bevégezvék, de mégis saját korunk szellemének megérthetéseére 's tapasztalásaink kipótlására használhatók. Már mindezen eredményekre nézve milly hiányos, milly fölötté elégtelen a' történet-tanulmány nélkül szerzett öntapasztalás! nemde számos események, melyeknek szemtanúi vagyunk, gyakran rögtön lepnek meg bennünket, 's mint egyesek, összefüggés nélküliek mutatkoznak, azért is megfoghatatlanoknak látszanak; az ilyeneket általában a' véletlenség műveleteinek tartjuk, és a' velők járó nehézségeken mintegy átugorván csak arra ügyelünk, mi a' pillanatnyi hasznos, vagy káros, befolyásuk és további vizsgálásukkal nem gondolván tapasztalásainkat iránta megszüntetjük. — Továbbá mind, a' mi csak az emberiség életviszonyi pályáján történik, a' multnak gyümölcse, és a' jövődönnek magva; az események tehát eredmények és okok is egyszersmind, azért helyes és tanuságos megismerhetőségök végett mind e' két szempontból kell azokat megvizsgálni. Mint eredmények sok egyes okok 's erők összehatásának szüleményei, a' tapasztalás tehát megismerhetőségökre nézve nemcsak igen szűkkörű, hanem általában elégtelen is, minthogy az okok a' multban rejlenek, 's közülök nem tapasztalhatunk egyebet, mint egy vagy néhány alkalmi okot, a' létező, közvetettek, 's távoliak pedig a' tapasztalás alá nem vethetők. Ha pedig az eseményeket mint okokat tekintjük, a' be nem következett eredményeik épen nem tapasztalhatók; a' közvetlenül mutatkozók megítélése pedig csak hamarkodó, 's félszegű lehet, mivel tapasztalás által ezeknek is csak a' legközelebbi, nem pedig a' multban rejlő okait láthatjuk. — Végre tapasztalásaink legnagyobb részének szükségkép hiányosnak kell lennie, mert mint Bolimbroke mondja; „Sok események kezdetét, elejét nem láthatjuk, nem tapasztalhatjuk, mivel később születünk; sokaknak pedig folyamatát, 's bevégzését el nem érhetjük, mivel korábban

meghalunk.“ Mind e' két hiányt csak a' történettan pótolhatja ki: ha tudniillik a' tapasztalás csak az eredményekkel ismértet meg, az ujkoru történeti rajz azoknak okait, tehát eredetét 's folyamatát terjeszti elő; ha pedig a' tapasztalás csak az okokat adja előnbe, az ókorú történetek tára képesít bennünket eredményeket következtetni. Mind ez elősorolt adatokból kiviláglik, milly nagyon különböző eredményü a' tapasztalás, és a' történet-tanulmány az események alapos megismérhetésére nézve; lényeges különbség elhanyagolása szükségkép kimeríthetlen forrása számtalan súlyos tévedéseknek, mind az életügyek megítélésében, mind a' cselekvésben, következőleg tanúsítja, hogy a' történeti ismeretek múlhatlanul szükségeseek az érvényes tapasztalhatásra. Ezen különböző eredményekről siciliai Diodor így szól „A' történeti oktatás, úgymond, minden veszélyeztetés nélkül legszebb, legbiztosb tapasztalást nyújt olvasóinak. A' hasznos, és ártalmas közti megkülönböztetés, ha azt saját tapasztalásunkból kell meritnünk többnyire nehézség- 's veszélylyel jár; ellenben másoknak elhibázott merényei- 's nagy tetteikről nyert isméret tanuságunkra szolgál, a' nélkül hogy magunkat viszontagságoknak kellene kitennünk. Vajmi szép, 's érdekes folytatja tovább, mások tévedéseit, mint intő példákat, saját okulásra használhatni, és a' világban előforduló különféle eseményeknél kénytelennek nem lenni, mindig előleg megvizsgálni, mi tevők legyünk, hanem csak azt, mi más hason-esetekben már foganatos sikert eredményezett, okosan utánoszhatni, azaz: czélszerűleg alkalmazhatni. Hiszen már a' tanácskozásokra is, az ifjabbak mellőzésével mindenütt a' legkorosbakat, hosszú éltők folytában szerzett tapasztalásaik végett szokták választani; már pedig a' történetek tárából meritett isméret az éltesek tapasztalásainál annyival nagyobb nyomosságú, mennyivel az ezeket események számára nézve hasonlíltanul fölülmúlja. Azért annak alkalmazása minden az életpályán előfordúlható körülményekben használható. A' történeti ismeretek kölcsönzik az ifjabbaknak az öregek

okosságát, az öregeknek pedig megtágítják szerzett tapasztalásaik körét.“ Nyilván tanúsítják ezen szavak, hogy már a' régiek a' történet tanulmányt eredménydúsabbnak tarták a' tapasztalásnál. A' langeszüek látszanak ugyan mind illy előkészületeket nélkülözhetni, mivel azokat megelőzőleg mindenben, mihez fognak, saját útát képesek törni maguknak. Igaz is, a' természet ezen remek-lényei sokat tehetnek; azonban illy példák nagyon gyérek, 's csak ritka kivételül szolgálnak, voltakép pedig teremtmő erejük soha sem hathat olly bizonyosan, mint mikor más emberek, 's előbbi idők tapasztalataival is ellátvák. Minden bizonnyal mind magányos, mind nyilvános viszonyaikban következetesen járnának el, rögtöni merényeikben célszerűbbek lennének, jellemök tökélebbé válnék, szóval: az emberiségre sokkal jótékonyabbul hatnának, ha nézeteik körének nagyobb kiterjedése, 's érzelmeik nemesítése végett azon szellem-irányzatot 's kedély hangulatot szereznének maguknak, mellyel mindazok bírnak, kik a' történetek szorgalmas tanulása által hivatásuk pályájára eleve elkészültek.

Ezen összehasonlító fejtegetések eléggé kitüntetik állításunk igaz voltát; a' történettár valóban mind a' többi tudományoknál, mind a' tapasztalásnál sokkal nagyobb sikerrel eszközli azon kellékek megszerzését, mellyek az észvilágosulást, és az erénységet fültételezik. De egyszerűsmind nyilvánítják, kitüzött célját is hogy tudniillik tanulmánya által, képesüljünk mind a' magányos, mind a' nyilvános életkör bármi helyzetében célszerűleg eljárni. Fenséges cél, minthogy rendeltetésünk eszközlését tárgyazza. Életérdeünkben áll tehát tudnunk, melly szerrel móddal kell a' történetek tárát tanulnunk, hogy üdvös eredményében részesülhessünk.

Ha ki az évkönyveket csak úgy forgatná, vagy Arisztides és Phocion, Epaminondas és Scipio, nagy Sándor és Caesar tanulságdús életrajzait csak úgy olvasgatná, mint némi híres lovagok regényes kalandjait, csak idejét vesztegetné, 's voltakép leplezett henyeséget üzne.

A' ki pedig a' történettannal csak azért foglalkozik, hogy adott alkalommal csacsoghasson, a' társalgásban tudós szerepet játszassék, egyedül gögös tudatlanságát, és szellemi tehetlenségét árulja el; tudniillik önszülte gondolatokra szert tenni képes nem lévén, számos történeti adatok, 's bölcs mondatokkal tölti meg fejét, hogy esze, 's elméssége hiányát az emlékezet által pótolhassa ki. De még az sem éri el tanulmánya célját, ki a' történeti cselekvés-módokat, 's rendszabásokat könyv nélkül tanulja meg, 's mint egyes példákat utánzásra tüzi ki magának. Minthogy azokat más nemzetek szokásai, más idők gondolkodás - módja 's erkölcei, más összehatásban, 's egybefüggésben levő dolgok viszonyai eredményezték, alkalmazásuk csak igen ritkán némi egyes, minden tekintetben hasonló esetekben lehető, de általánosan veszély nélkül nem használhatók. Mi fenségesb például, mint Kodrus világismérte hőslélküése? Minden bizonytal örök például fog az szolgálni a' honszeretet áldozatának, 's még is, ha korunkban egy tábornagy elszánná magát hason szerepet játszani, 's győzelem-reményében magát az ellenségtől minél előbb agyonlővetné, kétségkűl bátor, de esztelen hőstettét vezérnélkűl maradt hada végvesztével fizetendné meg. Puicciardini a' nagy nevű történetíró részletesen adja elő, miként veszté el mind magát, mind hazáját. Medici Péter, midőn atyjának, a' nagy hírű Medici Lorencznek, helyes cselekvés-módját példaként követte, és beszéletét illy jegyzéssel zárja be: „Mindenkor véstetjes, úgymond, egyes történeteket utanozni, kivévén ha a' viszonyok, és körülmények nemcsak általán, hanem részleteikben is egyűl egyig ugyanazok, és az egész dolog is ugyan azon okossággal, 's ügyességgel tárgyalatik.“

Hogy a' történeteknek életérdekű hasznát vehessűk, érteni kell azokat, azaz a' bennűk rejlő szellemet fölfogni, 's belőlűk cselekvési vezéreszméket kikémlelni. — Vannak tudniillik az élet 's ügyekbeni eljárásnak, bizonyos, és általán érvényes elvei 's rendszabásai, mellyek mindenkor

csalhatlanul igazak, mivel magában a' dolgok természetében feneklenek, azért is mindig vezérfonalul szolgálnak. Ilyen elveket 's rendszabásokat kell történeti tanulmányunkban elvonnunk, 's magunknak sajátítunk; így fogjuk cselevéseinket 's ügyeinket azon biztos és szilárd alapok szerint elrendezni 's végrehajtani, melyek érvényességét a' köztapasztalás az emberi nem minden korszakán át tagadhatlanul megigazolta.

Már ezen életérdekű eredményre nyilván csak úgy juthatunk, ha tanulmányunkat bíráltilag, okszerűleg, és rendszeresen tárgyaljuk, mert egyedül az által tudhatjuk meg alaposan a' történeti tárgyaknak mind valóságát, mind keletkezetét, 's részletes kifejlését, mi nélkül mibenlétöket 's a' bennök rejtett tanuságot semmikép sem foghatjuk föl. E' tanulmányi tárgyalás pedig abban áll, hogy mindenkor kellő tekintetbe vegyük nemcsak a' tárgyak végtelen különféleségét, hanem idejük- és helyöket is. E' két kellék sarkismerve a' történetek valóságának; minden csak idő 's térben létesülhet. Azután szigorúan megvizsgáljuk az okok egész sorát, 's jól megválasszuk, melyek közülök a' fők, mellékesek, alkalmiak, és távol-esők; mert a' történetek nem egy, két, hanem mindenkor több különféle okok összehatásainak eredményei. Ha e' vizsgálatot elhanyagoljuk, vagy kevesbbé méltányoljuk, csak felületes, félszegű, sőt alaptalan történeti ismereteket szerezhethünk. Továbbá feszült figyelemmel kísérjük az okok saját egyedi hatását; a' tapasztalásból tudjuk, miként sokszor különböző, sőt ellenkező okok, hathatóságuk lehetőségéhez képest, hasonnemű sikert eszközlenek, 's ellenben hasonnemű okok különböző, sőt ellenkező eredményeket szülnek. Végre a' történeti pályán tevékenyek jellemeiben 's tetteiben még a' kised 's alig észrevehető árnyéklatokra, 's körülményekre is ügyeljünk, minthogy ezek az okok hatásának saját irányt, 's így a' történetek folyamának egészen más fordulatot adnak.

De milly nagyon nehéz, 's csaknem lehetlen é' tárgyalás, a' történetek mivolta bizonyítja: 1. Semmi történet sem kezdődik bizonyosan kijelölhető perczben. Rejtve van kezdete, láthatlanul gyűlnek egybe, 's működnek elemei, 's csak lassanként vergődnek bizonyos alakra, 's kifejlési fokra, míg egész jelleményekké képződnek. Így nem lévén képesek a' történetek eredetének időpontját szabatosan meghatározni, az okokat sem mutathatjuk ki eredetökben. 2. A' történetek összetett tények, több összeható okok eredményeiből származvák; ezen részletes eredmények szinte történetek, és ismét összetévék más előbbi még részleteseb eredményekből, és így tovább. Innen a' történetek általán eredmények 's egyszersmint okok is, és mint eredmények folytatják okaik hatását; minél fogva olly szakadatlanul szülemленek egymásután, hogy folyamatukban sehol sem kezdődnek, hanem mindig szünetnélkül következnek egymásra. A' történetek tehát okaikkal egybeforrvák, csaknem lehetlen nyomozásukban, 's elemezésükben csak némi határozottsággal is kimutatni, hol végződnek az okok, 's hol kezdődnek az eredmények. 3. Az okok ható erők, de mibenlétök 's okozásuk titok előttünk, csak eredményeiket tapasztaljuk, 's csak annyit tudhatunk, hogy ezek testi- vagy erkölcsileg szükséges következményei bizonyos tevékenységeknek, melyekben a' ható erők rejlenek. Innen a' történeti tárgyaknál is csak azt tudhatjuk meg, milly tevékenységekre következnek erkölcsi szükségességgel. De vajmi könnyen csalatkozhatunk ennek is bizonyos meghatározásában! minthogy a' történetek múlt eredmények levék, nem tapasztaljuk, mellyik tevékenységeknek következményei, és sokszor hasonnemű eredmények, mint fennebb már érintök, egészen különböző tevékenységekből keletkezhetnek.

Mind é' nehézségek szigorú rendet, 's biztos tanulásmódot szükségítnek, minél fogva bizonyosan eszközölhessük, hogy tanulmányunk bírálati, okszerű és rendszeres legyen, következőleg a' történetek valóságát, keletke-

zetét, 's kifejlését alaposan megtudjuk. Erre következő tényadatok utasítnak. A' történetek az emberek érző, szellemi 's erkölcsi tevékenységeinek szüleményei, mint-hogy azokat, végelemezésük szerint, mindenkor csak a' gondolatok, érzelmek, 's vágyak egyesült kihatásai eredményezhetik. Továbbá e' tevékenységek nagyon különbözőkép fejlődnek ki, minősülnek 's idomulnak, és eredményeik is, a' történeti tárgyak, mindig ehhezképest alakulnak, 's változnak. Ehhez járul, hogy minőségüket 's kifejlésük fokát a' társas élet műveltségi állapotja határozza el; ezt pedig e' föltételek eszközlik, és külön megkülönböztetők idomítják: mint az éghajlat, az élelem, a' népszáma 's foglalkodása, alkotmány, a' kormányrendszer, a' vallás, törvények, erkölcsök, 's egyéb idevágó körülmények, mert mindezek egyetemben a' műveltség alkotó részeit képzik, 's a' társasélet viszonyait származtatják. Ennélfogva az emberek tevékenysége műveltségök fokától 's társaséleti viszonyaitól függ, következőleg a' történeti tárgyak ezek mivoltából keletkezett tények, azért csak abból ismerhetők, 's fejthetők meg alaposan. Valóban is, ha ismerjük valamelly nemzetnek 1. Anyagi helyzetét az égalj 's tér természeti minőségére nézve, és az ebből származott eredeti hajlamát, 's jellemét. 2. Alkotmányi szerkezetét, 's igazgatási rendszerét; tehát a' magány-közjogi, rendőri, fenyítő, kormánygazdasági, 's honvédelmi állapotját, 3. Társas élte kifejlését; mint földészeti, kézművi, 's kereskedési iparát, művészségét, 's tudományosságát, nevelését, 's így vallását, szokásait, 's erkölcsseit, különösen pedig a' magány 's nyilvános erkölcsiségét, Végre 4. Ha tudjuk, miként idomultak változtak mindezen körülmények befolyása által nemzedékről nemzedékre társas élet viszonyai, kétségkül világosan látjuk történeteinek tényezőit, és valódi mibenlétét. Szükségképp következik mindezekből, hogy tanulmányunknál mindenkor az időszaki műveltség, 's társas életviszonyok mivoltát kell szemügyre venni, 's feszült figyelemmel vizsgálni, azaz: a' tanulandó tárgyakat arra vonni; azzal szem-

besíteni. Már ezen mivoltot, mint kiki tudhatja, az országrajz (Statistica) tárja előnkbe, minthogy e' tudományág a' nemzetek műveltsége 's élte állapotjának ismertetését tárgyazza; a' történeti tanulmányban tehát országrajzilag kell eljárunk, 's ebben áll a' történetek tanulásmódja. Valóban, ha ez eljárást vesszük szigorúan szabályúl, és pontosan követjük; egyetemben mind bírálati, mind okszerű, mind rendszeres történeti ismeretekre teendünk szert. Tanúsítják ezt ha nézeteinkben nem csalatkozunk, a' következő példák:

1) Először is, a' történeti bírálat, a' tanúk állítványai, az évkönyvek, oklevelek, emlékiratok, 's egyéb történeti források, és segédszerek érvényességét, 's ezek nyomán a' történetek lehetőségét, valószínűségét, vagy igaz voltát vizsgálja meg alaposan; már pedig mind ez magából ötlük szellemünk elébe, mihelyt a' történeti dolgokat az időnek, mellyben keletkeztek, viszonyaival, 's a' kor-míveltség minden ágaival egybe hasonlítjuk, mivel szükségkép csak az léphet valóságba, mi ezen körülmények mivoltával ellenkezésben nem áll. Ily tanulási eljáráshoz tartván magunkat, számos történeti adatokra akadunk, mellyek valóltanok, bár századok meg századok óta igazvoltage kétségbe sem hozatott. Ezek sorába tartozik például a' Romulusnak tulajdonított alkotmány is. Abban már nagyon rendszeresen vagyon meghatározva: a' rendek egymástól szigorú elválasztása, a' patriciusok előjogai, 's a' többi lakosoknak ezek alá rendelt gyámsága, az egész nép részletes osztályzása, 's az ehhez illesztett elrendezése a' gyűléseknek, 's tanácskozásoknak; továbbá a' honvédelmi intézmények, az egész földbirtok szabatos elkülönözése, mind a' vallás, 's király, mind a' közszükségek, 's az egyes polgárok számára; a' vallásos szertartások, az atyai hatalom, a' házassági viszonyok törvény általi elrendelése; de ki nem látja, hogy mind ezen élet viszonyok sokkal nagyobb kifejlésű polgári életre mutatnak, semmint azok egy még csak néppé alakulandó embercsoportnál létezhetnének, annál kevesebbé oly gyű-

levész embereknél, minőknek az első romaiakat az évkönyvek rajzolja. Ha mindjárt Romulus képes lett volna is olly alkotmányi rendszert tervezni, azt durva összefutott kalandoraira, sem rögtön, sem 37-évi uralkodása alatt semmikép sem alkalmazhatta, mivel minden alkotmány csak lassanként fejledhetik ki a' nép életviszonyaiból, úgy hogy mielőtt az akár közegyezkedés, akár hatalom által megszentessetik, vagy kihirdettetik, alkatrészeiben már régen szokásban van a' népnél, és illy előleges szokássá vált viszonyok nélkül soha sem lehet akármily alkotmányt egy nemzetre, annál kevesbbé műveletlen embercsoportra tölteni; minden erőszak mellett sem verhet az gyökeret a' nép keblében, minek időnkben, melly alkotmánykórban nyavalyog, számos szomorú példáit láttuk. Hogyha mégis már Romulus korában fogékonyak voltak a' rómaiak a' kérdésbeni alkotmányra, bizonyosan legalább is két század óta kellett már egyesült társas életben létezniök, 's keblökben a' nevezett alkotmányi viszonyoknak lassanként kifejleniök. Talán ez idő lefolyta mulva valami lázadás következtében jutott Romulus az uralkodásra, 's a' már létező alkotmányi viszonyokat, mint nagy valószínűséggel gyanítható, az előkelők egyezésével csak szabatosan határozta meg; de ez esetben nem lehettek a' rómaiak olly durva összefutott csoport, millyeneknek őket a' történetírókban olvassuk. Ugyan ezen utón szinte valótlannak találjuk azon történeti adatot, mi szerint a' régi persák, 's németek azon okból nem építettek isteneiknek egyházakat, mivel olly hiszemben voltak, hogy az isteni fölség- 's végtelenséggel, és méltósággal meg nem volna férhető őket falak, vagy is korlátok közé zárni; mert megfoghatólag illy eszmék sokkal elvontabbak 's magasbak, sem hogy olly műveletlen állapotú emberek, mint e' népek akkor valának, azokra fölemelkedhetek volna; még papjaik sem bírhattak illy fenséges eszmékkel. Hogy pedig eszközbe sem juthatott az egyházak építése, igen természetes, mivel isteneik égi testek, 's egyéb természeti tünemények, vagy tárgyak voltak, mellyek csak a'

szabad téren hathattak érzékeikre; azért is mind ők, mind egyéb még illy bárdolatlan, csaknem félvad népek áldozataikat a' szabad ég alatt, különösen a' ligetek erdők, hegyekben, vagy csermelyek 's folyamok mellett tévék, melly helyeken tudniillik pihenő óráikban tartózkodni szoktak.

2) Ha országrajzilag tárgyaljuk a' történeti tanulmányt, mintegy önként tárul előnkbe minden korszaki műveltségnek foka egyes alkatrészeivel együtt, következőleg a' létező társas életviszonyok mivolta, mellyek, mint már tudjuk, a' történeti tárgyakat keletkeztetik. Szemünk előtt látjuk ezeket támadni 's lassanként eredményekké kifejlenni; látjuk mikép okokká válván megint újabb történeteket származtatnak, minélfogva magukra az életviszonyokra visszahatván az erkölcsöket, és szokásokat, az alkotmányt, 's kormányalakat, a' vallási eszméket, ezekkel a' gondolkozás-és cselekvés - módot észrevehetlenül minősítik, változtatják, 's így a' népéletnek egészen más irányzatot adván a' jövő századokra már kártekonnyan, már jóltévéleg hatóskodnak. E' tanulásmód szerint tehát nemcsak a' történeti jelenményeket mind legközelebbi, azaz, alkalmi, 's közvetlen, mind közvetett, 's távol eső okaiból, hanem egyszersmind ezeknek eredetét, 's folytonos munkálását is megtanuljuk, azért alapos 's okszerű történet-ismereteket szerzünk magunknak. Ennélfogva képesek leszünk a' történet dolgokat valódi mibenlétökhöz képest megítélni, 's azon fonák nézetet megigazítani, minek következtében azokat nem kevesen csak egy, vagy két alkalmi vagy legfőlebb segédokokból akarják megfejteni. Lássuk ezt egyikét példában. A' ki Róma történeti rajzáról illy okszerű ismerettel bír, épen nem méltatja álmélkodásra azon szilárd elszántságot, 's kitünő hős-szellemet, mellyel számos polgári az évkönyvekben ragyognak; mert tudja, hogy mind e' fényes jelességek nem a' kötelesség tiszta érzelme, 's az erkölcsi honszeretet, hanem az elkerülhetlen szükség eredményei voltak. Ha számba sem veszi a' köznevelés, 's a' népéletnek egye-

dül a' hadpályára kitüzött irányzatát, még is nyilván látja, hogy a' római polgárnak csak halni, vagy győzni kellett a' csatatéren: minél hősiebb volt halála, annál dicsőbb emlékezetet vítt ki magának honnosinál, 's dicsőségében családja 's késő maradékai is osztoztak; minél kitünőbb volt győzelme, annál nagyobb dicsfény, magas hivatalok, 's csalhatlanul bizonyos jutalmak vártak reá. Ellenben ha magát megadván az ellenség kezébe jutott, mindent, mi az életet érdekesíthetné, elvesztve, rabszolgaság volt részosztálya és nevét lemoshatlan gyalázat bélyegzé polgártársai emlékezetében. — Éppen olly kevesse csudálandja, hogy némi római atya mint bíró vétkes fiát törvényszerű halálra ítélte el; mert tudja, hogy az elítélés nem kerülhetett nagy lelki küzdelembe, önmegtagadásba. A' hol tudniillik az atyának tetszésétől függött szülött magzatát elismérni, 's családja körébe elfogadni; azt törvényszerűleg kitétethette, 's háromszor rabszolga gyanánt eladhatta; hol az atyák már a' csatatéren, már a' tanácsházban, 's a' gyűlés-helyeken közügyek tárgyalásával foglalkozvák, nagyobb részint családjuk körén kívül töltötték életüket, ott a' gyengéded családi érzelmek ki nem fejledehettek, sőt az uralkodó szokás által csak, nem elfojtattak. — Nem különben elkerüli, azon fonák-ságot, miként némelyek igenis sületlen történet-tárgyú ítéleteket hoznak. Ha Romában, mondják, Lucretia nem létezett, 's hitvesi hűségének vesztét saját vérével önmagán meg nem boszulta, nem támadott volna római köztársaság. Mintha olly következménydús lázadást, melly az alkotmányt, 's kormányalakot minden ellenszegülés daczára egészen elváltoztatja, egykét megbecstelenített embernek boshúvágya, vagy néhány uralkodásra törekvők szenvedélye, sőt hatalma is képes volna eszközteni, ha annak magvai az életviszoyokban már eleve mélyebb gyökeret nem vertek volna. Valahányszor illynemű forradalom tör ki, már régen meg van az érelve a' társaság keblében, régen pislog a' kedélyekben, 's csak alkalmi okra vár, hogy fellobbanjon. A' rómaiak irányzata a'

köztársasági alakulásra már Romulus korában kezdődött a' patriciusok nyomos jogai, 's a' nép szavazó gyűlései által, Servius Tullius alkotmányos intézményei pedig egészen arra vezettek, míg Tarquinius Superbus korlátlan biatorlása az átalakulást megérlelte. — Épen olly fonákul ítélnék sokan a' szerencsétlen, 's borzasztó francia forradalomról, midőn azt az írók féktelen viszketegségének 's az Americából hozott szabadsági szellemnek tulajdonítják. Hiszen maguk az idézett írók, már a' közéletben divatozó gondolkozás, ízlés és vásottság növendékei csak a' közvéleményt képviselték, 's nyilvánították; másként idéttlen elveik, 's tanjaik nemcsak köztetszéssel el nem fogadtattak, hanem mint rendbontó bujtogatók kárhoztatvák, lázító merényőkért érdemök szerint lakoltak, 's botrányos nyilatkozásaik legkevesb siker nélkül elhangzottak volna. Mielőtt Rousseaunak társasági szerződése, 's az úgy nevezett Encyclopaedisták jobbadán sületlen tanjai világot láttak volna; a' közvélemény a' fennálló kormány 's a' társas viszonyokra nézve már meg volt vesztegetve, 's az elébb utóbb bekövetkező forradalom magvai minden rendek 's hatóságok tagjai közt bőven elhintve. Azon írók tehát a' már megromlott szellem eszközei a' lázadásnak csak segédokai voltak. Mi pedig az Americából átszivárgott szabadsági szellemet illeti: az mit sem hatott a' szabadság vágy, 's a' kormány ellenni felizgatásra. Mennyire lehettek Francziahonban sokkal elébb az amerikai szabadság háborúnál a' szabadelmű országlati elvek, 's fogalmak elszórva, Massillonnak, a' híres udvari hitszónoknak, egyházi beszédeiből könnyen kivehetni: ő már 1718-ban az egész udvar előtt mindnyájok nagy tetszésére imígy szónoklott: „Nem a' fejedelmeknek, úgymond, hanem a' törvénynek kell a' nemzeteken uralkodniok; minthogy ők annak csak szolgái 's örei. A' nemzetek tették őket azokká, a' mik; és azoknak a' mik, csak a' nemzetek érdekéért kell lenniök“. Fenelonnak pedig a' korona-örökös számára írt Telemak nevű munkájában számos illy szellemű tanítások fordulnak elő, mellyek az akkor fennálló alkot-

mányi a' kormány rendszerrel homlokegyenest ellenkeztek: a' többi közt a' 8 könyvben egy boldog nép állapotját irván le így szól: „Ezen emberek egészen közösen élnek, nincsenek telkeik fölosztva; minden családot saját főnöke igazgat, ki annak valódi királya... Ők mindnyájan szabadok, mindnyájan egyenlők egymáshoz, csak az a' különböztetés van köztök, mellyet az okos éltesek tapasztalása és némi ifjak rendkívüli bölcsesége származtat. Ki tetszik ezekből, hogy az Európát felduló francia forradalmat csak akkor fejthetjük meg alaposan, azaz: oszerűleg, ha azon nemzet történettárát legalább is Richelieu kormányzásától fogva országrajzilag tanuljuk meg.

3. Ugyan ezen módú tanulás szerint magából a' társas életviszonyokból kémleljük ki a' történet dolgokat, 's világosan látjuk, hogy azok tára voltakép a' népelet minden korszak állapotjának tényekbeni kifejezése. Minthogy a' népelet folyamata szakadatlan, a' történetek is, mint annak természeti kifejezései, szükségkép folytonosan következnek egymásra; nem állanak egymástól ridegen elkülönözve, itt ott töredékesen elszórva, hanem mint okok, 's okozatok szakadatlanul egymáshoz kapcsolvák, egy minden erőltetett elvonások, 's összelésektől független rendszeres egészet képeznek, mellyben minden egyes történet mint okozat az előbbiekkal, mint ok pedig az utóbbiakkal függ össze. Ennélfogva nem tanuljuk a' történeti adatokat töredékesen, egymástól eldarabolva, hanem mint folytonosan összefüggő eredményeket, azért az így szerzett ismereteink sem elszort töredékek, hanem rendszeresek, úgy hogy akármelly történetet mint okozatot szemügyre veszünk, mind az előbbieknél, mellyek által keletkezett, sorát az első eredeti, vagy is alapokul szolgált történetig világosan látjuk. Julius Caesart például közönségesen útalatos bitorlónak bélyegzik állítván, hogy elcsábított legióinak karjaival honosait lenyügöztvén a' közszabadságot zabolátlan uralkodási vágyának áldozta föl. Azonban mielőtt ő született volna, már egy egész nemzeték óta az alkotmány 's az egész köztársasági rendszer,

ki volt sarkaiból forgatva. Ez tudniillik eredetileg csak bizonyos terjedelmű városi állomány fentartására volt kiszámítva; mihelyt tehát egész tartományok, 's országok meghódítása által a' városi állomány nagy birodalomká válván a' távoli hadakban a' vezérek, a' gazdag tartományokban a' kormányzó proconsulok, praetorok 's propraetorok maguknak kincset szerezhettek, 's tanács a' nagy távolság miatt a' törvényszabta hivatal időt, ha kitelt, az ügyek kívánatához képest megtoldani kényszerült; e' tisztviselők, a' consulok, 's városi praetoroknál hatalmasbakká lettek, 's hivatalukat lassanként a' törvényes időnél tovább megtartani kívánták, a' polgárok pedig ezentúl a' consulságok, 's egyéb főhivatalokat csak azért keresték, hogy kincsek gyűjtésére nyissanak maguknak utat. Mindezek egyetemben, hogy önös céljait elérhessék mind a' tanácsot, mind a' népet megvesztegetni, 's cselszövényeik által magoknak párthiveket szerezni törekedtek. Így a' szabad választást tárgyazó intézmények merő üres alakzatokra, a' tanács megvásárolható felekezőkre, a' népgyűlések pedig a' pártok daczos verseny és vérontás téereire válván az egész köztársasági rendszernek csak neve, 's árnyképe maradt fenn. Azért már Caesar születése előtt egy egész nemzedék élte alatt valódi fejtelenségben nyavalygott Róma, 's egyedül a' pártszellem dulakodott önző érdekéhez képest, a' mint tudniillik egy szerencsés hadvezér, vagy egy dús előkelő a' polgári viszályokban pártosai küzdése által győztes lön. Ekkép választatta meg magát Márius hat évig egymásután consullá; ekkép történt, hogy Sulla ön-hatalmából ruházhatta magára a' dictátorságot. De épen e' szörnyű kegyetlen főnök törekvései szolgálnak kézfogható bizonyosságul, miként a' köztársasági alkotmány a' római társas viszonyokkal már olly megférhetlenül ellenkezett, hogy annak minden helyre állító kísérletek, 's erőszak daczára rövid idő alatt fejedelemségre kellett változnia. Miután ő megvesztegetett legiói segítségével száz ezer polgárt leggyilkolva, 's még számos b száműzöttet

koldusbotra juttatva, mindent rémülésbe ejtett; a' köztársasági rendszert a' körülményekhez szabott törvények által visszaállította, 's folyamatba is hozatta. Azonban alig hunyta be szemét, már is törvényei eltöröltetését sürgeté Lepidus, és az annyi vérontás által eszközlött műve mintegy magától széthomlott; noha annak fenntartása mind katonáinak, kik közt a' meggyilkoltak, és száműtöttek elkobozott birtokait fölosztotta, mindazon előkelőknek, kik a' régi rendszert mindenkor pártolvák, már győzelme előtt hívei voltak, érdekében állott. Csak hamar kitört megint a' pártszellem dühöngése, olly annyira, hogy a' hatalmas törvényhozó halála nyolczadik évében Pompejus Crassus pártosai nyilvános ellenességben éltek, és a' következő nyolcz év lefolyta előtt a' tanács, 's nép főhatalma három szövetségbe lépett főnöknek Caesar, Pompejus és Crassusnak kezébe került, miszerint az állományi ügyekben helyeslésök 's elfogadásuk nélkül semmi sem határozathatott el. De Crassus, ki a' két fondorkodó pártnak képviselői, Pompejus és Crassus közt a' súlyegyent némileg fenntartá, meghalálozván nem sokára polgári háborúra kelt a' dolog, mellyben erkölcsi szükségességgel Caesarnak kellett győztesnek maradnia. Mivel az ellenfél egy része, Cato Marcellus, 's egyéb ábrándozók a' régi alkotmányos rendszert, melly már csak nevéből volt isméretes, megmenteni, tehát a' lehetlent akarta eszközölni, más része pedig Pompejussal, a' tanács, 's tisztviselők nagyobb számával a' szabadság örve alatt, a' jelen viszályos állapotot törekedett fentartani, remélván a' zavarban tovább is fondorkodása által uralkodhatni; az egész párt nem fogván föl korának szellemét, 's az állomány szükségzeit, nem tudta mit cselekszik, azért a' háború kitörésekor sem tudta, mi tevő legyen. Innét következett, hogy Arminium Caesar általi elfoglalását hallván elrémult 's Pompejus főnökével együtt Romát gyalázatosan magára hagyva Campaniába, onnan Görögországba menekedett. Caesar ellenben látván, hogy köztársági rendszer nem egyéb merő nevezetnél, és a' pártos dü-

hüngések kiapadhatlan kútfejénél, hogy annál fogva a' nagy birodalom kormányzására egészen elégtelen, e' mellett jól ismervén ellenfelének gyáva lelkületét, czélul tűzte ki magának a' pártoskodók dulakodásnak véget vetni, fejedelemséget alapítani. Mivel korszerű vállalata a' társas életviszonyok szükségének kielégítését 's azoknak korszerű elrendezését tárgyalta, csak hamar egész olaszföld meghódolt, 's már is fejedelmileg intézkedhetett, mielőtt ellenfelét a' pharsalusi csatában megtörte volna; ezután pedig nagylelkűleg küzbocsánatot hirdettetvén, mint valódi fejedelem négy évig uralkodott. Ekkor ugyan áldozata lőn korszerű vállalatának; de mit nyertek gyűlöletes gyilkolása által az ábrándozó vagy is eszevesztett összeesküdtek? Csak siettették, mint tudjuk a' fejedelemségnek végképeni megalapítását. E' következmény világosan kimutatja, hogy Caesar hazáját föl nem dulta, hanem csak korszerű rendbe hozni akarta. Igaz, ő is szüntelen cselszövekedett, a' római népet, a' tisztviselőket megvesztegette, és párthivei fondorkodása által lépett némi hivatalokra, 's hadvezéri hatalomra, de lehetett-e a' pártszellem dühöngései közt másképp azokra jutni? Ki nem állt akkoron hasonló csábító eszközökkel szándéka teljesítésére?

Szinte országrajzilag szerzett rendszeres ismeretek tudatják velünk, hogy nagy Károly császár roppant birodamát nem utódjának, kegyes Lajosnak gyáva, mint mondják, lelkülete, 's fiaivali viszázkodása rendítette meg, 's okozta rövid idő múlva történt széthomlását. E' tüne-
 ménynek részint a' népműveltség' fokánál, részint a' kormányrendszernél fogva elébb utóbb be kellett következnie. Minden nagyterjedelmű birodalomnak állandó tartósságát csak belső, tehát a' nép életviszonyaiban gyökerezett kötelékek eszközölhetik: ilyenek a' legalább nagyában egyenlő törvények, a' nép számos részében elterjedt rokonszókások, hasonemű vagy könnyen megférhető életmód, kölcsönös anyagi érdekek, közös szellemi 's erkölcsi szükségek, társaságszerű magánytörekvések, és mindenfelé

elágazott gyakori közlekedések. Magából kitűnik, hogy egyedül a' föltételek összehatása képes több nagytérű tartományokban elszéledt sokaságot egy testté forrasztani 's maradólag együtttartani. De mindezen kellékek szükségkép még a' kérdésbeni állományban. Az alattvalók a' tudatlanság 's durvaság közepett még csak testi szükségeket ismertek, létüket csak testi erők tudtában érezvék, gondolataik 's vágyaik körét a' szűkheleynél, mellyen születtek, 's meghaltak, túl nem terjeszthették, különböző nyelvök, és szokása'k által különvált, 's egymástól idegenkedő csoportokban élődtek, azért csak olly állományi társaságra voltak fogékonyak, melly színtűgy szűk, és helyhez kötött, mint műveltségi kifejlésök köre volt. A' nagy társulati test tehát, mellyet illy ellenkező elemekből a' nyers testi erők dúlongásai közt folytonos hódítások toldottak össze, csak addig állhatott, míg azt a' kormány fentartani bírhatta. De ez már nagy Károly vas keze alatt is gyengülni, 's erejéből kimerülni kezdett; mivel annak szerkezete hatalmas ingerül, 's alkalmúl szolgált a' birodalmat alkotó részeknek, hogy függetlenség-re, és önuralkodás alapítására törekedjenek. A' lombardi hercegek csak adózni, 's a' császárt olasz királynak elismérni tatozván, ősi tartományaikban fejedelmileg intézkedtek; a' százszok saját törvényhozási 's népgyűlési jogokkal bírvák, a' birodalomban különvált társulati testet képeztek; a' bajorok 's alemannok nagyjai örökös herczegök eltörlését, 's a' helyettök behozott frank helytartókat annál nehezebben tűrték, minél jobban érzették kormányzástóli ellmellőzésüket; a' tulajdon frank tartományokban pedig a' nagy földbirtokosok, helytartósági méltóságoktól megfosztván annyival súlyosbnak találták alárendelt viszonyukat, mennyivel nagyobb volt elődeik csaknem független kormányzó-hatalma; ezenkívül emlékezethen tartották még az országnak a' meghalálozott uralkodók fiai közt divatozó fölosztását, mi szerint saját független fejedelmi kormányhoz voltak szokva. Jól érezte maga nagy Károly alkotmányának fogyatkozásait, mit Ca-

pitulárék neve alatt fennmaradt intézkedéseiből elég sejdíthetni, de főleg abból nyilván láthatni, hogy a' normandok kalandor szaguldásit hallván, eljajdult birodalmának jövőndő sorsán. Annak tehát elébb utóbb szétbomlásnak kellett indulnia.

A' fölhozott történeti adatok fejtegetése eléggé tanusítja, miként a' történettanulmányban szükségkép országrajzilag kell eljárunk, ha belőle életérdekű ismereteket kívánunk meríteni. Bérekesztésül még csak azt jegyezhetni meg. E' módszer elhanyagolása okozza 1. hogy a' történetrajzokban mindeddig többet ügyelünk az írókra, sem mint a' népek életére. Szinte megszoktuk az nézeteik szerint fölfogni, 's megítélni; mivel pedig ezek több vagy kevesbbé mindig az egyediség szellem-irányzatának színét öltik föl, valódi történetek helyett, pusztá véleményeket tanulunk, 's róluk egészen álismereteket szerezzünk. 2. Hogy a' történetek tára ránk nézve mindeddig csaknem egy idegen nyelven írt költemény, mellyet nem értünk, 's mellyből csak némi szavak, legfőlebb némi épisodák értelmét találjuk ki minélfogva a' történetek mibenlétét szintűgy mint Athene romjai alatt talált szobrokat, vagy mint Virgil némi hiányos verseit kell helyre állítunk. Nyilvánlag csak a' szigorú országrajzi tanulásmód által kerülhetjük ki az iménti fonákságokat, csak általa eszközölhetjük ki az iménti fonákságokat, csak általa eszközölhetjük ki, hogy a' történettan, mint már Diodor ohajtá, élethölcsészetté váljék.

SZÉCHY ÁGOSTON.

XXII.

A' HOLDFOGYATKOZÁSOK.

10. §.

Összeállítva tehát:

☾ Órai hosszاسági mozgása	$m' =$	29'8
Szélessége	$\lambda =$	4'8
Órai szélességi mozgása	$d\lambda =$	— 2.73
Földszöge	$p =$	54'02
Látszó sugara	$r =$	14'73
☉ Órai hosszاسági mozgása	$m =$	2'4
Földszöge	$\pi =$	0'14
Látszó sugara	$\varrho =$	15'78

A' megtoldott

$$p + \pi - \varrho = 39'02$$

Ezeknek következésében lesz mármost:

$$\text{Tang } \theta = - \frac{2.73}{27.4}$$

$$\theta = - 5^{\circ}41'20''$$

$$\text{Log Sin } \theta = 8.99619$$

$$\text{Log Cos } \theta = 9.99786$$

$$\log h = 8'56003$$

$$\log a = 0'67910$$

$$\lambda h \sin \theta = - 0'017$$

$$= - 0\text{-ór } 1'0$$

következőleg a' fogyatkozás' közepe

$$11\text{-ór } 21'4 \text{ reggel}$$

Továbbá

$$\cos A = \frac{4'7764}{49'75},$$

$$\cos B = \frac{4'7764}{24'29};$$

következőleg:

$$\log \text{Tang } A = 11'01565$$

$$\log \text{Tang } B = 10'69780$$

's ezen értékeknél fogva:

$$a h \text{ Tang } A = 1\text{-ór } 47'9$$

$$a h \text{ Tang } B = 0 \quad 51'9,$$

mikből végül következnek:

Általános kezdete a' fogyatkozásnak

9-ór 33'5 regg. (8-ór 57' regg).

Teljes fogyatkozás' kezdete:

10-ór 29'5 regg. (10-ór 25' regg).

Közepe a' fogyatkozásnak:

11-ór 21'4 regg. (11-ór 17' regg).

Teljes fogyatkozás' vége:

0-ór 13'3 délut. (0-ór 10' délut).

Általános vége a' fogyatkozásnak

1-ór 9'3 délut. (1-ór 15' délut).

A' rekesz alatti számok ismét az 1841-diki astronomiai naplóból vétettek.

K Ö Z É P T E L I H O L D A K.

(párizsi közép időben).

Évek.	napok	m	M	y
1839	0·4369	87·°17	359·°24	100·°4
1840 B	19·3356	62·78	17·60	139·0
1841	7·7016	12·56	6·87	147·2
1842	26·5993	248·17	25·24	185·8
1843	15·9663	297·96	14·50	193·9
1844 B	5·3334	247·75	3·77	202·0
1845	23·2311	223·36	22·14	241·6
1846	12·5981	174·14	11·41	248·7
1847	1·9652	122·93	0·67	256·8
1818 B	20·8628	98·54	19·03	295·4
1849	9·2290	48·33	8·30	303·5
1850	28·1276	23·94	26·67	342·2
1851	17·4946	333·73	15·93	350·2
1852 B	6·8617	283·73	5·20	358·4
1853	24·7593	259·12	23·57	37·0
1854	14·1264	208·91	12·84	45·1
1855	3·4935	158·70	2·10	53·2
1856 B	22·3911	134·31	20·47	91·8
1357	10·7582	84·09	9·74	99·9
1858	0·1252	33·88	359·00	108·0
Hónapok.				
Januar.	29·53059	25·816	29·11	30·67
Februar.	28·06118	51·632	58·21	61·34
Martius.	29·59177	77·447	87·32	92·01
Aprilis.	28·12235	103·263	116·42	122·68
Majus.	27·65294	129·079	145·53	153·35
Junius.	26·18353	154·895	174·63	184·02
Julius.	25·71412	180·711	203·74	214·69
Augustus.	24·24471	206·526	232·84	245·36
September.	22·77530	232·342	261·95	276·03
October.	22·30589	258·160	291·05	306·71
November.	20·83648	283·974	320·16	337·38
December.	20·36706	309·605	349·26	8·05

Szökő években februarius után egy nappal kevesebb vétetik.

A' hold' hosszúsági egyenletei.

I. T á b l a.

m +	Egy.	m —	m +	Egy.	m —
1 ^o	5'6	359 ^o	46 ^o	227'5	314 ^o
2	11'3	358	47	231'1	313
3	16'9	357	48	234'6	312
4	22'5	356	49	238'1	311
5	28'1	355	50	241'5	310
6	33'7	354	51	244'8	309
7	39'3	353	52	248'0	308
8	44'9	352	53	251'1	307
9	50'5	351	54	254'2	306
10	56'0	350	55	257'1	305
11	61'4	349	56	260'0	304
12	66'9	348	57	262'8	303
13	72'4	347	58	265'5	302
14	77'8	346	59	268'0	301
15	83'3	345	60	270'6	300
16	88'7	344	61	273'0	299
17	94'0	343	62	275'2	298
18	99'4	342	63	277'5	297
19	104'6	341	64	279'6	296
20	109'9	340	65	281'7	295
21	115'1	339	66	283'7	294
22	120'8	338	67	285'6	293
23	125'3	337	68	287'2	292
24	130'4	336	69	289'0	291
25	135'3	335	70	290'6	290
26	140'4	334	71	292'1	289
27	145'3	333	72	293'5	288
28	150'2	332	73	294'9	287
29	155'0	331	74	296'1	286
30	159'8	330	75	297'2	285

A' hold' hosszadási egyenletei.

I. T á b l a.

$\begin{smallmatrix} + \\ m \end{smallmatrix}$	Egy	$\begin{smallmatrix} m \\ - \end{smallmatrix}$	$\begin{smallmatrix} m \\ + \end{smallmatrix}$	Egy	$\begin{smallmatrix} m \\ - \end{smallmatrix}$
31°	164'5	320°	76°	298'1	284°
32	169'2	328	77	299'2	283
33	175'8	327	78	300'1	282
34	178'3	326	79	300'8	281
35	182'8	325	80	301'5	280
36	187'2	324	81	302'1	279
37	191'6	323	82	302'5	278
38	195'8	322	83	302'8	277
39	200'0	321	84	303'1	276
40	204'2	320	85	303'4	275
41	208'3	319	86	303'4	274
42	212'5	318	87	303'4	273
43	216'2	317	88	303'3	272
44	220'0	316	89	303'2	271
45	223'0	315	90	303'0	270

*A' hold hosszúsági egyenletei.***I. T á b l a.**

m +	Egy.	m —	m +	Egy	m —
91	302·5	269	136	202·0	224
92	302·1	268	137	198·2	223
93	301·5	267	138	194·1	222
94	301·0	266	139	190·4	221
95	300·3	265	140	186·4	220
96	299·5	264	141	182·4	219
97	298·6	263	142	178·4	218
98	297·6	262	143	174·3	217
99	296·5	261	144	170·2	316
100	295·3	260	145	165·9	315
101	294·1	259	146	161·5	214
102	292·8	258	147	157·4	213
103	291·3	257	148	153·0	212
104	289·8	256	149	148·6	211
105	288·2	255	150	144·3	210
106	286·6	254	151	139·9	200
107	284·8	253	152	135·4	208
108	283·0	252	153	130·9	207
109	281·1	251	154	126·3	206
110	279·1	250	155	121·7	205
111	277·0	249	156	117·1	204
112	274·8	248	157	112·4	203
113	272·6	247	158	107·7	202
114	270·3	246	159	103·0	201
115	267·9	245	160	98·3	200
116	265·3	244	161	93·5	199
117	262·9	243	162	88·8	198
118	260·3	242	163	83·0	197
119	257·6	241	164	79·1	196
120	254·9	240	165	74·3	195

*A' hold' hosszai egyenletei.***K. T á b l a.**

m +	Egy.	m —	m +	Egy.	m —
121 ^o	253'0	239 ^o	166 ^o	69'4	194 ^o
122	249'3	248	167	64'5	193
123	246'3	237	168	59'6	192
124	243'3	236	169	54'7	191
125	240'2	235	170	49'8	190
126	237'0	234	171	44'9	189
127	233'8	233	172	39'9	188
128	230'5	232	173	35'0	187
129	227'2	231	174	30'0	186
130	223'7	230	175	25'0	185
131	220'3	229	176	20'0	184
132	216'7	228	177	15'0	183
133	213'1	227	178	10'0	182
134	209'5	226	179	5'0	181
135	205'8	225	180	0'0	180

A' hold' hosszasági egyenletei.

II. T á b l a.

Kulcs	M — +	y — +	m + M — +	m — M + +	Kulcs.
10°	2·4	2·7	0·9	0·5	350°
20	4·8	5·1	1·8	0·9	340
30	7·1	6·9	2·7	1·3	330
40	9·4	7·8	3·4	1·7	320
50	10·9	7·8	4·1	2·1	310
60	12·1	6·9	4·6	2·3	300
70	13·1	5·1	5·0	2·5	290
80	13·6	2·7	5·3	2·6	280
90	13·7	0·0	5·4	2·7	270
100	13·4	2·7	5·3	2·6	260
110	12·8	5·1	5·0	2·5	250
120	11·7	6·9	4·6	2·3	240
130	10·4	7·8	4·1	2·1	230
140	8·9	7·8	3·4	1·7	220
150	6·4	6·9	2·7	1·3	210
160	4·4	5·1	1·8	0·9	200
170	2·1	2·7	0·9	0·5	190
180	0·0	0·0	0·0	0·0	180
Kulcs.	2y + m — +		2y — m — +		Kulcs
0°	180°	0·0	0·0	180°	360°
10	170	0·1	0·1	190	350
20	160	0·3	0·3	200	340
30	150	0·4	0·4	210	330
40	140	0·5	0·5	220	320
50	130	0·6	0·5	230	310
60	120	0·7	0·6	240	300
70	110	0·7	0·7	250	290
80	100	0·8	0·7	260	280
90	90	0·8	0·7	270	270

A' nap' hosszúsági egyenlete = α .

M +	Egy.	M —	M +	Egy.	M —
1°	2'1	359°	46°	84'3	314°
2	4'1	358	47	85'7	313
3	6'2	357	48	87'0	112
4	8'2	356	49	88'3	311
5	10'3	355	50	89'6	310
6	12'3	354	51	90'9	309
7	14'4	353	52	92'2	308
8	16'4	352	53	93'4	307
9	18'4	351	54	94'6	306
10	20'5	350	55	95'7	305
11	22'5	349	56	96'8	304
12	24'5	348	57	97'9	303
13	26'5	347	58	99'0	302
14	28'5	346	59	100'1	301
15	30'5	345	60	101'0	300
16	32'5	344	61	102'0	299
17	34'4	343	62	102'9	398
18	36'4	343	63	103'8	297
19	38'4	342	64	104'7	296
20	40'3	340	65	105'6	295
21	42'2	339	66	106'4	394
22	44'1	338	67	107'1	293
23	46'0	337	68	107'9	292
24	47'9	236	69	108'6	291
25	49'7	335	70	109'3	290
26	51'6	324	71	109'9	289
27	53'4	233	72	110'5	288
28	55'2	332	73	111'1	287
29	57'0	331	74	111'6	286
30	58'8	330	75	112'1	285

A' nap' hosszasági egyenlete = α .

M +	Egy	M —	M +	Egy.	M —
31°	60'6	329°	76°	112'6	284°
32	62·2	328	77	113·0	283
33	64·0	327	78	113·4	182
34	65·7	326	79	113·8	281
35	67·4	325	80	114·1	280
36	69·0	324	81	114·4	279
37	70·7	323	82	114·7	278
38	72·3	322	83	114·9	277
39	73·8	321	84	115·1	276
40	75·4	320	85	115·2	275
41	77·0	319	86	115·3	274
42	78·5	318	87	115·4	273
43	80·0	317	88	115·4	272
44	81·6	316	89	115·5	271
45	82·8	315	90	115·4	270

A' nap' hosszúsági egyenlete = α .

M +	Egy.	M —	M +	Egy.	M —
91°	115·4	269°	136°	97·0	224°
92	115·3	268	137	77·5	223
93	115·2	267	138	76·1	222
94	115·0	266	139	74·6	221
95	114·8	265	140	73·0	220
96	114·6	264	141	71·5	219
97	114·3	263	142	69·9	218
98	114·0	262	143	68·3	217
99	113·6	261	144	66·7	216
100	113·3	260	145	65·1	215
101	112·9	259	146	63·5	214
102	112·3	258	147	61·8	213
103	112·0	257	148	60·1	212
104	111·4	256	149	58·4	211
105	110·9	255	150	56·7	210
106	110·3	254	151	55·0	209
107	109·8	253	152	53·2	208
108	109·1	252	153	51·5	287
109	108·4	251	154	49·7	206
110	107·7	250	155	47·9	205
111	107·0	249	156	46·1	204
112	106·2	248	157	44·3	203
113	105·0	247	158	42·4	202
114	104·6	246	159	40·6	201
115	103·7	245	160	38·7	200
116	102·8	244	161	36·9	199
117	101·9	243	162	35·0	198
118	100·9	242	163	33·1	197
119	100·0	241	164	31·2	196
120	98·9	240	165	29·3	195

A' nap' hosszai egyenlete = α .

M +	Egy	M —	M +	Egy	M —
121°	97·9	239°	166°	27·4	191°
122	96·8	238	167	25·5	193
123	95·7	237	168	23·5	192
124	94·6	236	169	21·6	191
125	93·4	235	170	19·6	190
126	92·3	234	171	17·7	189
127	91·1	233	172	15·7	188
128	89·8	232	173	13·8	187
129	88·6	231	174	11·8	186
130	87·3	230	175	9·9	185
131	85·9	229	176	7·9	184
132	84·6	228	177	5·9	183
133	83·2	227	178	3·9	182
124	81·9	226	179	2·0	181
135	80·4	225	180	0·0	180

*Órai hosszasági mozgások; hold' földszöge és nap'
sugara.*

Kules.	 ór. mozg. m	 ór. mozg. M	 földszöge. m''	 sugara. M	Kules.
0°	+ 4'6 +	+ 0'1 +	+ 3'90 +	+ 0'29 +	360°
10	4'5	0'1	3'83	0'29	350
20	4'3	0'1	3'64	0'27	340
30	3'9	0'1	3'32	0'25	330
40	3'4	0'1	2'89	0'22	320
50	2'7	0'1	2'37	0'19	310
60	2'0	0'1	1'78	0'15	300
70	1'3	0'0	1'14	0'07	290
80	0'5	0'0	0'39	0'04	280
90	— 0'3 —	— 0'0 —	— 0'17 —	— 0'00 —	270
100	1'0	0'0	0'81	0'04	260
110	1'6	0'0	1'40	0'07	250
120	2'3	0'1	1'96	0'15	240
130	2'9	0'1	2'43	0'19	230
140	3'4	0'1	2'83	0'22	220
150	3'5	0'1	3'14	0'25	210
160	3'7	0'1	3'38	0'27	200
170	4'0	0'1	3'51	0'29	190
180	— 4'1 —	— 0'1 —	— 3'56 —	— 0'29 —	180

Állandók: ór. mozgásához: 33'7

 „ „ „ „ : 2'5

 földszögéhez : 57.50

 sugárához : 16.03

Szélességi egyenletek.

K u l c s. y''		E g y.	K u l c s. y''	
0°	180°	+ 0'0 —	180°	360°
5	175	26'2	185	355
10	170	52'2	190	350
15	165	77'8	195	345
20	160	102'1	200	340
25	155	127'1	205	335
30	150	+ 150'3 —	210	330

Kulcs.	$y'' - m''$	$y'' - m''$	$2 m'' - y''$	$y'' - M$	Kulcs.
	— +	+ —	+ —	— +	
0°	180°	0'0	0'0	0'0	180° 360°
10	170	0'0	0'0	0'0	190 350
20	160	0'1	0'1	0'1	200 340
30	150	0'1	0'1	0'1	210 330
40	140	0'2	0'2	0'2	220 320
50	130	0'2	0'2	0'2	230 310
60	120	0'2	0'2	0'2	240 300
70	110	0'3	0'3	0'2	250 290
80	100	0'3	0'3	0'2	260 280
90	90	0'3	0'3	0'2	270 270

A' szélességi mozgás' egyenletei.

K u l c s.		y''	$y'' + M$	$y'' - M$	Kulcs.	
		+ —	+ —	— +		
0°	360°	3'05	0'01	0'01	180°	180°
10	350	3'00	0'01	0'01	170	190
20	340	2'86	0'01	0'01	160	200
30	330	2'61	0'01	0'00	150	210
40	320	2'33	0'00	0'00	140	220
50	310	1'95	0'00	0'00	130	230
60	200	1'51	0'00	0'00	120	240
70	290	1'04	0'00	0'00	110	250
80	280	0'53	0'00	0'00	100	260
90	270	0'00	0'00	0'00	90	270

A' szélességi mozgás' factora.

Kulcs: C ór. hossz. mozgása.

Kulcs.	Factor.	Kulcs.	Factor.	Kulcs.	Factor.
27'0	0·820	31'0	0·941	35'0	1·062
27·5	0·835	31·5	0·956	35·5	1·078
28·0	0·850	32·0	0·971	36·0	1·093
28·5	0·865	32·5	0·987	36·5	1·108
29·0	0·880	33·0	1·002	37·0	1·123
29·5	0·895	33·5	1·017	37·5	1·138
30·0	0·911	34·0	1·032	38·0	1·154
30·5	0·926	34·5	1·047	38·5	1·169

VÁLLAS ANTAL.

10344: 1127: 20: 45H: 261H: 2HOKU: 152.
 1165: 11N4017: 4565: 4N10: 212: 5H5E140: 2H1206:

5 0 1 5 7 6 11 17.
 1 11 17 0 7 9 5 1 11 17
 5 11 17 0 1 7 0 11 17 11 17 0 11 17
 3 11 17 5 9 11 2 0 7 0 1 7
 9 11 5 0 9 11 7 11 11 0 11 5
 11 0 9 11 11 17 7

ወኪላቸውም ለሕዝቡም
የሕይወት ጥላቻቸውን ተግባራት

517/443

1105 510 130 123 5 100 23
130 100 123 100 123 23

XXIII.

ÉSZREVÉTELEK

AZ ERDÉLYBEN TALÁLTATOTT FAKÖNYVEKRE.

(Olvastatott a' m. academia' kis gyűlésében, aug. 16. 1842).

A' testvér hon Erdély, számtalan becses, leginkább római időszakbólí régiségeket nyujt naponta az óságharátinak. Ezek' halmazában közelebb, a' tudós külföld' élénk figyelmét, ne mondjam csudálatát is magára voná azon viaszkos táblákra írott római és görög oklevél, melly fáradhatlan gyűjtönk' magyar academiái tiszteleti tag Jan-kovich Miklós újabb gyűjteményében őrizteték, 's kevés idővel ez előtt, a' hon' dicsőségeért lángoló szeretve tisztelt főnséges Nádorunk által, miután MASSMANN JÁNOS FERDINAND' müncheni tanár' illy czimű könyvében: „*Libellus aurarius sive Tabulae Ceratae et antiquissimae et unicae Romanae in fodina auraria apud Abrudbányam, oppidulum Transylvanum nuper repertae . quas nunc primus enucleavit, depinxit, edidit Joannes Ferdinandus Maßmann, Dr. phil. Professor ord. publ. in Universitate regia literarum Monacensi, etc. — Insunt plurimae figurae et lithographicae et xilographicae. Lipsiae , 1841. in 4. VIII, 153. l.*“ a' tudós világgal megismertetett volna, a' nemzeti museum' számára ha jól értesítetém, 2000. pengő frkon megvásároltaték.

Nekünk magyaroknak jutván a' szerencse illy becses 's maga nemében egyetlen ritkasággal birni, illő, sőt szükséges azt közelebbről ismernünk, és ha fölöttük némi tanulságos észrevétellel, vagy világosító adattal birnánk, az illyekben gyönyörködőkkel közlenünk is; hogy részvétlen-vagy értetlenség' vétkével ne vádoltasunk az illy emlékeket mohón ragadó külföld által. Ezt tenni szándékozó, előre bocsánatot kérek halgatóimtól, hogy a' tárgy érdemének bemutatása előtt saját személyemet szövöm a' beszédbe. A' kérdésben forgó régiség' megfejtésének és valódiságának történet-rendi előadása és még valami kívánja így.

Néhány évek előtt, akkoron budai lakos Literati Nemes Sámuel régiségárustól értém legelőször, miként ő Erdélyből némi viaszkos táblákra írott, ismeretlen jellemű régiségeket hozván, Jankovich Miklósnak adta legyen el nem megvetendő árért. A' most tisztelt gyűjtő mindazáltal, hihető azon véleménynél fogva, hogy ez ismeretlen régiségek talán nem is érdekelnek, velem nem közlé; de őszinte megvallom, erre még akkor különösen nem is kérém. Történt azonban, hogy 1839-ik évben a' viaszkos táblák' némi képmásainak réznyomatu példánya került véletlenül kezemhez; és épen azon másolatok valának azok, miket a' tisztelt tulajdonos metszetvén, lenyomata és magyarázás végett, mint tőle később értém, barátinak elküldözgete. Egy félvnyi papírra nyomott, két különböző tábla rajza látszik rajta, alúl illy latin és magyar irattal: „*Exempla scripturarum duorum dipticorum ligneorum Jankovichianorum.*“ — „*Jankovich Miklós két hajdani fakönyve írásának példája*“ Fölül az egyiken: „*I. Ex abiete — Fenyő fából,*“ a' másikon: „*II. Ex fago — Bikkfa fából.*“ Mitután ezeket mélyebben vizsgálgattam, az I. számú fenyőfa-tábla' iratát nemcsak római nyelvű emléknek lenni megismerém, hanem annak tiszta értelmet adó sorait le is másolám; a' másik, bikkfa táblán látszó görög betűjű sorok alatti ismeretlen betűket pedig a' hún-scitha betűkkel leginkább megegyezőknek találván, néhány szavait magyar-

nak olvastam. Ámbár nem kis csudálkozásra vont ez utóbbi, de más tárgyakkal foglalatosságom miatt annak bővebb fejtegetését félretettem, mindaddiglan, míg némi újabb alkalom azt velem ismét elővételé.

Az 1840. június' 13-ikán tartatott academiai kisgyűlésen jelentés tétellett általam Turóc vármegyében levő, nyirfa hártýára hún-scitha betűkkel írott némi régi-ségről. Ennek rendiben, miután az eredeti példány' megszerzésével arról vizsgálódás és körülményes jelentés adatott volna (*Tudománytár. 1840. VIII., 109. 's köv. lap.*), többször tisztelt Jankovich ur, ugyancsak a' hún-scitha írómányra célzólag, két darab ismeretlen jellemű, állítólag Erdélyből került iratot közle academiánkkal. Egyike ezeknek az vala mellyet, óhajtott sikerrel megfejtve, kellő magyarázat' kíséretében, mint Kadán mongol vezér' parancslevelét, szint' azon évi december' 21-kén a' tek. társaságnak bemutattam. (*Academiai Értesítő. I. év. I. szám, 8. lap*). A' másik, szó nélkül maradván mindedig, szükséges egybehasonlítás végett ezennel az ide mellékelt táblán 2-ik szám alatt hű másolatban előmutatom. Egy arasznyi hosszú és két hüvelk széles pergamenre írott két sorból álló ismeretlen jellemű jegyzék ez; mit is a' bikkfa tábla' jegyeivel egybevetvén, nyomban úgy találtam, hogy e' két iratnak majd minden betűvonási, sőt némelly szavai szakasztott azonegyek. Elég indító okom vala már ebből vagy egyik vagy másik irat' utánzott voltát következtetnem, 's a' hún-scitha betűk' valódisága fölött is némi gyanura gerjednem; gondolván, valljon nem a' Daciában lakott hajdani népeknél egykor keletben volt betűformákból, minőket az egyik viaszkos tábla előállít, kölcsönözteték, álszándokkal, újabb időkben, a' hún-scitha néven köztünk forgó írás? Habozásomat mindazáltal a' hún-scitha literatura mellett harczoló hiteles historiai tanutételekben alapuló erős meggyőződéselem lecsillapítván, hajlandóbb valék a' bikkfatábla iratának valódisága fölött kételkedésben maradni, annális inkább, minthogy Aranka György, ki már Erdélyben, 1791-ben szemlélé a' fa-

könyvet, csak egyről, kétségkívül a' latin szövetüről, ámbár bikkfát említve, — a' mi előttem tévedésnek látszik, — teszen tanuságot ekképen, zsidó írásnak vélvén az ismeretlen vonásokat: „A' török régiség mellé teszék (ugy mond) egy szép zsidó régiséget. Az első országgyűlése alkalmatosságával 1791-ben Kolosvárott elmenvén az unitarius iskola könyvtárába, ott találtam egy régi zsidó könyvet, melyet egész Európára lehet vetni, hogy a' ritkább régiségek közé lehet számlálni. Ez a' könyv nyolczadrészben vagyon, három levele, és a' levele bikkfa; a' levelek belől négy szegre ki vagynak vésve, és ez a' része viasszal beöntve, ezen vagyon az írás; a' vésés mellett pedig a' levelek szélén mindenütt ormo vagyon, és a' levelek a' könyvsarkánál által furatván, madzaggal vagynak egybekötve. Az írás igen vékony, apró, nyilván vas pennával irt, és jóllehet nagy része ép, még is nehéz olvasható, csak azt is alig lehetett kitalálni, micsoda írás. A' leveleknek ormói, szélei, sarkai, büdöskövel most is rakva vagynak, a' mint a' bányában rájuk rakodott. Találatott ezen könyv *Abrudbányán* egy régi bányában, az abban lévő egy vízzel megtöltött veszett ásásban, mineműek a' bányákban szoktak lenni. A' dákok ideje beli- e vagy a' magyar királyok ideje beli, nem tudom meghatározni. Annyi bizonyos, hogy a' hunyadvármegyei köznép még ma is, midőn az igen régi időkről akar szólni, azt szokta mondani: *Pevreme 'Sidoilor*“ (A' zsidók idejében), melly arra látatati mutatni, mintha abban a' résziben az országnak hajdan zsidók laktanak volna.“ (*A' magyar nyelvmivelő társaság' munkáinak első darabja. Szeben, 1796. 8-r 141, 142. lap*). Azonban, hosszash combinatiót kívánó időtől 's alkalomtól reményelve kétségem' elosztatását, azzal megelégedtem akkoron, hogy az egyik tábla' ismeretlen jellemű iratát hún-scitha betűknek ismerém.

Illy hiedelmet táplálva köszöntöt be az 1841-ik év. Ennek aprilis hónapjában szerencsém levén Jankovich ural academiánk' némi küldöttségében együtt lenni, —

mellynek szétoszlásával többi beszélgetések között, ha nem csal emlékezetem, kir. tanácsos és tiszt. tag, Schedius Lajos ur, mint küldöttségünk' elnöke jelenlétében, említésbe hozá Jankovich ur a' „*tabula cerata*“-kat, olly kijelentéssel párosítva, mikép azok' tartalmát senki a' honi és bécsi tudósok közül nem vala képes megfejtteni, mig végre egyedül Massmann lön szerencsés. Ezeket hallva, viszonzám, hogy palaeographiai kedves tanulmányomnál fogva némi képmás után még a' fűntelbi években elolvasám; mire kételkedés' jeleit vevék észre. — Nem hiuság, hanem a' legtisztább szándoktól vezérelve, 's olly óvás mellett, ne talán még valaha azon hibás hiedelem kapna lábra, mintha a' magyarországi tanult férfiak nem tudták volna e' viaszkos táblák' iratát megolvasni, nyilatkozást tevék a' legközelebbi academiai ülésben, aprilis' 5-ikén; olvasásomat is előadva; kérvén egyszersmind a' tek. társaságot, méltóztassék a' jelen volt tulajdonosnál táblái' eredetijének társaságunkali közlését eszközölni. E' ténynek leghűbb tolmácsa a' jegyzőkönyv, 's abból kivont „Academiai Értesítő“ ime sorai: „Kisgyűlés, apr. 5. 1841. — Jerney János rt. figyelemzteté az ülést, hogy az abrudbányai aranybányákban találtatott, és Jakovich Miklos tt. birtokában levő *diptychákon* előforduló, 's többek által ismeretlennek nyilatkoztatott két rendbeli írás közül az egyik, *mellynek értelmét elő is adá*, római köznépi, a' másik ugynevezett *hún-szittyá betűkből* áll. Mire Jankovich M. tt. jelentette, hogy e' *tabula ceratákat* több tudósokkal fogamat nélkül közölvén, hasonmásukat Münchenbe vitte, hol azoknak egyikét, a' rómain t. i. Massmann János elolvassván, neki annak a' tudós világgal megismertetését megengedte; de ha szorgalmazó levelére választ nem veendene, kész azokat hasonczélból az academiával közölni. Örömmel halotta az ülés a' tisztelt tagtól, hogy Jerney' olvasása a' Massmannéval összeült.“ (*Academiai Értesítő*. 1841. III. szám. 47. lap).

Három pontot akarok az elmondottakkal bizonyítani. 1) Hogy a' *diptychák*' egyikének írását még 1839-ben hiven

elolvasván, foglalatjához képest latin nyelvű emléknek találtam; 2) hogy a' másik tábla' jegyeiben a' világosan görög szöveg alatt hún-sciítha betűket ismertem meg; 's ugyan azért 3) gyanu gerjedt bennem ennek valódiságáról. ¹⁾).

A' bővebb nyomozás ekkénti függőben maradtával azon évi majus hónapban Pestről eltávozván, vidéken olvasám a' tudós tulajdonosnak a' Jelenkor' junius' 9-iki darabjában megjelent következő hirdetését: „Nevezetes régiség mint ujság az ó világból. — Legjelesb emléke hazánknek 's a' tudós világ előtt fentartatott régiség azon római viasztablák, melyeket Massmann János Ferdinand nemcsak mesterséges rajzolatokban állított elé, de tudományos észrevételekkel is felvilágosítva negyedréthen ki-nyomatva Pesten Eggenberger könyváros árulja. Czimök ez: „*Libellus aurarius, sive Tabulae Ceratae et antiquissimae et unice Romanae in fodina auraria apud Abrudbányam oppidulum Transylvaniae nuper repertae, quas nunc primus enucleavit, depinxit, edidit, Joannes Ferdinandus Massmann. Prostat Lipsiae apud T. O. Weigel, 1841. in 4-to.*“ Kettős az emlék, egyik viasszal borított bükkfa —, másik fenyűtablából, még pedig többől összeál-

¹⁾ A' diptychon szóra, melly két táblát jelent, 's innen a' három tábla triptychonnak neveztetett, szükség megjegyeznem, hogy az, eredeti rendeltetésnél fogva a' pugillarisok' boritéka 's külső ékessége vala. Szokásban volt leginkább nagy Constantin ideje után. Az új consulok barátaiknak osztának illyeket, miért leginkább az új consulok' képeit találni rajtok kívülől egész tiszti öltényben, nevökkel és más czerimoniai képekkel. Belől a' consularis fastumok irvák. Később a' keresztyén egyházakban is használtattak. L. *Steinbüchel Ant. Abrisz der Alterthumskunde. Wien, 1829. 8. S. 68.* Találatnak diptychonok elefánt csontból, sőt ónból is. Illy ón lemezű könyvet ad elő Bonani Fülöp illy című, birtokombani munkában: „*Musaeum Kircherianum. Romae, 1709. fol. Tab. IX. pag. 193.* A' diptychákról nagy munkát írt Gorius e' cím alatt: „*Thesaurus veter. Diptychorum, Vol. III. Florentiae. 1759. fol.*

lítva, amaz görög és dák, ez római folyó betűkkel iratott, még a' 2-ik században, t. i. Kr. szül. után 162-dik évben Lucius Verus caesar és Numidius Quadratus római polgármesterek idejében. Egész világon ezen egyetlen fentartatott kincscsel édes hazánk (csak azóta, hogy azokat tudós Massmann tökéletesen megolvasta 's felvilágosította) dicsekedhetik; de nem kevésb köszönettel tartozik e' szerfölkött ritka kincs feltalálónak is, kik azt mind a' ragadozó angoloknak már oda szánt eltulajdonításától, mind az enyészéstől szerencsésen megmenték 's nemes érzésű hazafiságuk által magyar honunk dicsőségét ezzel is kitüntették. Találtattak ezen ritkaságok Erdélyben, valamelyik abrudbányai rég elpusztult, kénköves vízzel ellepett aranyakna salakjában ez előtt ötven 's több évvel, 's kézről kézre adatván, utóbb tudós Aranka Györgyhöz is eljutottak, ki az erdélyi magyar társaság I-ső kötetében róluk, mint ismeretlen, de neki zsidónak látszott emlékekről értesített; utóbb pedig azokat Literati Nemes Sámuel régiségek feltalásábani dicséretes buzgalma, miután Bécsben még a' cs. kabinetben sem adathattak el kívánt áron, hazájokba visszahozattak, megszerezvén w. id. Jankovich Miklós úrnak, a' régiségek tudós ismerőjének 's méltó becsülőjének nem kis áron átengedte, ki azokat közelebb megismervén, mint valóságos római, viaszszal borított, fatáblákat (tabulae Cerratae) tökéletes megfejtés végett honi és bécsi tudósokkal hiában közlötte; és sem ithon sem Bécsben czélját nem érhetvén, szándéka volt azokkal Parisba, Turinba, 's onnan Romába is kiutazni; azonban mivel Münchenben 1835-ben megállapodván szerencséje lön tudós Massmann professor urral, a' régi iratok gyakorlott ismerőjével sőt a' németek közt egyetlen palaeographiai hőssel megismerkedni, ki egy nap alatt azokat egészen megfejtette. Ez egyetlen ritkaságnak 's nemcsak hazánk, mint inkább a' tudós világ drága kincsének, mellyel egy európai nemzet sem dicsekedhetik, tudományos megismertetését 's nyilvános kiadását ráruházta, ki bokros dol-

gai közt mélyebb tudományos vizsgálatának nagyobb időt szánni kénytelenítetvén, azon két emléket csak az idén bocsátotta közre csinos rajzolatokkal ékesített munkájában saját költségén.“ (*Jelenkor.* 1841. 46. szám, 81, 82. lap).

Tulajdonos ur' e' tudósításából megértheté a' magyar közönség, mi nagy kincs legyen a' Massmann által megmagyarázott római emlék; megtanulhatá fölfödözésének rövid történetét, valamint az Aranka György említet. te könyvvel ugyanazonságát: a' göröggel együtt álló, dák iratúnak vallott táblák' miként, honnan és mikor kerültéről azonban világosítást nem vőn. Mielőtt e' hiányt pótolólag bővebb ismertetésül az emlékek' valódiságáról észrevételeimet kifejteném, legalkalmasb helyen vélem itt Massmann tudós munkájának tartalmát lehető legrövidebb vázolatban előadni.

A' „*Liber Aurarius*“ czímű könyv három részből áll; az I. a' táblákat (Tabulae), II. az erdélyi aranybányát (Aurariae) tárgyazza; III. toldalékul szolgál, melyben a) az egyik fakönyv' latin szövege, b) a' lajdai museumban levő aegyptomi papírra írott római decretum' másolata 's értelme foglaltatik, az ezt illető világosításokkal.

II.

1-ször. A' táblákat 's alakját illetőleg (1 — 22. §.) azok kül- és belformája, taláztatásuk' helye, a' görög ugy a' latin szöveg' írásai adatnak elő; szerinte a' nyolczadrét alaku latin írásos táblák' szerkezete, azonegy szöveget kétszeresen állítja elő, melynek egyike a' második levél' jobb oldalán, vagy előlapján kezdődik, és az elsőnek hátlapján végződik. A' másik leírás eleje a' harmadik levél' elő-, végzete pedig a' második' hátlapjára jegyezve. Az első levél' elő- és harmadik' hátlapja nem levén viaszkal bevonva, borítékul szolgált. Mind a' kettőnek sorai azon-

egy kéz által írvák. A' mai írás szerint olvasandó, 's a' két példány' kevés változatából kiegészített szöveget így hangzik:

„Descriptum et recognitum factum ex libello qui propositus erat Alb. majori ad stationem Resculi. in quo scriptum erat id, quod i(nfra) s(criptum) est.

Artemidorus Apollonii (filius), magister Collegii Jovis Cerneni, et Valerius Niconis (f) et Offas Menofli, quaestores Collegii ejusdem — posito hoc libello publice testantur

ex Collegio s(upra) s(cripto), ubi erant hom(ines) **LIHII**, ex eis non plus rema (n) sisse (ad) Alb. quam quod h(omines) **X (II?)**;

Julium Julii (f) quoque commagistrum suum ex die magisterii sui non accessisse ad Alburnum, neque in Collegio; seque eis qui praesentes fuerunt, rationem reddidisse; et si quid eorum (h)abuerat, reddidisset sive funeribus; et cautionem suam, in qua eis caverat, recepisset; modoque autem neque funeraticiiis sufficerent neque loculum (h)aberet, neque quisquam tam magno tempore diebus, quibus legi continetur, convenire voluerint aut conferre funeraticia sive munera;

seque idcirco per hunc libellum publice testantur, ut si quis defunctus fuerit, ne putet se Collegium (h) abere aut ab eis aliquem petitionem funeris (h) abiturum.

Propositus Alb(.) majori V. (ante) Idus Febr (uarias). Imp. **L AVR VER III** et **QVADRATO CS.**

Actum Alb(.) majori.“

2-szor. Az írás tartalmára nézve (23 — 37. §.) a' bevezető szólás-formáról „Descriptum etc.“, beszéd módjáról, aláírásáról, az aláírott consulokról 's az oklevél készítése koráról értekezik; hol is Kr. sz. u. 162-ik évben, az akkora uralkodott mirigy halál' alkalmával (tam magno tempore, a' levél szerint) írottak bizonyítja be az eddigelő legrégebbnek ismert római táblákat.

3-szor. *A' viaszkmázról* szoltában (38 — 74. §.) a' viaszkos táblákról, divat-koráról; továbbá az ércz táblákról, különösen a' tiszteséges elbocsátást bizonyítók-ról, azok' mineműségéről; a' viaszkos táblák' tartalma' kétszeres iratásáról, aláírásáról, diptychonok- és triptychonokról; e' táblák' czélzatáról, valamint a' görög szövetűnek verseiről, irás jelleméről; a' viaszkos tábláknak levelek-, számadások- és végrendeletek' irására használatáról 's a' bizonyságokról elmélkedik.

4-szer *Az írásróli oktatás* (75 — 155. §.) legbecsesb része e' munkának, 's ritka nyereség a' palaeographiai tudományra; roppant olvasottságu világosításokat foglalván magában a' görög és római írásfajok-betiünemekről, tömérdek hasonmásu példákkal ellátottakat e' fakönyv hitelessége' kivívására sikerrel alkalmazottakat.

5-ször. *A' szövet' beszédénél* (155 — 196. §.) annak helyesirása, az előforduló szokatlanabb szavak, a' *magister* és *collegium'* magyarázata tárgyaltnak.

6-szor. *A' férfinevek vizsgálatnak* (196 — 205. §.) t. i. a' latin írásban előfordulók.

III.

„Aurariae“ czímű részben (206 — 311. §.) a' könyv' geographiájáról találunk bő és tanulságos értekezést, kimutatattván az abrudbányai aranybányának rómaiak allatti miveltetése, Dacianak régi állapota, a' római gyarmatok-, az ottanni aranybánya társulat (collegium), Alburnum' hol léte, a' cernensis colonia, cernai Jupiter' tisztelete, stb. végre eredményképen mind a' latin mind a' görög szövetű táblák' foglalatja mondatik el, mellyből Massmann következő ítéletét vonhatjuk ki:

A). *A' latin szövetű táblákra nézve:*

Leiratott az oklevél, Alburnumban, Resculus nevű tabellionak állomásán lévő eredetiről, mellynek tartalmá-

hoz képest a' cernai Jupiterről nevezett társulat' mestere Artemidorus, és questora Valerius meg Offas, ünepelyesen bizonyítják, miként azon szomorú időben, t. i. mirigy halál dühöngtekor a' társulat **LIIII.** tagai közül nem több mint **X(II?)** maradván életheben, a' társulat jogai 's kötelességei, különösen temetkezés körüli szertartásai teljesítendők nem lehetnek; ugyan azért senki illy jogokra számot ne tartson. Történt pedig ez Lucius Aurelius Verus és Quadratus' consulságaik alatt.

B). A' görög iratu táblák a' görög Anthológiából közönségesen ismert, Jupiterhez szóló ezen imádságot: Ζεῦ βασιλεῦ stb. viseli háromszorosan, melly is illy értelmet ad: Fölséges Jupiter adj nekünk jót, kérjük vagy nem; távoztasd el a' gonoszt habár kérnök is. — Szerintem, egybevágván e' kérelmi vers a' latin szövevből értett körülményekkel, semmit sem kételkedik eredetiségén, amazzal egyidőbeliségén, arra mutatónak mondván a' másik görög-irat töredéket is. Az ismeretlen jellemű nyolcz sor iratra nézve, mit egy helyen dáknek nyilvánít, ekkép fejezi ki magát: „*Octo lineas signis quibusdam valde singularibus et satis antiquis, graecis ni fallor distinctas, quas dignoscere atque interpretari equidem frustra adhuc conatus sum. Itaque mihi, qui ad has literas magis imbutus quam institutus sim, non diutius tempus terendum, sed Boeckhio, Franzio, Goettlingio, Lepsio Ultrico (in Graecia), Orellio, Grotefendio, Kopitaro, aliis relinquendum esse censui. Hoc tamen moneo, a dextra ad sinistram ibi scriptum esse mihi videri.*“

Alig múlt el egy évnegyed Massmann munkájának napfényre jötte után, Franciaország' két jeles tudósa, LETRONNE és DE VAILLY, ez a' latin, amaz a' görög régiségekben jártas és erős criticájú férfiak, kétségeiket nyilvánították a' fatáblák' valódisága 's eredetisége iránt. (*Journal des Savants. Septembre, 1841. pag. 555 — 566.*) De Vailly nehézségeket 's kétségeket hordván föl a' latin iratu táblákra, egyenesen ugyan koholmányoknak nem ál-

litja, de Letronne a' másik, görög íratút, egész elhatározottsággal álkészítménynek vallja.

De Vailly' okoskodását következő két pontra vonhatni.

1-ször Megengedve Jankovichnak az első tulajdonos' beszéde után Massmann által kétségbe nem hozott abbeli előadása' valóságát, miszerint az abrubányai és torockói hányák büdösköves vízzel valának betöltve; elismerve továbbá, hogy a' táblákra kénköves részek legyenek tapadva; föltéve végre, hogy a' vízben állásnak kellessék tulajdonítani a' viaszk természeti színének megváltozását, melly utóbbit azonban erősen tagadni lehetne: méltán kérdezhetjük, valljon mindezen körülmények elegendők - e a' táblák' annyi idő, talán századok alatt elmerülve létének behizonyítására? a' fenyő- és bikkfa hasáboknak nem kellett-e e' miatt szükségképen megdagadni és erős szétfeszülést szenvedniök? és ha a' táblák' felszínéhez ragasztott viaszk boritéknak belseje ugyanazon mértékben kifeszült, a' tömeg' ezen növekedése által nem kellett volna-e rongáltatniok a' táblához tapadó ragaszték részeknek? a' betük' formáinak is nem kelle-e megváltozniok ezen aránylag nagy kifeszülés által, melly az egészben nem egyenlő mértékben, hanem csak fölsejétől aljáig, vagy jobbról balra a' fa belszálkájának mentében okoztaték? Ha ellenben azt tesszük föl, hogy a' viaszk tapasz nem követé a' fa kifeszülésének irányát, nem kellett volna-e bizonyos részében meghasadnia, 's következésképp több sérüléseket is szenvednie? Maga Massmann is elismeri ezutóbbi föltételt következő soraiban: „Quae verba, in linea quadam primae paginae rasura cerae sive potius fissura quadam ligni tumefacti prorsus evanuerunt, ex ultima pagina restitui possunt.“ Ha tehát a' fa' megdagadása az első lap' egyik sorának némelly szavait eltünteté, miért nem szült épen azon ok hasonló okozatot legalább az utolsó lapon is, melly az első lappal ugyan azon állapotba helyezve levén, egy mértékben ki volt téve a' víz hatá-

sának? Nem kell-e azt is hinnünk, hogy a' táblák' részeibe ható nedvesség miatt a' viaszok, mely a' vizes fölszínhez ragadva nem is maradhatta, attól elvált volna? Mind ezen kérdéseket Massmannak kell vala támasztania és kielégítően megfejtienie.

2-szor Tudjuk, hogy Jankovich 1835-ben jutott a' táblák' birtokába; azonban nem mondatik meg, ki volt előbbi birtokosa; tudunkra nem adatik, ki által találtatott az egyik 1790. a' másik 1807-ben. Ha nem egyazon személy földözé föl két különböző helyen és 17-év időközben a' két könyvet, valamint nem is hihető, miként találta Jankovich együtt azonegy kéznél? A' nem nevezett régi birtokos tehát régiségek' barátja vala, ki mindig buzgólkodék e' drágaságok' megszerzésében, másként mint volna megmagyarázható 1835-ig homályban maradásuk? Mi módon lehet az, hogy olly hajdankori római viaszkos táblák', mint legritkább és egyetlen emlékeknek egy régi aranybánya üregben találtatása, 's azon rendkívüli találmánynak híre el nem terjedt volna a' tudós világban! Valóban, ezen hallgatás csudálatosb, mint maga a' földözés. Ennyi gyanítások azon ravaszságra emlékeztetnek bennünket, mellyel a' legügyesb antiquariusok is visszaéltek. Szónak hitelt nem adhatni, és a' hiedelmetlenség biztos, határozott és egybevágó részletek, ellenmondhatlan bizonyítások által legyőzendő. A' névtelen régi tulajdonos' Jankovich által előadott 's Massmanntól közlött beszéde sok kétséget hagy maga után. —

Főleg ezekből állnak De Vailly nehezségei a' latin iratu fenyőfa táblák iránt; mint látjuk, nem annyira az emlék' beltartalmára 's külsejére, mintinkább a' föltűnés' történetére vonatkozők. Egészen másképp áll a' dolog Letronne vizsgálatával. Ez, a' tábla iratát 's annak valódi régiségét támadja meg; nem hypothesisekre, hanem biztos, meghatározott palaeographiai szabályokra építve olly nevetségesnek vallja a' koholmányt, hogy bővebb munka - 's fáradsággal czáfolását csak azon esetre tartaná hasznosnak, ha illy balúl sikerült impostura védelmezőre találna.

Föltéve Massmann állítása szerint — mond Letronne — a' görög iratu táblák' valódiságát, épen azon időbeliek azok, mint a' latin szövetűek, melyekhez egészen hasonlítanak külsejökre nézve; és ezek, föltéve szinte hitelességöket, Marcus Aurelius és Lucius Verus idejebeli, mint némi sorai bizonyítják. Azonban, nem nagy jártosság kívántatik a' görög palaeographiában azon meggyőződésre, hogy a' keresztyén II-ik századbéli görög folyó írásnak épen semmi hasonlatossága sincs a' táblák' betűivel; melyeket a' görög írásban gyakorlási alkalmammal, időnkbeli némi iskolai tanuló által írottaknak mondhatnánk. A' szók gondosan elválasztvák, 's a' betük általában jobbról balra fekszenek; e' rövidítések vagy egybekötések: *η*, *ς*, *ς*, — *καί*, *ου*, és *στ* helyett úgy állnak ott, mint könyveink' szöveitelben; és a' mi legnagyobb, a' lehellők és vesszőzetek minden szónál, mint; *ἄλλα* (*ἄλλα* helyett), *αναγκαῖα*, *διὰ*, *ἄλλὰ*, *βασιλεῦ*. 'stb. Figyelmeztetve ezekután az álrégiségkészítők' fortélyaira, példával is oktatja bővebb óvakodásra az óság' kedvelőit. A' jelen esetre vonatkozólag, ámbár Jankovich nem nyilvánítja az előbbi tulajdonos' nevét, kevesbbé ada elő próbát a' két fakönyv' kijelentett helyen és időben találtatásának bizonyításául, 's nem tűnik ki általa lett nyomozása: miként maradhatóit ezen becses tábláknak egyike 28, másika 45 évig ismeretlen annélkül, hogy valaki hallott volna e' kincsekről beszélni. Nem kételkedik ugyan Jankovich' jó hitében, de szerinte világos, mikép nem élt az szükséges óvakodással az impostor' kelepcejét kikerülni.

Letronne a' latin szövetű táblák' vizsgálatába nem bocsátkozik, úgy véli mindazáltal a' másikkali külső hasonlatosságból, fordulatai- és phrasaeologiájából, hogy szinte álkészítményű, csak a' latin palaeographiában való jártash gyártója. A' nélkül hogy végítéletet hozni akarna, e' pontra nézve olly vallomást teszen, miszerint fölötte megcsalódnék, ha bővebb nyomozódásból be nem bi-

zonyúlna azonegy műhelyből kerülése, 's ép azon kezek általi gyáratása, mellyek a' görögszöveget előhozák. —

Látjuk ezekből tek. Társaság, hogy a' franczia tudósok koholmányának hirdetik azon ritkaságot, melly a' maga nemében egyetlen, 's hasonlíthatlan; melly főséges Nádorunk által a' nemzet' tudományos kincsei közt ragyogandóul drága pénzen megvásároltatni méltónak találattott. A' nemzet' érdekében fekszik, 's így nekünk is tisztünkben áll — ámbár museum' őrei nem vagyunk — az emlékek' valódiságát, mennyiben tudományos meggyőződéssel birunk e' tárgy fölött, megvédeni; és ha netalán álságukat hinnők, vagy tudnók, mint ollyakat, mystificatio nélkül, merőben az igazságnak áldozva, megvallanunk.

Már, saját nézetimet előterjesztendő *a' latin iratu diptychát valódi hiteles emléknek, a' görög iratut ellenben át készít ménynek vallom.*

Értettük az okokat, mellyeknél fogva De Vailly az elsőbbit gyanusítá; szükség tehát mindenek előtt az ő ellenvetéseit megczáfolnunk.

A' diptychák, jelesen latin tartalmu táblák' találása körül forgó nehezségeket nagy részben elhárítja Aranka Györgynek föntebb olvasott tanutétele: mellyszerint világos és tagadhatlan annak már 1791-ben a' kolozsvári unitarius collegium' könyvtárában őrzetése. De miként került oda, ki által, és mimódon származott onnan Jankovich' kezébe? erre a' kolozsváriak és az eladó régiségárus felelhetnek meg. E' tárgyban legelőbb is Pesten, Literati Nemes Sámuel antiquariust szólítám föl utba igazítóul, ki is egész készséggel f. é. aprilis' 28-ikán illy értelmű világosítást adott írásha foglalva, jelesen a' fenyőfa könyvre vonatkozólag: Azon könyvet, következőkép a' latin szerkezetűt — Abrudbányán találta valamelly bányász, köztudomás szerint a' bányában, kinek Kolozsvárott iskolában járó fia elvivé azt Lázár István ottanni unitarius superintendensnek, 's ez, mint tudományos, ámbár ismeretlen régiséget betevé a' könyvtárba szemlélet és

köz használatra. Később, ennek Sámuel nevű fia, azidétt kormányzékeni titoknak, mint atyjáról maradt sajátját kivéve onnan. Végre ennek szinte István nevű fiától 1834-ben ő megvevén és Erdélyből kihozván, Pesten Jankovich Miklósnak eladta a' másik bikkfa könyvvel együtt (minek története alább következik) 100. pengő fkért.

Ezen adatokból eléggé kiviláglik, miként nemcsak tudható e' fakönyv' már 50. év előtti birtokosa, hanem nyilvános helyre letéve, mindenki által szemlélhető 's tudományos haszonra fordítható vala; Aranka György pedig 1796-ban kihirdeté a' két hazában e' régiség' hollétét 's mimódon előkerültét, csakhogy palaeographiai tudatlanságból zsidó emlékek állítá a' latin írást. — Miért nem jutott a' tudós németek és francziák' ismeretére? annak magok a' külföldiek okai, kik előtt nyelvünk 's literatúránk terra incognita; kik honi dolgainkról hű organumok által tiszta ismereteket gyűjteni nem is törekednek. De más részt, tudósainktól zsidó maradványnak tartatván, mint római, bámulandó régiség, a' tudós világnak értésére nem adattathatott. — A' miket továbbá De Vailly, a' vízben álló fa' szükségképeni megdagadásából következtet, merő hypothesisen alapulnak, azon bizonytalan állításból keletkezik az egész okoskodás: mintha huzamos ideig, vagy talán több századkig vízben heverték volna a' táblák. De ezen állításnak nálunk semmi nyoma; nem mondatik ugyanis sehol, hogy vízből halásztattak ki. Aranka' tudósítása, melly e' dologra legrégebbi hagyományt ad elő, csak ennyiből áll: „*Találtatott ez a' könyv Abrudbányán egy régi bányában, az abban lévő egy vízzel megtöltött veszett ásásban, mineműek a' bányákban szoktak lenni.*“ A' „vízzel megtöltött veszett ásás“ vagyha ezen kissé homályos szokat commentálni szabad „vízzel megtöltött, elhagyatott bányaüreg, azaz akna“ volt tehát azon hely, honnan kivéteték; de éppen azon üregrész, hol a' könyv feküdt, vízzel, vagy némi salakkal töltve volt-e? nem világos. És ha csakugyan víz borítá a' találmányt, olyan-e a' hely' fekvése, hogy állandón és több századok óta vizet

tartónak kelle lennie, vagycsak néha, nagyobb özönkor 's talán újabb időkben jutott víz alá? minderről értesítve nem vagyunk. Illy elhatározó körülményeket egyedül a' találó bányász, kinek nevét, fájdalom, ki nem puhatolhattam, vagy ennek már talán elholtával a' becses találmányt Kolozsvárra vivő fia hozhatna világosságra. Abrudbányán hihetőleg emlékezni fognak még ezen esetre; reménylenünk tehát szabad illető körülményes tudósítást. — De Vailly okoskodásából én legalább az ellenkező okot látom főnforogni, 's erősen hiszem, hogy a' fakönyv' végképen meg nem romlásából annak vizen kívüli találtatását kell következtetni. Valamint De Vailly' értelméhez képest a' viaszok vízben létel nélkül is megbarnulhatott, úgy véleményem szerint kénköves részeknek a' könyvre tapadását az olly anyagu víznek egyszeri megfutása, és salakjának a' rejtkehelyben elmaradása könnyen eszközölheté. Valljon a' táblák' szorosb megvizsgálásával nem sülné-e az is ki, hogy a' rájuk ragadott kénköanyag egyedül a' repülő részek' letelepüléséből is keletkezhett? A' ragadvány kénköves rész' mennyisége könnyen tisztába hozhatna bennünket e' kérdés iránt. Aranka szerint a' levelek' ormai, szélei, sarkai vagynak rakva hüdöskövel. Tehát csak a' külső részekre érthető a' reátapadás. Méltán kérdezzük itt mi is: valljon nem ragadta volna-e meg a' belső lapokat is, ha csakugyan vízben állás hozá elő az ásványos nyomokat? Minden esetre óhajtható, e' kincsnek több oldalróló megvizsgálás végett academiánkali közöltetése.

Ezekben elhárítva vélem De Vailly' ellenvetéseit, ki egyébiránt az emlék' belérvényességét Massmann által egész hitelig' kivívottnak elismeri. —

Letronnenak a' görög szövetü tábla' álságából emerre vont gyanúja épen nem nyommasztó; okoskodása inkább megfordítva esnék talpra, ha t. i. azt mondanók, hogy annak készítője a' latin iratu emléket vevé mintául koholmányában; innen, és csak innen magyarázható a' külső jellemek' meglepő hasonlatossága.

Mielőtt a' görög iratu bikkfa könyv' történetére átmennék, megjegyzés nélkül nem hagyhatom Aranka György' abbeli tévedését, miszerint bikkfábólinak mondá az abrudbányai könyvet. Ezen tévedése a' fölületes vizsgálatból eredhetett; a' minő bálmagyarázatot később, a' görög iratunak gyártója, szigorú vizsgálat nélkül, hasonló hiedelmet táplálva, haszonra akarván fordítani, tábláit olyan fából készíté; 's így, maga csalódott álságát vagy csak ez által is elárulván a' csalni akaró.

A' görög iratu könyv Nemes Sámuel előadásához képest, Toroczkón, Abrudbányához nem messze, hasonlólag bányáüregben találtatott; melyet, miután az ottani lelkésztől gr. Lázár István kezébe jutta, 1828-ban ő ettől megvásárlá, és mintegy hat évi birás után a' másik könyvvel együtt adá el Jankovichnak. Ennyiből áll a' bikkfábólí könyv' találásának kinyomozhatott története. Massmann a' fölfüddzés' évét is kimondja 1807-re tűzve, Jankovichtól, bizonyára Nemes Sámuel' előadása után ekként értesített; miről azonban Nemes nekem világos adatot nem nyujta. Elég az hozzá: a' bikkfa táblák' története a' toroczkói akkori lelkésznel, kinek neve nem tudatik, megszakad, és ha való a' töle származás, a' szavatosság' terhe is személyére hárul.

Bár kitől kerültnek tudnók is ezen könyvet, való-sága mégis, miután belső jellemei ellene kiáltanak, legkevesebé nyerne hitelt a' személy' tekintélye által, azért bővebb fürkészésre nem méltó; de a' találás' idő-kora, és a' másíknak régebben nyilvános helyen léte is oda mutatnak: hogy nem rég született gyermek e' rosszul sükerült álfajzat.

Állításom' behizonyítandó, az ide mellékelt táblán 1-ső szám alatt előadom a' görög iratu könyvnek Jankovich másoltatása ntán készült azon lapját, mellyen az úgynevezett hún-scíttha betűk, vagy Massman szerint dák írás szemlélhetők; 2-ik szám alatt továbbá, mint már említém, a' szinte Erdélyből származott kérdéses írományt.

— Vizsgálódásom az utóbbinál kezdem.

Ennek első megtekintésére észreveheti kiki, a' két sorból álló irat' jobbról balra folyását, és a' szók' azon módon, mint a' csikszentmiklósi templom' fölírásánál ott négy, itt pedig három pont által közben elválasztását (*Descriptio Jos. Inoc. De initiis ac majoribus Hungarorum. Budae, 1753, fol. Tom. III. pag. 154.*). A' betük' azévali nagy hasonlatossága is szembetünő; egyenkénti taglalása után mindazáltal kijő, hogy némelyek a' sz. miklósi fölírásban nem találtnak; ha azonban Bél 's mások által kiadott, Révaitól pedig négy szeletben összehasonlítva egybeszedett betűformákat (*Elaboratio Grammatica Hungarica. Pest, 1806. 8-o Vol. I. Tab. II. pag. 146.*) gondosan átnézzük, habozás nélkül megállapodunk ezen írásnak némi változattal, mint a' betük' megfordításával, néha egy kis elferdítésével, vagy latin rámára huzásával a' hún - scitha módorban készültén, 's következő betűrendbeni szerkezetén:

„mgyar. zikelysgl. egybjz. — ks — n. — elő.
rkbeley. ikdeiőj.

ilybigye. mdig. ilő. agu. ijek. öklylm. sr — “

azaz

„magyar zikelységel egybejűsz (o)kosan elő rek-
beley ikdejőj (idejűjj)

ilbigye (elvigye) mindig elő agu (ágyú?) ijek (ijjak)
öklyelem (élelem) szert.“

Ez tehát hadi parancs volna, melynek értelmében meghagyatik a' magyar és székely hadnak, hogy egybejűvén korán reggel, magával álgút, ijjakat, azaz tegzes nyilatkat és élelemszert vigyen.

Hasonlítsuk már most össze ezen írást a' viaszktábla' ismeretlen soraival, minő leend eredménye?

A' három sornyi görög szövet alatt nyolcz sorból álló írás' 5-ik sora' kezdetén (jobbról balra) és 7-ik' végétén, ugyanazon „magyar“ szó fordul elő szakasztott

betűkkel, de az *m'* némi változatosságával, mint a' 2-ik számú pergamen levelkén. Ezen sajáttság magában is elég táblánk' becsének mérésére, eldöntő a' hitelesség' kérdésében. De ne vessük el azért, hanem vizsgáljuk tovább a' kétkedők megnyugtatósaúl. A' hún-scitha betük' segédelmével, az egész szövevből, mibe készítője, kinek a' hetruscus betűkről is látszik ismerete lenni, azért fortélyos tapintattal egy ki palaeographiai izlést önte, ime' töredék szókat hozhatám ki.

1. sor: „ — — stnek plygylye *vagy* fölsige
2. sor: ne szea -- ly iste — nk
3. sor: — — — skne st — gy
4. sor: nagy r jót — ez gylyer
5. sor: magyar nép ly lya
6. sor: rj orsage saktjly
7. sor: etalyöszor magyar
8. sor: ri gyraj (kiráj?) i — tk.“

Bárha ingadozó is olvasásom némelly betűkben, úgy vélem mégis, azoknak az említett alphabetumoknál fogva nagyobb részre el van találva jelentése. Mire czéloztatik tulajdonkép e' sorokkal? nem tudom, 's rajta fejem' kevesbé töröm, mert úgy látszik, koholója maga sem tudá, és csak a' tábla' illynemű betűkkel merő haszonvágýbóli betöltése vala főczélja, vagy talán a' görög verséhez némi részben rokon eszmét akara kifejezni.

Napfényre jövéen ez által mind a' két iratnak azonegy kéz általi készitetése, Letronnenak a' görög szövevből vont gyámokainál fogva jelen táblára illesztett álsági vitatása is tisztában áll előttünk; 's nem marad fön legkisebb ok valódisága' védelmére; mihez képest bizvást elmondhtjuk mind kétféle iratának és így az egész táblának hamis voltát.

Tekintetes Academia! Egyik fakönyvünk' ekkénti alácsusztatása- 's vele a' történeti emlékek' móltóságának haszonvadászatzból letörpítése' világosságra hozatalával,

több szellemi nyereség hárul reánk, mint első tekintetre gondolnók. Elmondom röviden e' körüli nézetimet.

A' hún-scitha literatura, vagy ha inkább úgy szeretjük nevezni, székely betűk' valódiságát ámbár történeti hiteles tanutételek támogatják: azok' minő voltáról ércz, kő, vagy más anyagu hajdankori emlékek által még sem vagyunk meggyőződve. A' csikszentmiklósi fölírás eredetiének, mint ujabbkori tudósítások értesítnek, többé semmi nyoma; sőt nem tudatik, valljon kőbe, fába 'stb. volt-e az vésve, vagy csak falazatra írva? — A' turóczmegyei oklevélről továbbá, hiteles valódisága' tekintetében, kedvező ítéletet mondani nem legbiztosb. (*Tudománytár. 1840. VIII. 125. köv. lap.*). Reménykedve ohajtánk azért olly kéttelen emlék' föltünését, miből e' tárgy valahára tiszta fényben ragyogna előttünk. És íme, most két emlék juta kezünkhöz székely betűkkel írott, 's mind a' kettőben gyermekjátékot látunk üzenni a' tisztes régiséggel! Méltán tartok tőle, nehogy azon sors sujtsa a' hún-scitha literaturát, minő a' *retrai* bálványokat 's általuk a' vendus *runákat* éré. E' tárgy mellett is történeti adatok harczolván, könyvek és könyvek irattak a' retrai régiségekről, míg végre napfényre jöve, mikép az egész buvár sereg' zajgását két ember' haszonleső álnok koholmánya szülé. (*Levezow, Ueber die Aechtheit der sogenannten obotritischen Runendenkmähler zu Neu-Strelitz. I. Abhandlungen der kön. Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1835.*) — Erösen hiszem, hogy Erdélyben is létezett egykor olly ármány szövetség, melly haszonvágyból álrégiségeket gyártva a' székely betű hajdanságot tüzé ki működése célául. Példával is támogathatom állításomat.

Erdélyi egyik levelezőm, kormányszéki jegyző nagyjai Kovács István arról értesíte múlt 1841. augusztus' 22-ikén Kolozsvárról küldött levelében, miként báró Jósika Jánosnő' meghagyásából Jankovich Miklósnak éppen akkor küldé egy honbeli régiséget gipsz hasonmásban, figyelmeltetvén engem' annak megszemlélésére. Óhajtván a'

megtekintésre nyერendő alkalmat, elvégre semptember hó' elein rövid pillanatig szerencsém vala Pulszky Ferencz és Luczenbacher János tagtársaink' együttlétében meglátni. A' mü némi kormánybot- vagy talán buzogányfőt ábrázol, kellő tetején kiformált sphynxet, derekán vagy gömböze-
tén képalakokat, domborulag (bas-relief) viselve, több soru irattal; mellynek egyike szinte kiálló, többi bevésett. Első tekintetre észrevevém, észrevevé Pulszky is, hogy he-
truscus betűk lennének az egyik sor' jellemei, valamint csudálkozva látám a' székelv betűket, vegyítve a' másika-
kakba; mindnyáját azonban, magyar értelmet előállító-
nak. E' tárgy fölött mélyebb vizsgálatot tenni szándékoz-
ván, kérve kértem, — de fogamat nélkül a' lemásolha-
tás vegett közlést. Szükségesnek véltem ez okból a' tek.
academiánál nyújtani be hivatalos kérést, miként az e'
különös emlék' megszerzése végett sikeres lépéseket ten-
ne, taláztatása iránti nyomozásra pedig tisztelt Kovács
Istvánt fölszálítaná ¹⁾. Az academia által ekként megke-
resett erdélyi tudós nem mulatá el f. é. május hónapban
titoknokunkhoz intézett levelében e' tárgy körüli becses

¹⁾ Ezen lépéséről az academiai jegyzőkönyv' tartalma im' ez:
„Kisgyűlés, 1842. januar. 17-d. — Jerney János r. t. elő-
terjeszté, miszerint nagyajtai Kovács István őt még a'
múlt évben arról tudósítá, hogy b. Jósika Jánosné ren-
deletéből némi felette nagy régiségnek gipszben készült ha-
sonmását Jankovich Miklós t. tag kezéhez megmagyarázás,
és az academiával közlés végett küldött, mellyet az előter-
jesztő r. t. Jankovich M. t. tagnál megis tekintvén, etrus-
cus betűkből állának, és magyar értelműnek talált, miért
is a' t. tagot ennek az academiávali közlésére felszólítá. —
Jankovich Miklós t. tag oda nyilatkozván, miszerint az
érintett gipsz hasonmásra gyűjteményeiben talán egy hamar
reá sem találna, határozatba meut: szólíttassék fel Kovács
István az iránti értesítés adásra: vajjon ki által, hol és
mikor taláztatott vagy földőztetett fel az érz emlék? hány
éve mióta b. Jósikáné' vagy akárki' birtokában vagyon?
nem taláthatnának-e mód az eredetinek a' társasággi köz-
lésére?“

adataival a' kérdést több oldalról tisztába hozni ¹⁾); megírá ugyanis, annak kézről kézre forgása történetét; meg, eredetikép Literati Nemes Sámuelről kerültét, és azt, hogy a' találás' helyéül állított vidéken az emlékről semmit sem tudnak. — Elég, untig elég ennyit tudnunk az általam

¹⁾ Kovacs István' tudósítása ide tartozólag következőket foglalja magában: „Ketten vannak hazánkban, kik engemet a' kérdéses emlék' némi történeteiről értesítettek: gróf iktári *Bethlen Domokos* úr, arany kulcsos, a' helyecziái hitvallásuak' székelly udvarhelyi okskolája' főgondnoka, ki néhány évek óta nagyobbbrészt Bécshen lakik; de mint királyi hivatalos mostani országgyűlésünkre a' télen Kolozsvárott vala, és báró *Jósika Jánosné* ő excellentiája, az országgyűlési teljes hatalmu kiralyi biztos' neje.“

„Gróf Bethlen Domokos beszélé: ez előtt mintegy 9—10-évvvel két régi művet vett Literati Nemes Sámuel antiquariustól, egy kardot és — mint gondolja — egy buzogányt. A' kard' markolatát egy crucifix alkotta. Hüvelyére ez volt írva: *Godofredus Bouillonius*“ és „*Jerusalem*“. Tehát Bouilloni Gotfréd allotharingiai herczeg és később jeruzsálemi királyé volna. E' kardot a' gróf József főherczeg nádor ő fenségének ajándékozta, mint később hallatott, tán a' magyar nemzeti museumnak engedte által. A' buzogánynak gondolt mű: a' szóban forgó ércz emlék. Ez három egymásba alkalmazott és egymástól külön választható részekből áll. Feje bronz, nyele bronz színű de ezüst mi tisztán látható, ha vágó-szerrel metszik. A' képek rajta domborműszerűen készítvék. A' rája vésett betűk arannyal voltak ékesítve, de ez ékszértől most csaknem egészen fosztvák. Ezen művet kívánnván a' gróf megmagyaráztatni: legelőbb közölte néhai *Hene Ferencz* károlyfjérvári nagypréposttal, a' „*Beyträge zur daci-scher Geschichte*“ írójával, ki nálunk nagy régiségbuvárnak tartatott; 's mivel töle magyarázatát nem vehette, felvitte Bécsbe. Itt mutatta b. *Hammer Purgstall Józsefnek*; de mivoltát megfejtteni e' nagy orientalista sem tudta. Mintegy három esztendővel ezelőtt *Massmann* müncheni professor, a' „*Libellus aurarius sive Tabulae Cerratae*“ tudós magyarázója Bécsbe jöven, Hammer' közbejárultával az emlékeknek maga szállására vihetését megnyerte, néhány napig magánál tartotta 's azután visszaadta. A' gróf gondosan tudakozódott töle az emlék mivolta iránt,

gyanított álság' bizton hivesére. Ugyanazon régiségárus forog itt is szóba, kitől Jankovich a' fakönyveket vásárla. — Ez ugyan magában véve nem jogosítna föl illy hiedelemre, ha az emlék' iratának jellemi kül-és bel sajátsága újjal nem mutatnák koholmányi voltát; de épen

de a' professor csak annyit mondott: ha szerencsés lesz magyarázatához jutni, megfogja írni a' grófnak; azonban mind ekkorig semmit sem írt."

„Báró Jósikánéval az eredeti emléket valami 11—12 évvel ezelőtt közölte volt néhai gróf *Bethlen Elek*, az „*Ansichten von Siebenbürgen*“ stb. szerzője, ki rövid ideig királyi kormány tanácsos vala, 's 1841-ben Bndán hala el. A' báróné ő exc. épen azon időszakban kezdvén hazánknak főkép régiségeiről levelezni *Lajard*-dal a' francia „Académie royale des Inscriptions et Belles lettres“ mostani alelnökével: tudósította ezt, minő régiség került napfényre Erdélyben. Lajard hasonmását óhajtatta annak, 's a' báróné gipszben néhány hasonmás példányt készíttetvén, egyet Párizsba küldött, melly oda szerencsésen megis ment. Nem sokára írá Lajard a' bárónénak: ő az emléket nap és Jupiter tisztsletére vonatkozó emlékjelnek tartja, 's róla külön értekezést bocsátand világ elébe, miután mithrasos dombor-művekről munkája kijövendett. Már köközségesen tudatik, mikép' Lajardtól a' „*Mémoire sur deux Bas-reliefs mitraques, qui ont été découverts en Transylvanie*“ még 1840-hen megjelent, de hogy kérdéses emlékünkről valami értekezést bocsátott volna ki, az itt előttünk tudva nincs, 's nem is hihető, csak azért is, mert levelezését ő excellentiájával maiglan folytatja, 's róla legkisebb említést sem teszen."

„Az eddig mondottokból láthatni, hogy b. Jósikáné hamarabb ismerte az eredeti emléket, mint mostani tulajdonosa gr. Bethlen Domokos; de a' milty kétségkívülinek látszik ez, szint olly bizonyosnak előttem az: hogy valamint gróf Bethlen Domokos birtokába Literati Nemes antiquariustól, úgy b. Jósikáné kezébe is — gróf Bethlen Elek' útján — ép azon antiquariustól került volt; mert gr. Bethlen Elek szoros ismeretségben élt Nemessel, míg ez Erdélyben, nevezetesen Kolozsváratt lakott; minek enmagam nem egyszer voltam tanuja."

„S im ennyi, mit az emlékre nézve mint bizonyosat, vagy annak látszót mondhatok."

ez, sajnálkozó mosolyra indítja az értelmes, ilyenekben nem ujoncz régiségbuvárt, a' hajdankor' emlékeinek titkos vonzalomnál fogva adatni szokott tisztelet helyett. Midőn ez emlékrőli értekezésemet más alkalomra hagynám, befejezem észrevételimet a' magyar pénztudomány-írójának imezen intő, a' hajdani emlékek' vizsgálóitól mindig szem előtt tartandó régi álpénz-gyártók - és hamisítókrol mondott szavaival: „Magyarországban sem hiányzott e' tárgyban Choul, Cauvin, Carleron, le Pois, Paduan, Deévieu, Gaegronier, Weber, Galli és Beker, ez utóbbi egyebeken kívül, I. István, Pázmán Péter, Báthory Kristóf' pénzeit is koholta, mesterségének ismeretes ügyességével; vannak jelenleg is, kivált Bécs-

„Ki által, hol, és mikor találtatott? kérdések, melyekre kielégítő feleletet senkitől sem nyerhettem. Gróf Bethlen Elek b. Jósikánénak a' közléskor csak annyit mondott volt, hogy az emléket Marosvásárhely körül kapták. Gr. Bethlen Domokos mikor azt a' karddal együtt Nemes antiquariustól megvette, tőle minden tudakozódás után is csupáu ennyit vehetett ki: a' kardot Besztercze körül egy sirböltben, az ércz-emléket székelyföldön Marosvásárhely környékében lelték. Úgy látszott, mondá nekem a' gróf, hogy Nemes szánt-szándékkal titkolózni kívánt e' régiségeket illetőleg.“

„Én a' múlt évi augusztusban tudományos czélból megfordulván Marosvásárhelyen, többektől kérdezősködtem: tudnak-e valamit arról, hogy az emléket e' város' határában vagy vidékén kapták volna? de úgy tapasztaltam, magáról az emlék' létezéséről sem tudtak semmit. Gondolatom szerint egyedül Literati Nemes antiquarius az, kitől — ha titkolózni nem fogna — tovább nyomozódni lehetne 's pedig sikerrel; mert ha szinte nem tudja is azt, ki, mikor és hol találta az emléket? — azt minden esetre tudni fogja kitől vette ő meg vagy által, 's miután ezen személy megnevezve — ettől vagy ennek rokonaitól, ismerőseitől a' tovább nyomozás bajos nem lesz. Azonban, Nemes, hazánkbol elvonulván, már régóta Magyarorszában tartózkodik, 's így én elesve vagyok a' szerencsétől az emlék' történetfonalát, legalább ez alkalommal feljebb fejthetni.“

ben illy álpénzvernyék, hol I. Károly' aranyai, tallérok, nagyobb veretű emlékpénzek és Árpádok alatti kispénzek nem csekély sükérral koholtatnak; vannak hazánkban is, hol Péter, Sámuel, I. Gyéza, II. István'sth. pénzei veretnek, tartanak e' koholók nyegle kalandozókat is, kik régiségbuvárok nevezet alatt kóborolván, terjesztik álcikkeiket, 's egyszersmind okleveleket, gyűrűket, pecsétnyomókat és más hasonló archaeologiai álkészítményeket árulgatnak szerte szerint. Ezekről őrizkedjenek leginkább, kik a' régiség- és pénztudományban kezdő ujonczok, óvakodjának tőlök, és ritkaságot nagy áron, jártas gyűjtő' tanácsa nélkül ne szerezzenek." (*Magyarország' ekkoríg ismeretes pénzei. Előterjeszté Rupp Jakab. Budán, 1841. 4-r. VI, VII. lap.*)

V é g s z ó,

Kovács István' világosító levelének elérkezte- és jelen észrevételek' megírása után Jankovich Miklók t. tag benyújtván academiánkknak az ércz- emlék' hozzáküldött gipsz hasonmását, annak általam is bővebb vizsgálata következtében szerencsém van előbb nyilvánított erős hiedelemem' ismétlése mellett az emlék' im ezen rövid ismeretetését adni:

A' buzogány- vagy kormánybot-főül készített mű, rudra alkalmazható üres nyelével együtt, nagyságban egy araszot mér. Gömbje kellő tetején, melly három gerezd karikából alakult, sphynx ül, fejéhez kanyarodott hátulsó részszel. A' három oldali gerezd karikák, vagy kerek vért alakok' küllapján dombor képek állnak bevéssett betűkkel; a' két lyukat viselő nyél pedig szinte kiálló képekkel, de már domboru írással ellátva.

Az első karika' dombor-képe magyar öltényű férfit, jobbjobban kantárnál fogva lovat vezetőt, szint' abban kifeszített kéziyas nyilat, tartót ábrázol, fölötte bevéssett

székely betűkkel vegyes hetruscus írás olvastatik, jobbról balra folyó, ily értelemben: **ÖDÖN BÁN.**

A' másikon hegyes süvegű férfi áll, két kezében némi nyelet tartva, előtte bálvány - szobor nagy fülű fővel; színe bevéssett jobbról folyó fölírása következő homályos szavakat adja: **RUTLEF FEKO.**

A' harmarmadik karikában asszonyi alak, jobbájában némi edényt leeresztve, baljában nagy gömbű palczát tart; jobb oldalán macska forma állat, balon edény. Fölötte hasonló vegyes betűkkel bevéssett e' szavak: **ZA (az) ÖRNA ÖN (nő).**

Ércz művünk' nyelét egy ujnyi széles vonal kigyózza körül, alólról fölfelé mért irányban, jobbra kanyarodva; mellynek alsó végénél házat ábrázoló alkotmányból délczeg ló rohan ki, mint a' jászkiürtön láthatni; mellette szárnyas sphynx ül, ennek szemközt sasnak vélhető madár. A' vonal közt egy ujnyi térségben alulról fölfelé menő csinos hetruscus írás áll domborulag, im ezt kifejező: **ZERES IZISTEN**, azaz: *Szeress Izisten* (Isten). Ezt négy lábon fekvő kisebb sphynx fejezi be.

A' gömb' kerek vértel összeillesztésével fölül és alul maradt hézagokban ember - madár - bika 'stb. főt elötüntető hat rémképet vehetni észre.

Nincs több mondandóm e' magyar emlék gyanánt készített balga koholmányról. Bővebb vitatással csak azon esetre tartanám szükségesnek föllépni, ha Kovács' tudositásából érthetőleg a' híres franczia archaeolog *Lajard* e' művet védőkép, értekezésével majd előállván, rút csalódásában a' tudós világot tévutra vezetni elég bátor lenne.

JERNEY JÁNOS.

XXIV.

OKLEVELES TOLDALÉK.⁹

I.

Julianus bibornok' László szatmári főesperes' részere Budán 1444. június' 9-ikén kiadott paraneslevele.

„Julianus Cardinalis sancti Angeli In Regnis Hungarie Polonie etc. Apostolice sedis legatus. Dilectis in Christo Custodi et Cantori ecclesie Varadiensis salutem in domino Conquestus est nobis Ladislaus Archidiaconus de Zathmár Transiluanensisque et Varadiensis ecclesiarum Canonicus quod Albertus vicarius Thasnadiensis se in iurisdictionem sui Archidiaconatus inmiscendo plura et diuersa dampna eidem Archidiacono intulit ac super catedraticis emolumentibus et prouentibus alysq^{ue} diuersis fructibus et rebus in actis cause designandis et ad ipsum Archidiaconum legitime pertinentibus iniuriatur eidem. Quo acta discretioni vestre nostre legationis auctoritate presencium tenore comittimus et mandamus quatenus vocato dicto Alberto et alys qui fuerint evocandi audiat^{is} causam et fine debito terminetis facientes quod decreueritis per censuram ecclesiasticam firmiter observari Testes autem qui fuerint nominati si se gracia odio uel timore subtraxerint censura simili Appellatione cessante compellatis veritati testimo-

nium perhibere. Quod si non ambo hys exequendis poteritis interesse ea alter vestrum nichilominus exequatur. Datum Bude Vesprimiensis dioecesis Anno a Natiuitate domini Millesimo quadringentesimo quadragésimo quarto die nona Juny. Pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri domini Eugeny diuina prouidencia pape Quarti Anno eius Quartodecimo. „Prepositus“ Kivül: „Paulus.“

Börhartyára irott eredeti példányomból, melynek alól összehajtott szélén, két vágányból, színe hagyott sodros zsinég köteléken két csúcsba menő hosszukás pecsét függ, vörös viaszra nyomva. A' pecsét' udvarán ékes metszetű, jobbjában pálmaágot tartó angyal' képe látszik. Alsó szélén, egymásmellé illesztett három kis vértben némi szentképek, vagy talán a' bibornok' nemzetségi czímere ábrázoltatnak. A' goth betűjű körirat már olvashatlan. Hazánk' szomorú történeteiből elléggé ismeretes, Varnánál elesett ezen Julianusról megjegyzi Pray György: *„Hunc posteriores scriptores, belli hujus et cladis auctorem, invita veritate, faciunt, cum bellum hoc communi Prinzipum consensu susceptum fuisse constet. Nec opus erat, ut regem a praestito juramento solveret, quo alioquin, ob non servatas ab Amurathe conditiones, ex natura contractus non tenebatur.“*

III.

*Vasvármegye' törvényszékének magyar ítélőlevele. Költ
úszögös sz. Péter napján (febr. 22.) 1586.*

„Anno 1586 Wzeges zenth Péter napján Tharrod hazán az megholt Tharrody Ferencz hazánál, My Polyány Farkas Viceispan Deobreoczeny Georg Marthon mester Mezleny Benedek Zolthay István, Iwanczy Isthwan Kesereo Isthwan, Petheo Georg, Imreh Deak de

Kermend Mezleny Mattias Theoreok Bodisar Georffy Boddysar Georffy Thobias es Georffy Gergel viczezolgabyro wolthunk az fellywl megh irth helen my nemes theorwennek megh lathanan.

Tharrody Istwan kepeben wg minth Tutor es Bezere dy Thamasne képeben Pathaky

Akacs Andras az Georg Kovacs weche kepeben Andras kepeben azt felely, hogy thesthamentomoth tetth wolth az w Attyaffya Georg Kovacs, zabad akarattya zerynth es neky hattha marhayath mellyeth Bezere dy Thamasne elvetth azth az w Attyaffya Andras hatra kywannya.

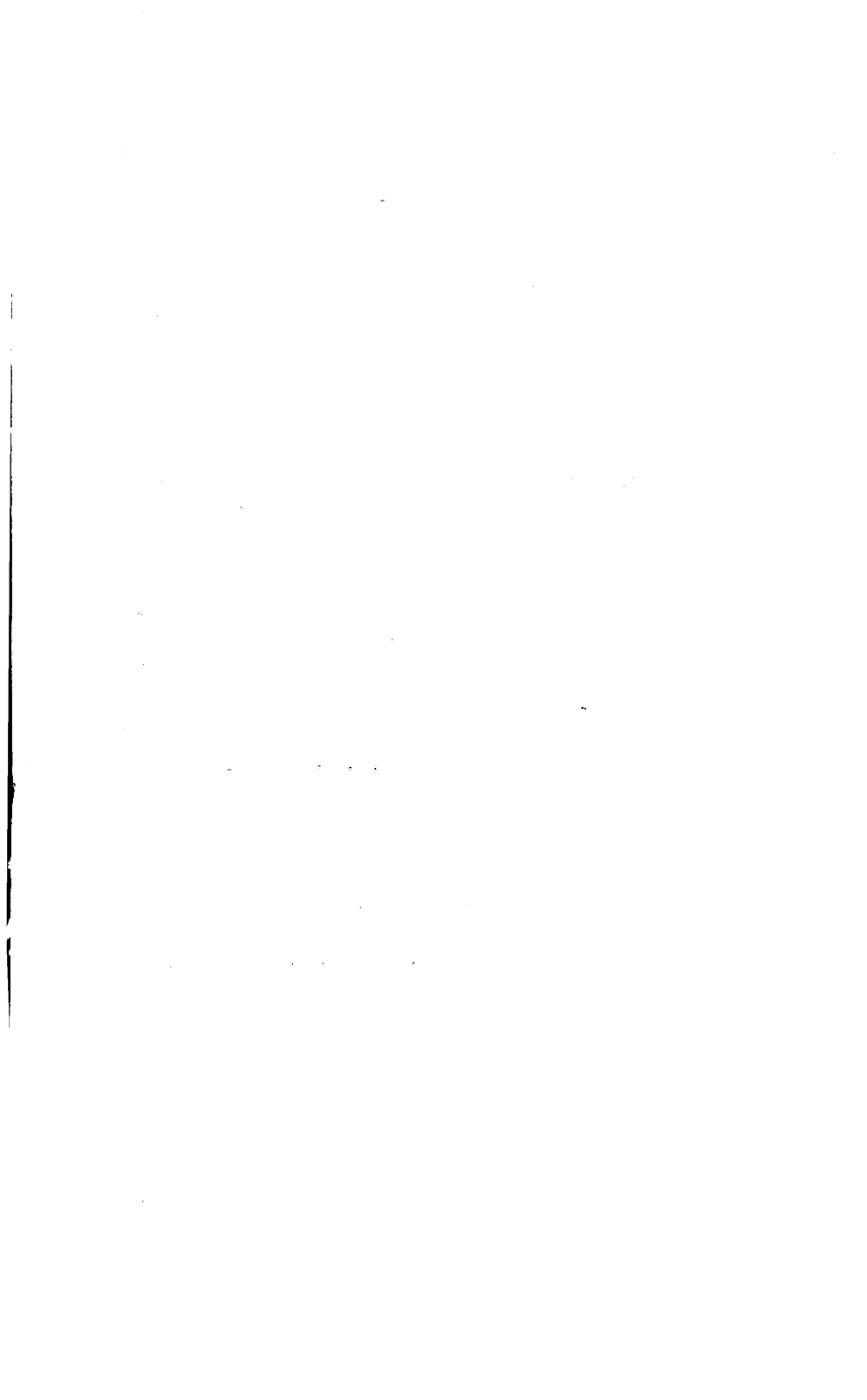
Tharrody Istwan kepeben wg minth Tutor kepeben Bezere dy Thamasne kepeben Pathaky wram azth felely hog az w Jozagaban gywyttetthe az my marhaya wolth azerth w rea kelleth zallany kywalthkepen felenek, eg azerth hog az gyermeknekis mynd marhastul rea kelleth zallany, Mas azért hogy az gyermek megh holth minden marhaya az feoldes wra kelleth zallany, intestatus.

Az kyk az thestamenthomon wolthanak megeskwttetwen wg minth Prekel Myhal, Zeker Myhal Balogh Marthon Elegh Gergel, Bodo Georg, Polgár Imreh, egyenleo akarattol azt wallyak hogy az mynth az testamenthonban Irwa wagian wgyan wg hattha w elwtteok.

Deliberatum est hog az testamenthomnak hele wagian, azerth az attyafaynak haghatta es wyzha thartozyk adny az marhath.“

Fél ívre irott eredeti példányom után. Az *ö* és *ü* helyett használt *w* betű, úgy az *y* is mindenütt két vesszővel jeleltetik fölül, mit olly betűk' hiányában híven nem adhatni.

JERNEY JÁNOS.

TARTALOM.

ÉRTEKEZÉSEK.

	<i>Lap.</i>
XXI. A' történettan' életérdekű nyomossága 's tanulásmódja. (Vége.) SZÉCHY ÁGOSTON	259
XXII. A' holdfogyatkozások. VÁLLAS ANTAL	278
XXIII. Ézrevételek az Erdélyben találtatott fakönyvekre. (I. Könyomattal. JERNEY JÁNOS	293
XXIV. Okleveles toldalék. JERNEY JÁNOS	320

L I T E R A T Ú R A.

Iralmi oroszlánok Angliában	402
---------------------------------------	-----

CRITICAL SZEMLE.

Neveléstan.

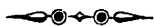
F. H. Ch. SCHWARZ, Das Leben in seiner Blüthe, oder Sittlichkeit, Christenthum und Erziehung in ihrer Einheit	411
Dr J. C. A. HEINROTH, Ueber Erziehung und Selbstbildung	434

E' folyóírásból, havonként egy, legalább hat ívnyi füzet jelenik meg, midőn a' szükség kívánja, réz vagy kőmetszetekkel. Előfizetés egy ily 12 havi füzetből álló egész évi folyamatra, 5 frt. Postán 6 frt. 38 kr. c. p. A' megbízott könyváros, kihez minden könyvkereskedők és vevők utaltatnak
 Engenberger József Pesten.

TUDOMÁNYTÁR.

KÖZRE BOCSÁTJA

A' MAGYAR TUDÓS TÁRSASÁG.

ÚJ FOLYAM. — HATODIK ÉV.

DECEMBER, 1842.

A' m. tud. társaság elhatározá kis és nagy gyűléseinek közzé tételre alkalmas tárgyait, valamint az intézetet illető fontosabb hivatalos jelentéseket, egy külön lapban, Magyar Academiai Értesítő czím alatt, időről időre közönség elébe terjeszteti, 's ez által munkálkodásának és állapotjainak a' lehető legnagyobb nyilvánosságot kölcsönözni. Az Acad. Értesítő külön kapható Eggenberger J. és fia acad. könyvárosoknál, 's általuk a' két haza' minden hiteles könyvkereskedőnél; a' Tudománytár olvasói e' folyóírás mellett függetlenül veszik. —

B U D Á N,

A' MAGYAR KIRÁLYI EGYETEM' BETŰIVEL.

Árpád Kemkesi Rósin
U. 9. 2.

XXV.

KADÁN MONGOL HADVEZÉR⁹

PARANCSLEVELE. 1212.

(Olvasatott a' m. academia' kis gyűlésében, decemb' 21. 1840).

Tettel kívánván járulni a' tek. társaság' közelebbi nagygyűlése' határozatához, föllépek én is e' szószékre: nem valami mélységes philosophiai, új elmélkedési rendszert, — nem költői láng-eszmét, 's halgatókat elragadni vágyó értekezést szavalandó: nem, — mivel ezek szakom' körén és szónoklati tehetségemen kívül esnek: hanem egy történt dolgot tanusító oklevél', a' legszomorubb hajdan-korból fönmaradt iromány' megismertetéseül, némi taglalva nyomozó critikai magyarázatimmal annak hitelessége' kitelhetőkép beis bizonyításaül; olly oklevélnek, melly, mondhatom, maga nemében egyetlen, — eddigelő ismeretlen 's olvashatlan vala.

Szükség mindenekelőtt tudatnom, hogy a' tárgyalt oklevelet Literati Nemes Sámuel régiségárus állítólag még 1827-ben szerzé más régi iratok' halmozatával Erdélyben, mint ismeretlent; 's attól, sok becses régiségeink' megmentője academiai tiszteleti tag Jankovich Miklós vásárlá mint ismeretlent; — ez végre, a' múlt évi november hónapban tartott academiai egyik kisgyűlésben a' hún-

scitha literatúrára vonatkozó némi jegyzetekkel együtt szemlélendőül bemutatá mint ismeretlent. Igenis, ismeretlent; mivel néhány, latinnak vélhető szavain kívül általában nem vala olvasható, 's a' mi benne olvasható, nem vala érthető. Méltókép áll ezokaért oklevelünk' hátára egy múlt századi kéz által följegyezve ime' szó: „*Inlegibilis*.”

Első tekintettel az aláírás vagy pecsét helyetti, nyárs alakú, keleti szokásra emlékeztető jegyből vagy billegből (Temga) úgy szövetének latin írásjellemi régiségéből, oklevelünk' rendkívüli szokatlan valóját gyanítván: vágyva vágyám azt közelebből megvizsgálni, megismerni, 's az olvashatatlannak tartottat megolvasni. Egy szó elég volt, hogy a' tulajdonostól nyomozódás végett hosszabb időre megnyerjem; miért ezennel méltó köszönetet nyujtok neki.

Miután gondosan vizsgálgatva, újabb meg-újabb kísérlettel munkáló elvégre, értelmét és valóját fölfogva, megis olvasám, nem kis csudálkozásomra egy tanúirat fekvék előttem oly időszakból, miből Rogerius' hibás jegyzetekkel bővített könyvecskéjén az ugynevezett „*Miserabile Carmen*”-en kívül történeti bizonyítvánnyal nem birunk. Ezen oklevél a' IV. Béla kir. idétt honunkat pusztította mongolok' egyik vezérének, *Kadán*-nak a' kolozsvári, dési és beszterczei vérnagyokhoz intézett, Sájónál 1242-ben költ latin nyelvű parancsa (Jerlik).

Bőrhártyára írott oklevelünk' hitelessége felől csakhamar meggyőződvn, annak hív hasonmásbani bírása végett avultságból elhalványult írását kelle vegyszerekkel fölélleszteni 's megújítani: miben Wagner Dániel tudós hazánkfiának műtétele váráson fölül elégitte ki, elannyira, hogy a' parancs' épen nem lényegi részét alkotó három szón kívül minden visszaadatnék.

Az eredeti levél' hasonmását réznyomatu példányban ide mellékelve, imígy olvasom:

„Nos Cattan ex Styrpe Jedzan in Regno Vngarie
Kaymakam Solis et Termaximo Chano Syngu Babylonici ac

invincibili Regis Regum Hulaku Exercitus Kalkazultan seu Supremus Dux Iterum hortamur et serio committimus vobis Rugas Bylany Korus Castellani Comites in Castris Clusa Dees Busdoch Quod cum a nobis data potestate ordinare debeatis ut quemadmodum Flandry in initio Regni nostri acceptabant nummos nostros vulgo Keser chunich Tatar Pensa ex dictis Zycly et Blachy per omnia necessaria quia ad nostram utilitatem pertinent acceptarent tanquam nummos Bysantinos et cum consortio et patientia nostra participare uultis Fydelem M — — as et Zeracheen cum suis sotiis Jozyf Benke Myzaarrus Fyieerwaary Tuilluos et — — Zeracheen quorum serwis serwos uestros administrate usque Zootmaar Datum in Zuyo Anno Regni nostri II“

E' nyolcz sorból álló rövidítő jelekkel teli irás' alján az úgynevezett Temga vagyis a' parancsoló' pecsége és aláírása helyetti kéz- és nyárs alaku jegy szemléltetik ismeretlen jellemű irattal.

Az olvasásra kimért idő nem engedi, hogy a' mongol becsapás történetének vagy csak vázlatos rajzolatába is bocsátkozzam. E' hódító vadnép' 500 ezer főnyi fegyverviselővel honunkba rohanása 's kegyetlen dúlása évkönyveinkből 's a' köznép nyelvén *tatárjárás* név alatt maiglan szállongó hagyományból eléggé ismertetik. Följegyzé Rogerius mint alább látni fogjuk, azt is, hogy e' pusztító ellenség' egyik vezére *Cadan*-nak hívaték. Egyedül tehát az ettől kiadott latin nyelvű parancs - levelet tűzöm vizsgálatom' tárgyaúl.

Nyelvünknek még a' XII-ik században iratásra nem igen, vagy csak vallásos dolgoknál használata okozá, hogy a' mongol főnök akkor Európaszerte divatozó latin nyelven tudassa akaratát hódoltjaival. A' győzelmes mongol tabornál hódolók - és rabszolgákként összegyűlt számos egyházi személyek, kiknél majdnem kizárólag vala az írástudomány, bizonyára könnyen alkalmaztathattak illy szolgálatra. Általok készszült azon csábító állel is, mit Rogerius szemtanu egész terjedelemben előad illy meg-

jegyzéssel: „*A' tatárok megtalálván a' király' pecsétnyomóját, alleveleket irattak némelly magyar papok által.*“ Ugy vélem, e' tanutétel elég meggyőző világosítást nyújt azoknak, kik latin nyelve miatt kételkednének oklevelünk' valóságán. — Már most egyes szavaira térek.

„*Nos Cattan*“

Az imént mondottak szerint valószínűkép egyházi férfit használtatván a' parancs-levél írásra, ki a' hatalomszónak nagyobb nyomóságául el nem mulatá a' keresztényen fejdelmek neveinél már azidőben kelendő „*Nos*“ névmását a' parancsoló' neve' eleibe tűzni. Két első századi királyaink' leveleiben a' név és cím előtt nem használták ugyan a' *mi* szócska, de később köz divatu lön, 's maga IV. Béla kir. is élt vele; sőt némi 1233, és 1234-iki oklevelek' nyomán II. András kir. 's IV. Béla, még mint ifjabb király, Kálmán sclavoniai vezér' — és Fülöp nádor' neve előtt áll. 1238 és 1239-ben Miklós alországbíró, meg a' vasvári káptalan is illy szokást követének.

A' parancs-kiadó' neve gyakran előfordul Rogerius' már említett siralmas könyvében, jelesen a' 19. 20. 34 és 38-ik fejezetben mindig *Cadan* kitételrel, bőven leiratván a' hon' különböző vidékein véghezvitt kegyetlen pusztításai. Az orosz krónikák *Kadan*-nak nevezik. Plan Carpinnak, IV. Incza pápától 1245-ben Cuyuc vagy Kaiuk mongol fejdelemhez küldött követnek tudósításában *Cathan* és *Chadan* áll. Ez mondja róla: „*Thaaday* (Tzagatai) *fiai Burin és Chadan. Bathi, Cathan, Syban, Bureth, ezek mint valának Magyarországbán.*“ Megjegyzi Kadanról Rogerius hogy jámborobbnak tartaték a' többinél“ *Cadan*, (ugymond) *in probitate melior dicebatur.*“ Miután az orosz és kún tartományok' határi közt Erdélyen által, hol az ezüstbányákról akkor híres Rudnát is meghodítá, Magyarországra nyomult, és Nagyvárad, Csanád, Arad, meg több helyeket elfoglalván, később Béla kir.

után Dalmatia felé irányzá villogó fegyverét. A' mongolok' visszavonultával, végre Bolgárországba ment által. A' hont ostorozó Kadán' emlékezetére még ezután is reáakadunk a' történetiratokan. Ascellin, Plan Carpinnak társa írja tudósításában a' biserminek (beszörmények), földén — Bagdád körül — 1245-ben utaztáról: „*És azon vidék' közeldiben tartózkodnak a' két testvérek, a' tatárok vezérei, t. i. Burin és Cadan, fiaí Thiadaynak (Tzagatainak), ki Chingischámnak volt fia.*“ Abul - Faradzs nál is előfordul hősünk *Kadgan* néven jelelve. A' mongol krónikákban szinte föllelhető Kadán, Abulghazinál *Kutan*, Szanang Szetsen Khungtaidzsi' mongol történetiben *Godan* névvel illetve. Ez utobbinál úgy állítatik elő, mint nagy bölcseségű férfi, hat hónapig mongolok' uralkodója és a' buddhaismus' vagy lamai vallásnak 1247-beu nemzete közé vivője 's megalapítója. Ámbár ennek életkora (sz. 1206. mh. 1252.) mindennyomon egybevág Kadán időszakával: minthogy azonban a' buddhista Godan mind Abulghazi, mind Szanang Szetsen által Ugadai vagy Ügetai európaiak által Oktay néven ismeretes Dzsingiskám' első szülöttének 's tróni utódának tétetik fiául, nem pedig Tzagataienak, mint az európai írók tartják; meghatározni egész bizonyossággal nem tudom a' személy' azonosságát, történhető levén Dzsingiskám' két unokájának hasonnevűsége.

„*Ex Styrpe Jedzan*“

Ázsiai divatként nemzetségi törzsök' megnevezése tünik itt föl, a' „*stirps*“ atyafivérseget 's nemzetséget jelentvén. Kivolt legyen a' Kadantól törzsöknek vallott *Jedzan*? megérthetjük a' mongol történetkönyvekből 's nyugoti egykorú iratokból. Láttuk imént magukból a' mongolok közt követkepenjáró, annálfogva nagyhitelű Plan Carpin és Ascellin' tudósításiból: miként Kadan atyja Thaday vagy Tzagatai vala, kit a' mongol krónikák Dzingishám

harmadik fiának mondanak, Dzsingiskámnak, a' mongolbirodalom alapítójának atyja pedig *Yezonkai* vagy *Yyzonkai*, Szanang Szetsennél *Jessugei*, d' Ohsson szerint *Jissukai*, Hyakint' előadásánál fogva *Issukai* nevet viselt. Nem lehet, ezeket egybevetve más név a' *Jedzan*, mint Jezion - vagy *Jessugei*, *Issukai*; a' *gei* és *kai* olly czímrágot képezvén millyen Dzsingisnél a' *kam* vagy *khagan* A' mongol nemzeti krónika hoszas sorát adja Dzsingiskám elődinek, de habár valóságon alapul is az, kisszerük lévén ő előtte az uralkodók' tettei, nemzöjénél régibbet megnevezni, ugy látszik oklevelünkből, nem tarták dicsőségnek az utódok.

„*In Regno Vngarie*“

Kormány-politicája volt a' mongol birodalom - alapító Dzsingiskámnak, rablánczra fűzött minden idegen nemzetek' uralkodó székére saját ivadékaiból ültetni, hogy annál szorosb kapcsolatban, szolgálbb függésben tartassanak a' távul eső anya országtól. Hiven megőrzék a' későbbi uralkodók is e' rendszert; innend, minden meghódolt birodalomban *dzsingisidákat* látunk országolni; Kapcsákban, vagy a' lerontott künbirodalomban ugyanis a' *Dzsudzsi*-től, Dzsingiskám' fiától származottakat; Iranban, vagyis Perzsia' trónján ugyanaz' negyedik szülöttétől nemzett *Hulagu*-nak, Chinában *Chublai*-nak maradékait. 'stb. Ez, egyszersmind hűbéri rendszert alkotó alapszabály' nyomán, bármelly tartomány hódítatott meg ez vagy amaz mongol hercegi vezér által, abban a' nagy fejedelemtől megerősíteték, jutalomkép sajátul nyervén de mégis a' nagy mogoltól függőleg. — Kadan, mint a' magyar birodalomnak a' kapcsolatok' közre munkáltával leltiprója, illy alaptörvény' következtiben méltán nevezé magát Magyarországbán a' mindgyár következő szó' értelménél fogva alkirálynak vagy helytartónak. — Ha a' gondviselés el nem mozdítja honunktól e' hatalmas győzöt, bizo-

nyára több századokig kadaníták uralkodandottak a' magyar nemzeten, nyelvben és vallásban, mint a' perzsák- és tatároknál megfészkelt dynastiaikkal történt, atyáinkéval időjártával egybeolvadtak.

Az „*Vngaria*“ alatt kétségkívül mindazon tartományok értetnek itt, melyek a' Fekete tengerparttól az adriaiig elnyulnak, benne foglaltatván a' Kadan által előbb elfoglalt Erdély is, minek különválasztott czím-neve még akkoriban leginkább csak geographiai jelentésre használtaték; nem is fordul elő hajdani királyaink' czimeiben mint külön ország. „*Vngaria*“ iratás *H* nélkül, oklevelünk' hitelességét csak emeli, megfelelővén e' mód azon század' közd.vatának.

„*Kaymakam*“

Azsia' több nemzeteinél, különösen a' török-tatár faju népeknél maiglan a' nagyvezér' helytartóját jelenti; 's illy czímmel illetetik az, ki a' nagyvezér' távollétében, meghalálózása vagy elmozdítása' esetében parancsol; igen egyértelmű a' birodalom' kormányzójával. Eredetikép arabyszó, *kaim*, álló, *stans*; és *maekam*, hely, *locus* igékből összetéve; e' helyett: *kaimi mekam*, mondatik *kajmakam*, azaz helyettes, helytartó; igről igre: *helyt-álló*, t. i. a' basa, vezér-vagy tartományi kormányzónak helytállója. Az ezt megelőző és követő szavak' világos kifejezéséből itt helytartói czím' jelentése jő ki, ugymint Kadannak Magyarországhban helytartósága. Ki személyében viselé-e tisztet? megmagyarázzák ime' szavak:

„*Solis et Termoximo Chano Syngu*“

Szóról szóra: a' *napnak háromszortanagy* azaz legnagyobb *khámnak Singunak*. — A' Singu vagy talán „Singü“ alatt nem más mint Dzsingis értetik, ámbár még 1227-ben meghalálózván, a' magyarhon' pusztításakor

fia Oktai ült a' mongol trónon: de halhatatlannak tartatván uralkodó szelleme, végetlennek birodalma, dicsőítéseül később időkben is megemlíték czimeiknél a' mongol fejedelmek, sőt országukat közönségesen Dzsingis birodalmának hívák, valamint a' chinaiak az övéket menyei birodalomnak. A' nap címzet is annak istenítő epitetuma, irántai ábránd tiszteleten 's a' mongolok tűzimádó régibb vallásán alapul. Olvassuk Kujuk mongol khánnak IV. Incze pápához Ascellin által 1248-ban küldött válaszában: „*Per praeceptum Dei vivi, Chingischam, filius Dei, dulcis et venerabilis, dicit, quia Deus excelsus super omnia, ipse Deus immortalis, et super terram Chingischam solus Dominus.*“ A' „*termaximus*“ cím, hasonlíthatlanság legfőbbiség eszméjét fejezi ki. Kadan' független és korlátlan hatalmának kijelentésére mongol hiuságból inkább szereté magát neveztetni a' láthatatlan hatalom heiytartójának, mint az élő nagy khám' képviselőjének.

Megjegyzendő e' címnél, miként harmadik ejtésben állnak második helyett a' szavak, magyar és lengyel nyelvszabály kívánata szerint; 's így kell vala inkább iratniok „*termaximi Chani*“ — miből fogalmazójának magyar volta ismét következtethető.

„B a b y l o n i c i”

Igy olvasom a' rövidítő jellel írott „*Babylo*“ szót. De vajon mi köze van e' parancslevélnek Babilonnal? — Valóban vagycsak ezértis gyanu alá eshetnék hitelében, ha történetileg ide illését nem tanusíthatnók. — E' végből két észrevétel előrehocsátandó: 1) hogy a' *babylonicus* cím nem az ezt megelőző Singu vagy Dzsingis, hanem a' közbevetőleg előforduló Hulakura vonatkozik; 2) hogy Babylon alatt Bagdad, az abbaszidai uralkodók' egykori székhelye, 's birodalmuk, az ugynevezett Irak értetik. Szokása volt minden időnek a' tartományok 's vá-

rosok' ujabbn neve helyett a' régít használni, így az abbaszida birodalmat gyakorta Babyloniának, Bagdadot Uj-babylonnak annálinkább olvassuk, mivel a' régi Babylon omladékihoz közel épültnék tartatik e' város. A' keresztes had alatt is babyloni szultannak hivaték oklevelekben a' bagdadi kalifa. Az alább nevezendő Hulaku vagy Hulagu mongol hadvezér volt a' historia' bizonyítása szerint, ki az abbaszidák ragyogó trónját 1257-ben végkép fölforgatván, az irák-perzsiái uj mongol-dynatianak letevé talpkövé; ennélfogva a' „Babylonicus“ czím igenis hozzá illő, kiről egyébiránt alább Hulaku szónál leendő kimerítőbb értekezés.

„Ac invincibili Regis Regum“

Ki ne látná e' szavakban napkelet' urainak dagályos czímetét? Már a' partus és perzsa országlók' pénzein olvassuk „*Basileos Basileon*“ azaz: királyok' királya; a' szesszanidai perzsa pénzeken is „*Malka malkani Iran*“ azaz: iráni királyok' királya, áll. Roger maga, így tiszteli Bati mongol fővezért: „*Rex regum et dominus Tartarorum*.“ Bámulandó, 's a' középkor' történeteiben egy nemzetről sem olvasható hadi szerencse kísére a' mongol fejdelmeket mindennemű hódítási vallolataikban; nem csuda azért, ha önbizottságuktól vezetve, czímeiknél a' különben is Ázsiában divatos „győzhetetlen“ epitetumot használák. Hulakuról, ez itteni czímek' hősről megírák a' keleti történetek, miszerint számos fejdelmek, a' bagdádi kalifától függő mindannyi alkirályok' győzettek le általa Iranban, mielőtt Bagdádöt elfoglalá; ennélfogva méltó joggal neveztetik győzhetetlennek 's királyok' királyának.

Az „*invincibilis*“ helyetti, harmadik esetű „*invincibili*“ ismét magyar nyelvsajátságot 's olly születésű író árul - el.

„*H u l a k u*“

Kujuk mongol nagy khánnak, Dzsingiskám' Oktaytól nemzett unokájának halálával *Mangu* vagy *Mönke*, szint' annak Tuli által nemzett unokája lépvén választás útján a' roppant hatalmu mongol trónra, mindjárt kezdetben a' hódolt országok' elrendezésénél különös figyelemmel viselték az ő két testvére, u. m. Chublai és *Hulaku*, az ázsiai tartományok' meghódításában már eleve kitünő érdemeket, nagy befolyásu tekintetet szerzettek iránt; az elsőnek adá ugyanis a' khinai, másiknak az iráni tartományokat örököül. Abul - Faradzs, közelkoru hiteles arab történetíró miután a' mongolok' *Hulaku*' vezérlete alatt Iran vidékein huzamos évekig végbevitt dicső győzelmeit részletesen előadná, mondja Pocock' fordítása szerint: „*Muncaca Kaan autem jam a rebellium negotio liber, ad exercitus in ordine redigendos regnaque stabilienda animum applicans, Chataiiae regiones a finibus Al-Miri usque ad Salicaium et Tancutum et Tabbatam Koblai Ogulo fratri suo assignavit; regiones occidentales fratri suo alteri Hulacu.*“ A' nyugoti tartományok alatt Mongolistan-, China-, Tangut- és Tibettől innend eső, *Hulaku* által elfoglalt országok, névszerint Perznia', Syria' és Kisázsia' részei értetnek itt, mellyekben *Hulaku* föllálitván az abbaszidák' romjain az ő új dynastiáját, később függetlenül és elválva a' mongol anyaországtól, uralkodának hulagida utódi.

„*Exercitus Kalkazultan seu Supremus Dux*“

Akar „Supremus“ akár „Summus Dux“-nak olvastassék a' rövidítő jellel írott „*Suus*“ szó: elég világos eszmét 's magyarázatot nyújt a' kalkazultannak hadi fővezért jelentéséről. Részletes taglalására is szolgáltatnak a' történetek fényugárt. A' chinai évkönyvekben *Hiung-nu*

néven ismeretes mongol nemzet legrégibb idők óta három, u. m. tulajdoképi mongolok vagy *khalka*, *bürjät* és *ölöt* vagy *kalmük* felekezetre oszlását hiteles emlékek bizonyítják, mely osztályzat mainap is divatozik. — *Abel-Remusat*, *Hyakinth*, *Klaproth* 's egyebek szerint a' tulajdonképi mongolok több törzsükből képezetvén, négy herczegség alatt vagyis *khalka* uthan (Jam) élő *khalka* mongolokból állanak. E' *khalka* vagy *kalkas* mongolok tartománya (*khalkhas* *Aimak*) fekszik *Szibiria* szélénél *Mongoliától* éjszak-nyugotra, most *chinai* hatalom alatt; fővárosa *Urga*. Épen e' törzsök' keblében született *Dzsingiskám*, ugyan azért a' többi fölött kitünőbb 's nemesebbnek tartatik. *Timkowski* orosz-khinai követségi utazó szerint még 20 év előtt is *Dzsingiskám* véréből származott herczeg (*Wan*) országolt *Urgában*, a' khinai udvartól évenkénti fizetést huzó. Már ezeket tudva, ha a' szultan szó értelmét, mely eredetikép arab: „szült“, uralkodott, *dominatus est*, igétől származik, 's általában urat 's uralkodót, *princeps*, *dominus*, jelent, vele összefüggesztjük, könnyen észrevevessük, főhadvezérnek mongol nemzeti nevét, mit *Kadan* itt magára ruháza, értvén *Hulaku* hadseregének *kalkaszultánságát*; kivél is, mint az anya országból hódításra nyugotfelé küldött főnökkel kellett közvetlen hadviselési viszonyban állnia. *Ascellin*' főnebb idézett tanutétele, miszerint *Kadán* honunkból távozta után *Bogdad* körül tartózkodék — ebbéli hozzávetésemet igazolja. E' cím egyébiránt csak a' *khalka* nemzethől vagyis *Dzsingiskám* véréből származó, uralkodó herczegekre 's hadvezérekre illeszteték; ugylátszik, olly sajátságnak vala, mint az európai uralkodó házak' ivadékinak nemzeti s címei. Azért olvassuk *Bethlen Gábornak* a' *dzsudzsida*' egyik sarjadékához, a' krimi *Devlet Kiraj* tatár khámhoz *Nagyszombatból* 1621-iki április' 1-jén küldött levelén: „*A' Felséges Galga Zultannak, Destinek, Kapitzaknak és Novainak, Fő Zultannának az Felséges Deuleth Girai Sulthannak, nekünk kedves Baratunknak es altiankfának adassek.*“

„*Iterum hortamur et serio committimus
vobis*“

Az „*iterum*“ mellékigéből tanuljuk, hogy ezen sürgető komoly meghagyás ismétlése egy másik előrebocsátottnak, 's hogy az előbbeni világosíthatná föl ennek némi homályosságát; mellynek még valahai előkerülése azért is reménylhető, mivel e' másodiknak külsejére múlt századi vonásokkal im' ezek jegyezték: „*No 2 Inlegibilis*“ könnyen következőn ebből, miszerint 1-ső számmal egy másik hasonló, szinte olvashatatlan mongol parancslevél jelettetett meg; ott, honnan ez került, talán most is rejtekben létező.

„*Rugas Bylany Korus*“

Az alább megnevezendő három várak világosan jelentik, hogy azok' nagyai 's grófjai illetetnek mint parancs-vevők e' három, t. i. *Rugas*, *Bylany* és *Korus* férfi nevekben; a' minemű neveket régiségeinkből ekkép világosíthatni föl.

Rugas, a' XIII-ik században divatos férfinév volt, mutatja a' Fáy nemzetség' Don és Barnabás nevű elődinek részére IV. Béla kir. által 1243-ban kiadott adománylevele, hol következőket olvassuk: „*Don et Barnabas, filii Rugach, — tempore Tartarorum — dando nobis equum ipsorum se morti relinquentes, terram Fay ipsi Don et fratri suo Barnabe, filius Rugach, dedimus.*“ — *Rugas* és *Rugach* írásbeli különbség nem változtat a' kimondáson. Ennek, több rokon hangu ősi nevekkal együtt, mint: *Adacs*, *Akadas*, *Bach*, *Barach*, *Madach* 'stb. jelentését elfüdé előlünk a' homályos régiség, 's a' Martyrologiumban sem találtatik reájok utasítás.

A' *Bylany*, hasolít végtagában a' *Baan*, *Boucan*; *Chakan*, *Polan*, *Ramzolan* 'stb őseinknél XIII-ik században kelendő nevekhez, 's ugylátszik a' Béla névből alakult, minnek nemcsak ezen ejtés szerint, hanem magyar fordításban is használata kitetszik a' nagyváradi regestrum ime' sorá-

ból: „*Fejér de villa Borozlou.*“ A' kiejtési különféleséget bizonyítja ugyanazon regestrum ekként: „*Beliamin, sacerdos de villa Zigholm.*“

A' *Korus* név is honos vala elődinknél. II. István Illvos nitravármegyei föld iránt 1130-ban költ adományában foglaltatik: „*Quod nos recensentes — merita fidelis, dilecti nostri Korus, filii Bod Comitis Parochialis Zaladiensis, et Centurionis Nitriensis.*“ A' hasonló hangzatu nevek, mint Belus, Juharus, Mogus, Sebus, Ochus, Topus 'stb. majd mind ó frigybeli vagy magyar értelmű nevek; de a' *Korus*. *Koros-* vagy *Körösnek* olvasandó-e, nem tudom; annyi bizonyos régiségeinkből, hogy a' *Körös* latin fordítással is használták személy-név gyanánt. A' már többször említett váradi regestrum tartja: „*Vitum de villa Petur, impetiit convillanum suum scil: Crisium pro furto, comite de Ogocha, Pristaldo Marco, de villa Luuen. Crisius portato ferro mundatus est.*“ *Körös* névnek a' keleten hajdanta divatos *Kyrus* névvel egyváltáért nyomos combinatiók kezkeskednek.

„*Castellani Comites in Castris*“

Ámbár a' szóválasztó jegyek' hiánya miatt egy tisztséget jelentőnek vétethetnék a' „*Castellanus Comes*“ czím: honunkban mindazáltal a' várak' Comesai és Castellanjai különböző rangbeli személyek levén, valószínűleg itt is a' két rendbeli tisztviselek szolítatnak föl, t. i. Castellanok és Comesek. A' „*Comes Castri*“ legfőbb tiszt vala a' várbán, 's ugyanazt jelenté, mit *Comes Comitatus*, *Comes Meganus*, vagy *Parochianus*; mainap főispán. Hatalma a' várra és ahhoz tartozó minden földekre vagyis megyére kiterjedt. A' *Castellanus*, annál alantabb rendű, a' vár' őrzésire 's hadi szereire ügyelő tisztség régi várszerkezetünk' változtával később várkapitány sőt porkoláb czímű egyedekre ment által. — Innen látható a' parancs' nemcsak három mindjárt nevezendő várak' lakosira, hanem azok' megyéire is kiterjedése. Hihetőleg, az ügy'

kívánatához képest küldettek a' többi várak- 's megyéihez is hasonló parancsok.

„*Clusa Dees Busdoch*“

Clusa alatt az erdélyországi Kolosvár értetik, melly a' legrégibb oklevelekben „*Clus*“ és „*Chos*“ iratással fordul elő. A' váradi registromban nyolczszor említetik mindig „*Clus*“ kitétellel így: Comes de Clus, Castrum Clus, Castrenses de Clus, Ecclesia de Clus. Egy 1325-idi oklevélben áll: „*Benedictus plebanus de Cluswar.*“ *Clusa* iratásra is találhatni IX. Gergel pápa némi levelében, hol ez van: „*Abbatem et Conuentum Monasterii de Clusa Vltrasilu. Dioecesis.*“ Maiglan Clusnak híják az oláhok. Várának alapítása a' XII. század' végére, jelesen III. Béla korára tétetik.

Déés (Dyonisiopolis) hajdan erősség Belsőszolnok vmegyében a' kis és nagy Számos' egybefolyásánál, Besztercze és Kolosvár között. Só rakhelyéről most is nevezetes mezőváros.

Busdoch vagy talán hivebb olvasással *Busderch* alatt Beszterczét (Bistricium) lenni tartom, minthogy illy nevű város vagy vár nem létez a' *Buza* régi váron kívül, Doboka és Kolosvár közt: mire alkalmaznunk nem lehet. Minden kétséget elhárít e' részben Erdély némi helyeinek oklevelekből vont, 's gr. Kemény József által közlött névsorában találtató ime jegyzék: „*Bertuche* 1304. *Hodie Bistricium.*“ — Mi kevés különbség van *Busdoch* vagy *Busderch* meg *Bertuche* között, kiki általláthatja. Besztercze, hasonló nevű víznél, most népes kir. város erősséggel; már 1206-ban állott. A' róla nevezett szász kerületnek főhelye.

„*Quod cum a nobis data potestate ordinare debeat*“

Már eleve engedett szabadság-vagy is hatalomra hivatkozik itt a' parancs, mellynek bizonyára szinte irás-

ban kellett foglalva lennie. Az abban kifejezett hatalom-engedménynél fogva kötelességévé lőn a' megnevezett vár tisztségnek a' mongoloktól behozott, alább kijelentendő pénz-nemet forgásba hozni. Azon eszközökhöz nyulásra intetnek tehát itt, mellyek az idegen vagy új pénz' kibocsátása-váltása- és forgásba hozatalánál múlhatlanul megkívántattak. Millyenek lehettek azok, csak gyanít-nunk lehet, későbbi királyaink' idejében a' kamrai és vármegyei tisztviselek által, a' földnép közti kibocsátás-nál használni szokott bánásmódból.

„*Ut quem ad modum Flandri*“

A' *Flandrus*-ok' neve alatt Erdélyben élő most szá-szoknak nevezett német népség értetik. E' nép' Erdélybe származása iránt különböző, jobbára regényes tartalmu vé-lemények' ellenére néhai Pray György alaposan bebizonyí-tá II. Geyza kir. által (ur. 1141 — 1161.) a' mai szá-szok' földén megtelepített első gyarmatoknak, kik II. An-drás kir. levelében „*Hospites Teutonici*“ neveztetnek, Flandriából, nem pedig Saxoniából eredését, állitmánya erősegeiül Gergel magyarországi apostoli követ' némi 1189-ben költ bizonyítványát fölhozván: miszerint ugyan-is a' szebeni prépostság alá csak azon flandriaiak mondat-nak tartozni, kik II. Geyza által telepítettek meg a' pusztaságban, vagy, kik az azoknak adott pusztta földön később megtelepednének. Így hangzik a' pápai követ levelének' ki-emelendő sora: „*Quod cum — quaestio esset orta inter Ve-nerabilem Fratrem nostrum A. (Adrianum) Vltrasyliumum Episcopum, et dilectum amicum nostrum P. Praepositum Cibiniensem, pro eo, quod occasione praefati verbi („de-sertum“) Praepositus diceret generaliter omnes Flan-drenses Ecclesiae suae fuisse suppositos; et contra Episcopus responderet, Dominum regem et nos intellexis-se, de illis duntaxat, qui tunc erant in illo solo deserto, quod gloriosae memoriae G. (Geysa II.) Rex Flandrensi-*

bus concessit, et de illis, qui in eodem tantum, deserto erant habitantes; — Praefatus illustris et gloriosus rex (Bela III.) ad interrogationem nostram hanc interpretationem Vesprimii in presentia magnatum suorum promulgavit: quod non fuit eius intentionis tempore constitutionis Praepositurae, nec postea, quod alii Flandrenses Praeposito essent subditi, nisi qui tunc tantummodo habitabant in deserto, quod sanctae recordationis G. (Geysa II.) Pater suus Flandrensibus concesserat, et in eodem futuris temporibus essent habitaturi.“ Kéttelen ezekből, hogy az első szállítványok Flandriából eredtökért flandriaiaknak hivattak, Erdélyben *szászokról* a' legrégebbi oklevelek mélyen halgatván, valamint a' mongolparancs is flandrusoknak „*Flandri*“ nevezi őket.

„*In initio Regni nostri*“

Mikor kezdődött honunkban a' mongol uralkodás? arról mind krónikaink, mind a' keleti historiák halgatnak, minthogy nem foglalók, hanem ideiglen puszítók gyanánt fordultak meg a' magyarbirodalom' határi közt. Kadán' igénylett, 's kétségkívül maradandónak hitt magyarországi kajmakámsága' foganatba vételét bizvást előre tűzhetjük a' saját elválasztó véres harcznál, mintán keletfelől Erdélyen keresztül rohanván be, már azon részeken átvonultakor ellentállás nélkül zsarnoskoskodhaték. Világos bizonyosság erre Rogerius' előadása, meg Béla kir. némi okleveleinek szavai. Ez mondja 1254-dik novemb. 11-dik Patakról IV. Incze pápához írott levelében: „*In confinis Cumanorum ultra Danubium, et Bulgarorum, per quem etiam locum tempore invasionis regni nostri ad nos habuit aditum exercitus Tartarorum.*“ Alább: „*Per decem menses contradiximus Tartaris.*“ — miből érthető a' mongoloknak a' saját ütközet előtt 10. hónappal, és így 1240-ik' tavaszán honunk határhoz érkezése, a' mit józanul csak a' keleti vidékekre lehet érteni. Kadán országlása a' magy.

birodalom' erdélyi részein tehát már 1240-ben kezdődött, miről alább bő magyarázat leend.

„*Acceptabant nummos nostros.*“

Majd hihetlennék látszik e' saját mongol pénzt említő parancsi rész azok előtt, kiknek már ez idétt mongol pénz' léteről tudományok nincs. A' keleti pénz-tan körül munkálódó több tudós férfiak, mint Adler és Tychsen, kitűnőkép ez utóbbinak nagy hírü tanítványa, pétervári academicus Fraehn Keresztely Márton, nem csak kielégíté Europa' ehbeli ismeret-vágyát, értekezvén több munkáiban a' Dzsingis-család pénzeiről, hanem magának Dzsingiskamnak előállítá két rendbeli, Bukarában verett pénzt; kit nyomban követ numismaticai tudós munkáival Erdmann Ferencz szinte oroszországi. — Minő pénzek voltak tulajdonképen a' flandrusok által Kadán' uralkodása kezdetén befogadottaknak nyilvánítottak? következő szavakból 's azokat kísérendő magyarázatokból látni fogjuk:

„*Wulgo Keser chunich Tatar Penza*“

Nem keveset kétkedém oklevelünk' e' legfontosb sora' értelmének, a' forgásba hozatni parancsolt pénz' mineműségét fölvilágosítónak meghatározásánál. Mintán a' „*wulgo*“ szócska ujjal mutatná, hogy az azzal élő földnép' nyelvén nevezteték ekkép a' mongol pénz: a' *keser*-ben kaisert, a' *chunich*-ban kuniget, vagy mostani kiejtés szerint königet; 's így német nyelv kiejtéssel „kaiser könig tatár penza“ nevezetet könnyen vélheték lappangni, mintha mondanók: császári királyi tatár pénz; de mint-hogy a' *penza* szó német nyelvnek nem sajátja: inkább hívém magyar kitételnek, ugyanis a' *keser chunichban* kazar-kún nemzet' fölतालततását, 's szerinte kazar-kún tatár pénz jelentését; minek valóságaért hiteles adatok kezességednek.

A' *keser* szót mi illeti: tudjuk hogy az arab 's más napkeleti írósereg a' byzanciaktól széltében „*Chazaroi*“, Plancarpin és Ascellin utazók által pedig „*Gazari*“ névvel illetett, a' mongol hódítás előtt világhírű hatalmas kazar nemzetet khazar, khezer, khozar, giessr, gissr, gozr változó kimondással nevezé; minek is Theophanes által világosan a' tauriai, most krimeai félsziget' éjszaki részében helyezett hazájáról Ascellin így emlékezik: „*Cumania a meridie habet Alanos, Circassos, Gazaros.*“ Rubruquis pedig illy világosítást nyújt: „*Provincia quaedam, nunc dicitur a Latinis Gasuria, a Graecis vero — Cassaria, hoc est Caesaria.*“ — Ezeket tudva, megütközhetik-e valaki a' kazarnak itt *keser* vagy *kezer* leiratásában?

A' *chunich* névben még kevesbé támadhat kétség, ha meggondoljuk a' kún nemzetnek a' görög és római írók által Ptolomaeustól kezdve *Cumanival* fölváltva *Chuni* nevezését. A' messze példákat azonban mellőzve, a' mongoloktól legyőzött fekete tenger melléki, egyrészen IV. Bélánál menedéket lelt kún nemzet krónikáinkban, majd *Comani*, majd *Cumani*, majd ismét *Chuni* néven fordul elő. A' bécsi XIV-ik századi képes krónika Turóczinál a' kúnok' Salamon kir. alatti becsapását leirtában mindig „*Cuni*“ névvel él, valamint akként nevezi a' sz. László alatt Salamon' hívására honunk ellen két ízben harczolókat; úgy a' Kálman királylyal viszázkodó oroszoknak segedelmet nyújtotta kúnokat. Ennyi tanutétel erősen meggyőze arról, hogy oklevelünkben álló *chunich* nem más, mint a' cumanus nemzetnek írók által is egyre használt tulajdon neve: mihez képest: *kazar-kun-tatár pénze* lenne olvasandó. De miként történhetett az, hogy Kadan, kazar vagy kún - pézeket hozza forgásba a' magyaroknál; olly pénzeket, miknek valahai léteztökről a' régiségbuvárinak eddigelő ismeretök nincs? — E' nehezséget föloldandó, a' kún-pénzekről majdan külön értekezésben szólandók, a' kún-tatár viszonyok fölvilágosításával együtt: most csak azt érintem, hogy a' kúnok mint frigyeseek,

együtt harczolván a' mongolokkal, könnyen hozathattak forgásba az ő pénzeik.

Régtől fogva török fejöket az óság' buvári: valljon mifélek lehetnek a' honunkban találtató 's ismeretlen jellemű kép alakzat nélküli rézpénzek? — IV. Béla kir. rézpénzeivel együtt ugyanis, nagy sokaságban kerülnek elő Pestvmgyében, Kis-kúnságban, Fehér, Somogy 's más vmegyékben mintegy krajczár nagyságu, anyagában a' Bélaféle rézpénzekkel megegyező veres, ritkábban sárgás réz lemezű pénzek, majd minden gyűjteményben elég mennyiséggel láthatók. — Olvashatlan kör- és lapiratuk miatt némellyek izmaélita pénzeknek gyanítják, de Bécs, Parizs, Majland, Róma, és Pétervár orientalistái által, kikkkel közöltetvék, ismeretleneknek nyilvánítanak, mint-hogy mindenegyéb pénzektől különböznek írás jellemökben. Ez érdekes régiségünk' rejtvényét, íme egyszerre föloldja a' parancslevél, minek megolvasásával világosság lön az ismeretlen pénzek fölött, elég fény sugárt bocsátó világosság avvégre, hogy azok a' mongolok által forgásba hozatott köznéptől akkor *keser chunich tatar pen-sanak* hivott pénz nemeknek tartassanak. A' parancsban nem ezek' érdekeltesét csak akkor lehetne gyanítani, ha mongol veretű pénzeket is találánk honunk' fővényiben; de olyanok eddigelő még napfényre nem kerültek.

Vagy csak e' felfödözés is, úgy vélem, mindenkit meggyőz oklevelünk' fontosságáról.

„*ex dictis*“

Az eleve kiadott rendeletre vonatkozzék-e e' szó, vagy hibásan „*a dictis*“ helyett téve azt jelentse: miszerint a' flandrusoktól, vagy talán kazar-kún-tatároktól kényszerítessék elfogadni ez új pénz nemet a' nyomban nevezendő két nép felekezet, t. i. székely és oláh, meghatározni nem tudom.

„Z y c l y“

Annál figyelemre méltóbb a' székely nemzetnek, melyet krónikáink általában „Siculi“ néven említnek, e' mongol parancsban „Zycly“ névvel illetése, minthogy legrégebb történetírónk Béla kir. névtelen jegyzője is három ízben hasonlóul nevezi az Árpád magyaraival összezatlakozott, Biharváranál Ménmarot ellen együtt vivó székelyeket, kiket előbb egy fejezetében szinte háromszor „Siculi“ névvel jeleli; minélfogva ez hajdan divatos synonym gyanánt tékinthető.

„et Blachy“

Így neveztetik közönségesen a' byzancziumi írók, jelesen Nicetas Choniates és Cinnanus által azon nemzet, melyet mi oláhoknak (Valachi) hívunk. Incze pápa 1203. és 4iki többrendbeli bullájában, ugy János bolgárországi fejedelem' levelében szinte *Blachi* és *Blachia* fordul elő. A' magyar régiségek is ekkép állítják elő a' két testvér honi oláh népség nevét. Béla kir. névtelen jegyzőjénél „*Blacus*, *Blachii*, *Blassi*“ olvastatik. II. András kir. a' kerezi monostor részére 1223-ban kült adomány-levele tartja: „*Teram — exemptam de Blaccis — assignari facientes*.“ — Parancsunkban az erdélyi oláhság' érdekeltetését mutogatni, ügyvélem fölösleges.

„*per omnia necessaria quia ad nostram utilitatem pertinent*“

Nyilván kifejeztetik itt a' pénz' forgásba hozatalával együttjáró mongol érdek. Szem előtt tartva, 's teteemesbítni kívánva azon hasznokat, mik a' kibocsátott pénz' a' földnépinél általános kelendőségéből a' mongol kormányra szükségkép háromlandók valának, hódító hatalmánál fogva igen is bölcsen, és az uj országlási szerke-

zet' kellékei szerint intézkedék Kadán vezér, pénz-ügyi és status-gazdagsági eszméletet tanusítván ezen rendeletével, hazánkoni uralkodása alatt divatozni eddigelő nem is gyanítottat.

De azt vethetné itt valaki ellenünkbe: Mi gondja lehetett a' duló 's öldöklő vad mongolnak pénzügy 's új pénz' forgásba hozatalára? midőn vásárlás helyett rablással elégité ki szükségeit, kivánságait.

Pusztító kegyetlen népnek írják ugyan le Europa' emlékei a' mongolokat: de az örvöngő ellenségeskedésnek olyyaknál is van szünete, legfőkép, midőn a' megtámadt rész legyőzve, végkép földre verve alázattal járul a' hódító elébe. Így történt honunkban is. Ha két évi bentartózkodásuk alatt szüntelenül dultak 's gyilkoltak volna: egy új nép' beköltözése vagy huzamos századok eszközlendhették vala csak az országunk' olytán fölvirágzását, millyen már a' következő XIV. század folyta, sőt még IV. Béla és árpádházi utódai alatt hiteles történeti adatoknál fogva találjuk. A' mongol hadviselésnek hódítás volt iránya, nem pedig népek kiirtása; bizonyítja ezt a' többi, tőlök elfoglalt keleti tartományok' története.

— Némelly, meghódolni nem akaró városok' ostrommali bevétele után következett békés állapotját irván le a' közinségben részesült Roger, az Erdély táji földnépről megjegyzi, hogy kenézek vagy birák rendeltetvén az igazság' kiszolgáltatása rendesen folyt, és adás-vevési közlekedés nyíttatott meg közöttök. „*Constituerunt* (ugymond) *Canesios, id est Balivos, qui iustitiam facerent, et ab eis equos, animalia, arma, xenia, et vestimenta utilia procurarent. Et sic procurator meus, de istis dominis erat unus: et paene mille villas regebat; et erant Canesii fere centum. Pacem habebamus et fora; justa que unicuique iustitia servabatur.*“ Illy rendezetű állapot, közlekedési, élelem kereseti és sajátság-védelmi szabályt, elegendő pénzkelet- és forgás nélkül képzelni sem lehet; minek hiányát a' mongol intézkedés helyre pótlá parancslevelünk' nyomán.

„acceptarent tanquam nummos Bysantinos“

„Acceptarent“ formát használok a' helyesebben „acceptent“nek állni kellő, rövidítés jellel írott „acceptat“ ige' olvasására; értetvén t. i. hogy elfogadtassanak, mint a' byzantinus pénzek. Millyenek voltak ezek, könnyű megfejtetni. *Byzantii*, *Byzantini* néven hivatnak a' régiségben a' byzancziumi császárok által kibocsátott pénzek. — Arany pénzeket nem veretvén királyaink I. Károlyig, a' keresztes had óta Európa' tartományiban elterjedt byzancziumi aranyakat, 's azokkal egyéb ércznemű pénzeket is használák, minek világos nyoma van már sz. István idejében, mint Kézai Simon bizonyítja. Ugyan ez tanúsít a' byzancziumi arany' értéki arányának I. Béla kir. általi megállapításáról, mondván: *„Iste enim omnia fora die Sabbati esse voluit pro vendendo et emendo, bysantiosque currere fecit per districtum Regni sui, qui denariis argenteis multum parvis, scilicet XL. cambi-debuit.“*

„et cum consortio et patientia nostra participarre vultis“

E' kissé homályos szavak a' meghódolt erdélyiek' szövetségi társulatát, 's abból eredő kölcsönös mongol hajlandóságot látszik kifejezni, mellyben továbbá is részesülendők, védenczök lenni kívántak. Más értelmet belőlök nem vonhattam ki, talán még valaki hivebben magyarázandja.

*„Fydelem M — et Zeracheen cum suis sotiis
Jozyf Benke Myzaarrus Fyieerwaary Tuoil-
lous et — — Zeracheen“*

Az elszámált férfinemeknél némi világosítást szükség adnunk.

Zeracheen vagy Szerecsen, ha nem gondolunk is az ekkor honunkban még fönlévő izmaelita vagy szerecsen nevű nép felekezetre: mint személy-név használtatott hajdan-időkben eleinknél; hihetőkép a' „*Maurus*“ martyrologiai név jelentésére. A' váradi régestrumban áll: „*Paulus de villa Kabas, filius Petri, impetiit Paulum filium Sceresun de alio Kabas pro furto. Judice Christophoro Comite de Zounuch, Pristaldo Voad, de villa Kers, Paulus filius Sceresun, combustus est.*“

Jozif, Benke, magyarázatot nem kíván, valamint a' *Myzaarrus* és *Fyieerwaary*, mellék nevek; a' Tollas-vagy Tálasnak olvasandó *Tuoilluos*-ról azonban megjegyzem, miszerint IV. Béla kir. 1254-ben kiadott töröczvmegyei kis Moiss földről szóló adománylevelében olvastatik: „*Terram Hirichou vocatam — dedimus magistro Tholus nostro fideli in perpetuum possidendam.*“ Ez hasonló a' váradi registrom' „*Modorus*“ és „*Tycus*“ férfinéveihez,

„*quorum servis servos vestros administra-*
te usque Zootmaar“

Itt is homályosság van az értelemben, ekkép is olvastathatván:

„*cum suis servis nostros stb.*“

azt látszik még is kifejezni. mikép a' megnevezett személyek fegyveres szolgákkal együtt lennének Szatmárig előmozdítandók. A' helykitüzése előre gyanítatja Kadának e' levél küldésekor Magyarország' határában Szatmáron innen léteztét. E' városról tudnivaló, hogy II. András' 1230-ki szabadság levelében német lakosi (*hospites Teutonici de Zathmár Némethi juxta fluvium Zamos*) Gyze-la királynővel mondatnak beköltözötteknek.

„Datum in Zuyo“

Első tekintetre mindjárt a' mongolokkali szerencsétlen véres csatahely, a' Sajó víz melléke ötlük elménkbe a' parancs' Zuyónak írott kiadás helyénél, 's nem ok nélkül. A' krónikák, 's Béla kir. oklevelei egy hangulag Sajó mellékére helyezik a' mongol és magyar tábor közti elválasztó ütközetet. Változó írásmóddal találjuk azt följegyezve, Rogernál *Sayo*, Kézai Simonnál *Soio*, Turóczinál *Seo* és *Seyo*, a' brüni kiadásban *Sayo*, IV. Béla leveleiben *Sajou*, *Soyo*, *Sayow*, a' névtelen jegyzőnél *Sonyou*. Mi csuda tehát, ha ennyi írásmódközt *Zuyo*-t olvasunk a' parancsban? — Több körülmények is igazolják a' levélnek Sajónál ütött táborbani kiadatását, — melly Katona István szerint azon helyen vala, hol most Muhi falu fekszik Onodon alúl.

„Anno Regni nostri II“

Hogy Kadan' igénylett uralkodásának kijelentése a' tágasb értelemben Magyarországnak nevezett tartományokat érdekli, a' már elmondottakból eléggé kitünik. Ezen uralkodás' idejét, hogy a' parancslevél második évre tüzi ki, a' kettőt jelentő II római szám vonásból szinte világos: de ennek mellyik évre tartoztát közelebből vizsgálni annál szükségesb, minthogy krónikáink e' részben egymással ellenkezően, az idővetési hiba kiigazítása nélkül határozottan szólni nem lehet. A' mongol pusztítás után mintegy 30. évvel krónikáját írta Kézai Simon 1241-ik évre tüzi a' mongol hecsapást és sajói ütközetet, melly időszakot a' bécsi képes 's egyéb krónikáink megtarták, Roger ellenben, a' szemtanu 1242-re helyzi Kuthennak 's kúnainak Béla általi befogadását, melly előadása szerint is megelőző vala a' mongol háborut. Ambár ezen író' elbeszélései részletes előadások- és helyzet' festésekben

hitelt érdemelnének, ez évszám azonban, gyaníthatókép a' leírók' hibái és későbbi befoltozás miatt hiányos, 's egykoru oklevelekből kiigazítandó.

Általában hirdetik krónikáink a' mongol had' három évig honunkban szaguldását; a' bécsi képes krónikában áll: „*Manserunt enim isti Tartari in regno Hungariae, tribus annis.*“ — ha tehát 1241-től három egész évet számítva' e' kitételnek hitelt adunk, 1243. végeig kell vala itt tartózkodniok, a' mi ismét ellenkezik Béla' okleveleivel.

Tudván tudjuk Bélának Dalmatia' szigeteiből nem előbb, mint rettentő ellensége' végkép kitakarodása után a' gyászos honba visszatérését. Haza jötte időszakát több oklevelek tanúsítják, jelesen olyanok, mikben a' magyar földre lépte alkalmával, hol és minő helyén átvonulásai följegyezték. Így két rendbeli oklevelének Veröczén 1242-iki novemb. 17. és 22-ik napján költe már közeledését mutatja. Ezen utjának irányát is kitanulhatjuk Szegeden kiadott némi leveléből. A' következő 1243-év januar. hónapjában már Nitrán találjuk..

Ekként világosságra jöven Bélának 1242-ik év zártaival visszatérte, önként következik, hogy az ellenség legalább két-három hónappal előbb, és így ősz felé végképen eltűnt.

Már az 1242-ik év végététől visszafelé számított három év' kezdete, vagyis 1240-ik sem egyezvén meg az ellenség' kárpátokoni betódulása- és sajói harcz' idejével, mit Bélának IX. Gergel pápához Zágrábból 1241. junius hónapban írott levele azon év' husvét előtti hetére tűz, könnyen következtetjük, miszerint a' három évi bentartózkodást nem az anyaországra, hanem a' hozzákapcsolt tartományokra, mint Cumaniára, Bulgáriára lehet és kell érteni. Egyébiránt, már főnebb láttuk, hogy két fő csapatban boriták el honunkat a' mongolok. Kadán, keletfelől Beszarabián, Moldván, Bulgárián és Erdélyen által nyomula be, 's korábban meghódítá azon tartományokat, mintsem legelőbb Szepességen, aztán Sajónál tusára

Elmondám röviden, mit ezen ritka oklevél' ismertetésére célirányosnak ítéltém; a' bővebb értekezést majd közzététel eszközözlendi. — Nincs már egyéb hátra mint a' tek. Társaság' kegyes türelmét mély köszönettel visznóznom.

Két év' folyt le jelen magyarázatomnak a' tek. academia' kisgyűlésébeni fölolvastása óta; tehát elég idő annak ígéretem szerint bővebb kidolgozásban közzétételére. Ezt azonban két okból nem teljesítém ekkorig: 1) hogy az oklevél mongol billege (Temgha) és a' szóba hozott, keser chunich tatar pensa nevű rézpénzek iránt orosz Pétervárról Schmidt és Fraehn academicusoktól várt világosításokkal ellátva terjeszthessem a' közönség elébe; 2) hogy némelly pontok fölötti kétségeimet újabb nyomozás' következtében eloszlatandó, az oklevél' valóságát minden oldalról kimutathassam.

Az elsőt mi illeti: Reguly Antal éjszakai utazó hazánkfiához még 1841. május' 3-án academiánk által Pétervárra intézett utasítás' 16. és 17. pontjához képest az imént nevezett tudósokkal közlendőül a' parancslevél hasonmásának példánya és egy darab pénz, elküldetvén (*Magyar academiái értesítő, I. év, IV. szám, 56, 57. lap.*), már mind a' két férfi tudatá irántok véleményét. Fraehnnek a' rézpénzekrőlí nézetét annak idejében előterjeszteni szerencsém vala (*Athenaeum. 1842. I. félév, 34. sz. 530 — 535. szel.*); Schmidté, az oklevélre vonatkozólag, Reguly Antal' *Pétevvárratt* 1842-diki febr. 27. költ válaszában foglaltatik's következőből áll: „Azon nyárs alaku jegy Kadán parancsán ezen Kadánnak' aláírása és pecséte egyszersmind, mellyet *tamgá*-nak nevez-

nek. Ez egy kényszerint választott jegy, magában értelem nélkül, de mely az írónak választása után ennek nevét mutatja.“

Miután a' nyert, de engem ki nem elégitő tudositásokban az oklevél' valódiságát támogatható igenleges okok 's világítások nem találtatnának: kevéssé haladt elő a' kérdés, nem gőrdítetek el a' nehezség. Schmidt ugyan habozás nélkül *temga*- vagy *tamga*-nak vallja a' kéz 's nyárs alaku jegyet: de annak betűiről, értelméről 's valódisága' kéttelen voltáról halgat. Fraehn a' pénzekre vonatkozó állítását végre is oklevelünk' tartalmából meríti.

Azon pontok, miket bővebben fejtegetni kívántam, főleg e' nevek körül forognak: *Hulaku*, *Busdoch*, *Keser chunich tatar pensa*, és *Zugo*.

Hulaku' nevében nem vélek ugyan időelőttiséget, de a' reávonatkozni látszó „babilonai“ czímet 1242-ben anachronismustól mentnek alig hihetem; a' keleti írók e' részbeni kétségemet eddigelő tökéletesen el nem oszlatván.

A' Beszterczének magyarázott Busdoch - Buodoch azaz Bodocsnak is olvasható, mely, némi hيرادás szerint olly nevű elpusztult erdélyi várra mutatna.

A' „keser chunich tatar pensa“ szavak azok, melyek levelünk' legfontosb rejtvényét viselik. Kétesek maradnak előttem igazi értelmök 's jelentésök mindaddig, míg e' honban találtató kérdéses rézpénzekre vonatkozásuk ellenmondhatlanul világosságra nem jó. Másrészt, nincs ok, előbbi állításomtól visszalépni, ámbár jól tudom hogy Fraehn több munkáiban, a' kazarak (szerintünk kunok) általi pénzveretést, főleg azon okból, mivel sok éveken által az Oroszbirodalom' déli részeiben, a' kazarak' egykori hazájában tálalt számtalan pénzek között ollyanok soha elő nem fordultak, általában tagadja (*Ibn-Foszlan's Russen*, S. 46. — *Ueber die Wolga Bulgaren*, S. 78.). Karamsin orosz történetíró azonban ellenkező hiedelmet táplál, midőn azon pénz-nemet (släg, silling) melylyet a' radimics és wiätics népségek az orosz nagyhercegeknek adó gyanánt fizetének a' IX. és X. században,

kazaroktól veretteknek mondja (*I. Th. not.* 526.). Nyilvánítám már eleve ebbeli hozzávetésemet: e' pénzeknek oklevelünkben érthetőképp leghihetőbben a' kúnok és tatárok mint mongol frigyesek által honunkban veretésöket tevén föl. Ennél maradok most is. Egyébiránt időközben Erdélyből érkezett több rendbeli értesítések' nyomán állítható, mikép a' IV. Béla korabeli kérdéses réz-pénzek ott nem találtatnak: mi magában nem elég ok az előbbi állítmány' eltörlesztésére. Hazánkban is csak a' homokos terségek hoznak illyeket elő.

Kiadatása helyéül Zuyo azaz Sajó nevet Znyonak kell-e helyeshen olvasni? kétséget hagyna magután, ha emerre történetileg alkalmazást a' körülmények javaslanák.

A' dolgok' illy helyzetében, ámbár két év alatt számos újabb adatokat gyűjték a' keleti írókból; Hammernek a' kipcsáki és iráni mongolokról időközben megjelent két becses munkája is nem kevés anyagot, segéd eszközket nyújtanak a' mongol történetek' részletesb fejtegetésére: tanácsosbnak itélem még is épazon alakban bocsátani közre értekezésemet, minőben két év előtt az academia előtt fölolvastam; az oklevél' palaeographiáját ezennel is meglepetésig helyesnek 's kifogásnélkülinek valló. Szóljának már most hozzá mások is, óhajtom. Megérdemli valójában e' ritka emlék a' közfigyelmet; meg, hogy történeti érvényessége iránt minél több buvárkodók' ítélete halgattassék ki a' nemzet által.

JERNEY JÁNOS.

A decorative flourish or tailpiece featuring stylized calligraphic elements. It includes a large, ornate initial 'S' and a long, flowing line extending to the right.

XXVI.

AZ

ÉS Z JOGTUDOMÁNY FEJLŐDÉSE

'S JELEN ÁLLAPOTJA.

Első Czikkely.

„Zu allen Zeiten haben philosophische Ansichten als Gesamtüberzeugungen, die Grundlagen der Staaten und des Rechts gebildet“

Warnkönig.

Rechtsphilosophie, 119. l.

A' társas élet szükséges következményei az együtt létező egyének közötti jogviszonyok valának, melyek a' nép' életéből fejlődött szokások, vagy a' mennyire ezek elégtelenek vagy kétségesek lettek volna, írott törvények által szabályoztattak, ¹⁾ úgy hogy az emberi társaságok' eredetéről szóló bizonyítványok, a' jogtörténetnek is mintegy első forrásainak tekinthetők. Már ezen, — nemünk ős történetéből ránk szállott hagyományok, minden kétsé-

¹⁾ „Törvényhozás 's erkölcsök kölcsönös hatásai a' régi népeknél“ Ampère után *Jakab Istvántól.* Tudománytár 1834. l. 107—139. l. II. 53—90. l.

genkívül helyezik, hogy vannak örökös és szent igazságok, ¹⁾ melyeket az ész' természetszülte hatalmas szózata socialis viszonyaink' zsinormértékéül kiszabott, 's melyek mint most, úgy hajdan is, minden az önzés méltététől ment kebelben viszhangra találtak, behizonyítván ama' koszorús római bölcselkedőnek állítását: „hogy az ember az igazságra született, és a' jog nem a' vélemények' változó színvegyületének, hanem a' szent természetnek áldást hozó szülöttje.“ ²⁾ — Illy szabályok nyomaira már a' legrégebb törvényhozók rendeleteiben akadhatni, 's a' jog' és kötelesség', a' személyes szabadság', a' tulajdon' 's polgári alkotmány' alapelveit a' régi bölcsészek' írásaiiban kifejtve, ³⁾ egy a' fejedelem és nemzet közt létező szerződésnek eszméjén, a' sinai hegyen kelt isteni törvényhozás óta, ⁴⁾ az álladalmak' alkotmányos szerkezeit alapulni szemléljük; de ezen elszórt elveket rendszerezíteni, a' jogosság' sugallatait biztos alapra viszszevetetni, — szokások, törvények fölött elmélkedve, ezeket az események 's előitéletek szülte salakoktól tisztítva életbe léptetni, 's így az észjogot ⁵⁾ tudományilag megalapítani, csak a' később nemzedék feladata, a' mind inkább növekedő értelemtehetség' fejlődésének, és a' körülmények kedvező hatásának szüleménye volt 's lehetett úgy, hogy az észjeg, habár tárgyára nézve az em-

¹⁾ *Raumer*, Ueber die geschichtl. Entwicklung In Begriffe von Recht Staat und Politik. Lpig. 1832. 2. l. 's *Virozsil* Jus nat. Priv. Pestini, 1833. I. 264—267. l.

²⁾ *Cicero*, de Legibus l. 10.

³⁾ *Bauer*, Lehrbuch des Naturrechts. Göttingen, 1825. 23. 24. lap.

⁴⁾ *Pölitz*, Die Staatswissenschaften im Lichte unsererZeit Lpig. 1823. l. 57. 58. l. *Hüllmann*, Urgeschichte des Staats Königsb. 1817. 's Staatsrecht des Altherthums Köln. — *Dr. Paulus*. Bund-Gottes. Staatslexiconban. III. 116. l.

⁵⁾ Ezen tudomány nevérol lsd. *Raumer* 34. l. — *Rotteck* Naturrecht a' Staatslexiconban XI. 190. lap 's *Warnkönig*. Rechtsphilosophie. Freiburg, 1839. 4 — 10 lap.

berek' társas üszlétével egykorú, még is mint önálló tudomány az ujkor dicső magzatja; — története, mint a' gyakorlati bölcsészet egyik főrésze, már magában érdekes, még érdekesebbé válik azon befolyás által, mellyel a' jogbölcsészeti elméletek a' politicalai események fejlődésére főképp korunkban bírnak; mert ha nem is osztozom azok' véleményében, ¹⁾ kik a' múlt századi Európát rendítő forradalmak főokát, az észjog rendszereiben szeretnék feltalálni, még is ezen tudomány eldöntő hatása az európai népek jogviszonyaira olly tagadhatatlan, hogy nyomára mind a' köz- és a' magánjog, mind a' büntörvénykezés' korunkban történt átalakulásában találhatni; és számtalan bizonyosságait a' történetek évkönyveiben szemlélhetni ²⁾ — E' tudomány kezdeményeit, fejlődését, 's mostani állapotját, biztos kutatókból merített adatok szerint, röviden megismertetni jelen értekezésem célja, mert ha valaha, most az átalakulás korszakában azon tudomány főfigyelmünkre méltó ³⁾, mellynek célja az örök' igazság eszményét előnkbe állítani! ⁴⁾

I.

A' görögök honuk kedvező éghajlata alatt, a' polgári szabadság' ülében, természeti kitünő elmebeli te-

¹⁾ Warnkönig 10. lap.

²⁾ „Schwerlich wird auch, wer nur einigermaßen die neuere europäische Geschichte kennt und versteht, läugnen mögen, dasz ganz besonders die wissenschaftlichen Ansichten über die fragen Rechtsgrundsätze oder das Natur-Recht und der Zustand der Staaten in der allerlebendigsten Wechselwirkung stehen“ K. Th. Welcker, Heidelb Jahrb. 1817. Nro. 4. 209. lap.

³⁾ Scheidlers, Deutscher Juristenspiegel Jena 1842. XIII. 1.

⁴⁾ Az észjog' történetét tárgyazó munkák' rövid bírálatát adja Warnkönig. 23 — 30. lap. A' felosztásra nézve lásd Maurenbrecher, Grundzüge eines Systems des Neturrechts Bonn. 1839. 2 — 7. lap.

hetségeiknél fogva, állíták elő ama' bölcséleti rendszereket, mellyek merészségek és nagyságok, eredetiségük és rendkívüliségük által, bámulásra méltó emlékei maradnak mindenha az emberi lélek felemelkedésének"; ¹⁾ ők a' bölcséleti jogtan' tudományos műveltetésének is első talpkövét veték meg; de az emberi ismeretek ezen olly fontos ágának kiképezésére a' philosophia' többi részeihez képest aránylag keveset tőnek, mi már abból is világos, hogy náluk a' jogtan önálló tudománynya nem emelkedhetett, és csak mint a' politica' alkotó része tárgyalaték ²⁾).

A' *sophisták* veszélyes tanai ellen, mellyeknél fogva egy önálló az ész szabályain alapuló jognak lételet tagadák, és a' hatalmasak önkényénél egyéb törvényt nem ismervén, mindent igazságosnak mondanak, a' mi amazok önző céljainak megfelel, a' nagy *Socrates* ³⁾ (sz. 469 + 400 Kr. e.) szavát emelé és ezen, nem csak a' jog', hanem az erkölcsiség alapzatait is egyaránt megrendítő tanak megczáfolásához fogván, a' görögök' eddig csak a' szemlélődő bölcsészetre irányzott figyelemeket, a' gyakorlati élet fontosságára fordítá, a' bölcselkedő észnek új ösvényt nyitá, és Cicero mondása szerint, a' bölcséletet az égből hozá le földünkre. De az erkölcsiséget és vallásosságot tárgyzó elmélkedései, a' jogtudományt csak mellesleg érdeklék, és azért az észjog történetiben nagyobb figyelemre méltó *Plátó* (sz. 430 + 348 Kr. e.) *Socrates* tanítványa ⁴⁾, ki ámbár a' philosophia minden ágait lángeszének termékeivel gazdagítá, még is tanítója nyomdokait követvén, a' gyakorlati bölcsészetnek, mellyet minden emberi tudomány' s bölcsesség' főalkotó elemének tekintett, bö-

¹⁾ *Balogh Pál*, A' philosophiai pályamunkákban I. k. Budán, 1835. 153. lap.

²⁾ *Rotteck*. Lehrbuch des Vernunftrechts u. d. Staatswissenschaften I. Stuttg. 1829. 108 lap.

³⁾ *Krug*, Dikaeopolitik Leipzig 1824. 10 lap.

⁴⁾ *Fries*, Geschichte der Philosophie I. köt. Halle, 1837. 286 lap.

vebb kifejtését 's taglalását élete' főfeladványául tűzé ki,
 — 's legelső, az álladalmi viszonyokat tárgyzó két munkát állíta elő ¹⁾; melyekben azonban kevés jogigazságokra találhatni ²⁾, mi többi közt, már az igazság' általános 's határozatlan fogalmából magyarázható, melyet Plató az emberi erények' tökéletes összhangzathá helyzett. ³⁾
 — A' köztársaságról czímzett munkájában egy tökéletes álladalom' képzeményét rajzolván, a' status' végczéljának az erény eszméjének létesítését állíta; ⁴⁾ szükségének pedig alapokát a' munka' felosztásának mellözhetlenségében találván, minden statusban három néposztályt ngymint a' munkások — vitézek — 's kormányzókét ⁵⁾ lényegesnek tartott, az elsőt a' szükséges anyag készítésére, másodikat ezeknek a' kajánság 's kincsvágy szülte harcokbani védelmére, harmadikat az egész társaság czélszerűleg elintézendő kormányzására; az ekkép elrendezett 's az észszabályain alapuló státusban, hasonlítólág az emberi lélek főteltetiséihez, bölcsesség a' kormányzók' bátorság a' harcosok tulajdona leend, a' mérsékelttség, éltető elem gyanánt, a' társaság minden idegeit áthatandja, az igazság pedig mint az erények összege arra vezetendi a' polgárokat, hogy egyedül sajátukért szorgoskodván, minden jogsértést kerüljenek. — Ezen eszmény' minél tökéletesebb létesülhetésének biztosítéka, — sem a' törvényekben — sem a' kormányrendeletekben, hanem, mivel „a' népek csak ott boldogok, hol a' kormányzók bölcselkedők, vagy bölcselkedők a' kormányzók,” ezek' czélszerű nevelésében áll, mellynek tehát elrendezése a' státusbölcsészet' nem csak fő - hanem egyedüli feladata

¹⁾ De Republica s. de iusto L. X. és De Legibus seu de legum institutione L. XII. (görögül).

²⁾ *Rotteck*, Vernuftrecht, 108 lap.

³⁾ *Friesz*, I. 315 l. *Raumer*, 15 l. nota 1) 's *Gärtner*, De summo iuris naturalis problemate. Bonnae, 1838. 7 lap.

⁴⁾ Plató nézeteit az erényről fejtegeti *Friesz*, I. 313—318. lap.

⁵⁾ De Republ. editio Becker. IV. 179. l. 's *Friesz*, I. 319.

úgy hogy a' többi intézmények, mint a' tapasztalástól függők 's ennél fogva bizonytalanok a' status philosophia körén túl esnek. — Ez okból a' harczosok, kiknek' osztályából a' kormányzók választandók, gymnastica 's zeneszet által mérsékletesség- 's bátorságra szoktatván, idősb korukban az igazság ismeretére, számtanra 's dialecticára oktattandók, — hogy pedig a' jogosság ösvényéről eltérés mintegy lehetetlenítessék, a' magányérdekek' megzabolására sőt elfojtására, Plató a' sajátjog eltörlesztését, a' családi élet megszüntetését; a' nők' 's gyermekek' közösségét, ezek' közköltiségeken nyilvános nevelését, kívánatosnak, sőt szükségesnek tartá, és így a' magánjog alapelveit megrendítvén, az embert a' polgárban végkép elsüllyeszté, 's ámbár a' munkások' osztályát a' rab-szolgaságtól fölmenté, még is csak egy katonai önuralkodás mintáját állítá elő. — Mivel pedig eszményének, a' fennálló álladalmak közt, Sparta leginkább megfelelt, ennek szerkezetét legéjszzerűebbnak mondá, megvallván azonban, hogy a' dics-és harczvágy szülte szenvedélyek túlsulya által már elkorcsosodott, 's olygarchiához közelit, hol a' birtok 's vagyon, nem pedig az erény a' polgári becs' mérsabálya mind addig, míg a' szükségesen bekövetkezendő harczból a' gazdagok 's szegények között, democratia nem származik, melly a' szabadság' külső színezetével kérkedvén, a' korlátlanság 's féktelenség elkerülhetlen végeredményére, a' minden jogot megsemmisítő zsarnokságra vezet. — A' törvényekről irt könyveiben, a' fennálló intézményeket gyakorlati szempontból taglalván, kellő figyelemmel megalapított elveire, kormányrendőrség- 's tevőleges törvényekről értekezik; a' törvényhozás' végcélját nem egyes erények, hanem ezek' összegének kifejtésébe helyezi, 's a' törvényhozó főfeladatát abban találja, hogy a' statust, az egész népesség' nem pedig csak egyes osztályok' biztosítására célzó törvények alkotása által, szabad 's az egyetértés kapcsai

által összefűzött testületté emelje. ¹⁾ — Ha meg is kell vallanunk, hogy Plato fellengző eszménye, kivéven a' nők közösségét, a' görög álladalmak' szerkezeteivel igen össze nem ütközik, ²⁾ még is fájdalom! tagadhatlan, hogy Göröghon' legnagyobb bölcsésze a' családi élet' áldásait, gyönyöreit, 's az emberiség' erkölcsi kifejlődésére eldöntő befolyását, föl nem fogá 's az embert, boldogságával 's szabadságával a' statusnak feláldozván, ennek az élet legszentebb érdekeit alárendelé. ³⁾

Más ösvényt követett tanítványa *Aristoteles* ⁴⁾ (sz. 384 † 322. K. e.) ki a' tudományok majd nem tökéletes encyclopaediáját magukban foglaló munkái által a' gyakorlati bölcelethez is, új korszak' alkotója volt, 's ezt három részre, ethicára, politicára 's oeconomiára osztván, minden ágaiban legszerencsésebb sikerrel művelé. — Az igazságot, összhangzólag nézeteivel az erényről, az igazságtalanság' elkövetése 's szenvedése közötti közép állapotban helyezé, 's ámbár ezen fogalmát világosan ki nem fejté ⁵⁾, még is az igazság' minden erények' fölötti elsőbbségét elismeré, 's ezt a' hajnal 's alkonyat csillagánál ragyogóbbnak állítá. ⁶⁾ — Már ama' homályos korban, a' jognak szoros összefüggését az egyenlőséggel átlátván, jogos viszonyt csak ott

¹⁾ *Friesz*, 318 — 325. l. *Raumer*, 4 — 15. lap. *Gärtner* 1 — 11 lap.

²⁾ *Stahl*, Die Philosophie des Rechts nach geschichtlicher Ansch. Heidelb. 1829. I. köt. 13. l.

³⁾ „Er opfert dem Menschen sein Glück, seine Freiheit, selbst seine sittliche Vollendung, denn dieser Staat besteht nur um sein selbst, um der Herrlichkeit seiner Erscheinung willen, und der Bürger ist nur bestimmt als dienendes Glied, sich in die Schönheit des Baues zu fügen“ *Stahl* 17. l. *Plató* munkáinak szelleműzűs bírálatát lsd. nott. 1—20. l.

⁴⁾ *Friesz*, 391. l.

⁵⁾ *Rotteck*, Vernunftrecht. I. 109. l. *Virozsil*, Jus nat. Priv. I. 270. l. *Raumer* 15. l. és 16. l.

⁶⁾ *Eth. nic. L. V. c. 3.*

létezni állítá, a' hol e' kettő együtt található ¹⁾; a' természeti jogot a' tevőleges törvénytől szorosán megkülönbözteté, és amazt, nem mint később hibásan történt, az emberek úgy nevezett természeti állapotjukból, hanem az ész, minden positiv tekintélytől független határozataiból származtatá, a' magány- 's közjog, sőt az erkölcsiség 's jogosság közötti különbséget is, munkái' több helyein kifejté ²⁾. — A' politicáról irt munkájában ³⁾ a' történetet 's tapasztalást Platónál nagyobb figyelemre méltatván, a' statustudományok' kifejlődésére fölötte nagy befolyású volt. — Tanítása szerint a' status több családokból álló független társaság, mellynek alapja az ember' természetében található, — minélfogva az csak másokkali összlétben felelhet meg végrendeltetésének, ⁴⁾ — czélja a' közjő előmozdítása. Az uralkodók személyességét tekintve, három kormányalak létezik: basilia, midőn egyes személy, — aristocratia midőn a' népnek egy része, — politeia, midőn az egész nép birja a' főhatalmat; miknek vegyítéséből azonban még több formák is alakíthatók; — ámbár a' politeia legveszedelmesebb, még is mind a' három kormányalak' jogszerű mind addig, míg az uralkodók önérdekeiket a' közjónak alárendelik, 's a' törvény' igéje 's ereje az egyesek önkényét fékezi; ellenkező esetben a' basilia tyraniássá, aristocratia olygarchiává, a' politeia democratiává fajul. — Történetileg fejtegetvén Aristoteles e' három statusforma' lényegét, az aristocratia elvét az erényben, olygarchiáét a' gazdagságban, democratiáét a' szabadságban találja, és azon közállományt legboldogabbnak mondja, mellyben a' középrend tulnyomó, 's a' polgárok' többsége középszerű jóllétet élvez. A' családi élet szentségének, és a' sajátjog tüzes védnöke, a'

¹⁾ Eth. nic. L. V. c. 3. 4. 5.

²⁾ Ethec. L. V. c. 10. Ld. *Virozsil* I. 270. l.

³⁾ *Politicorum seu de Republica* L. VIII. diákul Conring fordítása szerint Helmstadt. 1656.

⁴⁾ *Politic.* L. I. c. l.

rabszolgaságot a' természeti tulajdonságok' különbségéből iparkodik magyarázni; — több helyen Plató nyomdokait követvén, a' túlnépesedés ellen az emberi természettel ellenkező eszközöket javasol, 's szigorú korlátok közé szorítván a' gyöngéd családi viszonyokat 's a' házi nevelést, nagy tanítója szerint az emberiség ezen két főkincsét csak az állomány' céljának tökéletesebb elérésére szolgáló módoknak tekinti ¹⁾ — A' statusfelségnek' három főjogot tulajdonítván a' törvényhozó, ítélő 's végrehajtó hatalom fogalmát, és ez által, azon még századok lefolyta után is divatozó politikai „triasát“ megalapítja; — a' polgárokat hat osztályra sorozván a' katonai, bírói 's papi foglaltságot szabad emberhez illőnek tartá; a' kereskedésről megvetéssel szól, a' földművelést rabszolgai munkának tekinti. — Aristoteles elvei a' közjóról, a' statushatalom jogai - 's kormányalakokról még mos is a' politikai tudományok' alapjául szolgálnak. ²⁾

Plató 's Aristoteles a' görögök' jog- 's állománytanának tökéletes rajzát adák, és egymást mintegy kiegészítik; — Plató fellengző eszményektől elragadtatva, a' gyakorlati életre, az elmélet alkalmaztatására keveset ügyelt, úgy hogy munkáját Rotteckkel az álmok' költészetének mondhatnók. Aristoteles nem csak az elméletileg legjobbat, hanem a' gyakorlatilag kivihetőt is szem előtt tartván, a' valóságnak kelletinél túl hódolván, e' tekintetben empirismusánál fogva az ész követelményeinek meg nem felel. ³⁾ És így már a' Görögország' e' két legjelesebb fiai irataiban, egy évezred előtt, a' még most is a' politikai téren egymással küzdő bölcselkedési 's történeti iránynak, csirájára akadhatni! ⁴⁾

¹⁾ *Stahl* I. 26. 27. l.

²⁾ *Friesz*, I. 450 — 455. l. *Raumer* 15 — 19. lap. *Gärtner* 11 — 13 *Stahl* I. 20 — 25. l.

³⁾ *Krug*, Dikäopolitik. 12 l. *Rotteck*, Vernunftrecht II. 32. l. *Stahl* I. 25 — 35. l.

⁴⁾ *Fischer*, Über den gegenwärtigen Stand des Naturechts Basel, 1837. 12 lap.

A' többi görög bölcsekedők a' tudomány' ezen ágában előmenetelt nem tőnek. ¹⁾

A' rómaiak majd minden tudományban a' görögök követői, tanítványai, a' jogtudományban őket jóval túlhaladták, sőt ennek főalkotói valának. ²⁾ — Jogtudásaik' iratai, *Leibnitzként* ³⁾ az emberi ész mind annyi remekei, még ma is, midőn a' római birodalom' nagyságának emlékjeleit csak a' történetek évkönyveiben szemléljük, egész Európa törvénykönyveinek talpkövéül szolgálnak; főként ezen tüneménynek, a' római törvénykezés elrendezésében, a' jogtudósok az igazság' kiszolgáltatására határozó befolyásában, végre azon körülményben található, hogy a' joggyakorlat a' legmagasb statushivatalok elérésére biztos ösvény vala. ⁴⁾ — A' római jog' alapelvei, kivéven némelly political 's vallási előítéletek szülte megszorításokat, elferdítéseket, a' természeti igazságon alapulnak; ⁵⁾ úgy a' rómaiak' eltérven a' görögöktől, a' jogot a' törvényektől szorosan megkülönbözteték, ⁶⁾ 's az ész határozataiból eredt jognak lételét, 's a' tevételes törvények' ettől függését határozottan elismervén, azt mind ama' hires három jogszabályban ⁷⁾, mind jogforásaik egyéb számos helyein világosan kifejték, a' ma-

¹⁾ Ezekről lsd. *Frieszt* I. 470. 491. 537. I. *Polybiusról* Staatslexicon, X köt. 5 l. *Xenophonról* *Krug*, Dikäopolitik, 13 l. A' görögök gyakorlati bölcsészetről általában pedig *Stahl* I. 35 — 46 lap.

²⁾ *Balogh*, Philos. pályamunkák. 153. 154. l.

³⁾ Opp. ed. Dutens. Vol. IV. P. 3. p. 267.

⁴⁾ *Rotteck*, Vernunftrecht. I. 109 l. *Virozsil*, Jus. nat. Priv. I. 271.

⁵⁾ A' mint *Lichtwehr* éneklé:

„O Rom

Aus Quellen der Natur sind deines Rechtes Lehren
Ursprünglich hergeführt, sie müssen ewig währen
(Recht d. Vernunft. Wien, 1768. I. könyv. 6 l.).“

⁶⁾ *Virozsil*, J. N. P. I. 272 I. nota a.)

⁷⁾ Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere. § 3. Institut. de iure et iust.

gán- 's közjog, ¹⁾ nem különben a' természeti, nép- 's te-
vőleges jog közötti határvonalat, ²⁾ az erkölcsiség' 's jo-
gosság' különbségét felfogák, ³⁾ 's a' fejedelem hatalmát
szabad szerződésre alapíták. ⁴⁾ — De az észjog tiszta
fogalmával nem bírván, a' tudomány kifejlődésére arány-
lag csekély befolyással voltak, és a' magányjogot az er-
kölcstannal, közjogot a' politicával összezavarák; ⁵⁾
említésre méltó *Cicero* (sz. 106 † 43 Kr. e.), ki némelly,
a' legujabb időkben nagyobb részt feltalált munkáiban,
⁶⁾ a' jog 's statusról bölcselkedvén, részint Plató, részint
a' stoicusok elveit követte, a' jogot az észből származtat-
ta, tevőleges törvények' rendeleteinek gyakori igazságtal-
anságát nyilván kimondotta, de a' görög elvek terjeszté-
sen kívül, egyéb befolyással nem volt a' tudomány elő-
mozdítására.

A' ókor tehát legműveltebb két nemzeteinél a' böl-
cselkedési jogtan csak zsenge csiráját sarjadozni látjuk,
ápolva némelly lángeszű férfaktól, kik azonban maguk
is, koruk előítéletei 's balvéleményei által akadályoztat-
va, a' jog valódi természetét inkább sejdítvén mint fel-
fogván, munkáikban csak anyagot szolgáltatnak az ész-
jogtudomány kedvezőbb körülmények közti bővebb kiké-
peztetéséhez ⁷⁾.

¹⁾ §. 4. J. I. de iust. et iure fr. 1. § 2. D. de iure et iust.

²⁾ § 4. Inst. de iure et iust.

³⁾ L. 1. § 3. 4. L. 6. L. 9. Dig. de iust. et iure §. 11 J. de re-
rum divisione. § 11. J. de iure nat. L. 144. L. 197. de
req. iuris.

⁴⁾ §. 6. Inst. de Jure nat. Gent. et Civili.

⁵⁾ A' rómaiak jogfogalmairól lsd. *Welcker*, Die letzten Gründe
v. Recht Staat u. Strafe. Gies. 1813. 430 — 534. l.

⁶⁾ De legibus Libr. III. De Republica quae supersunt ed.
Majo, 1822.

⁷⁾ „Die Griechen und Römer lebten und webten zu sehr in
dem Staate, als dasz sie viel über ihm philosophirt hät-
ten, als sie das letztere anfiengen' war es schon eine Zeit
des Verfalls“ *Bülau* a' Staatslexiconban X k. 4. l.

III.

A' római birodalom feldulásával, és az európai státusok szerkezetét megrendítő népvándorlással, kezdődik a' *középkor*, ¹⁾ melyben az érzelmek legnagyobb gyöngédsége a' legundokabb kegyetlenséggel, a' minden korlátot túlhaladó féktelenség a' legnyomasztóbb szolgálattal párosul, 's majd a' fejlődés 's virágzás örvendeztető, majd a' véstetjes romlások 's pusztítások vért fagyraló példáit szemléljük, úgy hogy míg némelyek ezen időszakot mint a' tudatlanság 's barbárság korát legsötétebb színekkel rajzolják, mások azt még napjainkban is az emberi nem legholdogabb idejének hirtelik. — A' részrehajlatlan történetíró megvallani fogja, hogy ámbár a' népvándorlással összekötött és vérpatakokba került átalakulás, minden műveltség 's tudományosság végső pusztulását előidézni látszék, még is az erkölcsi romlásnak indult ókori birodalmak ²⁾ düledékein, életvidor, erőteljes 's erényes nemzetek' álladalmi keletkezvén, ezen eseményből jelenkorunk műveltségének magva csirázott, újabb bizonyosságul szolgálván, hogy az emberek sorsa nem a' vak esettől hanem egy bölcs 's jótékony hatalom' rendeleteitől függ. A' középkor az európai nemzetek' serdülésének korszaka ³⁾; — számtalan árnyékoldalai mellett, a' haladás jelei sem hiányoznak, 's habár a' nyers hatalom' túlsulya, a' földművelői osztály elnyomatása, az áldást hozó béke' hiánya', statusnak hübércsoporttá változtatása fajdalmat gerjesztenek minden az emberiség szent ügyéért buzgó

¹⁾ A' keresztyén vallás jótékony befolyásáról az észjog' gyakorlati alkalmaztatására lásd *Virozsil*, I. N. P. I. 274. 275. lap.

²⁾ „In hoc situ eo res devoluta est, ut nisi quis malus fuerit, securus esse non possit“ mondá *Maszilii Salvian*.

³⁾ *Welcker* érdekes czikke Mittelalter a' Staatslexiconban X. 604 — 637. l.

kebelben, de viszont magasztas érzelmekre hevítik —, a' rabszolgaság eltörlesztése, a' családi élet tisztasága 's méltósága, bámulatra ragadják azon gyöngéd lovagi szellem, ama vallásos buzgóság, ama' számtalan szabad testületek, — függetlenségök, férjfiás önállásuk 's válalkozási szellemök által, a' művészet, tudományosság 's polgári szabadság mindannyi menedékhelyei, — végre azon roppant óriási emlékek, melyek az isten dicsőítésére emeltetvén, eldő-deik buzgóságát 's erőteljes akaratjukat egyaránt jellem-zik; — még az annyira kárhoztatott kereszthadak is mennyivel inkább nemesítik nemünket, mint számtalan önzés, anyagi haszon 's dicsvágy szülte újkori háborúk, melyekben a' felsőbb érdek' mellőzésével, csak a' szenvedélyek' vad dühét százezerek boldogsága romjain diadal-mát ülni szemléltük. — De ezen jelen állapotunkra nézve olly nagy fontosságú 's eredménydűzs időszak, az elmélet-re bölcséleti tudományokra kedvező befolyással nem volt, nem lehetett, a' tettek a' harczok eme' korában a' tudomá-ny a' zárdák' czélláiba menekedve, tova a' gyakorlati élet frisító fuvalmától iskolasággá merevedett ¹⁾; 's e' kor' vas szorgalmú nagy tehetségű férfiai főfigyelmöket az emberi ész' korlátait túlhaladó kérdéseknek Aristotelesből megfejtésére ²⁾, és az elmék szabad röptét gátló dialecti-cai szóvitályokra fordíták; a' statustan tekintetéből emli-tendő *aquinoi Tamás* (sz. 1224 † 1274.) ki a' jog 's igaz-ság természetéről éleseszüleg értekezvén, „De regimine

¹⁾ *Imre János*, Bölcselkedés. I. Pesten, 1829. 44 l. *Kállay* „A' philosophia fordulatpontjai Franciaországban“ Tudománytár. II. 139 — 159 l. 's *Balogh*, Phil. Pályam. 6 — 32. lap.

²⁾ „Utinam principatus ille ab aliquot hinc saeculis non in tyrannidem abiisset, ita ut veritas cui Aristoteles fidelem navavit operam, nulla iam re magis opprimatur, quam Aristotelis nomine“ még a' 17-ik században is mondá *Grotius* (Prolog. 42).

principum“ című munkájában a' kormányalakok' külön rendszereinek jeles birálatát adá. ¹⁾. —

A' *bolognai egyetem' jogtanítói* a' 12-ik 's 13-ik században fölélesztvén a' római törvények tanulmányát, az egészen parlagon hagyatott jogtanra fényesebb kort deríteni készültek, de a' mostoha körülmények' sulya részint még csirájában elfojtá, részint eltörpíté a' zsenge növényt ²⁾; — a' *glossatorok*, Justinian 's Gratian fölött emelkedni nem mervén, csak a' holt betűhöz szolgálilag ragaszkodtak, 's *verulami Baco* mondása szerint, a' romai jog tekintélye által mintegy lebilincselve, megfelejtkezvén *Facciolat* arany szavairól „Expedi omnes gentes romanis legibus operam navare, suis vivere“ még a' fennálló szabadabb intézményeket is, az *imperatorok'* önkényszülte rendelményeinek feláldozták 's így rést nyitottak azon ferde 's igazságtalan törvényelvekre, melyek' következése volt amaz undok kegyetlen törvénykezés, mely *Welckerként* mindent felülhalada, mi által a' keleti zsarnokság, 's bosszúvágy az emberiséget valaha kigúnyolá, 's mely ezen kor sötét oldalainak legsötétebbike ³⁾.

A' bölcsézet 's tevőleges jogtan, az észjog gyökere tehát 's gyümölcse ekkép elhanyagoltatván, nem csodálhatni, hogy az észjog tudományos műveltetésének még nyomára sem akadhatni; — *Szép Fülöp*, IV. 's V. *Henrik*, I. 's II. *Fridrik* 's *bajor Lajos* viszátkodásai a' római pápákkal alkalmat nyújtottak ugyan közjogi értekezésekre, ⁴⁾ 's a' híres *Dante* 's *Occam* e' mezőn is megkísérték

¹⁾ *Tennemann*, Geschichte der Philos. VIII. 552. l. 's *Mittermaier*, Krit. Zeitschr. für Rechtswiss. des Auslandes XIV. B. 1842. 2. füzet 399 l. ugyanott *Colonnai Egyed* érde-
mei is méltányoltatnak.

²⁾ *Grotius* De Jure Belli et Pacis Proleg. 54. — *Virozsil* J. N. P. I. 276 — 279.

³⁾ Staatslexicon III. 271 l. 's *Scheidlers*, Deutscher Juristen-
spiegel. Jena 1842. 69 — 109. l.

⁴⁾ *Egger*, Das Natürl. öffentl. Recht. Wien; 1808. I. k. 40
l. 's *Mittermaier* az idézett helyen.

erejüket, de mind ők, mind e' véleményharcz többi bajnokai védokaikat a' római vagy canoni törvényekből mérítvén, a' bölcséleti jogtanra csekély befolyásúak voltak. ¹⁾ — Ezen írók' különböző véleményeinek kipuhatólása 's rendszerezése tehát habár tanulságos, még is a' tudomány' fejlődésére nézve kevés nyomosságú, úgy hogy az észjogtan történetében Cicerótól egész a' 16. századig mintegy röpülve haladhatni el. ²⁾

A' 15. század vége felé, 's a' 16-ik kezdetén több kedvező körülményeknél fogva, az emberiség' történetének új korszaka nyílik. — A' görög birodalom feldúlása által Europa legszebb tartományainak egyike a' barbár' oszmanok hatalma alá kerülvén, a' műveltség ama' tájékon végkép elenyészett, de a' menedékhelyet kereső görögök, főkép a' régi classicus írók megkedveltetése 's terjesztése, által, nyugaton a' felvilágosodás 's haladás előmozdítóivá lettek; *Colon* fölfedezvén egy új világot az emberi ismeretek' láthatárát, minden sejdítésen túl kiterjesztvén, új vágyakat gerjesztett, mellyek kielégítése a' művészet, 's tudományok' kiképezésére ösztönül szolgált, a' vallási mozgalmak Némethonban, majd nem egész Európát áthatván, minden felekezet részeseit felbuzdíták, a' harc diadalmas kivívására nélkülözhetlen tudományi segédmények szorgos művelésére, — végre a' könyvnyomás ³⁾, ezerosítvén a' szellemi közlekedés eszközeit, Prometheus' isteni szikrája gyanánt új életet ébresztett,

¹⁾ *Schmausz*, Neues System des Rechts der Natur. I. k. Götting, 1754. 97 — 107. l. — 's *Schön*, De Litteratura aevi medi, Vralislaviae. 1838.

²⁾ *Friesz*, Geschichte der Philos. II. köt. Halle, 1840. 465. l. — Staatslexicon X. kötet 6. l.

³⁾ Staatslexicon III. köt. 33 — 54. l.

's Herder szép mondása szerint az egész világ tudósait egy látható egyházba egyesítvén, a' tudós magánszobájában évek' fáradalmi által a' természetnek ledaczolt rejtélyeit nyilsebességgel a' közép tenger viruló partjaitól a' zordon éjszak hólepte hérczeiig terjeszté, 's ez által a' tudományosság 's műveltség' előmozdításának leghatalmasabb rugója lett.

Az eszmék e' forrongási időszakában, az ész előitéletekkel harczában, a' vélemények anarchiájában, jelenkorunk hajnalában, olly időpontban, melly rég óta a' rendkívüli emberek szülőórája szokott lenni, ¹⁾ ragyogó de fájdalom vészthozó meteor gyanánt tünt fel egy férfi munkája, mellyről még most is a' legellenkezőbb véleményeket hallhatni, melly részint mint az emberi ész remeke, magasztaltatik, részint mint a' legundokabb erkölcstelenység szüleménye kárhoztattatik, melly még most is századok lefolyta után szerzőjének szándékát tekintve oldatlan rejtvény, Machiavelli il principe.“ ²⁾ — *Machiavelli Miklós* (sz. 1469 † 1527) a' florenczi köztársaság korlátnok, több fejedelmekhez követje, éleseszű, nagy tudományú de feslett erkölcsű férfi ezen munka szerzője, ³⁾ mellyben a' monarchia, Livius fölötti beszélyeiben pedig a' köztársaság' elméletét megalapítani szándékozik ⁴⁾, főelvíl az eszközöknek végczéljok általi szentesítését, 's az anyagi haszon minden magasb hivatás fölötti elsőbbségét állitván föl. — Az álladalmnak czélja Machiavelli tanítása szerint a' közös védelem könnyebbítése; a' jog 's igazság fogalma a' tevőleges törvények következménye;

¹⁾ *Schiller's* Briefe über Don Carlos I. Brief (Wien, 835. 24. B.) 12 l.

²⁾ Legelőször jelent meg Velenczében 1515.

³⁾ Ezen férfi nagy befolyásának okairól a' politicalai tudományok fejlődésére lásd *Welcker* cikkét a' Staatslexicon X kötetében 697. 's *Raumer* 27. l. *Schlegel* azon állítását illetőleg, hogy Machiavelli római jellemű; lásd *Stahl* Phil. des R. I. 212.

⁴⁾ Il principe c. 2.

és nem a' statuspolgárok boldogsága, hanem az uralkodók önhaszna az állományok' alaptörvénye; ¹⁾ illy szellemenben; fennidézett munkájában, az országlás mi modoni kezeléséről monarchiákban értekezvén, minden erkölcselenséget, árulást, orgyilkosságot, hitszegést, szóval a' hünök' legundokabbikait is a' fejedelmeknek tanácsolván, őket az ész örök parancsolatai, az erkölcsiség közszabályai megtartásától fölmenti, 's hasonlatosságot vonván az oroszlán 's róka természetétől, azon elvnel fogva, hogy a' fejedelmek' tettei csak következtéseik szerint bíraltatnak meg, minden büntettek elkövetésére felhatalmazottaknak állítja, példa sőt előkép gyanánt Agathoclest, szyrakuszi Dénest, de főkép amaz undok vérszomjas szörnyeteget Borgia Caesart idézvén; — a' csalárdságot, álnokságot fejedelmi főtulajdonságnak bélyegezvén, az alattvalókat minden jogaiktól megfosztja, zsarnoki önkény martalékaivá teszi, 's mindent mi az embernek szent 's becses, hitet, emberiséget, őszinteséget vallásosságot kigunyolván, csak a' fejedelmi vágyak' kielégítésére 's hatalmuk' öregbítésére szolgáló eszközöknek rajzolja. ²⁾ — Mi indította legyen Machiavellit e' munka kiadására, őt, ki mind gyakorlati életében, mind egyéb munkáiban a' szabadság' hő leventéjének mutatkozott, ki békákba szorítatott, hivatalaitól megfosztatott kinpadra vonatott, és Brutus Cassius ihletteljes magasztalója, a' tiszta democratia védnöke vala ³⁾, akarta-e a' monarchiai rendszert honosainál gyűlöletessé tenni? mint *Weitzel* sejdíti, ⁴⁾ vagy Olaszhon nagyságáért egységéért 's függetlenségéért buzogván, tanait csak ezen cél kivívására alakítandó dictaturára alkalmaztatni? ⁵⁾ vagy egy erkölcsstelen undok az emberiség vesztét lehető szörnye-

¹⁾ Discorsi I. 2.

²⁾ Il Principe 7. 8. 15. 17. de főkép 18. fejezet.

³⁾ Discorsi I. 10. 55. 58. II. 2. III. 9. 'stb.

⁴⁾ Geschichte der Staatswissenschaften, 1832. I Th. 144 lap.

⁵⁾ *Gervinus* Histor. Schriften I. B. 85 lap.

teg elmeszüleménye, minek *II. Frídrik* bélyegzé? ¹⁾ vagy pedig *Welckerrel* ²⁾ a' szerzőnek materialismus által megrendített erkölcsi elveinek 's a' Medicei család' kegynyerési vágyának tulajdonítsuk-e? ezek a' szerző erkölcsi jellemének a' kérlelhetlen történet' ítélőszéke előtti igazolására nyomhatnak valamit, de a' munka foglalatjára 's befolyására nézve mit sem változhatnak; ³⁾ — ezen munka' tanai a' jog 's igazság végső sirhelyei, ezen tanok általánosan elfogadtatván a' polgári szabadság végoráját előidéznék, a' fejedelmek thronjait minden hatalmas bitorló merényleteinek, a' nemzetek jogait néhány zsárnok' áldozatjaivá tennék, ezen tanok a' népeket minden jogoktól megfosztván, alkalmazásukban olly vésteltjesek az uralkodókra nézve, hogy *Ronsseau* ezen munkát a' republicanusok' könyvének méltán mondhatá, 's *II. Frídrik* fejedelmi kötelességének tartá ezen áltanok megczáfolásához fogni. — A' tudomány 's elmélet mezején, ezen a' jogbölcsestsézet 's politicát, minden magasb elvektől elszakasztani szándékozó vállalat kevés követőkre talált ⁴⁾, és az emberi ész eltévedésének, ha erkölcsiségén nem alapszik, mintegy rémteljes emlékjele egyedül áll fönn! — Vajha a' gyakorlati életben hasonlólag kevesebb követőkre talált volna! Európa 's nemünk történetében sok véres, undok tettekkel fertőztetett lapok hiányoznának! ⁵⁾

Ugyanazon időben *de More Tamás* (sz. 1480. † 1535). Angolhon nagycancellára, kora' erkölcsi romlottsága között fenntartván tiszta férfias jellemét, legélesebb

¹⁾ Antimachiavell, ou essai de critique sur le Prince de Machiavell. Gött. 1741.

²⁾ Staatslexicon. X. kötet. 700 — 703. l.

³⁾ *Rotteck*, Vernunftrecht II. 34 l. Kedvező' ítéletet hoz Machiavelről *Balog* Philos. Pályam. 71-l.

⁴⁾ Staatslexicon X köt. 8. l.

⁵⁾ *Krug*, Philos. Wörterbuch II. k. 664. l. *Warnkönig* 36 l. *Lerminier*, Philos. du droit. Paris 1831. vol. II. L. IV. ch. 5. *Arlaud* Machiavell son genie et ses coreurs Paris II. vol. 1833.

ellentétben Machiavellel mint gyakorlati életét, úgy a' statusról írt munkáját ¹⁾ is az erényességre 's erkölcsiségre alapítá; — de az ész eszményei iránti ihletéstől elragadtatva egy, az emberi természet gyarlóságánál fogva létesülhetlen álladalom képzeményét fejté ki, melyben a' birtok meghatározott mennyiségét, jogok' 's ruházatok egyenlőségét, évenként változó eljáróságot, éltetfogytaig uralkodó fejedelemmel 'stb. szükségesnek állítván, Plató gyanánt nem csak fellengző 's kivihetetlen, de az emberi szabadságot is fölötte korlátozó status' tervet készített, melly azonban minden hiányai daczára magasztas érzelmeinek örökös bizonyítványa maradand. ²⁾

Franciaországban a' híres *Montaigne* (sz. 1533. † 1592.) tagadván az emberi természetben alapuló törvényhozás lételét, ³⁾ minden különbséget a' nevelés- 's szokáshól származtatott, barátja pedig *de la Boëtie István* (sz. 1530. † 1563.) buzogván a' nemzetek jogaiért, a' zsarnokság', eredetét, lényegét, eszközeit taglalván, egyedül a' népek szolgálai lelkületének 's a' morális tetterő hiányának tulajdonítá annak lehetőségét. ⁴⁾ — Nagyobb mérséklettel fejtegeté; *Bodin János* toulousei jogtanító (sz. 1529. † 1596.) nagy olvasottságú 's a' történetekben jártas férjfiu a' fejedelmek és népek közötti viszonyokat ⁵⁾ — véleménye szerint a' monarchico-démocratiai vegyült kormányforma a' legtökéletesebb, a' fejedelmek az isten 's természet tör-

¹⁾ De optimo Reipublicae statu deque nova insula Utopia. 1517.

²⁾ Ezen erényteljes férjfiuról, ki még most is, századok után hazája' diszere szolgál lásd *Raumer* 29. l. *Warnkönig* 37. l. 's *Hugo* Naturrecht als Philos. des posit. Rechts 18. 124. 250 §.

³⁾ Essais. Bordeaux. 1580.

⁴⁾ Discours de la servitude volontaire ou le contre un (közre bocsátva *Montaigne* Essais czimű munkájában).

⁵⁾ De Republica L. VI. Paris 1584. (1576 francziául) E' hat könyv foglalatajáról lásd *Raumer* 30. l. 's *Lerminier* Introduction generale ch. VI. *Hugo* Nat. Recht. §. 19.

vényeit tisztelni kötelesek, 's a' nemzet megegyezése nélkül adót nem szedhetnek; az uralkodók' joga az istentől van, 's azért még a' zsarnokot sem szabad erőszakkal megfosztani hatalmától. — Egyébiránt legtöbbnyire Aristoteles elveit követvén, hazája és kora körülményeire kelletlenül kevesebb figyelmet fordíta. — Megemlítendő „Juris universi distributio“ czimű értekezése, melyben a' jogtudományt bölcsészti elvekre alapítani iparkodott. —

A' tudós *Justus Lipsius* löweni tanító (sz. 1547. † 1606.) Machiavell ellen irt munkájában ¹⁾ a' fejedelmeknek szolgáló erkölcsant adván elő legtöbbnyire csak görög 's római classicusok' statusróli véleményeiket hordá össze.

A' polgári harczok 's vallási egyenetlenség szülte véleményharczban a' fejedelmi hatalom korlátairól, mint életbe vágó főkérdésről többen értekezvén, a' *monarchomachok* iskolája támadt, melyhez egyébiránt különböző véleményű férjfiak, úgymint a' scot történetíró *Buchanan György* ²⁾ (sz. 1506. † 1582.), a' *Junius Brutus* nevezet alatt ismeretes *Languet Hubert* ³⁾, (sz. 1518. † 1581.) a' francia ligát 's III. Henrik gyilkolását helyeslő spanyol *Mariana János* ⁴⁾ (sz. 1537 † 1624.), az elvesztett paradicsom híres költője *Milton János* ⁵⁾ (1537. † 1624.) 's többen számíthatók, kik ellen a' fejedelmi jogokat *Barclay Vilmos*, ⁶⁾ *Hening Arnisäus* ⁷⁾ 's a' nagy tudományú

¹⁾ Politicorum L. VI. Lugd Bat. 1590. Ld. Göschel Zerstreüte Blätter zur theolog. jurist Biogr. und Litteratur 1837. III. B. 1. Abth. 288. l.

²⁾ De iure regni apud Scotos Edinb. 1580.

³⁾ Vindiciae contra tyrannos seu de principis in populum, populi in principem potestate. 1569. Solodurni.

⁴⁾ De Rege et Regis institutione Lib. III. Told. 1598.

⁵⁾ Defensio pro populo Anglicano Lond. 1651.

⁶⁾ De Regno et regali potestate L. IV. Paris 1604.

⁷⁾ Tractatus de auctoritate Principum in populum semper in-violabili. Francof. 1612.

Saumaise Claudius ¹⁾ (sz. 1588. † 1635.) 'stb. védelmezék. ²⁾. —

Míg Olasz-Frank- 's Angolhon figyelmét ezen forrongási időszakban a' statusviszonyok főkérdéseinek megfigjtésére fordítá, az alatt a' magányjog elveit is, főkép Némethonban, némellyek bölcselkedési alapra visszavezetni iparkodának, de a' természeti jogot az isten tíz parancsolatjaiból meritvén, és ezek bölcséleti taglalásába bocsátkozván, az észjogot még az erkölcsstan-politica-sőt theológiával is összezavarák 's munkáik által csak anyagot nyújtottak bővebb elmélkedésre; ide számíthatók *Oldendorp János* marburgi tanító, ³⁾ (sz. 1506. † 1567.) *Heming Miklós* ⁴⁾ (sz. 1525 † 1600.) 's *Winkler Benedek* ⁵⁾ lübecki syndicus (sz. 1579. † 1648.) — Angolhonban pedig *Albericus Gentilis* ⁶⁾ († 1611.) a' hadi viszonyokról értekezvén, az észjog' egy fontos ágának műveltetési kezdeményét tevő.

És így a' 16-ik század elején még figyelemre is alig méltatott észjogtudomány, ezen század második felében nevezetes előmeneteleket tett, 's mindinkább virágzása korához közelített.

Dr. PAULER TIVADOR.

kir. jogtanító.

¹⁾ Defensio regia pro Carolo. I. 1649.

²⁾ A' többiek munkái találhatók Staatslexiconb. X. k. 8. 9. l. 's *Egger*, das nat. öffentl. Recht Wien. 1808. I. B. 43. l.

³⁾ Isogoge iur. nat. gent. et civ. Colon. 1539. (új kiadás Bécsben, 1759).

⁴⁾ De lege nat. apodictica methodus. Vittenb. 1564.

⁵⁾ Principiorum Juris L. V. Lips. 1615.

⁶⁾ De Jure Belli L. III. Oxonii, 1842.

XXVII.

A' MEZEI GAZDASÁG'

F O N T O S S Á G A.

(Olvastatott a' m. academia' kis gyűlésében, august' 8. 1842).

Alig bátorkodnám e' szószerket elfoglalni, 's tisztelt gyűlekezetet csekély előadásommal untatni, ha meggyőződve nem volnék, hogy olly férjfiakhoz fogok szólni, kik ha az előadandó tárgy semmi újat nem foglal is magában, az ismétlést mégis a' szándék tisztasága tekintetéből szíves engedékenységgel elnézik.

A' mezei gazdaság fontosságáról kívánok néhány szót szólni, 's azon rendszabályokról, mellyeket a' nemzet annak érdekében részint már létrehozott, részint még élethe hozni kénytelen, ha virágzó jólétre jutni kíván.

A' leghíresb statusférjak is eddigelő; ha közigazgatási 's belpolitikai rendszer létesítéséről vala szó, annélkül hogy a' mezei gazdaság fontosságáról kételkedtek volna, különös előszeretettel mindenek előtt azon eszközök tárgyalása körül állapodtak meg, mellyek által az ipart és kereskedést előmozdithatni reménylették; 's ezen alig lehet csudálkozni, mert mindig csak a' pillanatnyi bajon segíteni tarták feladásuknak, 's ennél fogva inkább olly források után sóvárogtak, mellyekből gyorsan 's egyszerűen sokat lehetne meríteni, mintsem hogy a' mezei

gazdaság' emelése által a' közjólét léptenkénti gyarapításának halkabb útját választották volna. — Kevesebb bajjal is kell annak küzdeni, ki ipart vagy kereskedést szabályoz, mert e' részben az erőnek lörvényt és parancsot szabni könnyű. — Más a' mezei gazdaság, melly már egyszer megszokott ösvényéből nem olly könnyen mozdul; apai örökségül nyert megrögzött szokások és erkölcsök, százados elavult historiai jogok erősen tapadnak a' mező gazdasággal foglalkozó földnépe jelleméhez, 's távol van tőle a' kereskedőnek azon vállalkozó szelleme, melly a' viszonyok követeléseit, a' körülményekből folyó hasznot vagy kárt egy pillanatban felfogja, 's a' szerint cselekedjék. — Azért nincs itt olly gyors hatása a' legjobb törvényeknek és változtatásoknak, kivált ha azok korlátozásokra irányozvák.

Kétségtelen, hogy csupán földmivelő nép bármilly vagyonosság mellett sem jut a' gazdaság' ama' rendkívüli fokára, mellyet kereskedő népeknél bámulunk, mit főleg három körülmény okoz hogy t. i. 1-ör a' mezei gazdaság' vitele aránylag az emberi erőnek sokkal nagyobb sommáját igényli, mint minden egyéb keresetmód, 's az erőnek gyári felosztása itt legkevesebbé lehetséges; az emberi erő pedig a' legdrágább minden segéd eszközök között. 2-or A' gazdasági termények szállításának nehézsége; miután a' gazdasági nyers czikkelyek, legnagyobb részben 's aránylag értékükhöz képest nem csak nagyobb tért foglalnak el, mint minden egyéb kereskedési czikkelyek, hanem hogy hosszabb idei eltartásuk is romlékonyságuk miatt nehéz, 's hosszabb időre ügyszólván lehetlen. — Végre 3-or a' földmivelő nép természetes lassúsága, mint következése csendes és minden képzelő tehetségre ható ingertől ment életmódjának.

Földmivelő népeknél a' legkedvezőbb esetben mérseklett vagyonosságot tapasztalunk a' nagyobb rész közt elárasztva, kivéven olly országokat, hol akár a' sors viszontagságai, akár pedig hibás intézvények, a' föld és munka jövedelmét néhány gazdag család kezei között hal-

mozzák fel. — Ellenben a' földművelés nem szerencsejáték mint a' kereskedés. Csak a' szorgalomnak nyújtja áldását. — Azért is a' nemzetek jóléte általában nem egyes nyereszkedő vállalkozásokon, hanem az összes természet és vagyonszerzés' feleslegén alapul; 's ezen habár lassu, de biztos uton elért vagyonosság, nem pedig dús állapot bélyege egy jól rendezett intézményű országnak. — Hol a' mezei gazdaság virágzik, ott a' mesterségek, gyárak és kereskedés is emelkednek; de a' legvirágzóbb országos kereskedés mellett is nyomoroghat a' nép, ha a' földművelés elhanyagoltatik. — A' történet maga leghitelesb tanuja ezen állításoknak. Nem tagadhatni ugyan, hogy a' kereskedő népek a' világ piacznán fényesb szerepet játszanak, mint a' csupán földművelők, kiknek nyugodt és biztos állapotjuk mellett is hiányzik többnyire azon feszült erő, vállalkozási szellem, 's azon benső öntudata a' szabadság nagy becsének, melly nagy tetteket szül, 's a' nemzet hatáskörét mind philosophicai, mind erkölcsi tekintetben színet nélkül tágítja.

De a' tapasztalás bizonyítja, hogy az illy fényes állapot, nem tartós, mert mélyebb alapja nincs. — A' historia e' részben elég adattal szolgál a' kételkedőnek, 's a' legtartósb hatalmat, a' legvalódiobb jólétet azon népeknek biztosítja a' sors, mellyek mesterséget és kereskedést, tudományt és művészetet becsülni, és sikerrel üzeni elégendő szellemmel bírnak ugyan, de nemzeti-gazdaságuk alapjául 's foglalatosságuk leglényegeseb tárgyául a' földművelést választják; vagy ha helyzetük 's viszonyaik a' kereskedelemre, gyártásra és tengerészetre kedvezőbbek volnának is; mégis a' mezei gazdaságra annyi erőt szánnak, a' mennyit a' körülmények megkívánnak. Nefelejtsük, hogy a' legnagyobb kereskedő nemzeteknél, Angolországban és Hollandiában a' földművelés is magos fokon áll; valamint az éjszak amerikai egyesült státusok bámulandó virágzása is (intézményeiket nem tekintve) nagy részint onnét ered, hogy vagyonosságuk alapját a' földművelés teszi.

Figyelmet érdemel továbbá, hogy olly ország, mellynek jóléte lényegesen a' mezei gazdaságon alapul, sok political tekintetektől fel van mentve, mellyek iparüző 's kereskedő nemzetek szabad mozgását gátolják, minthogy saját szükségeinek, legelkerülhetetlenebb részét egyéb, nemzetektől függetlenül fedezni képes. — És csak olly status állíthatja, hogy a' külföldtől tökéletes függetlenség feltételeit magában egyesíti, melly kenyeret, sőt, és tüzelőszert elegendő mennyiségben természet. Sőt ha a' status magát azon boldog helyzetben látja, hogy termése feleslegéből szomszédja szükségeit fedezheti e' felett némi tekintetben, a' felsőbbbségi szerepet is játszhatja. — 'S habár vannak is esetek, mellyekben political viszonyok más eredményt mutatnak; ez eredmény csak mulékony, 's a' természetes viszony előbb-utóbb bizonyosan helyre áll.

A' földmivelésnek is van szüksége tőkékre hogy nagyobb virágzásra emelkedhessék; de nem olly nagy somakban, mint a' kereskedésnek, 's azok is, mellyeket befordított biztosabbak, mert a' mezei gazdaság kevesbé van kitéve, mint bármilly más kereset-ág, a' kereskedési világ bonyolódásának, a' pénzbecse emelkedésének, csökkentének; 's messzelátó vállalatok jó vagy, rossz sikerének. — Ha a' statust nagyszerű bukások rázkodtatják meg, a' megrendült hitel a' leghatalmasabb pénztőzsértől kezdve az utolsó falusi szatócsig minden kereskedőt megráz; de nem a' földmivelőt, ki ha serény és iparkodó, nyugodtan szemléli a' hiusult merény szülte görcsüket. Az anyaföld, ha tunyaság bilincseiben nem nyög, nem köti termékenységét vállalkozási kockához, hanem tekintet nélkül a' világ eseményekre nyújtja tisztelőinek legszebb javait.

Csak ott lehet mondani, hogy a' nép boldogsága (hol t. i. az még csak a' vagyoni állapottól függ) biztos alapon nyugszik, hol á' nép értelmi 's physical tőkéje főleg a' mezei gazdaságnak van szánva, iparüzésre pedig csak az fordítatik, mit a' mezei gazdaság haszonnal fel-

használni nem képes, 's csak azon felesleg, mi még ezen is fölül fennmarad, megy át a' kereskedési mozgás és vállalkozás körébe. Itt egy lépcsőt sem szabad józan status gazdasági rendszernek átszökni, 's minden ellenkező kiserlet szomoru visszahatást szül.

Valamint általában a' mezei gazdaság körében minden a' nyugalom és biztosság színét viseli, úgy az általa eszközölt gyarapodó népesedés is nyugodt, egyenlő 's jótékony léptekkel halad 's folyvást egyensúlyt tart az ország tápláló tehetségével a' nélkül, hogy egykönnyen túlnépesedést idézhetne elő, ellentétben azon állapottal, hol az iparnak aránytalan 's egyoldalú pártolása bámulatos gyorsasággal szaporítja a' néptömeget, mely mint-hogy állandó sajáttal nem bír, 's léte csak az őt tápláló iparágtól függ, — minden pillanatnyi crisis, vagy új divat által könnyen kenyerétől 's keresetétől megfosztatik, 's olly nyomoruságra juttatik, mely a' földművelésnél tartós balesetek hosszú során is alig képzelhető. — 'S ennél fogva a' mezei gazdaságon alapuló népesedés soha, az ipar kereskedés által előidézett ellenben igen gyakran szülhet aggodalmat, mit méltán nevel az iparágokkal foglalkozó alsóbb néposztály erkölcsi jelleme, mely többnyire könnyelmű, pazarló, 's feslett erkölcsű nép, melynek nehéz munkákhoz 's nélkülözésekhez semmi kedve, mely a' pillanatnak szolgája, ha mit reménylhet, minden merényre kész. — De egészségi tekintetben sem boldogabb e' néposztály, mert már foglalatossága erőtlenítő, és a' sorvadás csiráját már korán bele oltja az öregség napjaira. — A' földművelő néposztály egészen más színezetett mutat. Rendesen a' földhez, szokáshoz és balitéletekhez tapadt ugyan a' közönséges földművelő, és százados szomoru tapasztalás a' bizalmatlanságot meggyökerezteté lelkében. — De nála ez inkább szellemi hiba, mint szívbeli, melyet igazságos gyógyszerek balzsama ismét helyre hoz. — Ellenben a' nehéz munka, mely a' földművelőnek osztály részül jutott, az egyszerű élet, melyet követ, — a' szorgalmat 's elégteliséget e'

néposztály ősi erényeivé tevék. Életmódja, lakása, és foglalkozása, mindannyi záloga az egészséges testalkatnak, mely jótékonyan' hat a' lélek-épségre is. — Igaz ugyan hogy a' földmivelő sem ment az érzékiségtől, 's ma már alig fog valaki az ártatlan mezei élet idyli álmainak hinni; de a' természet embere csak a' természet hatalmas ösztönének hódol, melyet nem mesterséges inger költe fel. Az egyszerű élet a' természet ölében az egészséges magvat megóvjá, mely a' durva héjon is keresztül tör.

'S ne áldassék-e a' sors, mely a' magyarnak e' hazát jelölé ki lakó helyül, mely mindenek felett a' mezei gazdaság' országa? melyet a' természet minden ajándékival elárasztott, melyek egy értelmes és munkás nemzetet nagygyá és boldoggá tenni képesek! Valóban fájlalni lehet, hogy annyi viharos századoknak kelle szakadatlan küzde között lefolyni, míg a' nemzet annak ismeretére jutott, hogy nem az ország határain kívül, nem vérontásban, győzelmekben, és hódításokban; nem a' címek' vakító fényében, nem a' nemzetség régiségében fogja mind jólétének, mind dicsőségének eszközét 's alapját feltalálni, hanem mindenek felett a' törvényhozás által minden nyomasztó bilincseitől felszabadított földnek értelmes és szorgalmas művelésében. — 'S valóban csudálkoznunk kell rajta, mikép fajulhatott ama' lángoló érzete a' szabadságnak, mely a' magyarral születik, 's mely öt annyi viharok közt eddig fenntartá, oly szenvedélyes vágyává az elnyomásnak, melynek, a' bérnökké és szolgává bélyegzett földmivelő nép minden szorgalma 's minden verejtéke századokig gyümölcstelen áldozatja lön! 's mikép kerülé el a' nemzet figyelmét, hogy ugyan akkor, midőn a' földet, 's annak művelőjét nem szabad állapotba helyezé, egyszersmind önmagának legmunkásabb tagjait fosztá meg az élet-erőtől.

De a' sors ezt úgy akarta; hosszú sájnos tapasztalásnak kellett e' nemzetet megérlelni a' jog és igazság mélytánylására, hogy azt inkább tanulja becsülni, 's az erőfeszítve kiküzdött gyökeres javításokhoz annál melec-

gebben ragaszkodjék. Hosszu volt e' nemzet gyermeki kora, 's így reménylhetni, hogy munkás férfin-kora is századokat ér.

Boldog emlékeztű Mária Terézia 's a' nagy József óta valóban sok történt hazánkban a' földművelő nép' érdekében; de legtöbbet a' három utóbbi országgyűlés tön, hol a' honi mezei gazdaság kifejlését gátoló urbéri akadályok elhárítására az alap megvettetett. — Megvan engedve a' jobbágyteleknek tagosztály általi összesítése, a' közlegelőnek elválasztása és telekbe foglalása, végre a' jobbágyi tartozásoknak megváltása szabad egyezkedés útján! — Nincs ki e' korszerű 's igazságos törvényért szerencsét ne kívánna hazánkknak; nincs ki annak szintolly jótékony, mint nagyszerű követkevésein kételkednék, ha az urbéri terhek mivoltát és hatását miden oldalról részrehajlás nélkül megfontoljuk; — ha tekintetbe vesszük, hogy a' robot hazánkban a' legnagyobb földbirtokok korszerű kifejlését, és virágzását hátráltatja; hogy a' szakmánya a' jobbágy-nak mindig többbe kerül, mint a' mennyit földes urának, használ, — sőt a' silány szakmánya munkaértéke 's a' ráfordított költség között még csak közelítő arany sincs; hogy a' szakmánya állapothan természet-té való tunyaság és hanyagság szellemét a' jobbágy tulajdon életébe is átviszi; hogy végre azon tömérdek erőpazarlás által, melly a' szakmánya gazdaságtól elválhatatlan, hazánkban a' nemzeti vagyonból évenként több milliónyi érték elvész; ha mondom ezt mind jól megfontoljuk, egy pillanatig sem lehet kételkedni, hogy a' robotnak megszüntetése a' statusnak, birtokosnak és jobbágy-nak egyenlően érdekében fekszik.

A' dézma, mi alatt a' kilenczedet is értem, nem kevesbé ártalmas, sőt már elvre nézve is kárhozatos, minthogy minden adó, melly a' polgárnak nem tiszta jövedelmére, hanem nyert termékeire vagyon kivetve, a' nemzeti összes vagyont támadja meg. — A' dézma hasonlóképen a' földnek nyers termésére vetett adó, minden tekintet nélkül arra mit lehet abból egyenesen a' föld-

nek, mit a' ráfordított munkának, 's mit végre a' netalán feláldozott javítási tőkének tulajdonítani. — Nemde ha 9-ed és 10-ed alatt álló földnek ötöd része a' tulajdonos számára egészen kimetszetnék, ennek kellene a' rajta fekvő adót, 's a' munkáltatási költséget is viselni? holott most mind a' kettő a' jobbágyot terheli, kinek mindaddig, míg ezen adózási teher fennáll, földének javítására munkát 's költséget fordítani nincsen érdekében, 's nagyobb haszonnal fogja pénzét kamatra adni, mint azt telkébe ölni. — Vegyük például: hogy a' jobbágy 600 forint befordítása által telke jövedelmét 60 ftal neveli; a' dézma tulajdonos ebből azonnal 12 ftot elvesz, 's a' jobbágynek csak 48 ft. maradt. — Valljon mi joga volt neki a' jobbágy 60 ftjára? — De fekszik a' dézmában még más igazságtalanság is; Pálnak p. o. brutto jövedelme tesz 400 ftot 's mivel földje termékeny, 's a' helybeli viszonyok kedvezők, költsége csak 200 ftot. tesz, 's így 200 ft. tiszta haszna marad; Péternek ugyan szinte 400 ft. brutto jövedelme, de földje sovány, 's körülményei mostohák lévén, költsége 300 ftra rúg, 's így tiszta haszon fejében csak 100 ftja marad. A' dézmatulajdonos azonban Pétertől is, Páltól is különbség nélkül a' 400 ftnyi nyers termékből 50 ftot vesz ki magának, 's első pillanatra úgy látszik igazságosan, mert a' két jobbágy földjei hasonlók térségre; de azért őket saját hibájok nélkül egyenetlen arányban érte a' teher, mert az egyik $\frac{2}{3}$ a' másik ellenben $\frac{1}{3}$ részét veszté el tiszta jövedelmének. 'S ha még ezen fölül (a' dézma egyéb káros hatásait 's következményeit mellőzve) tekintetbe vesszük, hogy a' jobbágy a' dézma által szalmája ötöd részétől, 's így nagy mennyiségű trágya anyagtól megfosztatik; nem lesz nehéz megfogni, hogy már e' veszteség maga is elegendő a' földmivelés emelkedését tetemesen gátolni.

Méltán üdvözli tehát minden becsületes hazafi a' fennérített megváltási törvényt; — abban rejlik e' nemzet jövődjő nagyságának egyik factora, melyet némelyek a' legközelebbi időkben annyira türekedtek a' sza-

badföld pártolónak gyanúsításával gyűlöletessé tenni. — Látjuk is, milly kevesen vannak, kik e' törvény jótékonyságát átlátják, de még kevesebben, kik azt életbe hozni törekszenek, mert nem képesek egy olly haszonvételetől lemondani, mellynek kényelmeit véleményük szerint a' legjobb váltságbér sem pótolja. — De ez azon anomaliák egyike, mellyeket a' magyar jellemében olly nagy számmal vehetni észre. Nem anomalia-e, midőn az, ki a' törvényt hozza, leginkább törekszik e' törvény életbe léptetése ellen? — De az ész, az emberiség, a' felvilágosodott honszeretet itt is győzni fog, és atyailag gondoskodó törvényhozóink bizonyosan találандnak egy közép utat arra, hogy ez ügy a' kölcsönös igazság útján megfejtessék, 's hogy midőn a' jobbágy urbéri terhektől felmentett telkének valódi tulajdonosa lesz, a' birtokos az elvesztett haszonvételekért a' méltányosság arányában kártalanítások; mert valamint joga van a' statusnak a' közjával ellenkező intézkedéseket eltörölni; úgy a' közjólét és polgárisodás első feltétele a' tulajdont tisztelni; az úrbéri járandóságok pedig hűbéri eredetük mellett is ma már kétségtelen magányjog oltalma alatt állanak'.

De ha elkövet is a' status e' részben mindent, mi akár törvény, akár jótanács útján hatalmában áll; mégis igen lassan fognak e' megváltások haladni, ha még egy más rendszabálylyal nem lesz az ország a' szegényebb és számosabb jobbágyság segedelmére, ki szűk helyzetében a' pénzértéket túl becsülve a' váltságbért olly iszonyúnak fogja tartani, hogy annak megszerezhetése felől kétségbe esvén, még szerencséjének tartja, ha jelen viszonyai között békében megmaradhat. — Itt a' legsikeresebb gyógyszer egy nemzeti kölcsön-bank felállítása, tán hasonlóan a' bajoréhoz, mellyből a' jobbágy biztosító feltételek mellett a' váltsági tőkét kölcsön kapja, 's azt magas kamatláb mellett törlesztés útján, bizonyos évsor alatt úgy szólván észrevétlenül visszafizeti.

Elkerülhetetlenül szükséges még honi földmívelésünk emelésére a' puszták népesítése, a' kincstári 's egyéb

holtkezeket illető javakon az angol-bérrendszer behozatala. — Mindezeknek létesülése távol fekszik ugyan egy kissé tőlünk, mert számtalan ellenkező érdekek ütköznek itt egy pontban össze; de józan statusgazdasági elvek előbb utóbb győzedelmeskedni fognak a' magányérdek minden kifogásain, mit most az elfogultság theoriai ábrándnak vagy tán valamivel rosszabbnak is nevez, egykoron mint bölcs rendszabály a' gyarapodó népesség jóllétében, 's a' nemzeti köz vagyon emelkedésében fogja diadalát ülleni.

Midőn azonban a' nemzet illy módon a' gazdasági ipar kifejlődésének a' földbirtoki viszonyokban fekvő feltételeit biztosítja, megne feledkezzék arról, mi ezen iparnak tulajdonképen életet ad; 's ez a' földmivelő értelmisége; ennek hiánya az, mellynek nyomát a' mezei gazdaságban minden lépten láthatni, 's mellyet hogy a' politicai 's közigazgatósági javításoknak a' földmivelésre nézve sikere legyen, czélszerűbb nevelés által kell helyre hozni. — Ennek kivitele ugyan nem olly könnyű, mint hasznosságát, és szükségét átlátni; de ez már maga egy lépés, mert ha erről a' józanabb rész egyszer meggyőződött, bizonyosan az eszközökre is kiterjeszti figyelmét, mellyek célra vezetni képesek. — Az első minden esetre az elemi népiskola rendezése, mit is nem a' tanításon, hanem a' tanítókon kell kezdeni. — Mindnyájan ismerjük ama' szomorú körülményt, milly alacson fokon áll a' néptanítók legnagyobb részénél a' miveltség és tanultság. Inkább kinzói mintsem nevelői ők az ifjuságnak, 's nemzedékek kerülnek ki kezeik alól, mellyek hogyha nem a' legvastagabb tudatlanságban fetrengnek vademberek gyanánt, nem annyira a' nevelésnek mint inkább azon természetes észnek tulajdonítható, mellyel az isten a' magyart megáldá. Értelemhiány az oka, hogy terméseink olly gunyos arányban állanak természet áldotta földeink, 's éghajlatunk kedvező állapotjával, hogy egykoron híres lovaink 's szarvasmarháink annyira elsatnyultak; hogy a' földnépének legnagyobb része olly kalibákban lakik, mi-

nőkbe a' külföldi miveltebb falusi nép állatjait is átallanák bekötni; innét van, hogy a' falusi ember szokásaiban, élelmében 's ruhazatában inkább szennyes együgyűség, 's érzéketlen nélkülözés, mint csinos egyszerűség 's józan megelégedés uralkodik; neveltlenség főoka, hogy a' néptömeg nem csak a' közügy 's azzal kapcsolatban levő 's az ő jólétére ható nyilvános intézkedések, és közrendszabályok iránt egykedvű, hanem még saját belső házi körülményei sem érdeklik, úgy hogy egész éltét két szélsőség t. i. a' tompa megszokottság 's szilaj indulatosság között czipeli. — Mindezeknél azonban sajnosabb azon kopársága a' szívnek és elmének, melly a' neveltlenség szülöttje, 's melly tért nyitva az állati vak ösztönöknek csak bünt ápol, 's képtelenné teszi az embert a' szellemileg felnem fogott vallás rideg formáiból felemelkedni az erény malasztos világába.

Nevelés legyen tehát a' jelszó! nevelés a' legalsóbb osztálytól kezdve, a' legfelsőbbig, 's a' tanítótól kezdve le a' bölcsőig! — Igenis a' bölcsőig, mert valamint szép fát, 's haszonvehető állatot csak úgy nevelhetni, ha amaszt csirázásától, emezt születésétől kezdve folytonos figyelemmel ápoljuk, még inkább az embert, kinek mégis csak valamivel több gondnal, 's részvéttel tartozunk, mint boldogsága amaz önakarat nélküli eszközeinek, kötelességünk már bölcsőjétől 's kisdéd korától kezdve magasb céljához rendeltetéséhez képest nevelni. Itt kezdődik az *anyák* hivatása; főleg az ő hatalmokban és kötelességükben áll a' leendő férfiuban, polgárban és anyában mind a' testi épség és egészség, mind az érzékeny kebel, 's a' jóra hajlékony elmének alapját megvetni. — De hol vannak, kik e' nagyszerű hivatásnak nem mondom a' nép alsó osztályiban, hanem a' felsőbb rendűek közt is megfelelni képesek? — Eleink, kik a' nevelés ügyének egykoron olly gazdag ('s nem az ő vétkök hogy olly csekély sikerű) áldozatokat hoztak, csak erre nem gondolának; mi pedig utódjaink sem a' leendő apák, sem a' leendő anyák nevelésével nem törődünk, sőt az egy-

koron virágzó nevelő intézeteket is semmiségbe hanyatlant engedjük, noha gondatlanságunk keserű gyümölcsseit napenként növekedni látjuk. Részvétlenül szemléljük, mikép lép egyik nemzedék a' másik nyomába, 's miként nehezedik a' tudatlanság köde a' milliombokat számító néposztályra, hogy rendeltetésének öntudata nélkül mozogjon gépileg csupán állati ösztönök betöltése körül.

Nagy igen nagy munka és áldozatok várnak e' nemzetre. Mit századok elmulasztottak, azt egy pillanat helyre nem hozhatja; 's minden esztendő, melyet mulasztunk, egy-egy nemzedék boldogságába kerül. A' nehéz és főkérdés csak az: mihez és hogyan kell fogni elsőben? — Itt visszatérek arra, mit felebb állítottam, hogy t. i. a' nevelést a' nevelőn kell kezdeni; mert, hogyan is képezzen embert az, kiben magában is többnyire csak külső alakjáról ismerünk emberre, — habár különben a' legbölcsebb nevelési rendszer volna is minden a' világon létezők között megállapítva hazánkban. Jelenleg működő úgy nevezett praeparandiáink semmikép sem alkalmazhatók nevelők és tanítók képezésére, 's nem egyebek azok meddő, lélekölő, egyoldaluságban senyedő formalitásoknál, mellyekért ezen praeparandiák nagylelkű alapítóinak tetemes áldozatain csak sajnálkozni lehet. — Nagyobbyszerű intézetek 's úgy nevezett reális iskolák szükségesek e' célra az ország külön részeiben, hol a' népnevelő jövőendő feladásához képest a' vallási és erkölcs-tan, természettudomány, honi 's világtörténet szám és mértan, 's a' hazai törvényeknek a' mindennapi életben szükséges veleje tárgy-avatottak által adassanak olly módon elő, hogy a' tanulónak elméje a' hallottaknak legmélyebb alapjába behatván, 's úgy szólván ugyanazonosítván, képes legyen, sőt vágyódjék is a' nyert ismereteket tovább közleni, 's magakörül magát a' megújuló nemzedékben sokszorozni. — Minthogy pedig a' nép legnagyobb részének foglalatossága a' földművelés; — egyik kiegészítő része ezen intézeteknek lenne mulhatlanul mind azon ismeretek rendes tanítása, mellyek a' mezei gazdaság

helyes és jövedelmező vezetésére a' tudományok jelen ki-fejlődöttségéhez képest kívántatnak, 's hogy ez ismét meddő 's észfárasztó theoriává ne fajuljon, minden illy intézet mellett egy példány gazdaság szükséges, melyben a' mezei foglalkozás főbb ágai, a' földmívelés, állat, gyümölcs- és selyem tenyésztés, a' körülményekhez képest szőlő és erdő mívelés okszerű gyakorlatban mutattassék.

— Hol és mily pénzforrásból, állítsa az illy intézeteket, a' status, annak elhatározása nem ide tartozik; de nem mellőzhetem el itt megjegyezni; hogy midőn a' nemzet olly javító-házakat és börtönöket szándékozik roppant költséggel állítani, hol a' nevelés hiánya miatt elromlott, 's tév-utakra vetemedett ember, vagy egészen ártalmatlanná tétessék, vagy az erkölcs és munkásság pályájára vissza-vezetessék, — lehetetlen hogy a' költségeket, bármily tetemesek legyenek is azok, olly intézetek létesítésére megtagadja, melyek arra szolgáljanak, hogy a' nevelés hiánya 's annak szomorú gyümölcse elmellőztetvén, idővel a' roppant börtönök nagy részben feleslegessé tétessenek. — Zsenge csirájában kell a' dndva kiirtásához fogni, mely ha egyszer lábra kapott 's tulszárnnyalt, kiirtása vagy tehetségünket mulja fölül, vagy magának a' hasznos plántáknak is tetemes sérelmével, 's összetapodásával történik. Ezen kerületi realis iskoláknak és nevelő intézeteknek (lényeges különbségül az iparüző városi néposztályok számára állítandó realis iskoláktól) még azon hasznos rendeltetése is lehetne, hogy abban a' közép osztályu gazdatisztek valamint olly vagyonosb gazdák is, kik nagyobb statushivatalokra nem áhi-toznak hivatásukra tökéletesen kiképezhetnék magokat; annélkül, hogy kénytelenítenének czél és siker nélkül 7 — 8 esztendőt a' mostani deák iskolákban tölteni.

Midőn azonban a' status illy formán a' nevelők és tanítók előkészítéséről gondoskodnék, törekedni kellene egyszer'smind más részről, mint fenn is említém valamelly józan, 's korunk és körülményeinkhez illő alkalmazott nevelési rendszert azonnal országszerte létesíteni, mely

rendszernek mintegy talpkövéül szolgálnának a' kisdedovó intézetek, mellyek nélkül a' legkisebb falunak sem kellene szükölködni. — Ugy szólván az anyai emlőtől venné ezek segedelmével kezdetét a' nevelés, 's a' gondolkozó tehetség, melly már ott a' kisdethen felébresztetnék, az erkölcs fogalmi, mellyek bennne mesék, beszélyek és példák de főleg vallástan által támasztanának, a' legbiztosb kezességül 's alapul szolgálnának arra, hogy az, mi az eszmélni kezdő ifjunak a' kisded-óvás után következő elemi népiskolákban előadatik, tartós gyökeret verjen, 's vérré, tudássá, 's meggyőződéssé, ne pedig könnyen elfelejthető pusztá szavakká válják benne. — A' népiskolák gyakorlati oldala lenne egy kis gyümölcs és szederkert, 's ha lehet egypárhoid szántóföld, mellyeken az ifjuság az iskolai órákon kívül mint jövőendő hivatása, 's jólléte mezején okszerű fogásokban, és a' munkásságban gyakorlatilag oktattatnék. — Hasonlóan a' leánykák, figyelemmel rendeltetésök fontosságára, mivel nevelőnek vezérlése alatt a' szív és elme képzésén kívül tanítatnának mind azon kézi munkákra, 's házi ügyességekre, mellyek által a' jóra való gazdasszony a' házi jólétet nevelni, a' szerzett vagyont megóvni, 's az élet ártatlan kellemeit nevelni képes.

Ámde azok is, kik mindezeknek nagy szükségét élénken érzik, és átlátják minden hasonló javallatot kivihetetlen eszmének 's szép álomnak tartanak, mert századok óta chinai mozdulatlansághoz szokva illy ügyekben minden változást előre lehetetlenségnek tartunk, holott a' főnehézség épen ezen alaptalan elfogultságban 's a' lehetetlenség hiedelmében fekszik. Egy nemzetnek, melly olly kiapadhatatlan forrásokról rendelkezik, 's melly alkotmányánál fogva saját ügyeihe beleszólhat, — nem lehetetlen *semmi*, csak *akarjon*. Maga a' teendőknek átlátása, 's hiányainak helyes ismerete a' *fél diadal*. — Nincs azon áldozat, mellyet a' nemzet a' népnevelés rendszerezésére meg nem bír, 's nincs azon költség, melly dúsabb kamattal térítetnék vissza, mint a' mellyet e' szent ügyre for-

dít. — 'S ha vannak is 12 millio ember között elfogult és szűkkeblü baráti a' sötétségnek, ha vannak is, kik a' béke és közjólét zálogát a' néptömeg tudatlan együgyűségében keresik; — a' hon értelmesb fiainak tulnyomó része bizonyosan máskép van ez iránt meggyőződve, 's mind befolyása által a' törvényhozásra, mind magán jótékonyág útján kitűző következetességgel fog törekedni olly egyetemes nevelési rendszer' életbe hozására, melly képes legyen az országot minél rövidebb idő alatt, azon fokára emelni az értelmességnek, melly más nemzeteknél a' szelídebb erkölcsiség, kifejlettebb ipar, sikeres munkásság 's a' szétszaggatott-polgári érdekek összeolvadásának szülöje, 's mi több, a' nemzetiségnek legerősebb támasza. — Hogy ez hazánk felvilágosodottabb részének őszinte buzgó kívánsága, élő tanuja: a' *Magyar tudós társaság*, 's a' *magyar gazdasági Egyesület*, mellyek mindkettejét felvilágosodott honfiak, (kiket minden más nemzet is büszkén vallana övéinek,) olly célra alapíták, hogy azok a' közhazának mint értelem és tudomány, 's erkölcs és nemzetiség emelői, és emeltyüi szolgáljanak. — A' népnevelés pedig mindkét intézetnek nagyszerű feladása, mellyben az Academia a' szellem, a' gazdasági Egyesület pedig főleg a' külső jólét érdekeit képviseli. — Minthogy pedig e' kettős cél olly viszonyban áll egymással, mint a' lélek a' testtel; szükségtelen mutogatni, hogy összevágó érdekeikben főleg úgy érnek óhajtott célzt, ha működéseikben egymást viszonyosan támogatják, 's kitűzött terveik kivitelében szorosban egyesülnek. A' m. gazdasági Egyesület szívesen fogja mindenkor a' tudós társaság természettani nyomozásait hozzájárulása által előmozdítani, azon férfiak pedig, kiknek a' szerencse jutott mind a' két intézet tagjai közé számítatni, egyenlő flui szeretettel fogják a' két anya-intézet céljait ölelni, 's a' közös kapcsolatot tehetségekhez képest ápolni. — A' nemzetnek végre, melly eddig sajnos ellenmondásban önérdékével magán részvétre bízta e' két közintézet jövődjét, — lássa csak áthatatos munkásságunk érezhető

gyümölcseit, — felnyílnak szemei, 's pirulva eddigi részvétlen hanyagságán, kettőztetett buzgalommal fog sietni, hogy eddigi részvétlenségét őseitől öröklött bőkezűségével helyre hozza, 's azon polczra emelje e' két testvér intézetet, mellyen az országoshatást kifejtteni, 's nemzetünk jelen átalakulásába jótékony sikerrel befolyni képes legyen.

TÖRÖK JÁNOS.

ÉRTEKEZÉSEK' MUTATÓJA.

A.

- Abrudbányai elpusztult arany-
aknában találtatott régiség
299.
Albericus Gentilis 371.
Algernon Sidney buzgó tisztelő-
je a' szabadságnak 138. mun-
kája 139.
Angolországban a' political the-
oriák' kifejlése 121.
Aquinoi Tamás 363.
Aranka György látta az erdéli
fakönyvet 295. azt zsidó ré-
giségnek vélte 296.
Aristoteles munkáira támasz-
kodtak az olaszok 115. ő új
korszak' alkotója 357. a' po-
liticáról írt munkája 358.

B.

- Baco Roger, kit kora érteni
képes nem vala 219.
Barclay Vilmos 370.
Bargemont a' történeteket akar-
ja visszaléptetni 55.
Rodin János' munkája 119. 369.
Bolimbroke állítása 223. 260.
Bolognai egyetem' jogtanítói
fölélesztik a' római törvé-
nyek' tanulmányát 364.
Borszék a' székel földnek híres
gyógyvize 7.
Bosnyák tárgyak 187.

C.

- Calvin János emelé Genfet po-
litical nyomosságra 196.

- Cházár András' életrajza 99.
születése 100. neveltetése 101.
ügyvédi pályája 102. házas-
sága 102. szenvedései 105.
a' német nyelv' behozatala
ellen nyilatkozott 105. iratai
106. könyvtára 110. végrende-
lete 111. 164. 167.
Cicero a' történettant életokta-
tónak nevezi 216. állítása 354.
elvei 361.

D.

- Delmatius' pénze 63.
De Vailly 303. okoskodásai 304.
's latin fakönyvek iránt 305.
megczáfoltatnak 307.
Dézsma sokképen ártalmas 378.
Diodor sicilia, állítása 261.
Diptichák' írása 297.

E.

- Erdél számos régiséget nyújt
293.
Erdéli viaszkos táblák' történe-
te 299. azok' külseje 300. tar-
talma 301. latin 302. gö-
rög 303.
Észjogtudomány fejlődése 351.
az az újkor' magzata 353.
Észre 's erényességre a' törté-
netten vezet 216.
Észrevételek az erdéli faköny-
vekre 293.

F.

Fenyőfa emlék 298.
 Filmer túlságos állítmányai 131.
 Földmívelő népeknél mérsékelt
 vagyonságot tapasztalunk
 373. népünk' érdekében sok
 történet 378.
 Fraehn pétervári academicus'
 küldeménye 249.
 Francia tudósok koholmány-
 nak hirdetik azon ritkaságot,
 melyet museumunk drágán
 megvásárlott 307.
 Franciaországban a' hugonott
 háborúk' iránya 118.

G.

Genf Európának legnevezeteseb
 helyei közé tartozik 196. sza-
 baddá lőn 197. kormánya 198.
 belső mozgalmi 199.
 Görög tudományosság 351. vi-
 aszkos tábla' története 310.
 álsága 312.

H.

Hány ezerre megyen a' moldo-
 vai magyarok' száma? 10. 14.
 Heming Miklós 371.
 Hening Arnisaeus 370.
 Herder' állítása 366.
 Hobbes Tamás' könyvei 132. ő
 korszakot alkotott a' politi-
 ca' theoriájában 133. elvei
 134. rendszere 136.
 Holdfogyatkozások 230. 378.
 Homer görög nemzet' lovagi
 korát rajzolja munkáiban 222.
 Hugo Grotius' híres munkája
 117.
 Hunscytha betűk 204.
 Hunyady János' adománya-
 le 257.
 Hübéri alkotmányok szabad pol-
 gári állapotot nem ismernek
 114.

J.

Jakab I. kimondá a' Stuartok'
 politikai elveit 124. mellyek

polgári háborút okoztak 125.
 Jankovich Miklós' szerzeménye
 291. két darab ismeretlen ira-
 tot mutat be a' m academiá-
 nak 295.
 Jerney János figyelmezteté-
 se 297.
 Jog a' szent természet szülött-
 je 352.
 Jogviszonyok a' társas élet'
 következményei 351.
 Julián bibernok parancsleve-
 le 320.
 Junius Brutus 370.
 Justus Lipsius 370.

K.

Kadán mongol hadvezér paran-
 csa 295. 323. annak olvasása
 324. magyarázata 326.
 Kalocsai káptalan előtt kelt
 örök engédvény 65.
 Katona név, kitolta a' korábbi
 vitéz szót 36.
 Kovács István' értesítése 313.
 Könyvnyomás ezeresíté a' szel-
 lemi közlekedés eszközeit
 365.
 Középkor az európai nemzetek
 serdülésének korszaka 362.

L.

Languet Hubert 370.
 Law' nézete hogy a' pénznek
 magában nincs értéke 49.
 bankja 50. hitelrendszere 51.
 Levelek' különfélesége 66.
 Letronne 303. megtámadja a'
 fakönyvek' valóságát 305.
 de a' latinak vizsgálatába
 nem bocsátkozik 306.
 Liber aurarius című könyv há-
 rom részből áll 300.
 Liszt a' kereskedési politikával
 foglalkozik 55. rendszere 56.
 elvei hazánkra alkalmazva 59.
 Literati Nemes Sámuel' érte-
 sítése 294.
 Locke John irományai 140. el-
 veit 141. érdemei 143.

M.

Machiavelli Miklós 366. munkái 367.

Magyar hadsereg' törvénczikkei 35.

Magyarok Moldvában 8. mi nevű városokban, falukban laknak? 10. 15. földművesek - e, pásztorok - e, vagy másféle mesterséget űznek? 10. 17. öltözete a' férfinak milyen? milyen a' némbere? 10. 21. téren lagnak - e vagy hegyek között 10. 24. miféle hagyomány lehet közöttük Moldvába mikor, mely alkalommal telepedésök felől? ki vezette őket oda? 10. 24. van - e közöttük szabad birtokos nemes? vagy milyen viszonyban állanak földes uraikhoz? 10. 16. állítanak-e a' moldovai katonaság közé's mennyi számmal? 10. 31. vannak - e magyar nyelvűkhöz buzgó ragaszkodással, vagy hamar eloláhosodnak? 10. 31. milyen családnevek fordulnak elő, magyar jelentésűek hangzatúak - e vagy oláhosok? 10. 34. tudnak - e arról, hogy van magyar király, erdéli fejedelem 's magyar nemzet, külön függetlenségű szabadsággal, 's rokonnak tartják - e ezzel magukat? 10. 67. mintegy mennyi lehet már az eloláhosodottak száma? 11. 68. miképen lehetne azokat vizsámagyarosítani? 11. 68. miféle elhanyaglás változtatta a' moldovai magyart oláhvá? 11. 69. nyelvük' hangejtése mennyiben tér el a' székelyétől, mennyiben a' magyarországitól 11. 70. vannak - e közöttük magyar írástudók? vagy régi magyar írások? 11. 71. hány magyar papjok van? 11. 71. mikor kezdett e' moldovai catholicus magyarok között a' római curia' missiója? 11. 72. van - e az otta-

ni egyházi kerületről schematicismus? 11. 72. mikorról van emléke, hogy magyar papok is alkalmaztattak? 11. 73. nevezedik - e ezek' száma, vagy kevesedik? 11. 73. honnan és mi úton mennek Moldovába magyar plebánusok? 11. 73. 74. hogy hiják a' mostani catholicus püspököt, a' kitől függnék és hol lakik? mennyi jövedelemmel? ki nevezi ki? egyenesen van azon ki neveztetésbe befolyása a' moldovai fejedelemmel? 11. 74. beszélnek - e az emberek arról, hogy egykor a' magyar király' közbenjárásával, vagy a' magyarországi primás által neveztetett volna ki hozzájuk magyar püspök, vagy hogy Magyarországból kapták volna papjaikat? 11. 79. Vannak-e fogatkozások, és mennyi pénzalap kellene ahhoz hogy Magyarországon oda papok neveltessenek? 11. 79. 80. 81. van-e iskola olyan faluban hol magyar plebanus lakik? 11. 82. van-e még emléke Margit fő magyar asszony' István vajda' felesége alapítványának, melyről Engel beszélt? 11. 82. van-e bennük átköltözésre kedv, mint németlen, ki honát akár mely más földdel hamar felszeréli, vagy annyira ragaszkodnak-e moldovai lakukhoz, hogy azt ha Magyarországra vagy Erdélybe jöhetnének is, el nem hagynák? 12. 83. tisz. úr (Petrás Incze) hol született, régiek-e elei Moldovában, vagy mikor szakadtak oda? 12. 83. vannak-e benn reformat. magyarok, 's mely számmal? van-e papjok? honnan kapják? mi falukban laknak? ha közel vannak a' cathol. magyarokhoz egyességben élnek-e, vonja-e őket egymáshoz nemzetiség' rokonsága? 12. 84. hitelesek-e Gegő adatai, melyeket mun-

kájában előszámál! 12. 84. 85. 86. 87. beszélnek-e azon időről, melyben Zöld Péter közöttük járt 12. 87. Tatroson laknak-e magyarok? van-e papjuk? 12. 88. vannak-e magyar dalaik, lehetne-e ilyent kapni? 12. 89. a' többségnek milyen arcza, szeme, haja, színe? 12. 89. mely postán kapná (Petrás Incze) a' hozzá irandó levelet Budáról? 's miként a' régi magyar nyelvemlékek' köteteit a' moldovai magyarsággal összehasonlítás végett? 12. 90. magára vállalná-e, minthogy a' magyarországi nyelvet is ismeri, ezzel a' moldovaiak összehasonlítását 's a' moldovai szójárásból, szókötésből ABCze szerinti szókönyvecske' készítését? ha igen ennek elküldését kérném? 12. 91. mi volna még ide tartozó érdekes? 12. 91. 92.

Mariana János' 370.

Massmann János' könyve 293. 298

Mercantil rendszer az életből fejlődött ki 47. nem érdemli meg azon ócsárlást, melyet rá halmoztak 48. jelességei 48. az ez elleni reactio szülte a' phisiocraták' iskoláját 49. alapítói 53.

Mezei gazdaság' fontossága 372.

Mi az emberiség életviszonyi pályáján történik, az a' múltnak gyümölcse 's jövődönék magva 260.

Miksa király gondolkodott a' vitézlő népnek szabályozásáról 36.

Milton János 370.

Mohács vénapjáig magyar törvényei voltak a' magyar hadseregnek 36.

Moldovai magyar dalok 150.

Montesquieu munkája a' törvényt studiumából eredett 201.

N.

Négyszöggyökér — vétel és osztás' új módja 176.

Németalföldi köztársaságot a' reformatio alkotó 117.

Nemzeti gazdaságnak rendszerei 46. museum' gyarapódása 293.

Népiskolák 385.

Népnevelés 385.

O.

Olasz a' politicában a' gyakorlatihoz szitott 115. politicája álnokság 116.

Olaszországban politicalai pártok 115.

Oldendorp János 371.

Országos intézetek, történetes események és szükségek szerint alakultak 122.

Országrajz 267.

Országrajzilag tárgyalt történeti tanulmány 269. 272. 275.

Országgtani theoriák 113.

P.

Petrás Incze, moldvai magyar pap 7. pusztinai magyar plebánus 10. levelei 94. 97. 147.

Phisiocraták 46. rendszere 's elvei 52.

Plátó mondá ki a' munkaelosztási elvet 46. munkáira támaszkodtak az olaszok 115. a' köztársaságról címzett munkája 365. és Aristoteles a' görög alkotmányoknak tökéletes rajzát adják 359.

Politicalai viták 113.

Puszták népesítése 380.

R.

Rákóczy Ferencz II. káromkodási tilalma 127.

Reformatio politicalai irányt nyert 116.

Reguly Antal éjszakon utazó hazánkfia' tudósítása 249.

Richelieu megalapító a' korlátlan királyi hatalmat 120.
 Rómaiak alatt a' philosophia a' görögök' visszhangja 115.
 mindenben a' görögök' követői 360.
 Romulusnak tulajdonított alkotmány valótlanúsága 267.
 Rousseau munkája 205. rendszere 209. mondása 368.

S.

Say terjeszté Smith iratait 54.
 Siketnéma intézet iránti rendelet 173. végzés 171. körlevél 172.
 Smith Ádám alapító meg a' nemzeti gazdaság' tudományát 46. rendszere három külön táborból ostromoltatik 55.
 Sophisták' veszélyes tanai 354.
 Stuartok 124.

Sz.

Szaktmány sok tekintetben káros 378.
 Székelt betűkre nincs kétségtelen régi emlékünkt 313.
 Szentpétervári arsenálban lévő kard' jegyei és írásának magyarázata 249.
 Szilágyi Miklós a' borszéki gyógyvíz körül sokat intézkedett 7.

T.

Történetek felelnek meg az országalkotmány iránti kérdésekre 114.

Történettan' életérdekt nyomossága's tanulásmódja 216.
 259. az emberek társas viszonyából származott tények tartalma 217. nélkül tudományos és művészeti műveltségre nem juthatunk 220. szolgál a' nemzetiség és hazafiság élesztésére 222. bevégzett tapasztalatokat terjeszt előnkbe 227.

Turóc vmegyei hún — scitha betűk 295.

V.

Váczi siketnéma intézet' eredete 109.
 Váradi káptalan' pecsété 66.
 Vasvármegyei törvényszék' magyar ítéletlevele 321.
 Végintézet magyarul 191.
 Viaszkos táblákra írott római és görög oklevél 293.
 Vitézlő nép' szabályozása országgyűléseken 36. 37. articulusok 38.

W.

Wagner Dániel 324.
 Winkler Benedek 371.

X.

Xenophon meghatározt a' jövedelmező's nem jövedelmező tőkét 46.